

A PÉCSI SZENT PÉTER SZÉKESEGYHÁZ EREDETE

IRTA

GOSZTONYI GYULA

P É C S

1 9 3 9

A PÉCSI SZENT PÉTER SZÉKESEGYHÁZ EREDETE

IRTA

GOSZTONYI GYULA

Csak helyben
használatra

3 009432 114887

211488

P É C S

1 9 3 9

Mór püspök dómot szentel

*Ezek a kövek, ezek láttak téged.
Ezek a tornyok, ezek álltak már.
Oltáránál zengted szentmisédet.
Füstölődből itt szállt az illatár.
Ezek a falak szívedből születtek,
Az oszlop-erdő erődtől edzett,
Áll mint a hegycsúcs, te szentelted meg
S rá te rajzoltál örök keresztet.
Kutathatsz követ, nem találsz e honban,
Kilencszáz éve csak itt zeng e Dómban,
Él és ragyog és zengőn esdekel.
Áshatsz, bányászatsz pompásabb emléket
A magyar avarban. Mit kapsz? Törmeléket.
Mór püspök dómja zeng és énekel.*

Kocsis László: A dóm.

A pécsi Szent Péter székesegyház a magyar műtörténet egyik legértékesebb és talán megfelelően még nem is méltatott eleme. A magyar föld történetéhez ezer szál fűzi, ugyanakkor azonban belekapcsolódik az európai történelem, művészettörténet legkülönbözőbb ágazataiba. Ép ezért minden részletkérdése heves viták kiindulópontja lehet és tárgyalása fokozott óvatosságot igényel.

Ez az óvatosság intett arra, hogy a székesegyházzal kapcsolatos minden állításomat, legyen az tudományosan már elfogadott, még nem méltatott, vagy éppen ellenkező, a lehetőség szerint tárgyi bizonyítékkal támasszam alá. E tárgyi bizonyítékokat tartalmazó szakkönyvek, tanulmányok, rajzok legtöbbje ma már alig hozzáférhető, de a folyamatosságot is zavarná az állandó hivatkozás. Ép ezért kénytelen voltam, még az egységesség rovására is, tanulmányomat a kérdés természeténél fogva két részre osztani és bizonyítékokat, egyes kérdéscsoportok megoldását, megfejtését, leletkimutatásokat és az ezekből levonható következtetéseket különválasztva a második részben tárgyalni, hogy ezektől a tanulmányom lényegét alkotó rész a lehetőség szerint mentesíthető legyen. Az első rész tehát a pécsi Szent Péter székesegyház eredete címén csupán az eredményeket foglalja össze és azokra a kérdésekre ad feleletet, amelyek közvetlenül nem bizonyíthatók, itt tehát a második részben részletesen tárgyalt kérdéscsoportok eredményei csak vázlatosan, a főkérdésre összpontosítva szerepelnek. Így reméltem elérni azt, hogy a székesegyház eredetére vonatkozó elgondolásomat folyamatosan, nagyobb zökkenők nélkül fejthessem ki.

A második részben Pécs történeti kialakulására vonatkozó rövid történeti keret felvételét is szükségesnek tartottam, amelynek felépítésénél természetesen a legújabb kutatások eredményeit igyekeztem összefoglalni és ezt a helyet használtam fel arra, hogy a Péccsel, a székesegyház kialakulásával kapcsolatos okmányszerű bizonyítékokat is felsoroljam. Ugyancsak szükségesnek véltem az eddig már kialakult vélemények lehetőleg szószerinti ismertetését is. Az előzőnél az a gondolat vezetett, hogy nem kívánhatom min-

den Olvasómtól tanulmányom kedvéért két egymástól mindeddig szorosan elválasztott történelmi korszak kereteinek ismeretét, az utóbbinál pedig az, hogy még a látszatát is kerülni óhajtottam az idegen babérral való ékeskedésnek, azaz nem kívántam újból felfedezni azt, amit már valaki esetleg más úton elért.

Tanulmányom tulajdonképeni, rejtett célja azonban az, hogy érzékeltessem, mennyire szükség van minden rendelkezésre álló erő összefogására a nagy cél, a magyar mult egy elemének feltárása érdekében. A tanulmány második részében összezsúfolt és szinte áthághatatlannak látszó adathalmaz mellett is azt kell éreznünk, az egész egy kanál víz csupán a tengerben, csak pislákoló mécsessor a megoldásra váró kérdés országútján, pár mozaikszem azon a csodálatos mozaikpadlón, amelyre Pécs történetét rakták ki az évezredek. És ha minden állításomat halomra dönti a jövő kutatómunkája, megnyugvást fog jelenteni az a tudat, hogy ez a tanulmány talán közrejátszott, mégha negatívumaival is, az új, minden részletre kiterjedő, minden erőt központosító kutatómunka megindításában.

És itt kell köszönetet mondanom Mindazoknak, akik tanulmányom felépítésében segítségüket nyújtották. Szerény munkámat hálám jeléül Nékik ajánlom: a *Halottaknak*, akik számára halhatatlanságuk országútján talán ez az összehalmozott betűsor is kockakő lesz.

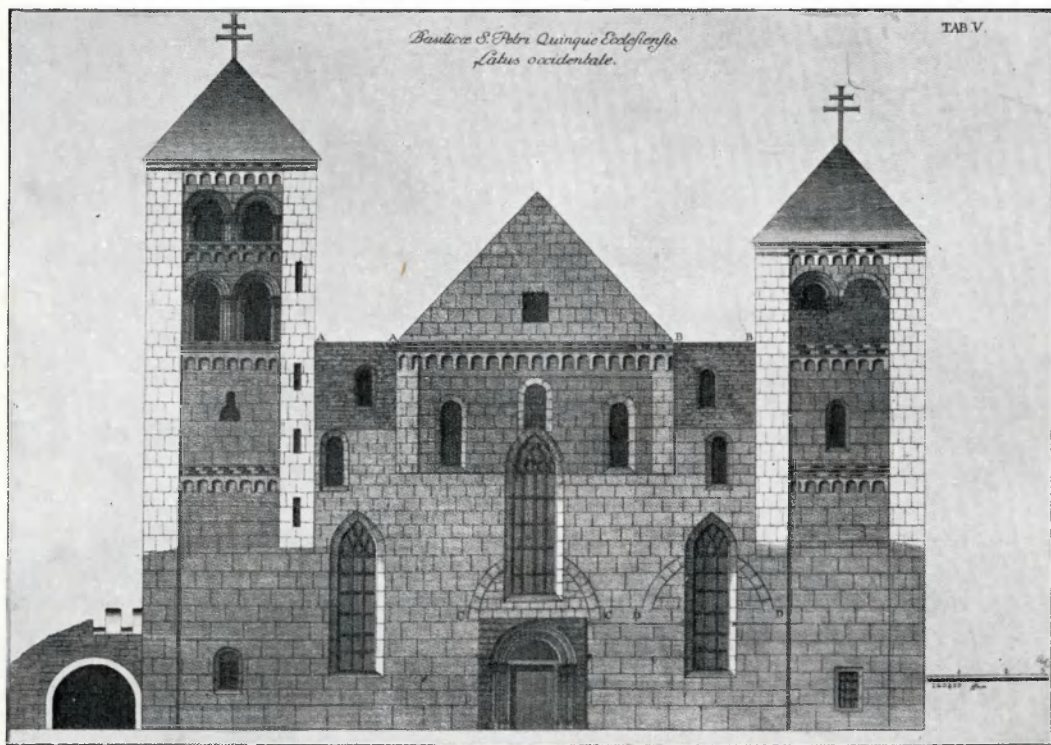
és az *Élőknek*, akik nem fejezték még be munkájukat, akikre nagy, alapos munka vár, kijavítani e könyv tévedéseit és továbbépíteni igazságait!

Pécs, 1939. szept. 10.

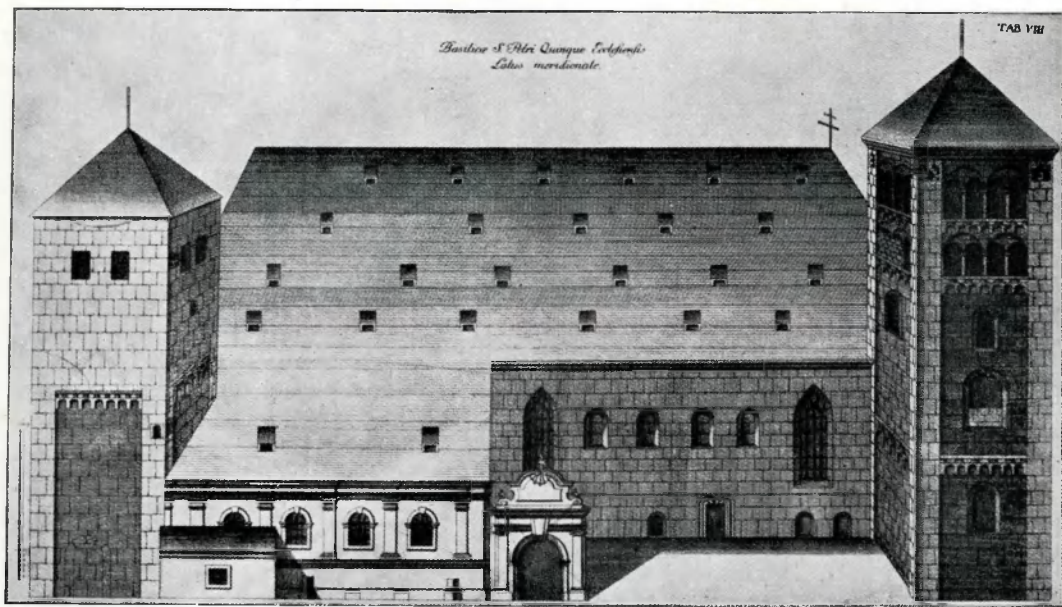
Gosztonyi Gyula.

I. kép.

A pécsi Szent Péter székesegyház a XVIII. század végén.

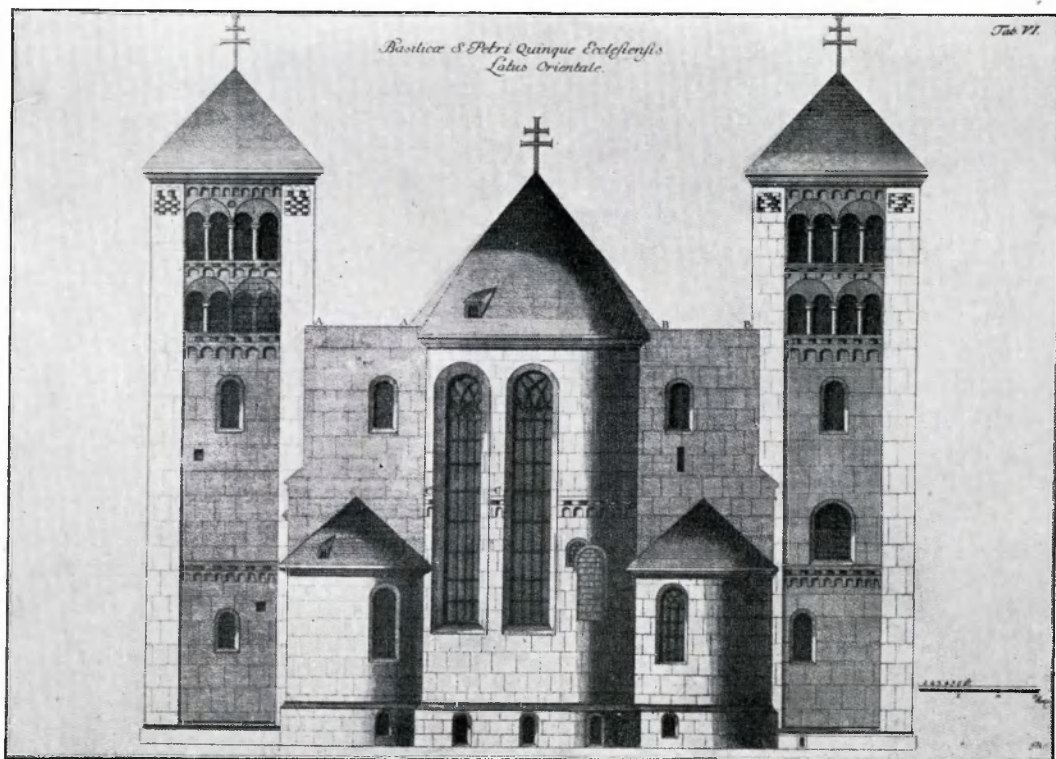
1. Nyugati homlokzat. (Koller: Prolegomena, Tab. V.)

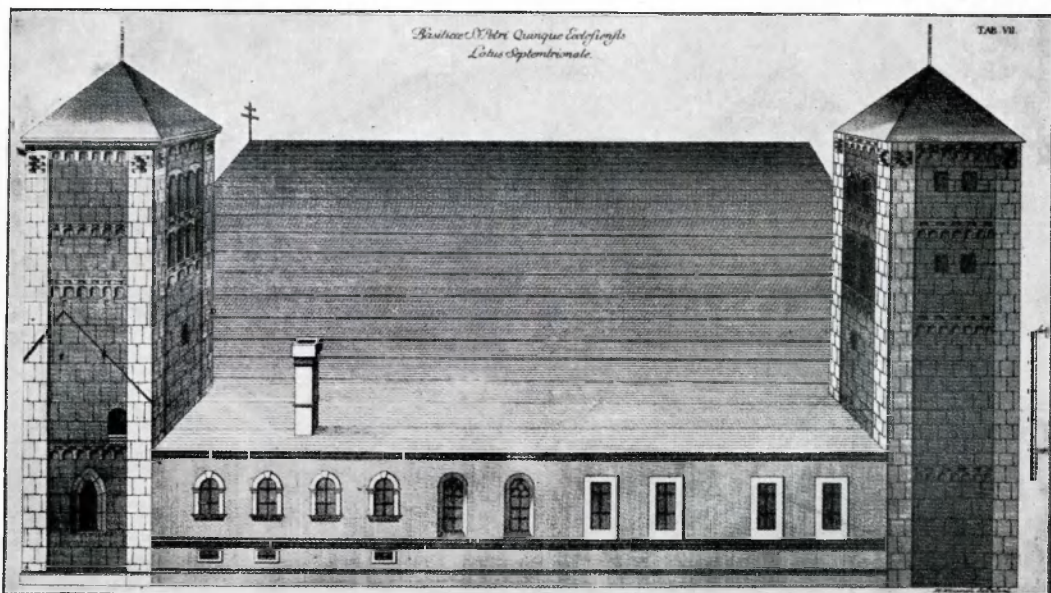
2. Déli homlokzat. (Koller: Prolegomena, Tab. VIII.)

II. kép.

A pécsi Szent Péter székesegyház a XVIII. században.

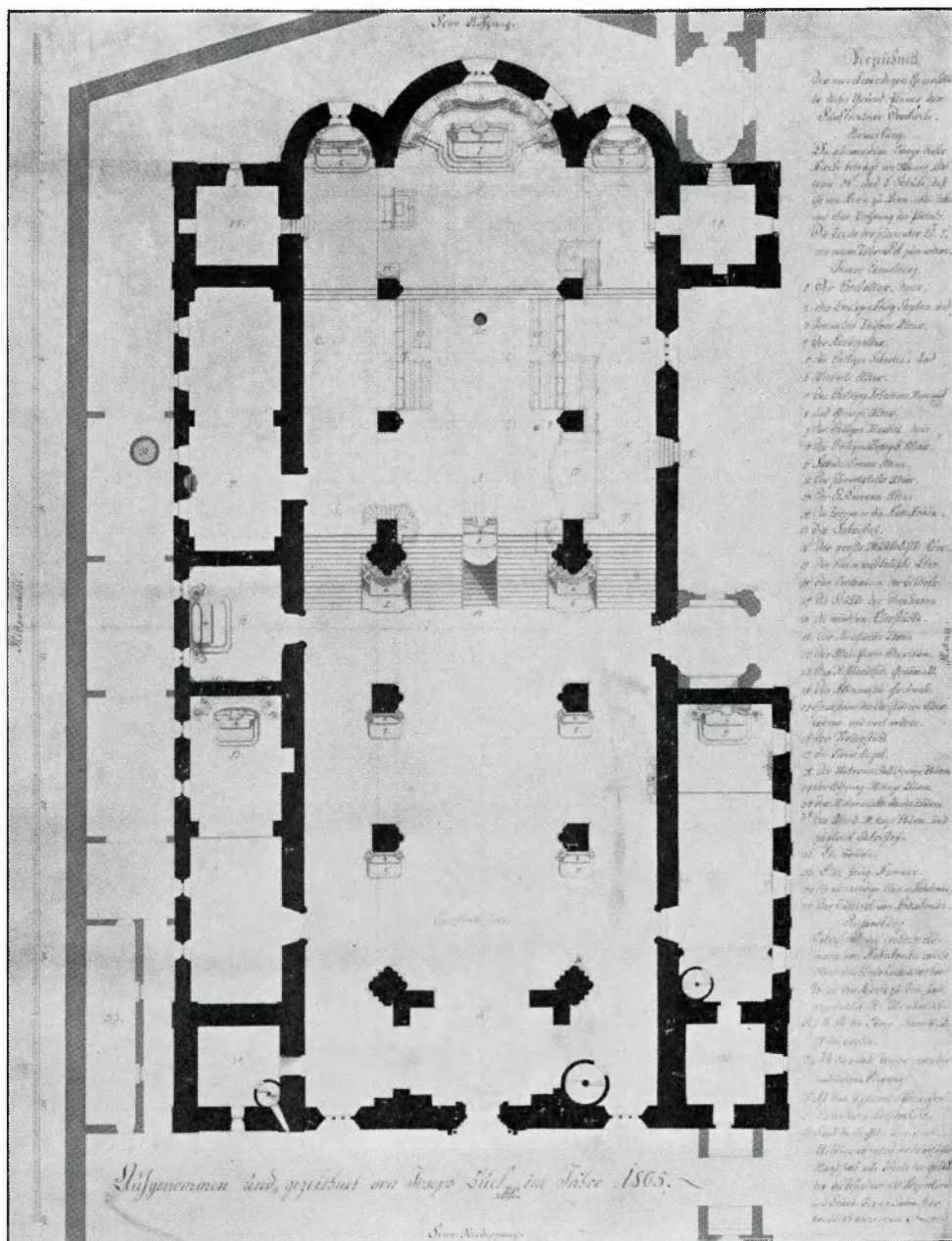

5. Keleti homlokzat. (Koller: Prolegomena, Tab. VI.)

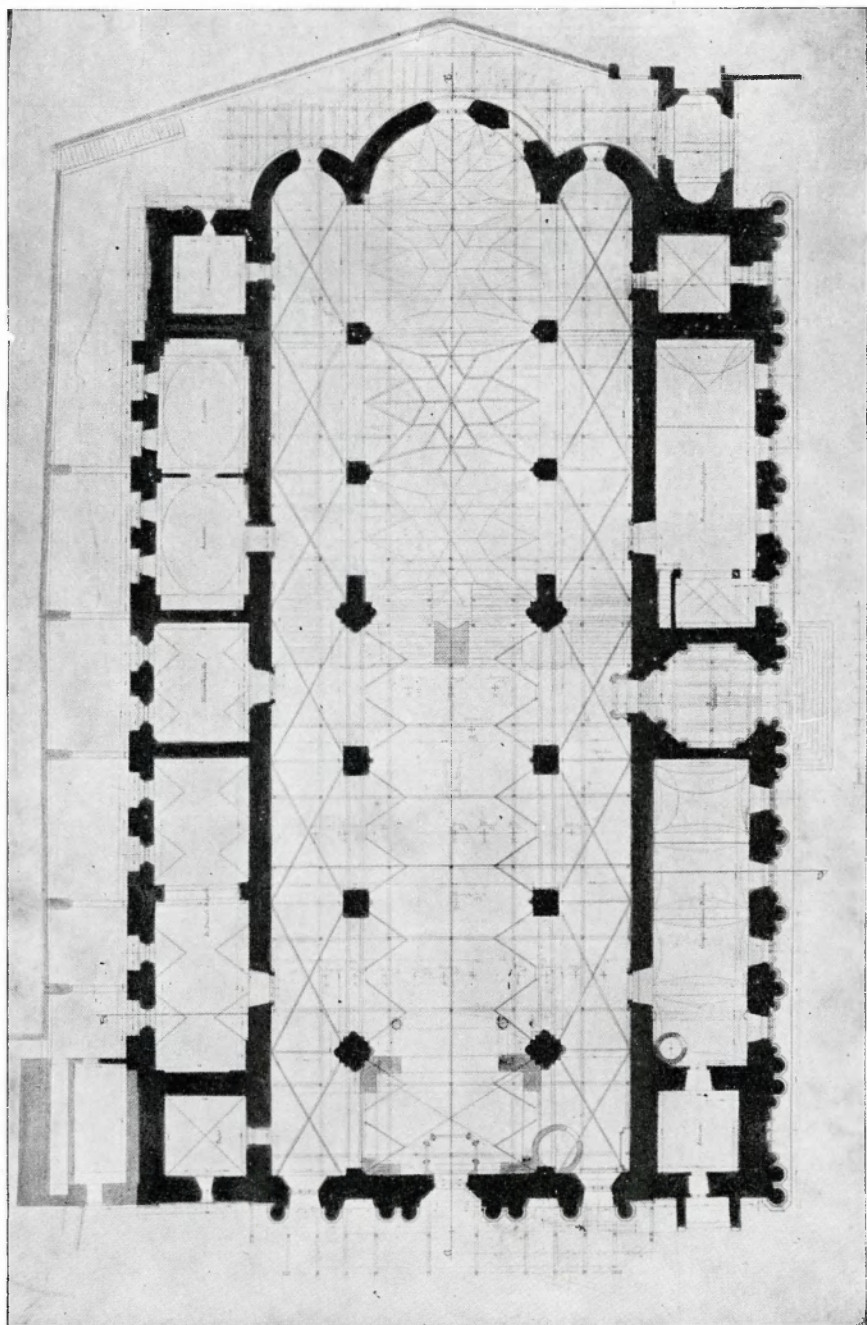

4. Északi homlokzat. (Koller: Prolegomena, Tab. VII.)

III. kép.

*A pécsi Szent Péter székesegyház 1805. előtt.
Buch József felvétele és rajza.
(Székesegyházi Múzeum.)
V. ö. 12. sz. rajz, 195. o.*

*A pécsi Szent Péter székesegyház 1882. előtt.
Schmidt Frigyes felvétele és rajza.
(Székesegyházi Múzeum.)
V. ö. 12. sz. rajz, 193. o.*

I. RÉSZ

A PÉCSI SZENT PÉTER SZÉKESEGYHÁZ EREDETE.

PÉCS KIALAKULÁSÁNAK RÖVID TÖRTÉNETI KERETE, A RÓMAIKORI,
KÖZÉPKORI ÉS HÓDOLTSÁGKORABELI PÉCS, VALAMINT A SZÉKE-
EGYHÁZ RÉSZLETKÉRDÉSEIRE VONATKOZÓ KUTATÁSOK ÉS EZEK
EREDMÉNYEI A II. RÉSZBEN. (65. ÉS KK. OLDAL.)

Az aljegyzetek a II. rész megfelelő oldalára hivatkoznak.

Felelős kiadó: Gosztonyi Gyula.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT

A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

A pécsi Szent Péter székesegyház eredetéről Gerevich Tibor a következőket mondja: „... Téves a budai krónikából és Turócziából táplálkozó az a hagyomány, hogy a Szent Péter apostol tiszteletére szentelt pécsi székesegyházat Péter alapította, ha esetleg el is hisszük ugyane források azon állítását, hogy ott temették el, bár ennek emlékszerű nyoma nincs ... Lehetetlen, hogy a püspökségnek Szent István uralkodása legtevékenyebb első évtizedében, különleges és ünnepi formák közt történt megalapítása és egy kiváló pécsi püspök egyidejű kinevezése után a székesegyház alapítása és építése Péter zavaros korára várt volna. Egyetlen, ma is álló románkori székesegyházunkat ókeresztény hívek tetemétől megszentelt földön, keresztény sírkamrákkal és kápolnákkal bíró római temetőre építették ...”¹

Gerevich Tibor e megállapítása, mint a tudományos kutatás mai álláspontja, tulajdonképpen két, a székesegyház szempontjából igen jelentős tényrt szögez le, és pedig 1. a pécsi székesegyház római eredetű ókeresztény temetőterületen épült fel, 2. a pécsi székesegyház nem épülhetett Péter király korában, egyrészt Péter uralkodásának történelmi eseményei, másrészt a püspöki székhely funkcionális szükségletei miatt.

Egészen természetes, hogy a pécsi Szent Péter székesegyház eredetének kutatása e tények tudomásulvételével még nem tekinthető lezártnak, sőt éppen ezek a körülmények adják azt a vezérfonalat, amelyen a további kutatómunka az összes, még rendelkezésre álló lehetőségek figyelembevételével elindulhat.

Gerevich Tibor megállapítja azt is, hogy a pécsi székesegyház az egyetlen ma is álló románkori székesegyházunk. És ez a tény arra kötelez, hogy minden rendelkezésre álló energiát, legyen az szakértő, vagy laikus jóakaró, ennek a szent és magasztos célnak a szolgálatába kell állítani. A pécsi Szent Péter románkori székesegyház kialakulásának minden fázisa egy-egy mozaikja a magyar művelődéstörténetének is. A magyar múlt ilyen mozaik-

¹ L. 277. és kk. old.

kockákból épül fel és a magyar mult ellen vét az, aki ennek a csodálatos mozaiknak kirakásában nem állít sorompóba minden erőt.

*

* *

A pécsi Szent Péter székesegyház eredetének kérdését Kollertól és Szilágyitól kezdve Pécs multjának minden kutatója, tudósa, vagy laikus jóakarója felvetette és a maga módján mindegyik feleletet is adott.¹ Szalágyi, Szeder, Aigl, Haas a székesegyház tornyokkal erősített különleges négyszögében még római castrumot látott, Henszlmann érvei tudatában mereven ragaszkodott a XII. század végéhez és az árpádkori, négytornyos magyar székesegyházakról szóló teóriájával évtizedekre rányomta bélyegét. Kövér, Foerk és legutóbb Nagy Lajos a székesegyház alapformáját a szentistváni időket megelőző korszakra vezette vissza. És ha a modern műtörténeti kutatás Czobor, Ágh, Karácsonyi és főként Szőnyi megállapításai, vitái után és a rendelkezésre álló történeti és műszaki adatok mérlegelésével és összeegyeztetésével nem is hajlandó erre az álláspontra helyezkedni, különösen az utóbbi évtizedek ókeresztény leletei alapján kétségtelenül megállapította azt, hogy a pécsi Szent Péter székesegyház keresztény vértanuk vérével megszentelt földön épült.

És ha e szerény tanulmány bizonyos vonatkozásban eltérő, vagy helyesebben kiegyenlítő álláspont mellett kísérel meg összecsoportosítani érveit, evvel a legkevésbé sem óhajt szembelyezkedni a tudományos állásponttal, csupán abban a kettős irányban próbál tovább haladni, amelyet a tudományos kutatás tényként leszögezett. De éppen ezért a kutatómunkát ki kellett terjeszteni olyan területekre is, amelyek látszólag nem függenek össze, vagy legalább is igen laza és eléggé nem tisztázott ok és okozati összefüggésben vannak a székesegyházzal. Mert ha településtörténeti szempontból elfogadjuk azt az álláspontot, hogy úgy a városképek, mint azok alkotóelemeinek, főbb épületeinek kialakulásánál bizonyos ok és okozati összefüggések állanak fenn — mint ahogy ma is az a helyzet, hogy egy-egy középület elhelyezése a szükségletek és lehetőségek figyelembevételével, mérlegelésével történik meg — akkor egészen természetes, hogy a tervszerű kutatómunkának ezeket az ok és okozati összefüggéseket elsősorban kell figyelembe vennie, különösen akkor, amikor a

¹ L. 267. és kk. old.

történelmi források hiánya miatt a városkép kialakulásának kísérő körülményeiből kell kiolvasni, természetesen a realitás keretein belül, azokat a motívumokat, amelyek a város legelső épületének, székesegyházának kialakulásában, kifejlődésében szerepet játszottak.

*

* *

A magyar városok eredetét bizonyos célzatossággal és céltudatossággal kutató német tudós, Schuenemann fellépése indított meg újabban egy olyan folyamatot, amely a székesegyház szempontjából sokkal jelentősebb, mint az első időben gondolni lehetett. Ez a folyamat a kontinuitás kutatása volt azzal a régmúlttal, amelyre a magyar középkor felépült. Pécs régebbi kutatói a honfoglalással mindent lezártak és teljesen új fejezetet nyitottak Pécs történetében, Pleidell Ambrus volt az első, aki a Századok hasábjain hősies buzgalommal igyekezett minden rendelkezésre álló érvet felsorakoztatni Schuenemann ellen és küzdelmében többek közt éppen Pécs volt az, amelynek multja az ő leolvasásában bizonyítékokat adott arra a folytonosságra, arra a kontinuitásra, amely a kereszténység őskora és a magyar mult között feltétlenül fennállott. De bizonyosan ő maga is tisztában volt azal, hogy az a kép, amit többek közt Pécsről is adott, csak keret, amelynek igen sok részletkérdése még alapos vizsgálatra és mérlegelésre szorul, főként azért, mert az okmányyszerű bizonyíték elenyészően csekély, csupán a leletstatisztika és az ebből levonható következtetések azok, amelyekre építeni lehet.

És Pécsen talán fokozottabban ez a helyzet, mint Pannonia például felhozott többi városában. Néhány helymeghatározó adat az Itinerariumban, öt csomóponti út, amelyek legtöbbjének még határozott iránya is vitás,¹ egy Ammianus Marcellinus-féle közlés valakiről, aki Sopianae-ban, a praesesi városban született,² néhány jelentéktelen feliratos sírkő és sablonos oltárkő,³ amelyekről alig lehet mást leolvasni, mint az amugy is ismert, általánosan jellemző pannoniai sajátságokat, aztán néhány bizonytalan oklevél a IX. század Quinque Basilicaejáról, egy okirat egy templomszentelésről az öt templom városában,⁴ a pécsi püspökség alapító levelének késő másolata,⁵ amelyből csupán a püspökség határa, magának a püspökségnek alapítása olvasható ki, de a székes-

¹ L. 125. old.

² L. 70. old.

³ L. 119. és kk. old.

⁴ L. 75. old.

⁵ L. 77. old.

egyházra vonatkozólag semmi, végül a késői krónikások egy-egy elejtett mondata Péter királyról, mint a templom alapítójáról, majd az 1064. évi leégésről.¹ Ennyi az egész, amit Pécsről a Krisztus utáni első évezred fordulójáig és az azt követő évszázadokról tudunk. A többiről csak épületek, építmények, sírok, sírkamrák, műszaki, ipari és iparművészeti alkotások beszélnek. Olyan alkotások, melyeknek nagy részét még ma is a föld mélye rejt. És noha jelentős csoportjuk itt áll érzékelhetően, nyitva minden kutatószem előtt, egy részüket évszázadok, sőt egy évezred tudatlan, gyarló, vagy szándékosan romboló munkája semmisítette meg, legfeljebb pár soros feljegyzés beszél még róluk több, kevesebb hitellel.

A pécsi székesegyház multját, azét az építményét, amely a keresztény kultúra őrszemeként áll itt a város közepén, csak a történelmi folytonosság egymásba kapcsolódó láncszemeinek kimutatásával tudjuk megközelíteni. Pécs három kereszténysége, éspedig az első, a III—IV. századbéli római, az ókereszténység, az őskereszténység, amely az avar uralomig feltétlenül fennállt, a második a frank idők szláv, német kereszténysége az avar uralomtól a honfoglalásig és a harmadik, a magyar, szentistváni kereszténység építészeti szempontból olyan összefüggő egészet mutat, amelyet ma már nem lehet részekre tagolni, nem lehet külön tárgyalni, az egyik csak a másikból érthető, magyarázható meg. A székesegyház multja el nem választható attól a várostól, amelyet először Sopianae-nak, aztán Quinque Basilicae-nak, Quinque Ecclesiae-nak, majd Pécsnek neveztek.

* * *

A tudományos kutatás mai álláspontja szerint² nem vitatható, hogy Pécs közeli környékén, éppen úgy, mint Pannonia egyéb helyein ősi trák, illyr nyomokon már a Krisztus előtti IV. században kelta települések voltak. Ezek lakossága már a La Tène kultúra viselője volt és előkészítője a római műveltségnek. Szereplésük lényege az, hogy kialakuló erőteljes uralmuk összeolvasztotta az itt lakó ősnépeket, kultúrájuk eltakarta az eddigi műveltség arculatát, megnyilatkozásait és így a trák, illyr, kelta vegyületekből kialakult a pannon nép, amely a Krisztus utáni első század folyamán végleg római fennhatóság alá került és tagjai a letelepedett római polgársággal együtt a birodalom többé-kevésbé egyenrangú polgáraivá váltak. A római kultúra két írá-

¹ L. 77—78. old.

² L. 67. és kk. old.

nyu, északi és később keleti kivételése következtében lassan részeseivé lettek mindazoknak a javaknak, amelyekre az összbirodalom szükségletei a provinciákat érdemesnek tartották. Lassan helyet kaptak a légiók segédesapataiban, majd magukban az elbarbárosodó légiókban is, kényszer, majd önkéntes és fizetett munkaszolgáltatás révén megismerkedtek a római építőkultúra provinciális szükségleteivel és annak eredményeit a maguk számára is értékesítették. Természetes intelligenciájuk folytán hamar helyet kaptak a helyi közigazgatás különböző ágazataiban és lassankint az állami adminisztráció szolgálatába is belekerültek. Így elsősorban az összbirodalom érdekeit szolgáló mediterrán kereskedelmi és hadiutak csomópontjain alkalmuk volt korábbi szétszórt telep-helyeik középpontjában olyan városcentrumok kialakítására, amelyek, persze csak provinciális értelemben, már teljesen rómaiak voltak és ahol a környékről beszivárgó, magasabb kultúr-igényű őslakosság a világ minden tája felől jött veteránnal, kereskedővel együtt már polgári értelemben vett városközösséget alkothatott. E lassú helyi fejlődés folytán kialakult városok természetesen nem tévesztendőek össze a császári akaratból egyszerre életre hívott coloniákkal, de kitűnően megépített utak és ezek állandó kereskedelmi és katonai forgalma folytán feltétlenül a birodalmi centrum legmagasabbfokú kultúrájának és a fővárost utánzó centrumoknak hatása alá kerültek, városrendszerük, polgárságuk életberendezése optimum felé törekedett és ezt a nagyforgalmú limesek mentén a fokozottabb kölcsönhatás a mediterrán területeken pedig a viszonylagos nyugalom folytán többé-kevésbé el is érhatték, ha erre a népvándorlás lassan felfokozódó zürzavaráig még idejük volt.

Igy alakult ki a mai Pécs belvárosának délnyugati szögletén, talán már az I. század végén, de feltétlenül a II. század elején a Mursa-Eszék felől Aquincum-Óbuda, Brigetio-Ószöny, Savaria-Szombathely és Arrabona-Győr felé haladó mediterrán hadi és kereskedelmi utak csomópontján a pannon-római Sopianae,¹ amely a helyrajzi tényállás szerint tulajdonképpen nem egy zárt, körülhatárolt egységet jelentett, hanem a köréje csoportosuló telep-helyek összeségét, amelyet kelet-nyugati tengelyen a Kővágószőlőstől legalább Vasasbányatelepig elhúzódó, északról a Mecsek rengetegeivel, délről a lapály mocsaraival határolt terület jellemez. Annál is inkább mondhatjuk ezt, mert a római városokhoz nagyobb külső területet szoktak csatolni.

¹ L. 83. és kk. old., továbbá 5. sz. rajz 85. old.

Sopianae magvát alkotó római város, mint Sopianae centruma, ahogy az eddigi leletekből majdnem kétséget kizárólag megállapítható, a Ferencziek-utca, Rákóczi-út és Irgalmasok utcája által bezárt területen feküdt, dél felé talán a Majláth-utca, vagy Imre-utca vonaláig is elhúzódott, addig a vonalig, ahol ma is a talajvizes, mocsaras, külön talajvízmentesítést igénylő terület kezdődik. E területtől sem keletre, azaz a belváros keleti felén és a csatlakozó Budai-külvárosi területrészen, sem nyugatra, azaz a Szigeti-külváros területén, római épületnyomok nem kerültek a mai napig felszínre,¹ annak ellenére, hogy e területrésze zöme legfeljebb másodszori beépítésű és az első beépítés nagyrészt egészen új keletű, a másodszori beépítés pedig legfeljebb a múlt század végéről származik, abból az időből, amikor a régészeti kutatás erősebb időszaki fellángolást mutatott Pécsen és így a legkisebb nyom is figyelmet és irodalmi lerögzítést kapott volna.

Egy római út vonal nyomai² a Rákóczi-útnak Malom-utcától a Szigeti-országutig terjedő teljes hosszában, a Szigeti-országuton és annak külső részén, a cserkúti útleágazásig terjedő szakaszán kerültek napvilágra. Innen valószínűleg a későbbi ősi magyar hadiút nyomvonalán, annak irányát mintegy kijelölve, haladt tovább a síkság peremén a Savaria-Szombathely felé vezető út. Az északi útirányok egyike az Ürögi völgy vonalán vezetett, a lapisi vadászház közelében feltárt római őrtorony ennek irányát jelzi, a másik pedig valószínűleg Pécsváradon át észak felé. A baranyai, de főként a Pécs környéki római utak problémája még egyáltalán nem tekinthető lezártnak.³

Sopianae városcentruma, feltételezve azt, hogy beépítése az aquincumi polgárvároséhoz hasonló sűrűségű volt, a fent körülírt területen végeredményben legalább 2000 főnyi polgárság lakó- és középületeinek elhelyezésére volt alkalmas. A hozzája tartozó temetőterület⁴ a mai napig feltárt és feltétlenül római sírleletek alapján e területtől északra, a Klimó-utca, Ferencziek-utcája, Széchenyi-tér, esetleg Mór-utca és a székesegyház északi vonala által bezárt területrészen helyezkedett el. E terület határozottan temető jellegű és a csatornázás, valamint a legutóbbi idők középítkezései alkalmával feltárt, több mint száz, nagyjából irodalmilag is feldolgozott, vagy legalább leszögezett, kisebb rész-

¹ L. 87. és kk. old. és 141. és kk. old.

² L. 84. és kk. old. és 135. és kk. old.

³ L. 139. és kk. old.

⁴ L. 104. és kk. old. és 145. és kk. old.

ben csak helymeghatározással jelölt sírlelet tanúsága szerint folytonos használatot mutat. Égetett temetkezésnek nyoma mindeddig nem került elő, de ha volt, ami Sopianae kialakulását illetőleg korhatározó szempontból döntő jelentőségű, csak a Ferencziek-utcájának közvetlen közelében lehetett, itt azonban a sűrű, régebbi keletű, többszörös beépítés folytán remény egyelőre alig van arra, hogy bizonyíték kerül napvilágra. E sávtól északra a székesegyházig napvilágra került sírleletek korhatározó jellegű sírmellékleteiből, pénzleleteiből azonban máris megállapítható, hogy a temetkezés iránya északi és többé-kevésbbé sávós rendszerű volt. Mindenesetre érdekes és talán bizonyító erejű az a tény is, hogy a mult századvégi sírkőleletek egy része a Ferencziek-utcájának vonalában lévő lakóházakból került elő, mint másodlagos beépítésű anyag. Az eredeti római, vagy talán még korábbi kereskedelmi út tehát valószínűleg a Ferencziek-utcája környékén haladt, ettől a vonaltól délre jegecesedett ki a római város, amelynek végső fejlődésében mint praesesi székhelynek foruma, modern városrésze, kapitóliuma a Rákóczi-út vonalában alakult ki, míg a Ferencziek-utcájától északra a temetőkerület kristályai rakódtak egymásra és ide a koronát Pécs első kereszténysége rakta fel a temetőterület északi határát, utolsó periódusát jelentő keresztény temető és kultuszterület kialakításával.¹ Itt helyezkednek el egymás mellett az eddig feltárt ókeresztény kultuszépületek,² építmények, éspedig nyugatról kelet felé a cella trichora első, római kori és második, frank festésével, frank sírjaival, a festett sírkamra, amelyhez egykor földfeletti cella memoriae tartozott, a tizenhárom római sír, amelyek egyikének téglái Krisztus-monogrammot mutattak, a most feltárás alatt lévő hétkaréjos épület és mint keleti határ, a Káptalan-u. 6. sz. ház vitás keresztény jelleget mutató mozaikpadlómaradványa. És köztük, a cella trichora és festett sírkamra körül három boltozott sírkamra, egy újabb festett sírkamra, végül egy bazilika néhány pillére, oszlopa.

*
* *
*

A rómaikori állapothoz képest állapítsuk meg Pécs városképének következő állomását.³ A rendelkezésre álló legkorábbi irodalmi adatok és térképek majdnem egy évezreddel későbbi időből, a török hódoltság idejéből származnak, így többek

¹ L. 1. sz. rajz 17. old.

² L. 93. és kk. old.

³ L. 153. és kk. old.

közt Oláh Miklós esztergomi érsek, Gregorianec Pál és Senyenyey István váci püspökök, Istvánffy Miklós alnádor, Eszterházi és Kéry, valamint a török történetírók, Evlia Cselebi és Pecsevi Ibrahim közel egy század keretén belül maradó közlései, Haüy és Hermanng mérnököknek a török hódoltság utáni időből származó felvételei, rajzai, végül egy a XVIII. század elejéről származó telekkönyv azok a támpontok, amelyek alapján Pécs középkori képét rekonstruálni tudjuk. Ez az a legkorábbi állapot, amely a római idők Sopianaeja után kétségtelenül megállapítható.

Mivel célunk az, hogy Sopianae és Pécs között a kapcsolatot megtaláljuk, ez pedig csakis a két időszak közt rendelkezésre álló csonka adatok mozaikszerű beillesztésével lehetséges, szükséges, hogy a harmadik, szentistváni kereszténység e teljesen kialakult és ismert állapotát részleteiben is feltárjuk.

Jogosan feltételezve azt, hogy a város a török hódoltság alatt terjedelmében alig változott, alaprajzi elrendezésében a nagyszámú, pontosan lokalizálható török középületeken, dsámikon, fürdőkön kívül változás nem állott be, a fenti adatok alapján kialakított városkép a török hódoltságot közvetlenül megelőző állapotot tükrözi vissza, amelyet a török csak formailag változtatott meg, lényegében azonban fejlődés nem történt.

A XVI. század városa¹ a mai belváros területén helyezkedett el, helyesebben a mai közigazgatásilag belvárosnak nyilvánított hosszúkás négyszögű terület határa, a Rákóczi-út, Felső Malom utca, Kálvária-utca, Majorossy Imre-utca, Petrezselyem-utca és Klimó-utcák vonala jelentette a középkori Pécs kultúrvonalát. E területet eddigi megállapítások szerint valószínűleg csak a tatárjárás után készült folytonos várfal övezte, amelynek csonkjai néhány körbástya maradvánnyal együtt a betömött várárok helyén, vagy szegélyén létesült utcák belső házsorában, tűzfalként, kerítésfalként beépítve, illetve felhasználva még ma is érzékelhetők.

E fallal övezett és a főtengelyek végpontjain a négy világtáj irányában létesített városkapukon át megközelíthető város, külső vár északnyugati sarokpontján helyezkedett el a tulajdonképeni belső vár,² mindnégy oldalán, tehát a város-külső vár felé is mély sáncárokkal, ezeken kívül egy földhányásból és palliszádsorból álló külső védelmi vonallal és belül kettős várfalrendszerrel,

¹ L. 9. sz. rajz 157. old. és 156. és kk. old.

² L. 10. sz. rajz 165. old. és 164. és kk. old.

amelynek belső, második övezetét tulajdonképen a székesegyház és püspöki palota épülete alkotta.

A belső vár alaprajzi konfigurációja különös figyelmet érdemel. A külső várhoz hasonlóan elnyújtott, kelet-nyugati irányú négyszög, amelynek súlypontján a székesegyház délnyugati saroktornya áll. Ettől keletre helyezkedik el a székesegyház épület-tömbje úgy, hogy keleti oldala jóformán érinti a külső falrendszert, míg délre a püspöki palota épülete foglal helyet. A nyugati oldalon több kisebb, ismeretlen rendeltetésű épület, a várbeli társaskáptalan temploma töltik ki a várudvar, gazdasági udvar és kert céljaira szolgáló területet. A belső vár a külső vár felől, a Szepesy szobor mögött álló felvonóhidas várkapun át volt megközelíthető, de egy valószínű északkeleti kijáraton kívül volt egy közvetlen kijárat nyugat felé is, amelynek bástyatornya ma is fennáll és amelyen át a belső vár, a külső érintése nélkül is elérhető volt. Már a közvetlen szemléletből is megállapítható tehát, hogy a belső vár legérzékenyebb pontja a székesegyház épülete volt, amely északkeleti irányból, a hegy lejtőjéről jóformán védtelen, különösen a nehezebb ostromeszközök ellen, pedig ezek már a török hódoltság előtt is meglehetősen kifejlődtek. A belső várnak tehát két fix pontja van, az egyik a püspöki palota, a másik a székesegyház, az előbbit északkeleti irányból védi a székesegyház nagy tömbje, az utóbbi jóformán védtelen. Futólagos vizsgálat alapján tehát azt kellene feltételezni, hogy a belső vár megerősítése haditechnikai szempontból meggondolatlanul, körütekintés nélkül, vagy tervszerűtlenül, mindenkor a pillanatnyi szükségleteknek megfelelően készült.

A belső és külső vár viszonyát tekintve ugyanis megállapítható, hogy a belső vártól keletre és délre még a hódoltság után is jelentős nagyságú beépítetlen terület foglalt helyet,¹ amelynek határait keleten a Szepesy- és Vörösmarty-utcák, délen az Apáca-utca, nyugaton pedig a Klimó-utcai várbástyák alkották. E területen a középkor folyamán építkezés nem történt, még a XVIII. századból származó, első hiteles távlati városkép is beépítetlen, tehát csak védelmi célokra szolgáló területnek jelöli, amelyet aztán a hódoltság után részben a kanonoki házak céljaira parceláltak ház- és kerthelyekre, részben magánosoknak adtak át, részben pedig piac, majd nyilvános sétaterekké alakítottak. Nyilvánvaló tehát, hogy miként észak-nyugat felé, úgy déli és keleti irányban is kellő terület állott volna rendelkezésre azért,

¹ L. 163. és kk. old. és 178. és kk. old.

hogy védelmi szempontból a székesegyház az erődvonaltól kellő távolságba kerüljön, de ez valamely oknál fogva nem történt meg.

*

*

*

Ami most már Sopianiae és középkori Pécs viszonylatát illeti, a középkori város-külső várnak azon területrésze, amelyen az egykori Sopianae feküdt, a középkorban beépítetlen kertterület volt.¹ A Rákóczi-út és Várady Antal-utca közti területen a ferencrendiek kertje foglalt helyet, északi peremén a középkori eredetű rendházzal és templommal, a Rákóczi-út, Dischka Győző- és Deák-utcaák közti területen az úgynevezett püspökkert helyezkedett el, evvel határos volt a Teréz- és Citrom-utca közt a benedekrendiek ősi kolostora és kertje, ettől keletre a domonkosrendiek telke feküdt, míg a Munkácsy Mihály-utcától délre a városfalakig terjedő terület szórványos beépítésű volt és itt valószínűleg a várnép, polgárság belterületi kertjei helyezkedtek el. Az egykori Sopianae Rákóczi-uti vonalán középkori várfal és várárok, továbbá a város külterületei, Haiiy szerint mocsaras rétjei foglaltak helyet úgy, hogy a csatornázás alkalmával feltárt római épületfalak már a várárkon kívül feküdtek, a postapalota helyén talált nagyméretű épület alapfalait pedig a várfal metszette ketté, épp úgy, mint az Eötvös-utcai Neumann-féle telkek római épületfalait is.²

A külső vár utcarendszere egyébként a hódoltság alatti állapotban közel megfelelt a mainak, de a beépített terület zöme a Király-utca és Papnövelde-utca közt, tehát a város északkeleti lejtőjén helyezkedett el. A külvárosok lassú kiépülése, kifejlődése tulajdonképpen csak a hódoltság alatt és után indult meg, és pedig először kelet és nyugati irányban és csak jóval később dél, majd észak felé.³

*

*

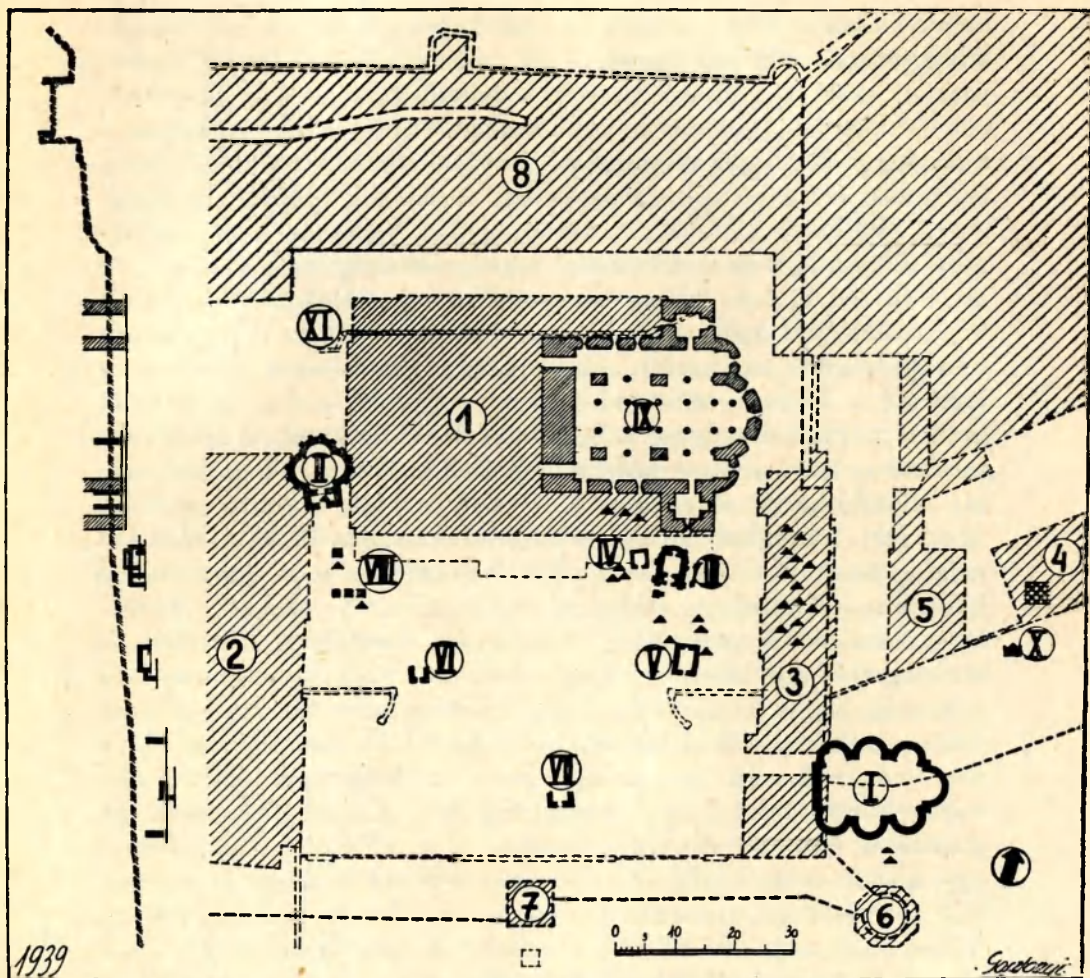
*

Ezek előrebocsájtása után kíséreljük meg felkutatni a római kori Sopianae és a középkori-mai Pécs közti kapcsolatokat. Már az eddigiek futólagos vizsgálata is arra mutat, hogy a kapcsolat tulajdonképpen csak az ókeresztény kultuszterület és a középkori belső vár között van, de ez a kapcsolat is illuzórikus lesz, ha arra gondolunk, hogy az ókeresztény kultuszterület épít-

¹ L. 11. sz. rajz 179. old. és 178. és kk. old.

² L. 89—90. old. és 5. sz. rajz 85. old.

³ L. 168. és kk., és 189. és kk. old.

1. sz. rajz.

Ókeresztény kultuszterület a székesegyház környékén.

Jelmagyarázat: I. hétkaréjos épület (1938.), II. cella trichora (1922.), III. festett sírkamra (1780.), IV. sírkamra (1913.), V. sírkamra (1913.), VI. sírkamra (1922.), VII. festett sírkamra (1939.), VIII. bazilikanyomok (1922.), IX. székesegyház altemploma, X. szarkofág (1927.), XI. földalatti folyosó, 1. székesegyház, 2. püspöki palota, 3. várplébánia és levéltár, 4. Káptalan-u. 6. sz. kanonoki ház, 5. gazdasági épület, 6. kiosk a középkori sarokbástya alapjain, 7. középkori elbontott várkapu helye, 8. püspöki palota kertje várbástyákkal.

A rajz baloldalán a mai terepszínt szelvénye az építmények helyzetével. A vékony szaggatott vonalak a mai építmények kontúrvonalát, a vastag szaggatott vonalak a középkori várbástyák valószínű vonalát jelzik. A fekete háromszögek a feltárt római kori sírleletek helyét mutatják. A 3. sz. épület alatt a sírok tényleges helye ismeretlen. A 4. sz. épület építésekor ismeretlen helyen mozaikpadló-részletet találtak.

ményei csak a XVII. század végétől kezdve kerültek napvilágra, addig semmi adatunk nincs, hogy tudtak volna róluk. E célból újra át kell vizsgálnunk az összes lehetőségeket. Az a kombináció, amely Szalágyi óta a múlt század végéig a székesegyház, különleges alaprajzi elrendezése folytán római castrumból, castellumból eredeztette, már az eddigi kutatások alapján is véglegesen elejthető. Az eddigi adatok szerint Sopianae nem volt legiós tábor,¹ bár ez a lehetőség véglegesen még nem zárható ki, mert hiszen éppen írásos bizonyítékoknak vagyunk leginkább híjján, mégsem valószínű, hogy a leletek aránylag nagy mennyisége mellett ne került volna eddig is napvilágra erre vonatkozó adat. Viszont valószínű az, hogy legalább abban az időben, amikor Sopianae polgári székhelye volt Valériának, a rendfenntartás és a közigazgatás védelme céljából szüksége volt kisebb számú állandó katonaságra, hisz a limestől való alig egy napi járóföld-távolsága, különösen az utolsó időkben, nem zárta ki a váratlan meglepetéseket. E katonaság elhelyezésére, de a közigazgatással kapcsolatos különleges védelem és a tartományi székhely különleges összetételű polgársága érdekeinek megóvása céljából is szükség volt egy kisebb méretű castrumra, vagy castellumra, még akkor is, ha a polgárváros fallal volt körülvéve, ami a késő római időkben már általános volt. Ez utóbbinak nyomai sehol sem kerültek elő, az pedig, hogy a középkori külső várváros körítő falai teljes egészükben római eredetűek, csak jószándékú feltételezés volt, minden alap nélkül.² Valószínűsíti egy kisebb méretű állandó tábor létezését az is, hogy a mediterrán útvonalakon átvonuló katonaság céljaira is szükség volt rá, hiszen több napi járóföldnyi távolságban lévő és kifejezetten katonai táborhelyekről érkező katonaság egy praesesi székhelyen nem éjszakázhatott tábori rendben, vagy magánházakban. Ha pedig volt állandó táborhely, — ismételten hangsúlyozom, nem legiós táborhely — akkor annak technikai okokból csak a főútvonal mellett kellett lenni. Az a távolság, ami a Ferenciek-utcája, illetve Rákóczi-út, tehát a polgárváros és a mai székesegyház, azaz a középkori belső vár közt fennáll, valószínűtlenné teszi azt a lehetőséget, hogy ez a táborhely a székesegyház körül, vagy magának a székesegyháznak a helyén lett volna. Ha volt Pécsett castrum, castellum, az csakis a ferencrendiek rendházának telkén helyezkedhetett el, a polgárvároson átvezető római útvo-

¹ L. 146. és kk. old.

² L. 148. old.

nal két ága között, a polgárváros közelében, tehát védelmi szempontból is megfelelő helyen.¹ Itt a középkori külső vár körítő fala indokolatlan törést szenved éppen a sík területen, bár a hegyvidéki részeken minden rétegvonalazásnak ellentmondóan halad. Másrészt a Ferenciek temploma északi és a rendház nyugati oldalával együtt többé kevésbé szabályos zárt négyszöget alkot és e két épület magja középkori eredetű. Végül e várfalrész nyugati oldalán a még a mult század végén is római téglából készült, befalazott kapuboltív volt látható, márpedig egyáltalán nem valószínű, hogy a középkori várfalban római téglából készítették volna kaput olyan helyen, ahol arra a város szempontjából szükség nem volt és amelytől alig száz lépésre vezetett be a városba a nyugati főút vonal a kaputornyon át. Jogosan feltételezhető tehát, hogy a külső vár bástyafalazatának ez a része még római eredetű és az egykori castellumot határolta nyugat felől.

Induljunk ki most már abból a feltevésből, hogy Sopianae polgárvárosa, esetleges castruma, vagy castelluma és temetője ókeresztény kultuszterületével együtt a népvándorlás viharai alatt teljesen és nyomtalanul megsemmisült. Valószínűtlen a feltevés, de erőszakos beavatkozás, rombolás, feltöltődés stb. következményeként elképzelhető. Tételezzük fel továbbá azt is, hogy Quinque-Basilicae-Ecclesiae nem Pécs volt, azaz Privina királysága nem terjedt ki Pécs környékére, mint ahogy ez még a mult század végén is vitás volt és így Pécs lett a második kereszténység nem alakult ki. Ebben az esetben Pécs környékén minden határozott kultúrcentrum nélkül, csupán a régi telepnyomokon atavisztikus alapon tovább élő és a népvándorlás viharaiiban alig tengődő kisebb népcsoportok vegetálásáról lehet szó, olyan népvándorlási telepekről, amelyek akár hun, akár germán, akár szláv eredet mellett egy teljesen idegen, a régebbi adottságoktól magukat teljesen függetlenítő életet valósítanak meg ezen a területen primitív életfeltételeiknek megfelelően minden állandó városalapításra képtelen berendezkedéssel. E feltevés esetén, amely, ismételnem kell, ilyen nyersen felállítva teljesen valószínűtlen, semmiféle magyarázatát nem találunk annak, miért éppen e terület egy szigorúan körülhatárolt, speciális helyén, azaz az egykori Sopianae teljesen megsemmisült kultuszterületén alapította volna Szent István tíz püspökségének egyikét. A vidék termékenysége, bősége egy speciális helyre vonatkozólag egyáltalában nem jelentős, a természeti adottságok a Mecsek déli lejtőjének a legtöbb pontján

¹ L. 5. sz. rajz 1. és 6. ábra és 148. és kk. old.

összehasonlíthatatlanul kedvezőbbek, mint éppen a mai helyen. Ahogy a Tettye-völgy építőanyaga, vízbősége, védetősége, illetve rejtettsége miatt egyenesen kinálkozik állandó településre, ahogy Pécsváradot természeti adottságai minden vita nélkül alkalmassá tették apátság alapítására, annyira kedvezőtlen ilyen szempontból a székesegyház mai területe. Ha a király Pécs püspökének birtokot adományoz és szabad kezét ad neki arra, hogy székhelyét, templomát ott építse fel, ahol azt a legkedvezőbbnek látja, Bonipertus keresve sem találhatott volna rosszabb helyet, mint azt, ahol, a püspöki székhely és templom ma áll. Tájéképileg természetesen nem kifogásolható, de tájképi szépségről akkor szó sem lehetett.¹

A püspöki székhely sorrendileg talán első sorban egy állandó püspöki lakóhelyet tételez fel, palotaszerű épületet összes szükséges melléképületeivel együtt, természetesen a fiatal állam és annak keretében kisarjadó gazdálkodási rendszer gazdasági feltételeinek megfelelő szűkösebb, szerényebb kivitelben. De szükség van katonaság elhelyezésére és bizonyos védelemre a felburjánzó pogányság ellen, de a hatalom jelképezésére is. Ez pedig zárt erődítményrendszer nélkül alig képzelhető el. Ennek első életfeltétele a víz, márpedig a mai püspöki palota környezetében, a középkori belső vár területén még ma sincs megfelelő vizű ásott kút, a belső vár vízellátását az egész középkoron és újkoron át is külső, mesterséges vízvezetékrendszer biztosította, amely ki volt szolgáltatva az árulók kénye-kedvének. A lehanyatló ozmán hatalom utoljára fellobbanó hősiessége is megbukott egy szétrobantott kőagyagcsővön, amelynek helyét már az első szökevény elárulhatta Badeni Lajosnak. Elképzelhetetlen, hogy Bonipertus ennyire a helyzet mérlegelése nélkül választotta volna ki a kínálkozó számtalan lehetőség közül püspöki székhelyét.

De, mintahogy arra már az előzőkben rámutattam, a középkori belső vár haditechnikai szempontból is igen kedvezőtlen helyen fekszik. A dél felé lejtő, aránylag elég meredek dombhát alsó harmadában helyezkedik el úgy, hogy észak-keleti irányból már alig pár száz méter távolságból is a dombhát bármelyik pontjáról egész belsőége áttekinthető és prédája az itt felállított kőhajító-gepeknek, ágyútelepeknek. Sőt az északi oldalon a várárok külső pereme magasabban van, mint a várfal belső padkája és így külön földhányásból és palliszádsorból álló erődítményekre volt szükség arra, hogy a támadók a várárkot meg ne közelíthes-

¹ 164. és kk. old. és 188. és kk. old.

sék. Éppen a lejtős terepszint miatt a várárkokat harántfalakkal kellett szakaszokra osztani, hogy legalább részben vízzel tölthessék meg, de Evlia Cselebi szerint még az árkok fenekén is palliszádsort kellett állítani „halhát” formájú dombokon, hogy az árkoknak, valami haszna legyen.

Mi lehet tehát az ok, ami Bonipertust arra kényszerítette, hogy ezt a helyet jelölje ki püspöki székhelyéül és előre számolva azokkal a nehézségekkel, amelyek később Pécs történetét a közép és újkor folyamán olyan kedvezőtlenül befolyásolták, megszabja az irányát egy olyan fejlődésnek, amely végeredményben a mai Pécs kikristályosodásához vezetett.

A felelet nem lehet más, mint az, hogy a római kultúra nem semmisült meg a népvándorlás viharaiiban, hanem vagy teljes egészében, vagy legalább is lényegében tovább élt, fennmaradt és mintegy már akkor kijelölte a további fejlődés irányát, megjelölte azt a helyet, ahol a harmadik, a szentistváni kereszténység tovább élhet. Keresztény kultuszterületével bázist teremtett, a Sopianae sacraet, ahonnan szétsugározhatott az új életre támadó keresztény gondolat.

Hogy ennek következő megnyilatkozása a második, Privina-Liupramm-Method féle szláv-frank kereszténység volt-e, vagy ennek kiesésével a harmadik, szentistváni kereszténység, olyan kérdés, amely csupán Quinque Basilicae létezésén, helyesebben Péccsel való azonosságán áll, vagy bukik. A tudományos kutatás mai álláspontja ma már nem kételkedik ebben és e tanulmány kerete nem is engedi meg, hogy a kialakult vitát megismételjem. A lényeg az, hogy Quinque Basilicae, Quinque Ecclesiae megfelel annak a helynek, amelyet Sopianae-Pécs fogalma meghatároz.¹

*
* *
*

A kérdés most már az, mi történt Sopianaeval 434-től 453-ig, vagyis Attila hún királysága, majd 453-tól 568-ig a váltakozó germán népvándorlási törzsek és végül 568-tól 769-ig az avarok uralma alatt.² E három és félszázad Pécs történetében talán a legkritikusabb. Általános felfogás szerint a kialakult római kultúra rohamos szétbomlását, megsemmisülését jelenti, ami végeredményben oda vezetett, hogy ma, másfél évezred után nyomait már a föld mélyéből kell kiásnunk. Miként következett be ez a megsemmisülés? A legkézenfekvőbb, legkényelmesebb felelet

¹ L. 75. és kk. old.

² L. 73. és kk. old.

az, hogy a népvándorlási barbár népek, hunok, germánok, avarok Sopianae lakosságát kiírtották, rabszolgasorba hurcolták, házait, templomait szétrombolták, porrá égették. De a kérdés talán mégsem olyan egyszerű. A modern történetkutatás szerint a hún nép az északázsiai nomád népek jellegzetes kultúráját hozta magával és nem primitív ősnép, hanem egy sajátos népfaj, amely magas nivóju iparművészeti kultúrával és elsőrendű szervezettel rendelkezett. Nomád életmódjánál fogva nem a földbirtoklás, hanem az uralkodás vágya vezette, ezért tudott föléje emelkedni a földhöz kötött germánságnak és az önmagát kiélt rómaiságnak, sajátos haditechnikája pedig katonailag is feltétlen elsőbbséget biztosított. A nyugat-római birodalommal való kapcsolata általában barátságos volt, hisz Attilának római titkárai voltak, a góton kívül a latin is udvari nyelvként szerepelt, sőt a Galliába befészkelődött germánok fékentartása fejében a ravennai udvar Attilát a *magister militum* névvel is megtisztelte. Nem valószínű tehát, hogy Attila hunjai hajtották volna végre Sopianae teljes megsemmisítését, bár valamely speciális okból ez természetesen nincs kizárva. A keleti gót birodalom, amelynek a hún birodalom bukása után Pannoniával együtt Sopianae is részesévé lett, az antik kultúrát szintén tiszteletben tartotta, Nagy Teodorik ravennai udvarában a művelt rómaiak még jelentős szerepet játszottak és a birodalomban viszonylagos jólét és nyugalom uralkodott. A gepidák és longobardok rövid uralma a hunokéhoz hasonlóan csak valamilyen alig feltételezhető speciális okból vonhatta volna maga után Sopianae teljes megsemmisítését. Az avar uralomig tartó másfélszáz év alatt tehát, feltételezve, hogy az előbb említett ismeretlen speciális ok nem állott fenn, csak lassu visszafejlődésről lehet szó, vagy a legjobb esetben stagnálásról. Ennek oka azonban elsősorban nem a népvándorlás bomlasztó, romboló hatásának tulajdonítható, hanem annak, hogy a római birodalom ösztönző hatása megszűnt. A római uralom pár évszázada alatt az összbirodalom érdekeit szolgáló, felfokozott provinciális szervezőtevékenység az őslakosság felkészültségét, képességeit, kívánságait meghaladó módon egy olyan kultúrát hozott létre, amely a római telepésekkel szaturált őslakosságot erején felül vette igénybe nemcsak gyakorlati, hanem szellemi téren is. Amikor tehát ez az ösztönző erő, a birodalom centrumából kiáradó vérkeringés megszűnt, amikor a kultúra védőbástyáit alkotó légiók szétbomlottak, petyhüdten összeroskadt a túlfeszített szellemi energia is, a koraszülött provinciális városok belső feszítő ereje támaszát veszítve semmivé lett és ennek a belső ösz-

szeomlásnak a népvándorlási népek periodikus rombolásai, hatalmi ténykedései csak kísérezénjét adták, de nem a lényegét. Ez pedig röviden annyit jelent, hogy a kultúra visszasüllyedt arra a fokra, amelyre a természetes fejlődés folytán az itt lakó ősnép képes volt. Természetesen ez a lépcső már jóval magasabb, mint a római uralmat megelőző állapot, hiszen azóta egy világbirodalom ösztönző ereje, colonusainak, veteránjainak vére is felfokozta a képességeket, de mégis kevesebb, mint amit a római szellem utolsó periódusa a született római polgárban még képviselt.

Az avarkorszakig terjedő másfél évszázad alatt tehát Sopianaeval nem történt más, mint aminek a természetes fejlődés folytán be kellett következnie. Visszaidomult azzá, ami polgárai természetes képességeinek megfelelt. A római életművészethez szokott, de avval élni nem tudó sopianaei polgár felhagyott a parvenü cifrálkodással, talán már renegátnak is érezte elődjait, akik a szétfoszlott birodalom támaszai voltak és visszatért a földjéhez, erdejéhez, gazdaságához, amelyet rokonai a városon kívül minden centuriáció ellenére is talán még a régi, ősi módszereikkel műveltek. Emellett az egymásután érkező hun, alán és germán törzsek rablóportyázásai, a nagyobb és szervezett hadjáratok pusztításai, valamint a jómódú polgárságnak délre való húzódása a népvándorlás kezdete óta üres faluvá zsugorították össze a régi nagy várost.

A keresztény kultuszterületen viszont ennek ellenkezője következett be. Az alig pár generációra visszatekintő kereszténység már teljesen a törzslakosság sajátja volt, hiszen a római államhatalom még az üldözések beszüntetése után is bizonyos félelemmel nézte a fokozott erővel jelentkező változást, egyes társadalmi körök, főként az uralkodó osztályok, csak lassan vetkőztek ki pogányságukból és az ür a parancsnokló pogányság és szolgáló kereszténység között, ha gyakorlatilag lassan ki is egyenlítődtött, lelkileg a legutolsó perzig fennmaradt. A római város a maga erőszakolt pogány kultuszépületeivel az erőszakos idegen hatalomra emlékeztető minden kövével a megszokás ellenére is idegen maradt, míg a véres üldöztetések alatt, vagy emlékével épített keresztény templomok, sírkápolnák sora csak a keresztény sopianaei polgároké volt. Sopianae centruma tehát a római birodalom széthullása után nem a polgárváros, hanem a római temető északnyugati sarka, az első kereszténység kultuszterülete lett, ahol vértanuk csontjai, vértanuk vére fűzte össze egy nagy közösséggé a keresztény őslakosságot, miközben a polgárváros utcaköveit lassan porrá morzsolta az idő és a lepergő

vakolat alatt megkezdte munkáját az enyészet. A római Sopianae tehát megszűnt, a barbár támadások folyamán felgyújtott tetőit, megrongált falait senki sem állította helyre és az avar nép, ez római, vagy helyesebben nyugati romanizált kultúrától teljesen idegen ázsiai vezérnép akkorra Sopianae polgárvárosában talán már polgárságot sem talált, csak egy koraszülött, erőltetett kultúra önmagára hagyott, önmagába roskadt romjait.¹ Csupán a keresztény kultuszterületen talált még pusztítani, rombolni valót, de ez sem lehetett az avar uralom két évszázada alatt folytonos. Az első idők talán vérese, kegyetlenek voltak de ilyen állapotot két évszázadon keresztül tartani nem lehet. Mintahogy elképzelhetetlen az is, hogy Sopianae római vérrel szaturált őslakosságát maradéktalanul kiirtották volna. A szét-szóródott, ősi telephelyeire visszavonult és a megismétlődő támadások elől a Mecsek rengetegekben ezer buvóhelyre leő őslakosság feltétlenül tovább élt primitívebb, zaklatottabb, de folytonos életkörülmények között és az avar uralom lassan lehiggadó további szakaszaiban feltétlenül módot talált arra, hogy szent búcsújáró helyét, a pécsi Campo Santot tovább is fenntartsa. És az avar népet körülbástyázó szláv népekkel az üldözöttek, elnyomottak jogán összebarátkozva módja volt arra is, hogy a hatalmi terror megnyilatkozásait kijátsza és alkalom adtán a maga javára kamatoztassa a lehetőségeket, hogy aztán amikor Nagy Károly hosszú évek véres küzdelmeivel megtörte az avar uralmat, a most már a germán és főként szláv elemekkel vegyült új polgárság Campo Santójának öt, fennálló templomával, kultuszépületével igényelhesse új életre támadó városközössége részére a Quinque Basilicae nevet.

*

*

*

A kapcsolat tehát megvan Sopianae és Quinque Basilicae között, azt kell még megállapítanunk, mit jelent, mit képvisel a frank idők itt kialakult városközössége és milyen kapcsolatba hozható a magyar középkor városával. A felelet egyáltalán nem egyszerű. A cella trichora másodszori kifestése, néhány frank sír és egy utalás a templom felszentelésére, ez az egész, amit tudunk.² A problémát tehát más oldalról kell megközelítenünk, és tisztáznunk kell Quinque Basilicae elnevezésének értelmét. Liuppramm salzburgi püspök 853-ban az avar uralom megdöntése

¹ L. 74. és kk. old.

² L. 97. old. és 75. old.

után alig fél évszázaddal „Ad Quinque Basilicas“ Pécssett templomot szentelt. Ha Pécs a Quinque Basilicae elnevezést már közvetlenül az avar uralom után, vagy még utolsó évtizedeiben kapta, ez esetben a Liupramm által felszentelt templomnak vagy a hatodiknak kellett lenni, vagy pedig egy leromlott, újraképzett templom újraszenteléséről lehet szó. Mindkét lehetőség valószínű, de mielőtt ennek konzekvenciáit vizsgálnók, tisztázzuk a bazilika fogalmát. Mai értelemben bazilika fogalma alatt olyan három, esetleg öthajós templomot értünk, amelynek középső, főhajója világítását az oldalhajók alacsonyabb tetőzete felett lévő ablaknyílásokon át kapja. Egyhajós templom tehát bazilika nem lehet és nem valószínű, hogy az ókeresztény értelmezés is annak tartotta volna, annál is inkább, mert egyhajós elrendezéssel csupán kisméretű temetői épületek készültek, cella memoriaek, míg a templomok kizárólag három, vagy öthajós kivitelűek. Kérdés most már az, mit jelentett a frank korszak Quinque Basilicae elnevezésében a Basilica szó. Ha az egyházi központok értelmezése irányadó, akkor csakis nagyobb, legalább háromhajós épületekről lehet szó, ami annyit jelent, hogy Pécssett már a frank idők kezdetén öt ilyen bazilikaszerű épületnek kellett állania. Zárában, Pólában az ókeresztény időkben is öt-öt ilyen bazilika volt, tehát a szám nem jelent valószínűtlenül nagy mennyiséget.

Ha tehát Pécssett öt szabályszerű bazilika volt, ebből az következik, hogy Pécs a bazilikák építése és fennállása idején nem lehetett jelentéktelen, provinciális város, Póla és Zára analógiájára feltétlenül püspöki városnak kellett lennie, mert csak ezzel magyarázható meg a szokatlanul nagy építő tevékenység. De lehetséges az is, hogy provinciális értelmezéssel minden keresztény kultuszépületet a bazilika fogalma alá vontak és így állott elő a Quinque Basilicae gyűjtőnév, tehát Basilica elnevezés alatt nemcsak bazilikaszerű épületeket, hanem kisebb, egyhajós, vagy centrális építményeket is értettek, azaz minden olyan épületet, amely a templom fogalma alá volt vonható. Ebben az esetben azonban valószínű, hogy a szláv Pet Crkva kifejezés megszorított értelmezés nélküli, általános lefordításából keletkezett a Quinque Basilicae elnevezés Salzburgban, vagy más a helyi viszonyokkal nem ismerős, a közvetlenül nem érintkező vidéken, míg Quinque Ecclesiae változat a helyi viszonyokkal ismerős fordítótól származik. Ilyen értelmezés mellett Pécssett nem kellett öt bazilikának lenni, hanem öt kisebb, nagyobb keresztény kultuszépületnek, köztük természetesen néhány bazilikának is. Ezek természetesen még vagy a római, első kereszténység alatt létesültek, vagy az

avar uralomig tartó zürzavaros idők alatt épültek, majd átvészelve az avar uralom viszontagságait még olyan állapotban kerültek a frank uralom alá, hogy keresztény jellegük határozottan felismerhető volt, így megvolt a lehetősége annak, hogy a római Sopianae név eltűnésével az újból teljes aktivitásba lépő elszlávosodott törzslakosság telephelyét a jellemző Pet Crkva: Őt Templom elnevezéssel illethesse.

Ebben az esetben nem szükséges tehát, hogy hat, vagy öt szabályszerű bazilika nyomait keressük Pécsen, hanem a cella trichora, a festett sírkamra felépítménye, az emellett Szőnyi által kitapogatott újabb cella memoriae, a most feltárás alatt lévő hétkaréjos épület, valamint a székesegyház előtti bazilikanyomok mellett még egy, legfeljebb két kultuszépület nyomát kell megtalálnunk. Ha Liupramm új templomot szentelt, még két épület hiányzik, persze azzal a feltételezéssel, hogy a két cella memoriae is néveredeztető építménynek számít. Ha pedig csupán régi épület újraszenteléséről van szó, akkor egy templom nyomait kell még keresnünk. A kérdésre kizárólag a további feltárások adhatnak feleletet.

* * *

A felvetett probléma szempontjából jelentősége van annak is, hogy a frankkori város hol terült el.¹ Valószínű, hogy az egykori Sopianae ekkor már lakatlan romváros képét mutatta, ahol városias életről szó sem lehetett, hisz a lakosság igényeinek, életfeltételeinek sem felelt volna meg. Fel kell tehát vetni azt a gondolatot, hogy nem egy szláv telep helye volt-e a mai Minden-szentek templomának telephelyül kifogástalanul alkalmas környéke, az a dombtető, amelyet egyik oldalán a dűsvízű Tettyepatak határolt és amely alakzatában is megfelel a szláv grád fogalmának. Evvel ugyanis megmagyarázható, miért alakult ki már a szentistváni időkben a belső vártól aránylag elég távol az a kis település centrum, amely a külső vár kialakulása után is különálló elemet alkotott és állítólag 1157-ben felszentelt, a pápai tizedjegyzék szerint még 1333-ban is plébániatemplomként szereplő templomával Pécs településtörténetének egyik igen érdekes problémája ma is.² Ennek a szláv grádnak környékén kialakult és nyugat felé húzódó szláv iparos és kereskedő telep alkothatta aztán az összekötő kapcsot a székesegyház területén elterülő keresztény kultuszterülettel és mintegy magját a szentistváni idők városának, hisz, mint fentebb láttuk, Pécs középkori polgárvárosa

¹ L. 190. old.

² L. 176., 178. és kk. old.

éppen a Papnövelde- és Mária-utcák közti, hegyvidéki területen fejlődött ki, tehát a Székesegyház és a Mindenszentek temploma közötti vonalon.¹

Összefoglalva tehát a frank idők állapotát, a honfoglalás idejében Pécssett egy eléggé erőteljes, trák, illir, kelta, római, germán, szláv keverésű, de a legfrissebb hatás folytán már erősen szláv színezetű kultúrközösség alakult ki, amelynek vallási centruma a székesegyház környékén fekvő ókeresztény eredetű kultuszterület, politikai centruma pedig a Tettye-völgyi grad volt, míg népei a két pólus között és körül helyezkedtek el. Az egyházi centrum az esetleg akkor alapított és felszentelt templomon kívül csupa római időkből származó kultuszépületből állott, míg a grád a szokásos szláv jelleget mutatta, azonban csak helyi jelentőségű volt, másodrangú a vallási centrum mellett. Népei épp ezért a vallási centrum felé húzódtak és szláv faji adottságaiknak megfelelően a domhátnak a grádtól délnyugatra eső részét foglalták el.

*

* *

A honfoglaló magyarság kultúrája ma már egy energikus kutató munka központjában áll és általánosságban megállapítható, hogy keleti jellege mellett olyan fokot képviselt, amely semmi esetre sem merülhetett ki a pusztításban, a féktelen öncélúságban.² Maga az a tény, hogy a honalapítás a gazdasági szükségletek optimális kielégítése mellett folyt le, kizárja azt, hogy a kereszténység gondolatával szaturált pogány magyarság első évszázada az elfoglalt terület meglévő, újra felvirágzó kultúráinak megsemmisítését jelentette volna. Az itt lakó népekre, azok gazdasági berendezésére szükség volt és a rabszolgaság nem jelenthette a megsemmisítésig kizsaroló, kizsákmányoló oligarchiát. A magyarsággal évszázadokon keresztül érintkezésben álló bolgárság új balkáni hazájában az építőkultúra meglepő magas fokon állott, feltételezhető tehát, hogy ez az érintkezés a magyarság szempontjából legalább azzal az eredménnyel járt, hogy értékelni tudta a határozottan műszaki tudást igénylő szilárd építmények jelentőségét. Amikor tehát a honalapítás napjaiban egy Pécs környékére kirajzó csoportja érintkezésbe jutott az itt kialakult kultúrával, az itt legalább is vegetáló szláv kereszténység római eredetű kultuszterületével, megelégedett a lakosság szo-

¹ L. 11. sz. rajz 179. old.

² L. 76. és kk. old.

kásos leigázásával, rabszolgasorba hajtásával, de egzisztenciális megsemmisítésére nem törekedett. Alig lehet tehát szó arról, hogy a számára még idegen, de ismert vallás kultuszterületén olyan megsemmisítő pusztítást hajtott volna végre, amely a szentistváni időkgig tartó egy évszázad alatt a nyomát is kiirtotta volna. A személyes bosszú, a periódikusan felerősödő pogányság egyes épületeit talán lángbaboríthatta, de a természetes egymásra utaltság végeredményben mégis csak oda vezetett, hogy az a törzslakosság, amely rabszolgasorban is megőrizte ősei szokását, ősei vallását, az uralkodó új nép úri gesztusából kultuszterületén is tovább vegetálhatott.

E száz év leromlott, de nem megsemmisített keresztény kultuszterületén virágzott aztán ki a harmadik, a magyar, a szentistváni kereszténység, amely értelmében magyar, lényegében azonban az ősföld folyton új vérelemekkel gazdagodó és annak jellegét viselő népközösségének tulajdona lett. Ma, amikor a természetellenesen kiszabott korlátok szétszakadtak és a Kárpátmedence jelentősége, régi fénye ismét kibontakozik, ezt már meg kell, de meg is szabad állapítani. A Kárpátmedencében a „magyar“ szó nem speciális vérsejtek összeségét jelenti, hanem egy konglomerátumot, amelyben a Kárpátmedence életet adó földjén valaha is élő népcsoportok vére kristályosodik magyarrá és aki nem tudott beleilleszkedni ebbe a folyamatba, azt a nemzettest kivetette magából, az kihalt, önszántából, vagy erőszakosan eltávozott, ahogy ki fog halni, ki fog verődni centrifugális erővel a jövőben is. Nem lehet, de naiv kísérlés is azt mondani, hogy a székesegyházat állítólag építő vallon-francia-latin kőművesek, kőfaragványait készítő lombard mesterek, belső terét kifestő Jakab barát, a benne funkcionáló olasz, német, francia papok folytán a pécsi székesegyház vallon, francia, olasz, vagy német, hisz ezen az alapon a mult évszázad végén restauráló Schmidt Frigyes szerint császári osztrák alkotásnak kéne nevezni a mai állapotot.

A harmadik, a szentistváni kereszténység magyar volt, de az ősföld értelmében magyar, a Kárpátmedencéhez és annak egy kis földdarabjához kötött, amelyet egyszer Sopianae-nak, majd Quinque Basilicae-nak, Pet Crkvanak, aztán Pécsnek neveztek. És ebben nincsen szégyelni, vagy tagadni való. A pécsi székesegyház kövei, pár köbméter márvány kivételével Sopianae-Pécs környékéről valók, építőmunkásainak, tervezőinek, díszítőinek az idegen vér mellett is a Sopianae-Pécs környéke adott élelmet, pihenő helyet, gyermekeinek a Sopianae-Pécs fölé boruló égbolt adott éltető meleget. Sopianae-Quinque Basilicae-Pécs lett a ró-

mai veteránnak, kereskedőnek, colonusnak, a hunn, longobard, gepida, avar, szláv ittmaradottaknak az éltető otthon, akik az új energiákkal iderobbanó magyarsággal összevegyülve Pécs révén lettek magyarrá az ősi föld jogán. A fizika törvénye szerint az energia átalakulhat, de nem veszhet el soha. Itt is ilyen energia-átalakulásról van szó, az őenergia itt is csak változott, kapott, adott, de intenzitása, értelme ugyanaz maradt.

Csak így, ezzel az összefüggéssel értjük meg, miért Pécsen alapította Szent István püspökségeinek egyikét és azt is, miért éppen azon a helyen alakult ki a püspöki székhely, amelyről haditechnikai, várvédelmi szempontból bebizonyult, hogy alkalmatlan. A római első kereszténység népvándorlás viharain át is fennmaradt és hat évszázad után is funkcionáló kultuszerületén alakult ki a püspöki centrum, amelyről az államhatalom első, Szent Emberének tudnia kellett azzal az intenzitással, azzal a kényszerítő erővel, amely csak akkor érthető, ha tényleg ősi, tényleg keresztény és tényleg aktív volt ott a kereszténység. Ez az oka annak, hogy bár a pécsi püspökség szentistváni határai olyan területet öveznek körül, ahol számos más, gazdaságilag, kereskedelmileg, formailag is kedvezőbb hely van, a választás mégis Pécsre esett.

* * *

Szent István püspöki templomot, székesegyházat, a tudományos kutatás mai álláspontja szerint nem épített, ezt püspökeire bízta, ezért adományozott nekik tekintélyes birtokot. A pécsi székesegyház építéséről adat nincsen, csupán annyi, hogy a hagyomány szerint Péter építette temetkezési helyül és 1064-ben leégett.¹ Szőnyi szerint azonban Bonipertus kezdte építeni és Péter fejezte be, mert nem valószínű, hogy Bonipert székesegyház nélkül hagyta volna székhelyét.

Határozottan állíthatjuk azonban, hogy Bonipertus püspöki székhelye nem nélkülözte a püspöki székesegyházat. Ott állott e célra az egykori ókeresztény kultuszerület számos, többé, kevésbé használható állapotban lévő temploma, kultuszépülete, amelyek egyike némi helyreállítással egyházi funkciók végrehajtására feltétlenül alkalmassá volt tehető.

Az építmények között feltétlenül volt egy lakóépület, amely talán az első, a római kereszténység püspökének, aztán a második, a frank kereszténység szláv, német papjainak elhelyezésére szolgált és magját alkotta a mai püspöki székháznak is. Arról, természetesen szó sem lehet, hogy ez akár a mai, vagy ennek

¹ L. 77. és kk. old.

megfelelő, leredukált középkori alaprajzi konfiguráció valamely határozott részletének felelne meg, csupán a helyről, mint magáról van szó, amely köré a későbbi residencia atavisztikus alapon kikristályosodott.

De álltak a szentistváni időkben a többi kultuszépületek is, így a cella trichora, melyet alig száz évvel azelőtt festettek ki másodszor, ami annyit jelent, hogy nem semmisült meg az avar uralom alatt, nem valószínű tehát, hogy a honfoglalás pusztította volna el. És álltak a cella memoriaek is, állt a hétkaréjos épület és állhattak azok a bazilikák, amelyek vagy még az első kereszténység idejében épültek és a népvándorlás alatt, a hún és avar korszakok közti békésebb időkben, vagy a frank uralom második kereszténysége alatt kerültek átépítésre, vagy éppen ez utóbbi korszakban épültek, így a honfoglalás idején feltétlenül funkcionális állapotban voltak, olyannyira, hogy Pécs helymeghatározására mód volt ezek száma alapján új nevet konstruálni, illetve azt a köztudatban még a honfoglalás után, a szentistváni időkben is fenntartani.

E bazilikák egyikének helyét is sejtjük.¹ Valószínűleg a székesegyház délnyugati tornya előtt helyezkedett el a püspöki palotától a déli bejáratig. Szőnyi és Möller az oszlop és pillérnyomokon kívül itt téglaburkolatot is talált, amely a püspöki palota keleti falánál befejeződött, ebből Szőnyi azt olvasta le, hogy a burkolat valószínűleg egy későbbi térrendezésből származik. Meggondolandó azonban az, hogy egy közép-, vagy újkori térrendezés alkalmával falcsonkokat, pillér és oszlopmaradványokat tényleg kihagytak-e, főként olyan időkben, amikor a régi maradványok iránt különös érzék nem fejlődött ki. A palota keleti homlokzatán e bazilika alapjainak megfelelően a mellékbejáratnál délre szokatlan és építészetiileg egyáltalán meg nem okolt földszinti falrizalit van, amelynek falsíkjában ér véget a téglaburkolat. Végleges megállapításra természetesen csak a püspöki palota alapos alaprajzi vizsgálata és korábbi állapotainak rekonstruálása után kerülhet sor.

A bazilikák másika pedig, mint Nagy Lajos sejtí,² a mai székesegyház helyén állott és ez volt az az első templom, amelyet a szentistváni kereszténység első püspökei is használtak addig, amíg adományozott birtok jövedelméből a többi püspöki székhelyek mintájára kiépíthették, kifejleszthették a mai székesegyház ősi formáját.

* * *

¹ L. 22. sz. rajz 261. old. és 259. és kk. old.

² L. 279. és kk. old.

A pécsi Szent Péter székesegyház egyes részleteire vonatkozólag Koller, Henszlmann, Buck, Schmidt, Gerecze és Szőnyi adatai, valamint a még megvizsgálható és átépítés előtti időkből származó részletek, végül a Székesegyházi Múzeum kőanyagának tanulmányozása alapján általánosságban a következőket állapíthatjuk meg.²

A Schmidt, illetve Pollák-féle átépítés előtt a székesegyház négy tornya páronként lényegesen eltérő sajátságokat mutatott.³ A tornyok felépítménye a felső két emeletson a keleti toronypárnál a román építési periódus korábbi, a nyugati toronypárnál későbbi szakaszát mutatta, de eltérés jelentkezett a toronypárok alaprajzi méretében is. A keleti toronypár alapterülete lényegesen kisebb volt a nyugatinál, az alapozás csonka adataiból az is kitűnik, hogy az alapozásban is van eltérés, bár itt az a körülmény, hogy a keleti toronypár alatt még alagsori helyiségek vannak, míg a nyugatinál ezek hiányoznak, az alapozás eltérő sajátságait is érthetővé tennék, azonban nem adnak magyarázatot arra, hogy az északkeleti toronynál a vízátfúvató csatorna mélységében a nyugati fal alapozása sokkal mélyebb szinten jelentkezik, mint azt Szőnyi és Möller az északi és keleti oldalon észlelte, sőt falszerkezete is más. Ugyancsak magyarázatra szorul a vízelvezető csatorna csatlakozási pontján a templom főirányaitól lényegesen eltérő irányú alsó falrétteg is, amely a csatorna délnyugat-északkeleti irányára közel merőleges. Míg a nyugati toronypárnál ilyen szabálytalanságok nem jelentkeznek, azaz a nyugati toronypár alapozása teljes egészében egyidejűnek tekinthető, csupán a főhajófallal való összefüggésük és egyidejűségük vitás, ez is azért mert minden vonatkozó adat hiányzik, addig az északkeleti toronynál három, egymástól független alapozási réteg állapítható meg. Az első a vízelvezető csatorna alsó szintjében látható és a templom főirányaitól eltérő réteg, a második az erre ráépített, réteges szerkezetű és a torony falaival párhuzamos, kisebb kiugrású falazat, amely egyelőre a vízelvezető csatorna keleti végződésénél észlelhető, a harmadik pedig a Szőnyi és Möller által a torony északi és keleti oldalán feltárt, kisebb mélységű, erőteljesen szélesedő lépcsős fal-tömb, amely a torony felmagasítása kapcsán létesített megerősítő falazatként fogható fel és elvileg a Möller-féle és az északnyugati toronynál 1922-ben készített vasbeton talpkoszorúval egyenértékű. A Szőnyi által említett és az alapba beépített

¹ L. 191. és kk. old.

² L. 191. és kk. old., 12. sz. rajz. 193. old., 13. sz. rajz. 199. old. és 15. sz. rajz. 206. old.

románkori faragványos kövek jelenléte arra vall, hogy ez a megerősítés már később, a torony felmagasítása után következett be. Igen jelentős és a templom kialakulása szempontjából esetleg perdöntő jelentőségű az a körülmény, hogy a keleti toronypár földszinti falazata a hajófalak vonalában nem fekszik fel teljes szélességében az alagsori főfalra, hanem attól az északi toronynál 18.5 cm, a délinél 14.5 cm szélességben eltér, illetve ilyen szélességben az alagsori helyiségek boltozatára fekszik fel. Ugyanez észlelhető, jóval kisebb méretben a kőfalak alagsori és földszinti falazatai, valamint a szentélypillérek földszinti és altemplomi részei között is. A tornyok földszinti falazatainak a hajók főfalai-val való összehasonlítása megdönti azt a ma is polgárjogot élvező megállapítást, hogy a tornyok később épültek a már meglévő hajófalakra. A tornyok mindnégy fala közel egyforma vastagságú és mindenütt szélesebb a csatlakozó hajófalaknál, így tehát bizonyos, hogy a hajófalak toronyhoz csatlakozó része már a torony teherhordó szerepének megfelelően épült ki és arra feltétlenül tekintettel volt. Ha tehát a tornyok később épültek, mint a templomtest, ez annyit jelent, hogy e helyeken vagy megvastagították a hajófalat, vagy a csatlakozó részt újjáépítették. Az alagsori főfalakra azonban nem voltak tekintettel, mert hiszen a szélesebb, vagy kiszélesített földszinti fal részben már az alagsori helyiségek boltozatára fekszik rá. Az alagsori főfalak és csatlakozó toronyfalak eredeti viszonya a későbbi átépítések, kazánház létesítése, süllyesztése, kőmúzeum beépítése miatt pontosan nem állapítható meg, Schmidt felvételi rajzai itt méreteket nem adnak, de nem is adhattak, később korrekcióra pedig sajnos nem került sor. Az északi oldalon annyi mégis megállapítható, hogy az alagsori toronyfal és a csatlakozó altemplomi fal északi fal-síkja közt csak kisebb eltérés van, a toronyfal cca 5 cm-rel áll kiljebb az altemplom falánál. A Henszlmann által említett víztartó edényből, illetve oltárból ma már semmi sem látható, a freskók is megsemmisültek.

A nyugati homlokzat¹ aránylag kisméretű és lapos architektúrájú kapuzata alig áll arányban a homlokzattal. Koller rajzán észlelhető két boltív, valamint a kapu körül eltérő rajzmodorban ábrázolt, befejezetlen és építésetileg meg nem oldott rizalitszerű keret, végül a románkorból készült ablakok rendszere arra mutat, hogy leszámítva a gót időkben belemetszett nagyméretű mérműves ablakokat és ismeretlen időben készült oromzati felfalazásokat,

¹ L. 209. és kk. old.

itt több románkori építési szakasszal van dolgunk. A tornyok csatlakozó részeinek hiányos, vagy hiányzó falpillérei, a boltövekkel való összefüggések mind magyarázatra szorulnak, illetve az eddig kialakult magyarázatok kielégítőnek nem tekinthetők. Az énekkarzat szerepe is kérdéses. A román építési periódus első szakaszaiban szó sem lehetett arról, hogy e helyen énekkarzat készítésére gondoltak volna. Az énekkarzati pillérkötegek vonala kívül esik a nyugati toronypár keleti faltömbjén, ezek között tehát összefüggés nem állapítható meg. Az énekkarzat alépitménye, amelyet a pillérköteg és nyugati falsík közé a főhajó területén a pillérkötegtől architektonikus értelemben függetlenül építettek fel, feltétlenül későbbi és a román periódus legvégű szakaszából származik. Ezt Schmidt már felvételi munkálatai alkalmával látta, mert alaprajzában, mint későbbi beépítést ábrázolta. De perdöntő jelentőségű az, hogy az énekkarzat hajóválasztó pillérállása lényegesen kisebb a többi pillérállásnál.¹ Míg a normális pillértávolság a szentélyben 8.59 m, a néphajóban pedig 8.87 m, addig az énekkarzatnál csak 7.73 m, és ez a méret még akkor sem éri el a 8.87 m-t, ha azt képzelnők, hogy az énekkarzati pillér köteg az eredetileg a néphajóéhoz hasonló négyszögű pillér helyén épült volna fel, akként, hogy keleti falsíkja változatlan maradt és nyugat felé bővült. A szentély diadalívének pillérkötege, bár hasonlít az énekkarzatéhoz és attól méretben csak csekély mértékben tér el, keleti pillérnyúlványától eltekintve mégis lényeges különbségeket mutat. Így lábazatán a saroklevelek hiányzanak, sőt volutás és figurális fejezetei is sokkal díszesebbek, mint az énekkarzati pillérek egyszerű torzfelületű, vagy kockaszerű kapiteljei. A szentély diadalívénél Schmidt felvételi rajzai, de az építési napló adatai szerint is a diadalív vállát megtalálták, így tehát a diadalív jelenléte bebizonyosodott, ezzel szemben semmi adat nincs arra, hogy az énekkarzat pillérkötegei közt ilyen diadalív lett volna valaha is. A későbbi boltozat itt megszakítás nélkül megy tovább, bár kézenfekvő, hogy ha itt a diadalív féloszlopa rendelkezésre állott volna, azt a boltozat hordására felhasználják. Schmidt diadalíve tehát itt az énekkarzat vonalában a szentély diadalívének formai utánképzése történelmi alátámasztása nélkül. A szentély pillérein egyszerű lemez és kimatagozatú fejezet van, a néphajó pillérein lemezből és szimászerű tagozatból áll a vállpárkány, míg a lábazatok attikai rendszerűek. A méretek azonban eltérnek.

A szentélyapsisok² alaprajza nem teljes félkör, az oldalapsisok

¹ L. 220. és kk. old. és 238. és kk. old.

² L. 227. és kk. old.

laposabb ívszeletek, a főapsis megközelíti a félkört. Az altemplomban¹ az oldalapsisok lezárása négyszögű, a főapsis félkörű. Az oldalapsisok földszinti falazatai az altemplomi mellékhajózárodás boltozatára fekszenek fel, itt tehát hasonló jelenség észlelhető, mint a keleti toronypár hajófalainál és a szentélypilléreknél. Szőnyi szerint a szentélyapsisok alapfalainak vonala eltér a felmenő falazatok vonalától, amit Szőnyi tervváltoztatással magyaráz meg.² A főoltár a szentély keleti végén állott és kapcsolatba nem hozható a szentélykorláttal. A főapsis ablakrendszere már a román periódusban változtatáson esett át és legalább két építési szakaszt mutat.

A fő- és mellékhajófalak rekonstruálható ablakrendszere³ szerint itt négy építési szakasz állapítható meg, éspedig időbeli sorrend nélkül a szentély főhajófalai, a szentély oldalhajói a néphajó fő és oldalhajói, valamint az énekkarzat fő és oldalhajója eltérő ablakformákat és ablakrendszereket tüntetnek fel, így tehát egyidejűségük alaposan vitatható.

A déli bejárat kapukerete csekély eltéréssel megfelel a nyugatinak, az északi főbejárat ezzel szemben teljesen eltérő kivitelű. A mellékhajók egységes főpárkánya a teljes kiépülés után készült, ez a főpárkány a keleti oldalon az apsisok homloksíkján, azaz az alapsíknál beljebb álló keleti toronypár keleti falsíkja és az apsisok alapsíkja közti távolságon is jelentkezik, de a nyugati homlokzaton, ahol a tornyok a nyugati falsíkban állanak, teljesen hiányzik, így tehát a mellékhajó főpárkánya a toronytestek kialakulása idején a tornyok helyén már teljesen megszűnt. A keleti toronypár keleti és északi, illetve déli oldalán, valamint a szentélyapsisokon tagozott lábazat fut végig. A nyugati homlokzaton, valamint a nyugati toronypár kápolnákkal el nem takart részein Koller rajza ilyen lábazatokat egyáltalában nem jelez. A toronypárok emeletbeosztása is különböző, bár ez valószínűleg a szentély és néphajó különböző padlószíntjének következménye.

A templom északi főfala mentén végighaladó vízvezető csatorna⁴ feltétlenül a nyugati torony építése előtt készült és a torony építésével kapcsolatosan szűkítették le, a keleti torony alatti alapozás első, legalsó szakaszával azonban feltétlenül szoros kapcsolatban van, ez viszont a templom főirányaitól való eltérése miatt legalább is a torony építésével kapcsolatba alig hozható.

¹ L. 244. és kk. old.

² L. 248. old.

³ L. 233. és kk. old.

⁴ L. 241. és kk. old.

A csatornának a templom alapfalaival való összefüggése az eddigi adatok alapján tehát alaposan vitatható. Az a körülmény, hogy keleti része teljes egészében, de boltozata a nyugati részeken is római téglákból épült, továbbá az a tény, hogy a csatorna nem kíséri teljes hosszában végig a templomtestet, illetve az északeleti torony alagsori, ugyancsak védendő részét nem övezi körül, hanem teljesen leszűkített méretben, annak belsejébe hatol, ellentmond annak az egyébként teljesen megindokolt szerepnek, hogy a templom vízmentesítése volna a célja. Római tégláknak ilyen mennyiségben való felhasználása, a keleti rész indokolatlan megtörése, a toronyalapozás különböző idejű rétegződése, falazatának az altemplomi főfal és apsisfalalapoktól, valamint toronyalapoktól eltérő szerkezete mind arra vallanak, hogy az eddig kialakult vélemények kellő magyarázatul nem szolgálhatnak.

Az altemplom¹ mai alakjában teljesen egységes és egyidejű építmény hatását kelti. Saroklevél nélküli meredek, attikai lábazatai, lapos kocka fejezetei, bordanélküli keresztboltozatai a műtörténet eddigi megállapítása szerint a magyar románkori építészet egyik jellegzetes megnyilatkozási formájává avatják. Alaprajzi elrendezése pedig az aránylag tág oszlopállásokkal tagolt öthajós rendszerével a románkori altemplomok kétségtelenül egyedülálló típusát mutatja. A székesegyház rendszerébe való beilleszkedése azonban még számos megoldandó problémát vet fel. Koller déli homlokzati rajza a primitíven ábrázolt bejárat ajtótól nyugatra, azaz az altemplomi lejárathelyén még egy, a többihez hasonló ablaknyílást jelez, amelynek az altemplomba kellett nyílnia. Schmidt felvételi rajza viszont az altemplom déli belső oldalának felvételi rajzán a délkeleti torony helyén jelez félkörű ablakot, ez pedig azt bizonyítja, hogy a déli toronynak még az alagsori része is későbbi hozzáépítés, amely akkor készült, amikor már az altemplom teljes egészében állott. Koller rajza szerint tehát volt az altemplomnak egy állapota, amikor még a mai lejáratok helyén is használható és megvilágítandó tér volt, ennek az állapotnak azonban a XII. századbeli altemplomi lejáratok tanúsága szerint természetesen meg kellett előznie ezt az időt. Az altemplomi lejáratok feltárásakor Schmidt ilyen ablaknak nem találta nyomát, vagy legalább is felvételi rajzában nem jelezte, irodalmi nyoma sincsen, viszont Koller metszeteinek minden részletéről behizonyosodott, hogy a valóságnak teljesen megfelelő módon, csupán rajztechnikailag primitíven ábrázolta a templom

¹ L. 244. és kk. old.

akkori állapotát, alig képzelhető el tehát, hogy éppen ezen az egy ponton tévedett volna. Az altemplom tehát még a román építési periódus egyik szakaszában egy oszlopállással hosszabb volt, azaz az a ritmus, amely a pillér és oszlopállásai közt fennáll nyugati irányban is tovább folytatódott. Ez pedig az altemplomi lejáratok és szentélykorlát alapállapotára vonatkozólag perdöntő jelentőségű.

*

* *

A székesegyház románkori és az azt esetleg megelőző állapotára vonatkozó kérdéseket tehát a következőkben foglalhatjuk össze.

1. Miért és mikor készült a székesegyház északi főfala mentén, attól cca 60 cm távolságban, avval állítólag összefüggő, részben római téglákból falazott és teljes egészében római téglákból boltozott csatorna, amelynek a nyugati torony alatti része a toronyalapok folytán megszűkül, keleti része pedig az északkeleti torony alatti első alapozási rétegben kisebb keresztmetszetben folytatódik tovább ismeretlen távolságba, lejtése kelet-nyugati irányú és nem követi teljes hosszában a hajófalat, hanem utolsó keleti szakaszában attól északkeleti irányban kitér, de az északkeleti tornyot nem övezi körül, bár talajvízvédelmi szempontból annak alagsori helyisége miatt, amely a piscina és állítólagos vízmedence, vagy oltár miatt az altemplommal egyenlő értékű volt, erre szükség lett volna.¹

2. Mi az oka annak, hogy az északkeleti torony alatt három különböző szerkezetű, alakú és anyagú alapozás van? Ezek egyike, eltérő irányú a székesegyház főirányzaitól, a ráépített második tömb réteges szerkezetű és a földszinti falhoz képest kisebb kiülésű, a harmadik a torony északi és keleti oldalán jelentkezik és mélysége jóval kisebb.²

3. Mi az oka annak, hogy a szentély keleti záródásának alapja nem követi a felmenő falazat vonalát, emellett az altemplomi oldalhajók szentélyzáródása kívül köríves, belül négyszögű, a földszinti oldalhajók szentélyzáródása pedig lapos ívszelet?³

4. Mi az oka annak, hogy a keleti toronypár, a szentélypillérek és a szentély oldalapsisok földszinti falazatai nem felelnek meg teljes mértékben az altemplomi falazatoknak, hanem részben az altemplomi boltozatokra fekszenek?⁴

¹ L. 15. sz. rajz, 206. old. és 203, 205, 207, 241. és kk. és 248. old.

² L. 15. sz. rajz, 206. old. és 203. old.

³ L. 248. old.

⁴ L. 14. sz. rajz, 202. old. és 203, 204, 209, 247. és kk. old.

5. Mi az oka a hajóválasztó pillérsor különböző távolságának, amely főként a szentély, néphajó és énekkarzat formailag is eltérő pillérállásaiban jelentkezik?¹

6. Miért volt szükség a szentély diadalívpillérkötegének keleti szárnyára, noha a restaurálás tanúsága szerint a pillérköteg szimmetrikus elrendezése esetén az ívközők csekély eltéréssel a szentélyben is egyforma méretűek lettek volna?²

7. Mi az oka a szentély, néphajó és kórus lényegesen eltérő ablakrendszerének?³

8. Ha a hajófalak és tornyok egyidejűleg épültek, tehát áll Henszlmann négytornyos alaprajzi rendszere, mi az oka annak, hogy a tornyok alaprajzi mérete mégis különböző és míg a nyugati toronypár a szentélyfalazattal együtt külön tagozott lábazattal is bír, ilyennek nyoma a nyugati homlokzaton Koller rajza szerint nem jelentkezik?⁴

9. Miért készült a nyugati homlokzaton a két teherhárító ív és miért hiányos a tornyok csatlakozó részének falpillérsávja?⁵

10. Mi a jelentősége a nyugati kapu külső, architektonikus szempontból meg nem oldott, külső, rizalitszerű keretének?⁶

11. Miért készült a templom északi és déli oldalán egymástól eltérő kivitelű kapu, melyek közül az északi szűk várudvarra, a déli pedig gazdasági udvarra nyílik?⁷

12. Milyen kapcsolat van a nyugati és déli, csekély eltéréssel hasonló kivitelű kapukeret között, amelyek közül az előző oszlop tagozatán saroklevél is van?⁸

13. Mi a jelentősége Koller déli homlokzatán ábrázolt nyugati utolsó altemplomi ablaknak, amely az altemplomi lejárathoz nyílna, de a feltárás alkalmával semmi nyoma sem volt annak, hogy itt ablaknyílás lett volna az altemplomi lejáratok XII. századbéli díszítése idején?⁹

14. Milyen kapcsolat van az altemplom, a cella trichora és a festett sírkamra rekonstruált, közel egy magasságban fekvő padlószintje között?¹⁰

15. Mivel magyarázható meg az, hogy a székesegyház hajóválasztó pillérsorának átlagos tengelytávolsága lényegesen meghaladja a hasonló román kori templomok szokásos tengelytávolságát?¹¹

¹⁻² L. 220. és kk. old.

³⁻⁸ L. 191. és kk. és 209. és kk. old.

⁹ L. 244. és kk. old.

¹⁰ L. 263. és kk. old.

¹¹ L. 238. és kk. old.

16. Miért készült a későbbi énekkarzat helyén már abban az időben, amikor liturgiai szempontból énekkarzat létesítéséről szó sem lehetett, kisebb pillérállás és pillérköteg, amely a toronytekkel összefüggésbe nem hozható és amely diadalívet eredetileg nem hordott?¹

17. Ha a szentély diadalívének pillérkötege és az énekkarzat pillérkötege egyidejű, mivel magyarázható meg az, hogy az utóbbinál a lábazaton a saroklevél már jelentkezik, míg az előzőnél még hiányzik, viszont az utóbbit egyszerű, primitív kockafejezetek, az előbbit pedig ornamentális és figurális fejezetek díszítik? Hol helyezkedett el az a két, az énekkarzathoz hasonló féloszlopfejezet, amely a Schmidt-féle felvételi rajzok szerint sem a szentélyválasztó pillérkötegeken, sem az énekkarzati pillérkötegeken nem foglalhatott helyet, viszont a templom más részén féloszlop nem található. Ha Henszlmann rajza szerint az énekkarzati pillérek féloszlopainak alsó részein foglaltak helyet, mi volt itt a szerepük?²

18. Mi az oka annak, hogy teljesen azonos rendeltetés és megközelítőleg egyforma ívköz mellett a szentély és néphajó osztópilléreinek mérete különböző és lényegesen vastagabb a rajtuk elhelyezkedő főfálnál. Milyen módon kerültek ezekbe a pillérekbe, vagy azok alapjaiba a XII. századbéli szentélykorlát töredékei? Elképzelhető-e az, hogy a pillérek egy részét az ívek és főfal kellő alátámasztása után az elbontott szentélykorlát anyagának felhasználásával újraépítették?³

* * *

A műtörténeti kutatás mai álláspontja szerint a székesegyház eredeti állapotában hat pillérpárral elválasztott háromhajós, pilléres bazilika volt,⁴ keleten három félköríves apsissal, nyugaton toronypárral, a szentély alatt annak teljes területét elfoglaló, öt-hajós pilléres, oszlopos altemplommal. A keleti toronypár később, de még szintén a román építési periódusban épült ki, bár a vélemények egy része ma is a keleti toronypár elsőbbségét hangoztatja.

Alig vitatható azonban, hogy ez az alapforma, éppen a fentiekben felvetett és még megoldásra váró kérdéssorozat alapján még tovább redukálандó, azaz a székesegyház fentiekben lerögzí-

¹ L. 209. és kk. old.

² L. 220. és kk. old.

³ L. 220. és kk. old.

⁴ L. 12. sz. rajz, 193. old. és 2. sz. rajz, 56. old. e. ábra.

tett és kiindulási alapul elfogadott alapformája még szintén egy hosszú, a román építési periódus több szakaszában lejátszódó fejlődés eredménye, amely a toronypárok kiépítésén felül is igen jelentős közbeeső állomásokat tüntet fel.

Egyelőre figyelmen kívül hagyva a fenti kérdéssorozatban felvetett problémákat, magának a leredukált és feltétlenül már a XII. századbeli állapotot feltüntető alapformának alaposabb vizsgálata is érdekes eredményre vezet. Ha összehasonlítjuk a pécsi Szent Péter székesegyház e leredukált alaprajzát az egykorú román székesegyházéval, azt találjuk, hogy a pécsi alapformához hasonló rendszer az egykorú, ismert példáknál nem található. A magyar románkori templomoknál épügy, mint a külföldi példáknál is teljesen hiányzik az a hármas tagozódás, amely a pécsinek jellemzője, azaz a szentély, néphajó és énekkarzat erőteljes szétválasztása, amely a közéjük iktatott erőteljes pillérkötegekben, a pillérek és ablakrendszerek különböző kiképzésében jelentkezik. Az énekkarzat utolsó szakaszának megfelelő kisebb pillérállás, valamint pillérköteg látszólag több alkalommal szerepel ugyan, azonban mindenütt a templom oldalhajóinak testébe szervesen beépített toronytestek jelenléte hozta magával ezt az elrendezést, ezzel szemben Pécsen a toronytest az oldalhajók terétől független, csupán az oldalhajók főfalával érintkezik és a pillérköteggel semmi néven nevezendő kapcsolatba nem hozható. A szentély és hajó erőteljes elválasztása, különösen az altemplom jelenléte miatt már majdnem minden esetben észlelhető, azonban a néphajó és szentély terének egyenlősége, mintahogy az Pécsen az énekkarzat erőteljesen elválasztott terének figyelmen kívül hagyása mellett jelentkezik, példa nélkül áll.

De igen érdekes a románkori székesegyházak alaprajzi arányainak összehasonlításából lesűrhető eredmény is. Mivel Pécsen a toronyrendszer a templom testén kívül van, az összehasonlítás alapjául a többi példánál is a tornyok nélküli méreteket vettem figyelembe. A románkori hazai és külföldi példák egybevetéséből kitűnik, hogy míg a pécsi székesegyház hosszúsági és szélességi méretének viszonyszáma 2.5, addig a hazai többi példák legmagasabb értéke alig éri el a 2-t (Esztergom), míg külföldön a seckaui dóm viszonyszáma 2.55, a gurkié 2.2, a freisingié 2.6, az augsburgi dómé 2.2, a modenaié 2.45, a veronai San Zenoneé 2.6, a moosburgié pedig 2.2. A többi hazai és külföldi románkori templom alaprajzi viszonyszáma alig éri el a 2-t, illetve 1.2-től 2-ig változik. Ez pedig annyit jelent, hogy a pécsi székesegyház a legkarsubb románkori templomok sorában helyezkedik el. Ha az énekkarzat területét

későbbi toldásnak tekintjük, a pécsi székesegyház alaprajzi aránya már 2.2 és még mindig nagyobb a románkori templomok átlagának arányánál. Sajnos, a rendelkezésre álló adatok alapján nem volt alkalmam megállapítani azt, hogy a fentiekben felsorolt és a pécsival egyező, vagy nagyobb karcsuságú templom testek őszállapotukban milyen elrendezésűek voltak, vagyis hogy a vizsgálat alá vetett templomteste milyen mértékű bővítés eredményeként alakultak ki. Ép ezért az karcsuságból levonható következtetésektől a továbbiakban el kell tekintenem és csak annak megállapítására szorítkozom, hogy a hasonló karcsuságú templomok egyikénél sem észlelhető a pécsire jellemző vízszintes irányú hármas tagozódás.

A pécsi székesegyháznál azonban nemcsak vízszintes irányban jelentkezik egy igen feltűnő hármas tagozódás, hanem függélyes irányban is. Ha elfogadjuk azt, hogy Koller rajza nem téved és a déli oldal harmadik altemplomi ablaka az altemplomi lejáratok helyén tényleg az altemplom akkor még nyugati irányban egy oszlopállással hosszabb terébe nyílt, az énekkarzat terének leszámításával maga a templomtér három, csekély eltéréssel egyező, de különböző szintén elhelyezkedő részre oszlik, éspedig az altemplom, a néphajó és szentély közel megegyező szélességi és hosszúságú területére. Mindhárom tér tulajdonképpen háromhajós, a hajókat négyszögű pillérek választják el egymástól, az egyes területek alaprajzi arányszáma 1.1, magasságuk természetesen különböző és csupán az altemplomot osztja közbeiktatott oszlopsor öthajóssá a szentélypadló boltozatainak hordására.

Ilyen függélyes irányú, egyenlő területű széttagozódásra sem a hazai, sem a külföldi példák közt nem akadunk. A románkori altemplomok zöme a szentély középhajója alatt helyezkedik el, de ha kiterjed is az oldalhajók alá, az az állapot sehol sem fordul elő, hogy alapterülete elérné a tőle független néphajó területének nagyságát.

Ha még figyelembe vesszük a tornyok egészen jellegzetes és speciális elrendezését, valamint a pillérállások szokatlanul nagy méretét,¹ amelyhez hasonló a románkori építményeknél nem fordul elő, azt kell mondanunk, hogy a pécsi székesegyház a románkori eddig ismert templomok közt teljesen egyedülálló helyet foglal el. Ez pedig annyit jelent, hogy a pécsi Szent Péter székesegyház sajnálatos módon sokkal kisebb szerephez jutott a műtörténet lapjain, mint amilyent jellegzetes tulajdonságai folytán megérdemelt.

* * *

¹ L. 238. és kk. old.

Mindezekből még egy tanulságot is levonhatunk. Teljesen hibás az az álláspont, hogy a pécsi székesegyház kialakulásának története a hasonló korú román kori templomok alaprajzi rendszerének és arányainak összehasonlítása alapján valaha is megállapítható. Ha akad tudós, aki kartotékba gyűjti a román kori székesegyházak összes részletadatát és kicentiméterezi arányait, arra az eredményre fog jutni, hogy individuálisabb építési rendszer alig volt, mint a román. Ezért tévedett Henszlmann is akkor, amikor a pécsi székesegyház egyes részleteinek táblázatba szedett arányából, kiragadott részletképzéseinek mérlegeléséből és értékeléséből, formai megnyilatkozásainak összehasonlításáiból próbált következtetni arra, hogy a pécsi Szent Péter székesegyház melyik külföldi építőiskola kezéből került ki és melyik külföldi példa nyomán alakította ki építőmestere. Éppen így tévedett Szőnyi is, amikor bajor analógiákat keresett. A pécsi székesegyház ép úgy, mint minden keresztény istentiszteletre szánt épület, a vallási szükségletek minden természetes konzervatizmus mellett is észrevétlenül tovább fejlődő, tovább kristályosodó csontvázára épült, amelyben a bazilikális mag nem volt bajor, vagy német, olasz, vagy dalmát, hanem maga az uralkodó keresztény gondolat, amelyet nem kellett Gurkból, Lombardiából, Dalmáciából importálni, hanem ott élt mindazok képzeletében, akik valamilyen kapcsolatban voltak a székesegyház kialakításával. Lehetséges, sőt valószínű, hogy ezt a képzetet a Pécsen már álló ókeresztény bazilikák keltették, de valószínűbb, hogy csak felfokozták, mert hiszen a szentistváni idők templomépítő gondolköre a római egyház ókeresztény bazilikái körül forgott, amelyek akkor már a fejlődés folyamán a természetes szükségleteknek megfelelően tovább indomultak. Mint ahogy a fejlődés ma sem állt meg, sőt közben sem stagnált, hisz a XII. század szentélykorlátja, majd annak barbár megsemmisítése, sőt a legújabb kori Schmidt-féle centrális oltársátor is a folyton változó, fejlődő szükségletek eredménye és ha a korszellem úgy kívánja, az istentisztelet esetleg egyszer ismét azt fogja követelni, hogy ezt az oltársátrat is el kell bontani.

Egészen természetes, hogy a fejlődés, kialakulás folyamán a kölcsönhatások nem kapcsolhatók ki. A templomot alapító, továbbfejlesztő bajor, francia, vagy olasz származású püspök, egyházi férfiú, király, vagy földesúr, a templom kialakulásában szerepet játszó minden egyén a maga gondolkörét hozza magával és önti bele ebbe a folyamatba és éppen ez okozza azt az individualitást, amely a román kori épületek jellemzője. A dalmát hármassívi karzárás, a nyugati kultúrkör pillérrendszere, a lombardizáló farag-

ványok, a franciás részletképzések mind ilyen individuális megnyilatkozások sorozatos, de rendszertelen következményei. És emberiek, profánok a méretarányokra, alaprajzi diszpozícióra vonatkozó rendelkezések is, kapcsolatot csupán a többet, nagyobbbat akarás, a „legalább olyan szép, legalább olyan nagy“ vonatkozásában adnak, de semmi esetre sem alapot arra, hogy párhuzamot merjünk ma, évszázadok után vonni két olyan épület között, amelyek egyikét a másik építője csak látta és annál nagyobbbat, szebbet akart építeni Isten dicsőségére. A dijoni bencés még ha akart volna, sem tudott volna saját, otthoni templomához mégcsak hasonlót sem építeni, ez az elmúlt évszázad mechanikus, sokszorosító rendszerre épített mentalitása mellett sem sikerült, még kevésbbé sikerülhetett tehát akkor, amikor a templomépítő, templomfejlesztő püspök hatalmánál, egyéni képességeinél fogva, saját akaratát vitte keresztül, amely akarat a homályos emlékezések, elmosódó impressziók mellett egyénit, jellegzetest akart és csak kisebb részletekben deferált a kivitelező eszményképe előtt, de teljes egészében érvényesülni nem engedte azt.

A román székesegyház egyéni akaratokból, individuális munkarendszerekből épül fel, eredménye a nagy átfogó gondolat mellett is individuális. És ha egy oszlopláb, egy oszlopfej, egy pillér-kötegalaprajz véletlenül egyezik is két egymástól országrészekkel, országokkal elválasztott individuumban, csupán az alapgondolat lehet rokon, arról azonban szó sem lehet, hogy alaprajzi arányokat, részletképzések centimétereit hasonlítsuk össze, ez játék csupán, amely komoly eredményre nem vezet.

De éppen az individualizmus következménye az is, hogy mindennek, ami létesül, alapos és komoly oka van. Az iskolás építőrendszerek csupán a fennálló és kötelező szabályok alapján, megszokásból, vagy elvi okokból igen sokszor alkalmaznak olyan méreteket, rendszereket, szerkezeteket, amelyek adott speciális esetben indokolatlanok, talán értelmetlenek is, az individuális alkotómunka mindig szempontokból indul ki, amelyek vagy egyéniek, vagy a helyszíni adottságok mérlegeléséből fakadnak és ha később, körülmények változása következtében az ok meg is szűnik, vagyis az alkotás egésze, vagy egy része értelmetlenné válik, ez csak lát-szólagos.

A tervszerű kutatómunkának minden ilyen kérdésre meg kell adnia a feleletet.

Az individuális építő munka fénykorában kialakult pécsi Szent Péter székesegyház vizsgálatánál tehát ezt az ok és okozati

összefüggést szintén fel kell kutatnunk, hogy megérthessük kialakulásának lényegét.

* * *

Az előzőekben már futólag érintettük a pécsi székesegyház néhány olyan jellegzetes sajátosságát, amely élesen elkülöníti a korabeli román székesegyházaktól. A szentély, néphajó és karzat hármasság, vízszintes irányú széttagozódása, a szentély, néphajó és altemplom függélyes irányú, háromsíkú rétegződése, a templomtesten kívül épített négy torony, a hajó választó pillérrendszer szokatlanul nagy tengelytávolsága okozatok, amelyeknek okát fel kell kutatnunk, vagy legalább is magyarázatot kell találunk arra, milyen ok és okozati összefüggésekből álló fejlődési folyamat nyomán alakultak ki és állítják ma a kutatót rejtvény elé.

A templomtesten kívül közel egyidőben kialakult tornyok problémája talán a legkönnyebb, itt a nyugati kultúrkör román templomainak vizuális szempontból is mély benyomást gyakorló toronyrendszerei, valamint a déli kultúrkör templomtesttől független, vagy azzal látszólag összefüggő harangtoronyai (Milano S. Ambrogio) adták a gondolat magját, amelyet aztán a helyi adottságokkal kellett összeegyeztetni. Ezek a helyi adottságok azonban igen jelentősek voltak és a harangtoronyok javára döntötték a mérleg karját, mert hiszen ellenkező esetben feltétlenül sokkal nagyobb számú és építészetiileg is szerveesebb hajózáró toronypár, vagy toronypárok, szentélytoronyok befolyása érvényesült volna. A nyugati toronypár kérdésénél a helyi adottságok kérdése feltétlenül az erőteljesen elválasztott énekkarzati rész és nyugati homlokzat problémájával függ össze, a keleti toronypárnál pedig az altemplomi helyiség és annak kettős alapozása az a mag, amelyet tisztázni kell.

A vízszintes és függélyes irányú hármasság tagozódás sarokpontja a szokatlanul nagyméretű és mindeddig ismeretlen rendeltetésű altemplomban van.¹ Az 1882—1891. évi restaurálás figyelme nem terjedt ki az altemplom padlózatának vizsgálatára, azonban az állványozási tervek szerint valószínű, hogy a padlózatot elég sűrűn felásták az állványoszlopok biztosítására, azonban sírlelet nem került elő. Így tehát az altemplom még az újabb időkben sem szolgált temetkezési célokra, annak ellenére, hogy a néphajóban sűrűen egymás mellett helyezkedtek el a sírok, melyek legkorábbiakat a mohácsi vész körüli időkre datálták. A székesegyház szentélye alatt tehát már fennállásának kezdete óta a szentély méretével megegyező méretű, vagy annál egy oszlopállással rövi-

¹ L. 244. és kk. old.

debb, öthajós, aránylag elég magas és a sekrestye, illetve kápolna-sor kiépülése előtt meglehetősen világos altemplom helyezkedett el, amelynek rendeltetése, célja, oka ismeretlen. Ha a korabeli liturgiai szempontoknak megfelelően az volt a cél, hogy a szentély padlószintje olyan magasra kerüljön, hogy az istentisztelet egyes fázisai a hívők szeme elől rejtve legyenek, a környező terepviszonyok mellett semmi szükség sem lett volna arra, hogy a dombhátat a szentély helyén is lemélyítsék. A szentély és néphajó két síkja a terep jóval csekélyebb földmunkájával megoldható lett volna. Ha viszont az altemplom architektúráját vizsgáljuk és összehasonlítjuk a szentély és hajó architektúrájával, az összehasonlítás mérlege az altemplom javára dől el. Maga az altemplom ma is érzékelhető állapotában kiértett architektonikus egység, amelynek minden kis részlete a maga nemében meg van oldva. A boltozatválasztó boltövek tervszerűen, átgondoltan csatlakoznak a pillérekhez, fal-síkokhoz, oszlopfejekhez, az oszlop is a korszellemnek megfelelő arányú egység, az ablakrendszer is tervszerűen illeszkedik bele az alaprajzba, nyoma sincs tehát azoknak a primitív kísérletezéseknek, amelyek a hazai, de külföldi egykorú altemplomoknál is észlelhetők. A felső templom, a szentély és hajó már nem nyújt ilyen kedvező képet. Még a rekonstruálható legkorábbi állapot is egyenetlenségeket, egyes részleteinek kiforratlanságát mutatja még az összetartozó egységekben is, mint szentély, néphajó, énekkarzatban, sőt ezek keretein belül a fő és oldalhajók viszonyában is. Az altemplom mai állapota tehát feltétlenül egyidejűleg alakult ki, míg a felső templom az átépítések, továbbfejlesztések egész sorozatát mutatja. Ez azonban nem jelenti még azt, hogy az altemplom mai állapota feltétlenül az első építési periódusát, alapállapotát ábrázolja, csupán azt, hogy a mai állapot kialakítója tervszerűen, okosan, egységesen járt el a tér architektonikus kialakításában, míg a felső templomnál talán a sokkal nagyobb feladat, vagy a román építési periódus befejeződésével beállt időhiány miatt erre már nem kerülhetett sor és a gót idők mestere megelégedett a boltozatok kiépítésével, azaz a templom felső záródásának egységesítésével, a teljesen kialakult altemplom és a kialakított boltozatrendszer közötti sáv összefoglalása, rendszerezése meghaladta az erejét, vagy idejét. A román építőperiódusnak talán a szentélykorlát kiépítésére eső szakasza kísérelte meg azt az egységesítést, azonban a szentélykorlátnál

¹ L. 248. és kk. old.

tovább nem jutott és a templomtér ismételt kifestésével kísérelte meg pótolni a hiányt.

A hajóválasztó pillérsor¹ szokatlanul nagy tengelytávolsága egyike a legérdekesebb problémáknak és a realitás határain belül is elég szétágazó következtetésekre ad módot. Az egyik és eddig alapul elfogadott megoldás az, hogy a pillérsor eredeti állapotában is a maihoz hasonló tengelytávolsággal épült, az északolasz templomok szellős, tág térképzésének analógiájára, de a nyugati kultúrkör egyszerű, négyszögű pilléreivel. Kérdéses viszont, miért készültek a néphajó pilléreit csak csekély mértékben nagyobb tengelytávolság mellett is lényegesen nagyobb alaprajzi mérettel, mint a szentélypillérek?² Igaz, hogy ez utóbbiak tiszta magassága a szentélypadló magasabb szintje miatt kisebb, karcsúságuk mégis nagyobb, mint a néphajóban lévő pilléreké. Egyidejű, tervszerű építés mellett nem valószínű, hogy a ritmikusan megismétlődő pillérek méretét indokolatlanul megváltoztatták volna. Ha a néphajó pillérek nagyobb mérete későbbi átépítések eredménye, azonos szerkezetű, egyidejűleg épített pillérek mellett miért nem volt szükség ugyanakkor a szentély pilléreinek átépítésére is akkor, amikor a boltozatokból eredő terhelés mindkét helyen ugyanaz? Ha tehát a pillérrendszer eredeti állapotában is a maihoz hasonló tengelytávolsággal épült, kétségtelen, hogy két építési szakasz alkotásairól van szó, azaz időrendi sorrend nélkül szentély és néphajó pilléreiről.

A másik megoldás az, hogy a templom hajóválasztó rendszere eredeti állapotában oszlopos volt, a mainál kisebb, esetleg félméretű tengely távolsággal és ebből a rendszerből minden második oszlop eltávolításával és a tartóoszlopoknak pillérekké való átépítéséből alakult a mai rendszer. Itt perdöntő volna ismerni a hajóválasztó pillérsor eredeti alapozását. Sajnos a restaurálás figyelme erre nem terjedt ki és ma a néphajó padlózatának felbontásáról és vizsgálatról ma szó sem lehet. A mai tengelytávolság félméretének megfelelő oszlopos rendszer esetén az ívek magasságának feltétlenül kisebbnek kellett volna lenni, így tehát a mellékhajók és főhajó magassági viszonya, légterének összekapcsolása okvetlenül nélkülözte volna a mai szellős, jellegzetes térhatást. Oszlopmaradvány nincsen, így tehát ez a lehetőség csupán nem bizonyítható feltételezés marad.

De szó lehet olyan megoldásról is, amelyet eddig a templom

¹ L. 238. és kk. old.

² L. 12. sz. rajz, 193. old. és 19. sz. rajz, 235. old.

kutatói teljesen figyelmen kívül hagytak, tudniillik arról, hogy a székesegyház oldalhajói egy bizonyos építési szakaszban emeletek voltak, azaz a templom oldalhajóiban, vagy azoknak egy, egyelőre ismeretlen szakaszán és magasságában karzat futott végig, amely a délkeleti ókeresztény kultúrkör bazilikáinak analógiájára a földszinti rész pillér- és oszloprendszerének megfelelően kiképzett nyílásokon át érintkezett a középhajó légterével. Ha elképzeljük, hogy ez az alátámasztó rendszer váltakozó oszlop és pillér volt, a később megszüntetett karzat és a földszinti oldalhajó nyílásainak egy-egy pillérközbe eső összekapcsolásával kialakulhatott az a szokatlanul magas és széles pillérállás, amely azután a pécsi székesegyház jellegzetes és mondhatni egyedülálló hajóválasztó rendszerévé alakult. Lehetséges, hogy ez a karzatos rendszer még az altemplom helyén álló egykori ókeresztény bazilika rendszere volt és innen vette át a szentistváni idők építőmestere, de az is lehet, hogy néphajó helyén álló frankkori bazilikatoldás mutatta ezt a rendszert és onnan fejlődött tovább. De ha Koller keleti homlokzatának az oldalhajók megvilágítására szolgáló aránylag igen magasan fekvő ablakait vizsgáljuk és feltételezzük, hogy az alattuk később bemetszett gót ablaknyílások helyén ugyanilyen, vagy hasonló ablakok voltak, az sem látszik kizártnak, hogy a néphajó oldalhajói még a szentistváni idők egyik építési fázisában is ilyen emeletes rendszerűek voltak.

* * *

A pécsi Szent Péter székesegyház tudományosan elfogadott alapformájának további redukciója szempontjából a nehézségek egész sora áll elő. Ha elfogadjuk, hogy a tornyok páronként később alakultak ki, ez annyit jelent, hogy a csatlakozó főhajófalak teljes egészükben, vagy legalább is a tornyok körüli részleteikben a toronyépítéssel egyidejűleg átépítésre kerültek.

A nyugati toronypárt illetőleg ismét fel kell vetni a nyugati nyitott előcsarnok kérdését. Karácsonyi János ilyen előcsarnokot a mai nyugati homlokzat előtt tételezett fel,¹ az ásátások azonban gondolatát nem igazolták. Később Szőnyi is megpendítette a kérdést és az 1922. évi ásátások eredményeként arra gondolt, hogy a nyugati előcsarnok az énekkarzat helyén rejtőzik, ezt a gondolatot azonban nem fejlesztette tovább és posthumus munkájában sem utalt már erre a lehetőségre.

Karácsonyi és Szőnyi gondolata a fentiekben felvetett kérdések egész sorára feleletet ad és a kapcsolatos kérdések mindegyikét

¹ L. 211. old.

tisztázza. A nyugati toronypár közt a román periódus egyik, kezdeti szakaszában előcsarnok állott, éspedig mindhárom hajó teljes szélességében. Ennek az előcsarnoknak nyomát őrzik azok az egyébként indokolatlan boltívek,¹ amelyek közül kettőnek nyoma Kollerig is fennmaradt, a harmadik azonban valamely oknál fogva megsemmisült. A nyugati kapu eredetileg ennek az előcsarnoknak a belsejében állott, ez magyarázza laposabb, kisebb árnyékhatású architektúráját és a templom homlokzati méretéhez viszonyított aránytalanságát. Innen emelték ki és helyezték át befejezetlen külső keretével együtt az előcsarnok középső nyílásába és evvel megmagyarázható a későbbi nyugati homlokzattal való szervi összefüggés hiánya is. Az oldalhajók tengelyében még két hasonló kapu állott, ezek egyikét ugyanekkor kibontották és a déli homlokzat középrészén helyezték el, a bontás folytán megcsonkult külső oszlopos keret kivételével. Másika talán még jobban megromgálódott, így ismét elhelyezése az északi oldalon nem volt lehetséges, alkatrészeiből talán a másik két kapu részleteit pótolták. Az északi oldali kapuja tehát később, vagy még korábban, más formaképzéssel, más elgondolás szerint készült és a gót időkben kápolnakapuvá változott. A nyugati és déli, hasonló formaképzésű kapuk tehát másodlagos elhelyezésűek. Komplikációt egyedül a nyugati kapu lábazatának saroklevele és Gerevich szerint a XI. század második felére datált fejezete okoz.² Ezek szerint a kapunak a XI. század második felében kellett készülnie, azaz a fentiekben vázolt átalakítási, bővítési folyamatnak legkorábban a XI. század végén kellett lejátszódnia, ez pedig annyit jelent, hogy az énekharzat pillérkötegeinek vonalában feltételezett nyugati homlokzat az előtte lévő előcsarnokkal együtt dekoratív kiképzését, római kőanyag felhasználásával készített kapuzatait csak a XI. század második felében kapta meg, addig egyszerűbb kivitelű kapuzatokkal volt ellátva. A nyugati kapuk (helyesebben később nyugati és déli kapu) formaképzése a templom egyéb architectonikus és dekoratív részleteihez képest egészen eltérő formákat mutat, egyéni képzése is azt bizonyítja tehát, hogy a templom többi szerkezeteitől függetlenül alakult ki, a már álló előcsarnok díszítésére készült ennek megfelelő árnyékhatás nélküli lapos formaképzéssel és került később áthelyezésre az előcsarnok megszűnése után.

Az előcsarnok déli, esetleg északi oldalán is egy-egy négy-

¹ L. 215. és kk. old.

² L. 215. old.

szögű helyiség állott, melyeknek rendeltetése egyelőre ismeretlen. A déli talán a csatlakozó püspöki palota északi szárnyával adott közvetlen összeköttetést, de az is lehetséges, hogy mindkettő már akkor a tényleges alapozásnak megfelelően kisebb magasságú, szíriai típusú harangtoronyok céljaira szolgált, még abban az időben, amikor a négytornyos rendszer gondolatáról szó sem volt. A krónika az 1064. évi tűzvésszel kapcsolatosan azt írja,¹ hogy a harangok a tornyokból nagy robajjal zuhantak le és a templommal egyidejűleg a környező, hozzája épített paloták is a tűz martalékává lettek. A krónika szövege perdöntő fontosságú, így szükséges, hogy értelmezésével részletesebben foglalkozzunk. A krónika néhány évszázaddal később írja le a XI. század végén lefolyt eseményeket. Lehetséges tehát, hogy szerzője járt Pécsen és ismerte a székesegyház és környező épületek viszonyát, látta tornyait, amikor tehát a tűzvészt regisztrálta, önkéntelenül is az általa látott helyzethez viszonyította az eseményeket, feltételezte, hogy 1064-ben is álltak a tornyok, ahonnan tűz esetén a harangoknak le kell zuhanni és a templommal összefüggő épületeknek tűzvész esetén a tűzoltás akkori primitív szervezete mellett feltétlenül áldozatul kellett esniök. A krónikás tehát csak arról tudott, hogy a templom 1064-ben leégett és a leírás többi részét vizuális tapasztalatai után konstruálta meg. A másik lehetőség viszont az, hogy a krónikás adatait ma ismeretlen, egykorú krónikákból vette át és szószerint közölte. Ebben az esetben az egykorú szemlélő leírása tényleg az 1064. évi állapotot írta le és a krónikás adatai is tényleg az 1064. évi állapotnak felelnek meg. A krónika egyéb részleteit vizsgálva megállapíthatjuk azt, hogy a krónikás feltűnően részletes és bő leírását adja a pécsi eseményeknek. Ha az első értelmezés áll, abban az esetben a krónikás kizárólag csak Pécsen ajándékozta volna meg képzeletének játékaival, ez pedig egyáltalában nem valószínű, alig hihető tehát, hogy ne a második feltevés felelne meg az igazságnak, ez pedig annyit jelent, hogy aránylagos pontos és hű képünk van az 1064. évi állapotról. E kép szerint a templom összefüggött a környező épületekkel és harangtornyai voltak. Nem járunk távol az igazságtól, ha e harangtoronyokat a feltételezett előcsarnok két oldalán helyezük el és a püspöki palotával való kapcsolatot még a hódoltság után is érzékelhető módon a délnyugati torony környékén képzeljük el. Ennek a kétoldalt valószínűleg különböző időben készült harangtoronnyal szegélyezett és a püspöki palotával, illetve annak belső udvarával kapcsolatos, később díszes

¹ L. 78. old.

kapukkal felszerelt előcsarnoknak átépítésével és a templomtérhez való kapcsolásával alakult ki aztán az énekkarzati kisebb pillér-állású hajószakasz a földszinti hármass ívezet elfalazásával és az oromzat már meglévő faragványainak, párkányzatainak áthelyezésével, valamint a tornyok helyére eső hajófalazatoknak a torony hordására szükséges megvastagításával. De lehetséges, hogy a folyamat lejátszódása nem is tette szükségessé az oromzat áthelyezését. A fentiekben szó volt arról, hogy a szokatlanul nagy pillértávolság oka a korábbi karzatos, oszlopos, pilléres rendszer átalakítása lehetett. Komolyan szó lehet tehát arról, hogy az előcsarnok két oldalán álló harangtornyok eredetileg a mellékhajók karzataira vezető lépcsőket is magukba foglalták, így tehát az előcsarnok felett a milánói S. Ambrogiohoz hasonló emeleti csarnok helyezkedett el, amelyből az oldalkarzatok megközelíthetők voltak. Így tehát a nyugati homlokzat eredeti állapotában is az előcsarnok külső síkján állott, áthelyezésre tehát tulajdonképpen nem is volt szükség. Amikor pedig az előcsarnok megszűnt, illetve terét a néphajóhoz csatolták, az átépítés műszaki megoldása tette szükségessé az elbontott határfal helyén sarokleveles lábazatokkal ellátott pillérköteg készítését. A tornyok végleges formája aztán a korábbi, lépcsőházul is szolgáló harangtornyok ilyen terhelésre nem méretezett alapjaira épült.

Összefoglalva a fentieket, a nyugati toronypár és énekkarzat kialakulása feltevéseink szerint a következőképpen történt meg: az énekkarzat helyén a román építőperiódus egyik szakaszában hármass nyílású előcsarnok állott,¹ kétoldalt hozzáépített, lépcsőházul szolgáló harangtornyokkal, amelyek egyike a püspöki palotával is kapcsolatos volt. Az előcsarnok felett az oldalhajók karzatára vezető csarnok volt, amely úgy a templomtér, mint a nyugati udvar felé zárt lehetett, bár lehetséges, hogy a nyugati homlokzati főfal első emeleti falának erőteljes lecsökkenése szerint itt az emeleti falat később átépítették, így nincs kizárva az sem, hogy az emelet nyugat felé szintén nyitott volt. A földszinti előcsarnok kapuit a XI. század végén díszesebb, római sírkövekből faragott kapukerettel vették körül. A XI. század végén, a XII. század elején szükség mutatkozott a főhajó terének megnövelésére és az oldalkarzatok megszüntetésére, az előcsarnok és templomtér válaszfalát tehát pillérköteggel váltották ki, a nyugati árkádokat elfalazták és a válaszfalból kibontott kapuk egyikét a középxaxisba, másikat pedig a déli homlokzat középtengelyébe helyezték. A harangtornyok

¹ L. 3. sz. rajz, 57. old., f. ábra.

kat elbontották, a volt előcsarnok két szélső falának elbontásával régi alapokon már az új toronyméretnek megfelelően új határfalakat készítettek, amelynél már a toronyfal vastagítását is figyelembe vették. A karzat megszüntetése folytán belső lépcsőzetre már nem volt szükség. A püspöki palotával való kapcsolatot azonban tovább is fenntartották. Az énekkarzat helyén lévő emeleti csarnok megszűnt, a nyugati oromfalat tehát régi anyag felhasználásával újra építették. Így magyarázatot nyernek mindazon fentiekben felvetett, egymásnak ellentmondónak látszó kérdések, amelyek a nyugati toronypár alapozására, felfalazására, magára a nyugati kapura és keretére és aránytalanságára, a homlokzati ívezetekre, valamint a falvastagságok változására, végül az énekkarzati pillérköteg kialakulására vonatkoznak.

A szent Péter székesegyház tudományosan elfogadott alapformája tehát az énekkarzat területével és a nyugati toronypárral is redukálандó. Ez pedig annyit jelent, hogy a székesegyház egy bizonyos állapotában, azaz román periódus egyik kezdeti szakaszában azt a feltűnő és egyedülálló sajátosságot mutatta, hogy három közel egyenlő nagyságú és három különböző síkban álló területre oszlik, éspedig az altemplomra, szentélyre és néphajóra, melyhez hasonló elrendezésre példa nincsen.

* * *

A keleti toronypár, szentély és altemplom kérdése a rendelkezésre álló adatok alapján sokkal könnyebben megoldható. Az a körülmény, hogy a szentély és torony földszinti falai nem fekszenek fel teljes vastagságukban az altemplomi falakra, kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a már egységesen kiépített altemplomra később épült rá a földszinti rész. Az a tény viszont, hogy úgy a szentély diadalívi pilléreinek lábazata, mint az altemplomi oszloplábazatok nélkülözik a saroklevelet, azt mutatja, hogy az altemplom mai formájának kialakulása és a szentély földszinti részének kiépítése közt nagyobb időrendi különbségről nem igen lehet szó. A szentély diadalívét tartó pillérkötegeinek figurális és ornamentális fejezeteinek korát Gerevich Tibor a XI. században állapítja meg, az altemplomi oszlopfejek és lábak szintén ebből a századból, de korábbi szakaszából származnak, így tehát az altemplom és szentély kialakulása végleges formájában a XI. század harmadik negyedében feltétlenül befejeződött. Kérdéses azonban a tornyok és a külső főfalak szerepe. A keleti homlokzat és a toronytestek keleti oldala között olyan összefüggés, mint aminőt a nyugati oldalon látunk, nincsen. A toronytestek keleti falsíkjá nem egyezik az apsisok alapsíkjával és a főfal párkányzata a toronyteste-

ken áthaladva a keleti hajóhomlokzatokon is jelentkezik, amint azt Koller rajza és Schmidt felvételi rajzai világosan mutatják. Ha a külső főfalak és a toronytestek egyidejűleg épültek volna, a főpárkánynak a főfalak e szélső rövid szakaszán való folytatására szükség architektonikus szempontból egyáltalában nem lett volna, mintahogy Schmidt nem is restaurálta, hanem az oromfallefedés tagozatával zárta le. A szentély szélső főfala tehát az eredeti állapothoz képest a toronytestek hozzáépítése alkalmával lényegesen módosult és ha bizonyíték nincs is arra, hogy teljes hosszában újra épült volna, a toronytestek helyén feltétlenül megvastagították, ami történhetett hozzáépítéssel, de teljes lebontással és újraépítéssel is. Az előző azonban nem valószínű, mert a cca 35–40 cm vastagságú hozzáfalazás a nagy falmagasság mellett szerkezetileg tökéletlen és primitív megoldás lett volna.

A felső emelet sorok eltérő formaképzéséből bizonyosnak látszik, hogy a keleti toronypárnak a szentély padlója felett álló faltestei és azoknak Koller metszete szerinti kiépítése megelőzte a nyugati toronypár végleges kialakulását és kora a XI. század végére tehető. A nyugati toronypár felső szakaszának teljes kiépítése viszont a XII. század első felében történt meg. A keleti toronypár kiépítése tehát a szentély padlószintjétől felfelé egyidejű, ezzel szemben a nyugati toronypár építése két szakaszban készült, az alsó rész megelőzte a keletit, felső része viszont később épült. A keleti toronypár kialakulásánál a szentélytoronyok gondolata mellett feltétlenül szerepet játszottak a várvédelmi szempontok is, a nyugati toronypár inkább dekoratív szerepű volt.

Még tisztázandó a keleti toronypár altemplomi részének kialakulása. Mint láttuk, Schmidt felvételi rajza az altemplom déli falsíkján a torony helyén is jelez ablaknyílást, itt tehát az altemplom kialakulásának idejében még nem állhatott torony. Abból a körülményből viszont, hogy a délkeleti toronytestnek szentély feletti része a szélső főfal helyén nem fekszik fel teljes egészében az altemplomi falra, hanem részben az alagsori toronyhelyiség boltozatán helyezkedik el, egyértelműen következik, hogy a délkeleti torony földszinti része később épült rá az altemplomi falakra, itt tehát négy építési szakasz állapítható meg, és pedig 1. altemplom déli fala a torony helyén ablakkal, 2. szentély ráépítés, 3. torony altemplomi részének megépítése az ablak elfalazásával és ajtónyílás létesítésével, 4. torony felső részének felépítése a szentély csatlakozó déli falrészének átépítésével. Az északkeleti torony kialakulásánál lényegében hasonló a helyzet, mint a délkeletinél, azaz a toronyrész szentély-padló feletti része

ugyanúgy később épült a szentélyfőfal szükséges átépítésével. Csupán az altemplomi helyiség kialakulásnál okoz nehézséget a földalatti csatorna és a hármás alapozás szerepe.¹ Egyelőre figyelmen kívül hagyva a földalatti csatornát, a fejlődés a következőképpen tisztázható: az altemplom kiépítésével kapcsolatosan egyidejűleg elkészült az északkeleti torony altemplomi része is a már ismeretlen célból fennálló kettős alapozás felhasználásával, amikor pedig a toronytest kiépítésére került sor, ezt az alapozást hozzáépítéssel megerősítették. Igaz ugyan, hogy ez a megerősítés ma csak az északi és keleti oldalon észlelhető, a nyugatin nem, ennek okát azonban magyarázhatjuk avval, hogy itt csak a csatorna keresztmetszetét ismerjük, nincsen kizárva tehát, hogy itt is van megerősítés, ez azonban a vízvezető csatorna helyén nem épült meg, és azt csupán körülövezi. Maga a megerősítés tulajdonképpen csak lépcsős hozzáfalazás, amely nem éri el még az alagsori helyiség padlószintjét sem. Az északkeleti torony tehát tulajdonképpen csak az alagsori helyiség boltozatától felfelé készült az alapok megerősítésével és külső lábazat képzésével a délihez hasonló módon, míg tövének belseje jóval korábbi építmény az alapozás magjával és a földalatti csatornával együtt.

Az altemplom, szentély és keleti toronypár kialakulásának ilyen értelmezésével a felvetett kérdések újabb csoportjára kapunk megnyugtató feleletet. A székesegyház tudományosan elfogadott alapformája azonban ennek eredményeként még tovább redukálendő, és pedig nemcsak a keleti toronypárral, hanem magával a szentéllyel is, amelyről megállapítottuk, hogy később épült rá az altemplom falaira és boltozataira. A merésznak látszó redukció eredménye pedig az, hogy a székesegyháznak volt egy olyan állapota, amikor még csak két különböző szintű, egyenlő nagyságú területre oszlott és pedig a néphajóra és altemplomra, amelyek közt ma 2.60 m szintkülönbség van. A néphajó padlószintje a restaurálás tapasztalatai alapján a középkortól nem változott és a mainál pár centiméterrel feküdt alacsonyabban, az altemplomé csekély különbséggel megegyezik a cella trichora és a festett sírkamra rekonstruálható földszinti padlószintjével.

* * *

Az eddigiekben csak futólag érintettük a már tárgyalt énekkarzat és szentély közti területet, vagyis a tulajdonképeni néphajót, csupán azt tételeztük fel, hogy oldalhajói egy bizonyos állapotban karzattal voltak ellátva. Erre a szokatlanul nagy pillértengeletávolságból, a nyugati homlokzat ablakrendszeréből és a nyu-

¹ L. 15. sz. rajz, 206. old. és 203. és kk. old.

gati toronypár eredeti rendeltetéséből következettünk. A néphajót két pillérköteg határolja, az egyik az énekkarzati sarokleveles pillérköteg, a másik a szentély diadalívét hordja és Schmidt felvételi rajza szerint lábazatán nem volt saroklevél. A hajóválasztó pillérek egyszerű négyszögű alaprajzúak, nagyobbak a szentély pilléreinél, lábazatuk és párkányuk hasonlít a szentélyéhez, azonban eltérő méretűek, a főhajó ablakrendszere is más méretű és beosztású, mint a szentélyé, ugyanez a helyzet a szélső főfalaknál is, mindezek alapján azt állapítottuk meg, hogy a főhajópillérek és falak, valamint az oldalhajók falai két különböző építési szakaszt mutatnak és egymástól függetlenek. Abból a körülményből, hogy a diadalívpillérek datált fejezetei a néphajóba nyílnak, a falsíkok, falvastagságok megegyeznek, kétségtelen, hogy a szentély földszinti része és néphajó főhajófalai közel egyidejűek, azonban nem előzhették meg a szentély kialakulását, hanem azt megállapítható legkorábbi formájukban csupán követték. Teljesen egyidejű építés esetén semmi oka nem lett volna annak, miért nem egyezik például a főhajó szentélybeli és néphajóbeli részének ablaktípusa. Ha azonban később készült a szentélyfőhajónál és annak formáit csak nagyjából követi, milyen kiképzést mutatott a megelőző időben, amikor a szentély már kialakult? A kérdésre az oldalhajók feltételezett karzatos megoldása adhat kielégítő feleletet. A néphajó hajóválasztó ívsora pilléres, oszlopos rendszerre épült karzatos megoldást mutatott a mainak megfelelő tengelytávolságú pillérsorral, amelyek között egy, vagy több oszlop osztotta meg és ezek ívezeteire feküdt rá a karzatok fafödeme, míg az emeletek légtere hasonló ívsoron át csatlakozott a főhajó légtérével. Ez a pilléres, oszlopos rendszer adhatta meg úgy az altemplom, mint később a felette létesített szentély hajóválasztó ívsorának gondolatát avval a redukcióval, hogy mivel az oldalkarzatokra szükség már nincsen, így a pillérsor közti oszlopok feleslegesek, a további szerkesztési alap tehát a pillérköz lett, amely az altemplom korábbi rendszere folytán szentély területén szintén adott volt. Az altemplomnál tehát, számolva a föléje építendő szentéllyel, megtartották a pillért és köztük az oszlopsort, sőt az átboltozás szükségessé tette egy közbeeső oszlopsor létesítését, amely az altemplomot már lényegében öthajóssá alakította. A szentélyben azonban elhagyták a pillérek közti oszlopot — itt karzatra már nem volt szükség és az ívezetek magasságát az akkori néphajó karzati ívmagasságában állapították meg. Amikor pedig sor került a néphajó átépítésére és a szentéllyel való egybehangelésére, a néphajó pillérei közül eltávolították a feleslegessé váló

oszlopsort és a szentélyhez hasonlóan, de természetesen nem egyező pillértávolsággal, hasonló formaképzéssel kialakították az egész templomtérben azt a nagy tengelytávolságú, szellős, merész rendszert, amely a templom jellemzőjévé vált. A néphajó oldalfalai ekkor szintén átépítésére kerültek, a karzat megszüntetése itt lényegesebb szerkezeti változtatásokat tett szükségessé, bár nincsen kizárva az sem, hogy az oldalfalak alsó részét ma is a karzatos rendszer eredeti falai alkotják. A fejlődés így feltételezett folyamatra bizonyíték az is, miért készült a diadalív pillérkötegének nagyméretű keleti nyúlványa. A néphajó karzatos rendszerének idején a főhajó magassága bizonyosan kisebb volt a mainál, fal szerkezete is gyengébb lehetett, amikor tehát a szentély felépítésére került sor, az altemplomi pillérrendszert követő nagy tengelytávolságú ívsor kiépítésénél számolni kellett az ívsorból átadódó terhelés felvételére. Mivel pedig a szentély diadalívének pillérkötege és maga a diadalív is csupán a néphajó végleges átépítése után kerülhetett kiépítésre, természetesen a kérdést csak úgy lehetett megoldani, hogy az apsisok megfelelő méretű falvégződésével egyező teherbírású falpillért készítsenek. Viszont az altemplom pillérrendszere már kijelölte a közbeeső pillérek helyét, így a nyugati utolsó szentélyív tengelytávolsága megcsökkent. E falpillér szükségessé tette az akkor még egy oszlopállással hosszabb altemplom nyugati utolsó szakaszának megszüntetését is, így a Koller rajzán jelölt utolsó nyugati altemplomi ablak is elvesztette jelentőségét.

A néphajó kialakulásának folyamata tehát így képzelhető el: elkészült az altemplom és felette a szentély a nyugatról hozzája csatlakozó karzatos néphajó felső vállmagasságának megfelelő ívezetekkel, de a diadalívek vonalán még nem épültek meg a köteges pillérek, csupán azoknak keleti nyúlványa. Ugyanekkor kiépült a nyugati román előcsarnok és lépcsős toronypár alsó szakasza is.¹ Az így befoglalt néphajótér karzatos rendszerének megszüntetése, pilléreinek újbóli felfalazása, ívezeteinek elkészítése és a szentéllyel való összekapcsolása, a saroklevél nélküli pillérkötegek felépítése, diadalívek kialakítása jelzik ezután a néphajó kifejlődését, amelynek következtében a nyugati toronypár karzatlépcsőinek és emeleti csarnokának jelentősége is megszűnt. A karzatos néphajó oszlopmaradványai, fejezetei, lábazatai, dekoratív részletei természetesen az új, vagy átépített szélső főfalakban került felhasználásra, amelyet a restaurálás nem bontott el, így rész-

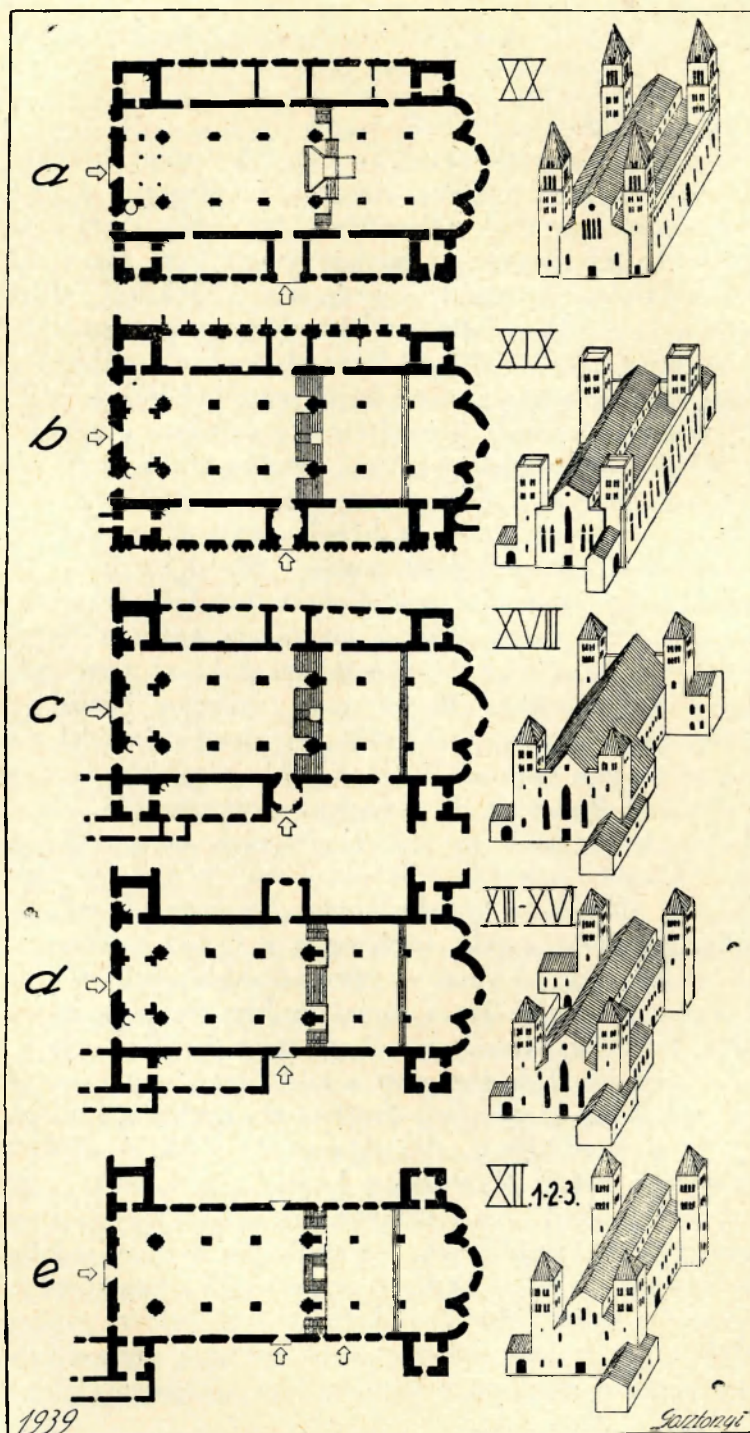
¹ L. 3. sz. rajz, 57. old. h. és g. ábra.

letei nem is kerülhettek napvilágra. Így a néphajóval kapcsolatos kérdések mindegyikére választ kapunk.

* * *

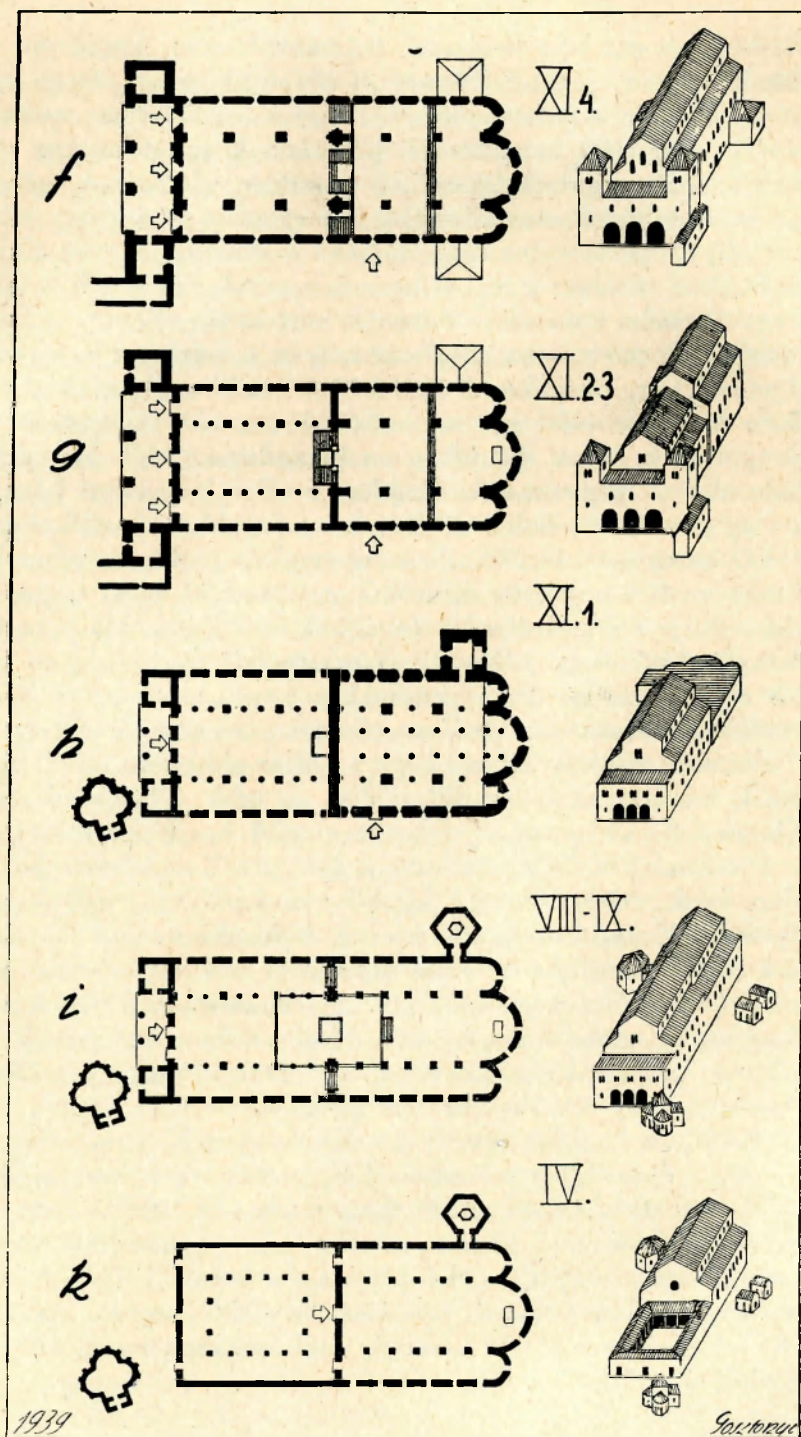
A fentiekben hivatkoztunk az altemplom mait megelőző állapotának feltételezett pilléres, oszlopos rendszerére, amely a később ráépített szentély pillérállását is meghatározhatta. Mint láttuk, a székesegyház legkorábbi románkori része maga a pilléres, oszlopos, boltozott, egységesen kialakított altemplom, amely mai formájában feltétlenül későbbi, mint a fentiekben körülírt karzatos néphajó. Ha tehát az altemplom korábbi formáját keressük, itt még a karzatos néphajót megelőző formát kell keresnünk, amelynek nyomán hozzáépítés formájában a néphajó karzatos alapállapota is kialakult. Ez a forma pedig a szintén háromhajós típus, amelyből eddig csupán a Szőnyi által ismertetett apsisalapozást ismerjük, melynek külső vonala a mai apsisvonaltól eltér, de bizonyos összefüggést mutat a római téglákból falazott, illetve boltozott ismeretlen rendeltetésű földalatti csatorna és az északkeleti torony legalsó, eltérő vonalú alapozása is. Az altemplom helyén tehát, még az első románkori szakaszt megelőzőleg háromhajós, valószínűleg pilléres vagy oszlopos bazilika állott, amelynek nyomán és kontúrjainak figyelembevételével a román építőperiódus első szakaszában a későbbi továbbfejlesztés figyelembevételével kialakult az egységes kompozíciójú altemplom. Egyéb adat híján csak így tudjuk megérteni az egyébként céltalan és a későbbi templomtérbe szervesen bele nem illeszkedő, nagyméretű altemplom kialakulásának lényegét. A székesegyház altemploma helyén, a cella trichora és a festett sírkamra rekonstruált padlószintjével közel megegyező szinten már a frankkorban, vagy azt megelőzőleg a római uralom idején, a népvándorlási idők kezdetén háromhajós ókeresztény bazilika állott. Alaprajzi kontúrja közel megegyezett a mai altemplomnak az altemplomi lejáratokkal kiegészített területével, egykorú analógiáját a fenéki II. sz. bazilikában találjuk meg, de a déli és nyugati kultúrkör számos ismert ókeresztény háromhajós bazilikája igazolja ilyen típus létezését.¹ Ez a bazilika egyike a Quinque Basilicae-Ecclesiae névadó bazilikáinak. A bazilikához nyugati oldalon minden valószínűség szerint narthex és paradisos csatlakozott, északkeleti sarkán pedig, a mai északkeleti torony helyén, a római téglákból falazott és boltozott vízvezető csatorna végpontján állott baptisteriuma. A csatorna a baptisterium vízmedencéjébe torkolt

¹ L. 3. sz. rajz, 57. old. k. ábra.

2. sz. rajz.

A pécsi Szent Péter székesegyház kialakulása I.
e—a. az alapállapot továbbfejlődése.

3. sz. rajz.

A pécsi Szent Péter székesegyház kialakulása II.
k—f. az alapállapot kialakulásának feltételezett folyamata.

és vízének elvezetésére szolgált. A baptisterium kontúrját az északkeleti torony legsalsó, főiránytól eltérő alapozási rétege jelzi és módot ad arra a feltételezésre is, hogy a baptisterium sokszög-alaprajzú volt, mint azt korabeli példákön látjuk (Parenzo stb.) A bazilikához nyugatról csatlakozó paradisos, előcsarnok méretét a csatorna kiépített hossza állapíthatja meg, lehet tehát, hogy jóformán a mai templom teljes néphajójának hosszára kiterjedt. Ehhez a bazilikához, amelyet a római kereszténység korai idejében talán még egy korábbi, ismeretlen forma is megelőzött (Parenzo, Aquileia stb.) épült paradisos, narthex helyén a frankkor bazilikája, amelyet Salzburg püspöke szentelt fel.¹ A bazilika a középkori várrendszer kiépítése előtt egy másodrendű csapadékvízlevezető vonal tengelyében állott, így tehát a népvándorlási idők három évszázada alatt a még római korszakban e célra kialakított környezetét elég jelentős hordalék töltötte fel, a frankkori bazilikatoldalék tehát az egykori bazilika: mai atemplom padlószintjéhez képest magasabb szinten, megközelítőleg 1.00—1.30 m-rel magasabban készült, és a korabeli szláv bazilikák mintájára oldalkarzatos, háromhajós kivitelben, pilléres, oszlopos rendszerrel a balkáni kultúrkör típusa szerint. A két különböző szintű templomtér összekapcsolása természetesen problematikusá tette az oltár elhelyezését. Feltételezhetjük azonban, hogy az oltár ebben az időszakban a római, hasonló alapokon kifejlődött és több különböző korú templomtér összekapcsolása folytán előálló bazilikák mintájára (San Lorenzo fuori le mura stb.) a két templomtér csatlakozási pontján állott, tehát mintegy kijelölte a később szentélykarzat középrészén kialakult népoltár helyét. A frankkori bazilikatoldalék a korábbi paradisos területét foglalta el és a baptisterium vízlevezető csatornáját nem érintette. A frankkori bazilikatoldalék nyugati végén valószínűleg szintén állott narthex, előcsarnok két oldalán a karzati lépcsőházakkal és ezzel mintegy kijelölte a későbbi nyugati előcsarnok és toronypár helyét.

Ez a kettős bazilika, amely az első és második kereszténység ókeresztény építési periódusának két, esetleg több szakaszában épült ki, volt az a templom, amely a harmadik, szentistváni kereszténység kialakulása idején püspöki székesegyház lett és szolgált alapul arra, hogy Pécs első püspökei a korabeli többi másodlagos román székesegyházak mintájára továbbfejlesszék, átalakítsák és kiépítsék a püspöki székhely méltóságának megfelelő székesegyházzá.

¹ L. 3. sz. rajz, 57. old., i. ábra.

A környező terep feltöltődése természetesen a közbeeső évszázadok alatt is folytatódott, így a frankkori karzatos bazilika-rész is részben a földszint alá került, a rómaikori keleti rész pedig egészen altemplomszerűvé változott. A középkori belső vár északi erődvénék kiépítésével a templom tengelyében eső észak-déli csapadékvízlevezető vonal jelentősége és így a további erőteljesebb feltöltődés is természetszerűleg megszűnt és a következő évezredben lényeges szerephez már nem is jutott. Bizonyos tervszerűséget feltételezve alig lehet kétséges, hogy a belső vár északi erődvénék kiépítésekor a székesegyház ilyen értelmű védelme is szerepet játszott.

Bonipertus és utódai tehát igen érdekes feladatot kaptak. Adva van egy kettős templom, amelynek keleti része már 1.50—1.80 m mélyen fekszik a talajszint alatt, nyugati része szintén a terep alatt van 0.50—0.80 m-rel. A keleti rész háromhajós, oszlopos, pilléres és tipikus provinciális ókeresztény bazilika, amely esetleges második, még rómaikori átépítése mellett is a délnyugati ókeresztény kultúrkör hatásait mutatja. Keleti végét hármassapsis zárja le, tetőzete sík, vagy látható födémszerkezetű, ablakai kicsinyek, kivitele meglehetősen egyszerű, dísztelen, és a népvándorlás nyomait erőteljesen viseli. Minden bizonnyal Sopianae egyik, talán első keresztény püspökének emlékére szolgált, talán sírját is magába foglalta és mint ilyen, névadószerepe is lehetett a szentistváni Szent Péter székesegyház szempontjából. A nyugati rész már teljesen a déli, balkáni ókeresztény kultúrkör szláv templomtípusának jegyét viselte magán, háromhajós, oszlopos, pilléres, karzatos bazilika, amelyet nyugati végén emeletes narthex és ennek kétoldalán a karzatlépcsőt magába foglaló építmény zárt le. A két épület csatlakozó részén, a későbbi népoltár helyén foglalt helyet az oltár a római San Lorenzo fuori le mura mintájára. Pannonia a frankidőkben a római és szláv kereszténység gyűjtőpontján helyezkedett el, így alig vitatható, hogy Quinque Basilicae-ban is összeütközhettek a déli és délnyugati kultúrkörök jellemző sajátosságai. E frankkori bazilikarész természetesen szintén igen egyszerű kivitelű lehetett, épügy határázónájába esett a déli, balkáni kultúrkörnek, mint a keleti bazilikarész a rómainak. Ezt a meglehetősen heterogén együttest kellett Pécs első püspökeinek a korabeli liturgiai igények szempontjából is megfelelő, díszes székesegyházzá átépíteni.

A templom legrégibb és legkevésbé használható része a keleti bazilikarész volt, a munkát tehát itt kellett kezdeni. De ez a rész őrizte meg az első kereszténységnek és talán mártir püspö-

kének emlékét is. A mély padlósínt, tervszerű munkát feltételezve, kétségtelenné tette, hogy itt altemplom és ennek megfelelően felemelt szentély adja az egyetlen megoldást, amely a liturgiai szempontok mellett az akkor még élénken köztudatban élő ókeresztény eredet és építőtevékenység kegyeletes megőrzését is biztosítja. A román kori építőperiódus első szakaszát tehát a keleti bazilika helyén megépített boltozott oszlopos, pilléres altemplom jelenti, amely egyelőre a déli homlokzat ajtónyílásán át volt megközelíthető és a frankkori toldalékkal közvetlen összeköttetésben nem volt, hacsak a későbbi altemplomi lejáratok előképeként a csatlakozó ponton álló oltár mögött elhelyezett ablakra nem gondolunk, amelyen át a frankkori templomrészből az altemplomba le lehetett látni és az ott elhelyezett ereklyét megtekinteni. Az altemplom déli oldalán az ajtónyíláson kívül a későbbi altemplomi lejárát, valamint a délkeleti torony helyén álló ablakkal együtt négy ablaknyílás, az északon hasonlóképpen négy ablak helyezkedett el, de ide csatlakozott a korábbi baptisterium helyén épült négyszögű helyiség is, amelyre később az északkeleti torony épült. Ez a helyiség a korábbi baptisterium alapjaira épült, annak emlékét őrizte meg és ha igaz Henszlmann állítása, hogy keleti falánál vízmedence állott, ez talán szintén a baptisterium gondolatát hordozta tovább. A román periódus második szakaszában megépül a szentély is és vele egyidejűleg a frankkori bazilikatoldás nyugati végén a román emeletes előcsarnok a nyugati toronypár tövével, amelynek falépcsői egyelőre a néphajó karzatára vezettek az emeleti csarnokon át. Ekkor kerül sor a délkeleti torony altemplomi részének megépítésére, amely a helyére eső ablak megszüntetésére vezet. Közben felépül a szentély, amely egyelőre csak a főhajó tengelyében kapcsolódik a frankkori bazilikához, az oldalhajók helyén még nincsen összeköttetés. A szentély oltára a főapsisba kerül, a piscinák, sedilia evvel a szakasszal egyidejűek, a frankkori oltár pedig népoltárrá alakul. Ennek két oldalán ideiglenes lépcsők vezetnek a szentélybe és az altemplommal megszűnik minden kapcsolat. De hamarosan sor kerül a néphajó kiépítésére, kialakul a hármass diadalív és saroklevél nélküli pillérköteg, amelynek keleti nyúlványa szerkezeti okokból már a szentély építésekor elkészült. A XI. század végén tehát áll a néphajó, szentély, altemplom, a nyugati előcsarnok, a nyugati toronypár töve és sor kerül a keleti toronypár felső részének kiépítésére is. A szentély kialakulásával az altemplom már korábban egy oszlopállással megrövidül, így a későbbi altemplomi lejáratok helyén megszűnik az altemplom nyugati utolsó ablakpárja. A XII. század

elején kialakul a nyugati toronypár is és evvel egyidejűleg megtörténik a nyugati előcsarnok területének a templomtérhez való csatolása a határfalnak sarokleveles pillérköteggel való kiváltásával. Mint közbeeső, inkább dekoratív jellegű átalakítás, szerepel a nyugati kapuk keretének kicserélése, majd az előcsarnok megszüntetése után ezek egyikének a nyugati homlokzatra, másikának a déli homlokzatra való áthelyezése. Ugyancsak dekoratív jelentőségű a román építőperiódus utolsó nagyszabású alkotása, a szentélykorlát és altemplomi lejáratok gazdag, faragványos kialakítása, amikor a mellékhajók vonalában az altemplom szervesen belekapcsolódik a templomtérbe és a frankkori oltár helyén díszes népoltár létesül. A román építőperiódus munkája evvel be is fejeződik. Még egy közbeeső szakaszt jelent a főapszis ablakainak megnagyobbítása, ez a keleti toronypár megépítésével lehet egyidejű, mert a toronytestek kialakításával megszűnt mellékhajó ablakpár a templomtér viszonylagos elsötétedését okozta.

* * *

Ez alapon a felvetett kérdések mindegyikére feleletet kapunk.¹

1. A templom északi falsíkja mentén végigvezető csatorna az északkeleti torony helyén, vagy környékén még a római időkben készült baptisterium vízének elvezetésére szolgált, de később, szerencsés elhelyezkedése folytán a templom vízmentesítése szempontjából is szerephez jutott, amelyet az északnyugati torony felépítésekor sem változtattak meg felismervén ilyen jelentőségét.

2. Az északkeleti torony legalsó, eltérő irányú alapja az egykori baptisteriummal kapcsolatos, erre épült a román kori altemplom északi, hasonló rendeltetésű, vagy emlékét megőrző helyisége, amelyre aztán a tornyot építették az alapozás szükséges megerősítésével.

3. A szentélyapsisok a rómaikori bazilika alapjaira épültek, az eltérő vonal ennek következménye. A román altemplom oldalapszisainak négyszögű formája azt mutatja, hogy itt síremlékek, szarkofágok elhelyezésére számítottak (Péter?), azonban a fülkék ilyen felhasználása elmaradt. A szentély íves apsisai a korabeli szokásoknak megfelelően készültek.

4. Az altemplom, szentély és keleti toronypár falazatai különböző építési szakaszokban készültek.

5. A szentély, néphajó és énekkarzat pillérei különböző építési szakaszokban készültek.

6. A diadalív pillérkötegeinek keleti nyúlványa szerkezeti

¹ L. 36. és kk. old.

szempontból készült akkor, amikor a néphajó még korábbi, frankkori formáját mutatta és így a szentély ívsorának terhelését kellett ellensúlyoznia.

7. A szentély, néphajó és énekkarzat fő és mellékhajó falai különböző építési szakaszokban készültek.

8. A toronypárok különböző időben készültek.

9. A nyugati homlokzat teherhárító ívei a románkori előcsarnok ívezetei voltak.

10. A nyugati kaput az előcsarnok belső faláról helyezték át a külső falsík elfalazott középnyílásába keretével együtt.

11. A déli kapu keretét a nyugati előcsarnokból helyezték át ide, az északi viszont eredeti állapotában maradt.

12. A nyugati és déli kapu az előcsarnok díszítésével kapcsolatosan készült, az előcsarnok megszüntetésével került új helyére.

13. Az altemplom eredetileg egy oszlopállással hosszabb volt nyugat felé, de a diadalív pillérkötegének keleti nyúlványa miatt, a szentély megépítésekor ezt a szakaszt a hozzája tartozó ablakkal együtt meg kellett szüntetni.

14. Az altemplom helyén a cella trichorával és festett sírkamrával egykorú bazilika állott.

15. A székesegyház hajóválasztó pillérsorának tengelytávolsága a néphajó helyén eredetileg épült frankkori karzatos bazilika pillértávolságából alakult ki.

16. Az énekkarzat helye a román előcsarnoknak a templomtérrel való összekapcsolásából alakult ki.

17. A szentély és énekkarzat pillérkötege különböző időben készült. Az ismeretlen helyről származó féloszlopfejek eredetileg valószínűleg az előcsarnokban foglaltak helyet, innen került egy részük másodlagos elhelyezésben az énekkarzat pillérkötegeire.

18. A szentély és néphajó különböző időben épült, eltérésük innen ered. A szentélykorlát faragványai javítási munkák során kerültek a pillérekbe, vagy alapjaikba.

* * *

Kérdés még, miként egyeztethető össze a fenti folyamat a rendkívül gyér történelmi adatokkal. A hagyomány szerint a pécsi székesegyházat Péter építette temetkezési helyül. Péter csak az altemplomi részt építette, azonban eltemetésére már nem került sor, így a krónikásnak is igaza van, de a műtörténeti kutatás mai álláspontja is helyes. 1064-ben pedig az akkor még álló frankkori bazilikarész, a román előcsarnok és szentély tetőzete égho-

tett le és a tűzvész egyenes következménye a még frankkori részek átépítése lett.

Végezetül röviden még három kérdés tisztázandó.

Szalágyi megállapítása¹ a templom padlózata alatt talált és eltérő alapfalakról csak alátámasztja azt a gondolatot, hogy a néphajó helyén más rendeltetésű építmény, paradisos, állott. A Henszlmann, Szőnyi, Möller féle és a székesegyház előtt elhelyezkedő bazilikanyomok² kérdésében mindaddig, amíg feltárás nem történik, végleges álláspontot elfoglalni nem lehet. Ha ott tényleg bazilika állott, ez az adriamelléki kettős bazilikák analógiájára fenti elgondolásba szintén beleilleszthető. Végül a nyugati várfal közelsége a keleti toronypár kiépítését magyarázza.

* * *

A román építőperiódus fent vázolt szakaszaival a székesegyház építése tulajdonképpen befejezést is nyert, megkapta végleges formáját, amelyet aztán a későbbi korok, építőperiódusok mesterei korszerű, de falak rendeltetését meghaladó boltozatokkal, a tornyok közét kitöltő kápolnasorokkal egészítettek ki, lényegében azonban a legutolsó időkhöz nem változtattak meg. Pollák csupán a déli homlokzatot hangsúlyozta ki, ezt a gondolatot Schmidt is átvette, azonban Schmidt a korszellemnek megfelelően kénytelen volt azt a hibát elkövetni, hogy restaurálás címén jóformán az egész templomot elbontotta és újra építette. Ez a folyamat a szentistváni időkben is bekövetkezett, azonban más céllal, más értelemmel. Akkor a harmadik, a szentistváni kereszténység elematáris ereje, évezredes előrelátása tette szükségessé az átalakítást, a teljes átépítést, 1882-ben a túlzottan terhelő boltozatok által okozott és modern szerkezetek alkalmazásával kellően meggátolható rongálódások csupán jogcímet jelentettek, tulajdonképpen a ragyogás, csillogás mindent túllicitálni akaró mentalitásában fogant gondolat hozta létre a gyökeres változást és nem is volna menthető, ha nyomában nem került volna napvilágra az egykori székesegyház számtalan olyan részlete, amelyből ma kialakulásának folyamatára fény derül.

* * *

A pécsi Szent Péter székesegyház kialakulásának fentiekben vázolt folyamata a IV. század második felétől a XII. század közepéig tartott, azaz 8 évszázadra terjedt, ami, leszámítva a népvándorlási idők közbeeső szakaszait, kerekén 600 év folyamatos

¹ L. 126. és kk. old.

² L. 259. és kk. old.

építőtevékenységének felel meg. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a XII. századtól a mai napig eltelt 800 év alatt a székesegyház lényegében nem változott, a kápolnasorok kiépülését leszámítva szoros értelemben vett építkezés nem történt, csupán a meglévő szerkezetek átalakítása, a famennyezeteknek boltozattal való helyettesítése, majd az eredeti állapot visszaállítása, ablaknyílások módosítása, dekoratív részletek változtatása, megszüntetése, vagy helyettesítése történt meg, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a székesegyház kialakulása, kifejlődése tulajdonképpen a szentistváni idők 200 évére esik, amikor az első és második kereszténység alapállapota szerkezetileg és külső megnyilatkozásában is a kor jellegének megfelelően gyökeresen megváltozott. A szentistváni idők építőtevékenységén tehát avval a ténnyel, hogy a székesegyház eredete nem a XI. századba, hanem jóval korábbi időkre, az első, sopianaei kereszténység idejébe nyúlik vissza, nem esett csorba. Sőt éppen a keresztény magyarság, a magyar vitalitás diadala az, hogy az ősi keresztény nyomokon a népvándorlás viharai, a tétovázó szláv államalapító kísérletezések után sikerült maradandó, évezredekre szóló módon megőrizni a keresztény gondolatot abban a székesegyházban, amelynek négy, magasba szökkenő tornya bizonyosan az első sopianaei kereszténység egyik vértanújának, egyik, ha nem első püspökének porait őrzi.

* * *

E tanulmány vázlat csupán, vázlata egy további, talán véget sem érő kutató munka programjának. Mert amíg a székesegyház egy talpalattnyi helye, környékének tenyérnyi darabja feltárás alá kerülhet, mindig remény lesz arra, hogy a múlt egy parányi, sejtető, vagy feltétlen, kétségtelen bizonyítékot nyújtó jele napvilágra kerül. És minden ilyen jel egy mozaikkocka lesz, mint ahogy széteső, hézagos mozaikkockából épült fel ez a vázlat is, sok apró mozaikkocka, amelyből egyszer talán sikerül kirakni azt a csodálatos folyamatot, amely a mecseki domboldal egyik jelentéktelen, szürke pontjától a mai székesegyházig vezetett.

De addig minden kísérlet tulajdonképpen kártyavár is, amelyet szétfűjni könnyebb, mint felépíteni.

II. RÉSZ.

RÉSZLETKUTATÁSOK ÉS EREDMÉNYEK

TARTALOM:

	old.
I. Pécs kialakulásának történeti kerete.	65
II. Sopianae-Pécs a rómaiak idejében.	81
III. Pécs a török hódoltság korában.	151
IV. Pécs városképe Szent Istvántól a török hódoltságig.	169
V. A pécsi Szent Péter székesegyház részletei.	189
VI. A pécsi Szent Péter székesegyház eredetére vonatkozó vélemények. ...	265

PÉCS KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETI KERETE.

4. sz. rajz.

Kr. e. 400 körül.

Dunántúl és így közvetve Pécs történetében történelmi forduló-pontot jelent a kelták megjelenése a Duna völgyében. Ez a néphullám kimozdítja helyéről az ősi trák kultúra helyére a Kr. e. II. évezred derekán benyomult és a kora vaskor hallstatti kultúráját megteremtő harcos illyr népet és déli irányú vándorlásra kényszeríti, védekezésül épített földvárait (Pécs, Jakabhegy) elfoglalja és az itt maradt ősi népelemeket, népcsoportokat magába olvasztva kialakítja az önálló pannon népet. Ez a nép már a La Tène kultúra viselője és mintegy előkészítője a római kultúrának. Főbb telephelyein, mint Aquincumban, Sabariában, Scarabantiában, Arrabonában, Sopia-Suppia-Sopianaeban római impérium alakítja ki később városait, vagyis „a mai dunántúli városok legtöbbje is alapítását a keltaságnak köszönheti és az ekkor kialakult oppidumoknak a rómaiak inkább csak továbbfejlesztői voltak...” (Tompá Ferenc: Dunántúl őstörténelme. Pannonia, 1935. 9—10 sz. 331. o.).

Kr. e. 35.

Pannonia területének a római birodalomba való beolvasztása Észak-italia katonai megerősítésével kapcsolatosan indul meg. Octavianus, az első Augustus (Kr. e. 44—Kr. u. 14.) hadjáratot vezet Metulumon (Károlyváros környékén) át a kelta-pannon törzsek ellen és Segesta (Siscia-Sziszek) elfoglalásával megszállja a Száva környékét.

Kr. e. 34—33.

Augustus leveri a lázadó dalmatákat.

Kr. e. 29.

Egyik vezére Macedonia felől felnyomul a Dunáig és megveti Moesia alapjait.

Kr. e. 15.

Mostohafiai legyőzik az alpesi népeket és Svájc területén megalapítják Raetiát, Ausztria helyén pedig a Pannoniával szomszédos Noricumot.

Kr. e. 12—9.

Augustus mostohafia, Tiberius a Dráva-Száva közén is megtöri a pannonok ellenállását és a birodalom határait a Dráváig terjeszti ki. A meghódított terület Illyricum nevet kapja.

Kr. u. 6—8.

Augustus mostohafiai leverik a nagy pannon-dalmata lázadást és végleg biztosítják a Dráva vonalat.

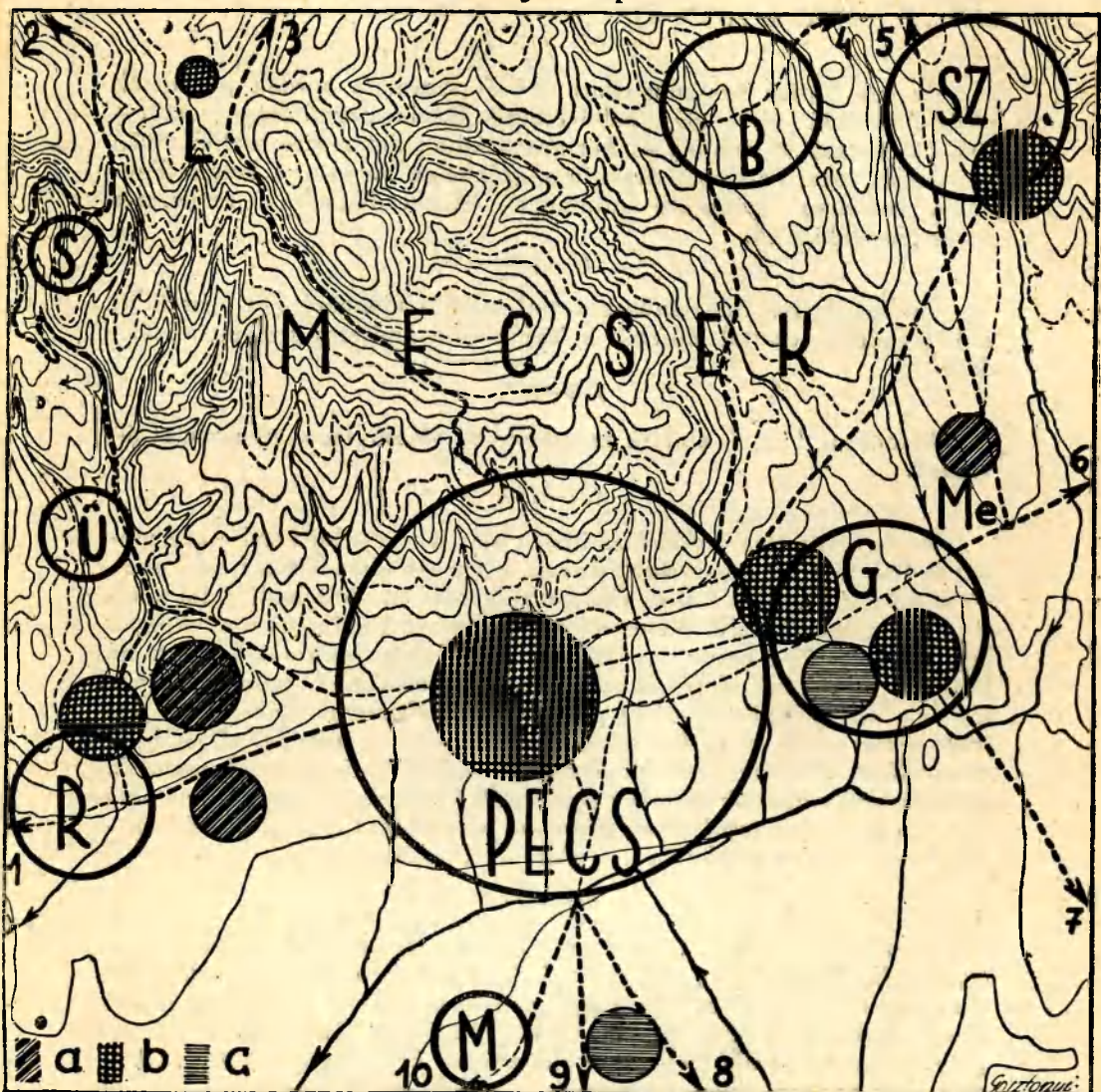
37—41.

Cajus Claudius Nero (Caligula) alatt a békés úton meginduló katonai előrenyomulás mindig határozottabb lesz és a segédcsapatok állomásai már feltolódnak a Duna vonalára. „... *A légiók nem táboroznak még állandóan a Duna partján, legfeljebb nyáron mennek oda előre, hogy a barbárokat megfélemlítsék. A védelem tengelye pedig még a Dráva vonala...*” (Alföldi András: Magyarország népei és a római birodalom, 19. o.)

81—96.

Titus Flavius Domitianus idejében már határozottabb lesz a katonai megszállás. „... *a nyugtalankodó barbárok ellenőrzése s... Dunántúl gyorsan asszimilálódó népének védelme...*” céljából már a légiók is „... *felnyomulnak a Duna partjára és állandó táborok keletkeznek, amelyeknek földsáncait hamarosan kőből épült hatalmas várak váltják fel, a Dunán pedig már az új „Flaviusi” flotta cirkál*” (Alföldi i. m. 19. o.) Dunántúl a Horvát-Szlavonország területét alkotó Alsó Illyricummal egyesülve egészen a Bécsi erdőig Pannonia elnevezést kap és területén kialakul a hellenisztikus eredetű császári dominium-igazgatás és törvényhozás alapján a római államszervezet. A császári colonusok és az intenzív kisgazdálkodás érdekében „... *földjét a római földmérők teljesen felmérték és a római „centuriatio” alapján osztották be. Az adminisztráció s a katonai helyőrségek élén a konzuli rangú helytartó állott, pallosjoggal... A pénzügyi igazgatásnak külön vezetője volt, a procurator... Az alattvalóknak az állam fensége iránti tiszteletét a császárkultusz szervezete és ünnepei voltak hivatva biztosítani. A római szuverénítás megtestesítőjének isteni lényként való imádását igen ügyesen itt is az egyes néptörzsek ősi szakrális ünnepeivel és szent helyeivel kapcsolatban szervezték meg. A legelőkelőbb benszülttet tették meg főpapnak s a csupán e kultusz ünnepein ülésező tartománygyűlésnek lényeges politikai kiváltságokat adtak, főleg azt, hogy a helytartóktól elkövetett jogtalanságok ellen közvetlenül a császárhoz fellebbezhettek...*” (Alföldi i. m. 21. o.) A régi kereskedelmi útvonalak nyomvonalán kiépül a katonai úthálózat. A mindezeidig egyöntetűen uralkodó kelta műveltség helyén már kialakul a római élet, azonban a romanizáció nem polgári „... *hanem katonai eredetű, és nem az anyaország, hanem a nagy római világ közszolgálati-birodalmi gondolkodásmódját tükrözi vissza...*” (Alföldi i. m. 24. o.) A kultúra mindvégig latin és nem görög, azért Pannonia története mindvégig az impérium nyugati kultúrköréhez csatlakozott. Ez nem véletlen és nem erőszakos beavatkozás. „... *A földrajzi tényezők, a szá-*

4. sz. rajz.
Pécs környéki települések.

Jelmagyarázat: a) őskori telepnyomok Makárhegyen és Makárálján, Meszespuszt környékén, b) kelta és római telephelyek az ürögi völgyben, Lapisnál, Pécs belvárosában, a Zsolnay-gyár környékén, Gyárvárosban és Mecsekszabolcsban, c) népvándorláskori telephelyek a központi temető mellett és Gyárvárosban. Újkorai települések: B) Pécsbányatelep, G) Pécs-Gyárváros, L) Lapis, M) Megyeri kertváros, Me) Meszespuszt, R) Mecsekálja, volt Rácváros, S) Mecsekszentkút, Sz.) Mecsekszabolcs, Ü) Magyarürög. Útvonalak: 1. Szigetvár, 2. Abaliget, 3. Lapison át Mánfa, 4. Mánfa—Kaposvár, 5. Mánfa—Kaposvár, 6. Pécsvárad—Bonyhád—Budapest, 7. Mohács, 8. Árpád, 9. Siklós, 10. Málom felé. A rétegvonalak 20 m magasságkülönbséget jelentenek.

zados itáliai penetráció és Augustus bölcsesége tették latinná Pannoniát..." (Alföldi i. m. 25. o.)

97—117.

Marcus Ulpius Trajanus alatt dák és szarmata hordák pusztítják végig Pannoniát (100—103.), bekövetkezik Dácia meghódítása is (101—104.). Pannonia katonailag és közigazgatásilag két részre oszlik. (107.) A nyugati rész: Pannonia Superiora, székhelye Savaria, a keleti: Pannonia Inferiora, székhelye Aquincum. Megkezdődnek a rendszeres keresztényüldözések.

117—138.

Publius Aelius Hadrianus bevezeti a helyi ujoncozást és benszülött miliciát alakít, ezáltal elősegíti a légiók és a hadsereg provincializálódását.

138—161.

Antoninus Pius I. alatt a keresztények viszonylagos nyugalmat élveznek.

161—180.

Marcus Aurelius uralkodása idején már mozgolódni kezd a germán-ság és feszítő ereje quad, markomman, szarmata támadásokat indít meg, de a császár Pannoniából és Garam völgyéből indított hadjáratai a támadásokat megfékezik. Keresztény hagyomány szerint Garam völgyében kivívott 174-i csodás győzelmét a quadok és szarmaták felett az Eufrates mellékéről idevezényelt melitenei keresztény katonák hősiességének köszönhetette. Marcus Aurelius „...*kemény békefeltételeket szab, széles semleges csíkot hasít ki a Duna túlsó partján, sőt állandó megszállást és római berendezkedéseket készít elő a markomannok, hermundurok, quádok és jazyg szarmaták földjén... A régi Kárpátokig érő Magyarország területének egységbe való fogása a Nyugat védelmében tehát Marcus gondolata...*" (Alföldi i. m. 28. o.)

193—211.

Septimius Severus „...*Pannonia erejére támaszkodva szerzi meg a trónt a keleti csapatok, a Nyugat katonasága és a fővárosi testőrezredek jelöltjeivel szemben. Ez a győzelem bevezetője a dunaiak hatalmi emelkedésének... már javában halad a fejlődési folyamat, amely a pannonokat magasabb feladatok elvégzésére képesítette. A II. sz.-ban még csak nagyon kevés pannoniai... ember ért el lovagrendi, esetleg szenátori rangú állásokat, Severus új gárdája azonban már valóságos vezérkari akadémijává válik az illyrikusoknak...*" (Alföldi i. m. 33—34. o.)

235—238.

Maximinus Thrax pannoniai ujonc csapatok akaratából ölti fel a bíbort. Első gót betörés (238.)

248.

Második gót betörés.

249—251.

A pannoniai születésű Trajanus Deciusall megindul a pannoniai származású katonacsászárok sora, a pénzekben megjelenik a Genius Illyrici, Genius Exercitus Illyriciani, Pannoniae, Dacia felirat és ezzel Illyricum-Pannonia a világbirodalom vezető provinciájává válik.

251—253.

Harmadik gót betörés.

257—260.

A kereszténység első nyomai Délpannoniában. Eusebius Cibalae püspöke vértanuhalált hal.

270.

Vandálok első betörése.

271.

Vandálok második betörése és letelepítése. Lucius Domitius Aurelianus (270—275.) a védelmi vonal rövidítése céljából Dáciát kiüríti és lakosságát Moesiába telepíti át, kiknek helyét a nyugati gótok és gepidák foglalják el. A római haderő a második században még tulajdonképpen a limesek határrendőrsége volt, azonban az ellenség koncentrikus támadásainak nem állhatott ellen és így „...a római stratégia áttért a merev és egyszeres védvonal elvéről a hajlékony és mélyen tagozott front alkalmazására... Az értékes csapatok jórészt a front mögött, a hadászatiilag fontos pontokon állomásoznak, ahonnan a legkönnyebben lehet előre rendelni őket. S míg az első vonal hézagait befogadott bárbar csapatokkal igyekeznek kitölteni, hátul nagy centrális lovassereg és kikülönített zászlóaljakkból álló dandárok állnak készenlétben.” (Alföldi i. m. 30. o.)

284—305.

Cajus Aurelius Valerius Diocletianus, dalmata származású császár megsokszorozza a limesvédő csapatokat és új váróvval erősíti meg a Duna vonalát. 292-ben Pannoniát újból felosztja. Pannonia Inferiora Drávától északra fekvő részét uralkodó társának, Valeriusnak feleségéről, Valeriáról nevezi el és praesesi székhelyévé Sopianae-Pécsot teszi, míg a dux székhelyéül Aquincum-Óbudát jelöli ki. A Drávától délre eső rész Pannonia Secunda, míg Superiora két része Prima és Savensis elnevezéssel él tovább. A keresztényüldözés Diocletianus rendeletei alapján ismét teljes erővel dühöng és már Pannonia főbb városaiban kialakult keresztény egyházközségek tagjainak sorából is szedi az áldozatokat. Ezidőben Singidunum (Beograd), Sirmium (Mitrovicza), Cibalae (?), Siscia (Sziszek), Poetovio (Pettau), Savaria (Szombathely) és Scarabantia (Sopron) városaiól ismerünk népes keresztény egyházközségeket, ezek közül Sirmium, Cibalae, Siscia és Poetevio egyszersmind püspöki székhelyek is. Ez utóbbi püspöke volt a vértanu halált halt Victorinus, kiváló egyházíró. A diocletianusi üldözésnek esett áldozatul Synerotas, a pannoniai aszketizmus első alakja, Siscia püspöke Quirinus, továbbá a sirmiumi Montanus és Irenaeus, Demetrius, For-

tunatus és Donatus, Anastasia és Basilla, Secundus és Agrippinus, a Quattvor Coronati néven szereplő négy kőfaragó és Cibalaeban Pollio.

Azt, hogy Sopianae tényleg praesesi székhely volt, Ammianus Marcellinus római író igazolja, aki Lib. 28. Cap. I. alatt a következőket írja: „*Maximinus regens quondam Romae vicarium praefecturam, apud Sopianas, Valerie oppidum obscurissime natus est, patre tabulario praesidialis officii, orte a posteritate Carporum, quos antiquis excitos sedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam...*”, vagy Szőnyi fordítása szerint: „...*Maximinus, aki egykor Rómában praefectus praetorio volt, Sopianae-ban, Valeria városában, alacsony sorban született, atyja a kormányzói hivatal irattárosa volt, kilétére nézve a Carpok sarja, akiket ősi fészkeikből Diocletian telepített át Pannoniába...*”

307—337.

Flavius Valerius Constantinus (Nagy Konstantin) a birodalmat négy részre osztja és Pannonia az Illyricum elnevezésű tartományba kerül. A császár a 313. évi milánói türelmi rendelettel megengedi a kereszténység szabad gyakorlását és ezzel végetér a három évszázados üldözés.

364—375.

Flavius Valentinianus a limest a barbár területekre előre helyezett új erőrendszerral igyekszik megerősíteni, de sikertelenül, mert a keletre küldött elit csapatok helyett a limes védelmére már csak parasztmílicia és germánokból álló megbízhatatlan barbár sereg áll rendelkezésre.

378.

A Duna keleti partjaira már 376-ban megérkező hun lökés hatására nyugat felé menekülő barbár törzsek végigpusztítják Pannoniát. II. Valentinianusnak (375—392.) hosszú küzdelem után csak úgy sikerül megfékezni a támadókat, hogy a keleti gótokat és a hozzájuk csatlakozó néptöredékeket Pannóniában telepíti le. A római sereg ekkor már jórészt germánokból áll, a polgári és katonai tisztségeket is germánok töltik be, maga a tartomány észrevehetőleg szegényedik, a jobb anyagi viszonyok közt élő elemek a front mögötti országrészekbe húzódnak, míg a határövezbe germán telepések kerülnek.

381.

Az aquileiai zsinat véget vet az illyricumi és pannoniai arianizmusnak.

395.

I. Theodosius keletrómai császár (379—395.) halála után, aki már bezáratta a pogány templomokat és megtiltotta a pogány kultusz gyakorlását, a nyugat római birodalom nem tudja támogatni Pannoniát a barbárság támadásai ellen, így a mindedig sértetlenül fennálló római közigazgatási és katonai szervezet is bomlásnak indul.

400. körül.

Pannonia Valeria és így polgári székhelye, Sopianae-Pécs a lázadó barbár törzsekkel szemben nyújtandó katonai segítség fejében a hunok kezére kerül.

433.

Aetius szerződésileg átadja egész Pannoniát Ruas hun királynak és ezzel Pannonia végleg elveszíti minden kapcsolatát a nyugat-római birodalommal.

434—453.

Attila királysága. A hunok népe „... az észak-ázsiai nomád népek sajátos kultúrákat hozta magával. Nem volt primitív ősemberek hor-dája, mint Nyugaton ma is hiszik; maga a téli és nyári legelők között szabályosan vándorló pásztorkodása sem volt szeszélyes cigányélet, hanem az arktikus zóna és a tőle délre elterülő égöv kombinált gazdasági kihasználása... Sajátos civilizációjukat bizonyítja írásuk, magas fejlettségű iparművészetük és főleg nagyszerű szervezetük. Folyton mozgó életmódjuk miatt társadalmi berendezkedésük nem az európai államoké, hanem merőben a hadsereg képét viseli... És mivel a földbirtoknak a nomád számára értelme nincsen, az ő imperializmusuk nem is irányul földterületek birtoklására, hanem arra, hogy minél nagyobb ember-tömegek nyakára ülhessenek, mint ezeknek feltétlen urai. Már maga az állandóan mozgósított életmód is, amelynek hadrendjében barmaikat legeltették, roppant felsőbbiséget biztosított számukra a kezdetleges földművelést űző s így inkább röghöz kötött germánok és az elpuhult, várfalai közé menekülő rómaiság fölött...” (Alföldi i. m. 48—49. o.) A hunok sajátos haditechnikája feltétlen elsőbbséget biztosított számukra és jellemző, hogy a római birodalommal való kapcsolatuk mindvégig barátságos, Attilának római titkárai vannak, a góton kívül a latin is udvari nyelvként szerepel, sőt a Galliába befészkelődő germánok féken tartása fejében a ravennai udvar Attilát a „Magister militum” címmel is megtiszteli. Aetius katonai hatalmát, amellyel később közvetve a hun birodalmat is megdönthette, Attilának köszönhette.

453.

Attila halála után szétbomló hun birodalom helyébe Pannoniában a keleti gótok újabb uralma lép, akiket a Duna-Tisza közén kialakuló gepida uralom ellensúlyozására telepít ide Marcianus keletrómai császár (450—457.)

471.

A keleti gótok a gepidák nyomására dél felé vonulnak és Itáliában telepednek le, helyüket a gepidák foglalják el.

476.

A nyugat-római birodalom bukása. Odoaker (476—493.) internáltatja Romulus Augustulust és a zsoldos csapatai élén Itália kormányzójává nevezteti ki magát, az uralkodó szerepét játsza, és pedig barbár alattvalóival szemben, mint király, a rómaiak és itáliaiakkal szemben,

mint patricius. Székhelyét Ravennában üti fel, Rómában csak helytartója székel.

504.

Nagy Theodorik (493—526.), az Odoaker herul királysága nyomán kialakult keleti gót birodalom királya uralmát Itália határain túl Pannoniára is kiterjeszti. Nagy Theodorik az antik kultúrát tiszteletben tartja, ravennai udvarában a művelt rómaiak még nagy szerepet játszanak, de a birodalomban uralkodó viszonylagos jólét és nyugalom sem tudja a katolikus, művelt római és az ariánus, barbár gót népeket összeolvasztani.

548.

Pannonia a keleti gót birodalom széthullása után a longobardok kezére kerül, akiket Flavius Justinianus keletrómai császár (527—565.) telepít le ide a gepidák megfékezésére. A longobardok a gepidák ellen az avarok segítségét kérik, Baján khagán ellenszolgáltatásul a gepidák területét igényli.

568.

A küzdelem a longobardok győzelmével ér véget, de az avar nyomás elől kénytelenek délre, Itáliába vándorolni.

568—796.

Avar uralom a Kárpátmedencében. „... Az avar jó ideig az ázsiai steppe világ vezető népe volt... Török nyelvű, de erősen mongol fiziognomiájú nép: iparművészete nagyszerű maradványa az ősi szkíta állatornamentikának, hellenisztikus elemekkel tarkítva. Semmi köze a római civilizációhoz, idegen a pénzgazdaságtól és mindentől, ami Európa sajátja. Azonban a Fekete-tenger mellékén rácsapott az avar fergeteg egy török népre, a kuturgur bolgárra és néhány vele rokon törzsrre, amelyek régen itt éltek már s át voltak bizánci hatásokkal itatva s magával ragadta őket. Ezeknek is jelentős számú ingó emlékeit Magyarországról. Roppant érdekes az az emlékcsoport, amely a Pécs és Keszthely környéki rómaiság VII. századi életjeleivel együtt germán, kuturgur és bizánci-keresztény kultúrelemeket olvaszt össze. A Pécs nevében élő „öt-templom“ a Kr. u. IV. században épült és az egész népoándorlási korszakon keresztül használt keresztény szentélyek emlékét őrizte meg; itt az ősi illyr lakosság maradványai éltek tovább az új hódítókkal együtt... Az avar foglalás még más népeket is magával sodort. Ugyanis minden pusztai nép nemcsak pusztá zónával, hanem számára értéktelen idegen népek embersövényével is körülbástyázta magát. Az avarok erre főleg a szlávokat használták fel, egy indogermán népet, amely sokáig a zord északi régiókban visszamaradva, nem juthatott a fémkultúrák magasabb műveltségéhez... A VI. század elején előretolt törzseik, az antok és szklavének már a Visztulától a Dunatorkolatig huzódnak Erdélytől keletre: itt kapják őket az avarok, akik maguk köré plántálják őket minden irányban. Más törzseiket pedig Bizánc telepíti le a déli határon...” (Alföldi i. m. 60—61. o.)

796.

Az avar uralomnak Nagy Károly, a nyugat-római császárságot felújító frank király (768—814.) vet véget, aki éveken át tartó küzdelem után leveri az avarokat és foglalja el gyűrűvárait. A harcos avar nép nagy része elpusztul, kisebb része felveszi a kereszténységet és a X. század végéig nyomtalanul beleolvad a környező szláv és germán népekbe. Egy részük Nagy Károly engedélyével 804-ben Szombathely, Sopron és Moson környékén telepedik le.

847.

Német Lajos frank király (840—876.) Privina herceget (847—862.), a nyitrai szlovének térítőjét és szervezőjét hercegi rangra emeli és a dunántúli szlovének kormányzásával bízta meg. Privina tartományának határai: délen a Dráva, keleten a Duna, Sárvíz és Balaton mocsarai, északon a Badacsony, Rába, esetleg Rápca, nyugaton Pettau, Radkersburg vonala. A keleti rész Pécs kivételével aránylag gyéren lakott, a Balatontól nyugatra azonban népes szláv és német közösségek helyezkednek el. Privina székhelye Mosaburgban (Mocsárvár-Zalavár) van, ahonnan Liupramm salzburgi érsek (836—859.) támogatásával a német egyház papjainak segítségével a kereszténységet és a nyugati kultúrát terjeszti. Nagyszabású templomépítő tevékenység indult meg.

Így Liupramm salzburgi érsek többek közt Pécsett, Quinque Basilicaeban is szentel templomot. Erről a *De conversione Bagvariorum et Carantanorum* c. salzburgi okirat a következőket mondja: „... *Item in eadem Civitate (t. i. Privinae) ecclesia S. Johannis Baptiste constat dedicata et foris Civitatem in Dudleipin, in Vsseyten ad Businiza ad Betobiam ad Stepiliperch ad Lindolueschirchen ad Beatusseschirchen, ad Keisi, ad Weiterschirchen, ad V. (Quinque) Basilicas temporibus Liuprammi Ecclesiae dedicate sunt et ad Palmunderskirchen. ceterisque locis, ubi primo (Privina) et sui voluerunt populi. Que omnibus temporibus Privine constructe sunt, et consecrate a Presulibus Juvavensibus...*”

Arnulf nevére hamisított és 970—977. közt keletkezett megerősítő oklevél szerint: „... *ad V. Aecclesias cum theloneis ac vineis, forestibus...*”, azaz az adományozott, ill. megerősített birtokok közt szerepel Pécs is. Arnulf oklevelét megerősítő és 978-ból származó II. Ottó-féle oklevélben szintén szerepel „... *ad V. Ecclesias...*”.

862.

Privina uralma ellen törő Brasztiszlav segítségével magyar lovascsapat tör Pannónia területére. A harcokban Privina is elesik, utóda Kocel herceg (862—874.).

867.

Brasztiszlav a német egyházi szervezettől független, szláv rítusú nemzeti egyházat kíván szervezni és Konstantinápolyból kér térítő papokat. Tervének Kocelt is megnyeri.

869.

II. Hadrián (Adorján) pápa (867—872.) Pannoniában engedélyezi a szláv ritust és ezzel Pannonia elszakad a bajor egyháztól. A német papok menekülni kényszerülnek. Metod és Cyrill Róma engedélyével megkezdik a szláv egyház szervezését.

892.

Arnulf császár (887—899.) hadat indít Szvatopluk ellen, aki a csehek leigázásával 890-től kezdve királyi hatalmat gyakorol. Arnulf szövetségeseiként magyar csapatok is résztvesznek a hadjáratban.

894.

Pannonia élére Privina tartományának utolsó ura, Braszláv herceg kerül. Magyar csapatok sarcolják végig Pannoniát.

895.

Árpád népe átkel a Kárpátokon és birtokába veszi Magyarország területét. „... *A magyar nép négyszázados délkelet-európai tartózkodás után az arab-perzsa és kisázsiai kultúrák közvetlen szomszédságából jött Levedian és Etelközön át a Duna-Tisza vidékére. Szellemi és gazdasági műveltsége, hadikultúrája és harcmodora, társadalmi és politikai szervezete határozottan hun-török színezetű volt ... mégsem volt az a nyers, ázsiai nomán pásztornép, aminőnek a keleti törökségnek az ázsiai pusztákról közvetlenül ideszakadt hun és avar, szavir és türk, besenyő és uz, kun és tatár ágazatait ismerjük. Bolgár rokonaival és kazár élettársaival együtt a nyugatsibériai mezőségeken kialakulásnak indult s a Kubán vidékén arab-perzsa-örmény és görög-római műveltségi elemekkel gyarapodott délkelet-európai kultúrkörnek volt a tagja. Gazdasági és szellemi műveltség tekintetében is magasabb színvonalon állt keleti török rokonaiknál, nem is szólva az ősidőkben elhagyott finn rokonoiról ... A magyarok is nagy kedvüket lelték a halászatban, de ellentétben az igazi halásznépekkel, inkább csak télen űzték ... A lovas-nomádoknál szokásos keretben és arányokban űzött lótenyésztés mellett szarvasmarhát, disznót, juhot is tenyésztettek ... de már rendszeresen műveltették a földet is, szolgálkat kapatva a szabademberhez méltatlannak vélt mezőgazdasági munkára ... a levediai magyarok a IX. században már élvezték a földművelés terményeit, de azokat nem termeléssel, hanem az uralmuk alá vetett idegen szolganépség ... — szlávok — adóztatásával szerezték meg ...*” (Hóman Bálint: Szent István. 25 és kk. old.) „... *Az új haza területén idegen, frank és bolgár politikai szervezet keretében, laza társadalmi kapcsolatok közt élő, erdőlakó szlávok körében a magyarok megjelenése egyértelmű volt a Frankbirodalom romlása következtében megbomlott politikai és katonai organizáció újjáteremtésével, parlagon heverő gazdag földterületek gazdasági hasznosításának kezdetével. A honfoglaló magyarságot kultúrájának évszázadok óta fokozatosan emelkedő színvonala s a szomszédos szláv népek szervezetével fejlettebb politikai és katonai szervezete tette képessé a Duna-Tisza-völgyi magyar állam megalapítására s a középkori Európa életé-*

ben vett jelentős szerepének betöltésére..." (Hóman Bálint: Magyar Történet I. 116—117. o.)

(997)—1000—1038. Szent István.

1009.

Szent István megalapítja a pécsi püspökséget és megállapítja a pécsi püspökség határait..." „A kétségtelenül hitelesnek elismert oklevél 1009. aug. 23. kelt a győri várban; tehát az alapításnak is ekkor, vagy legalább nem sokkal előbb kellett megtörténnie. Igaz, hogy történetíróink egy része, akik Thietmár, Hartvik és Fulbert tekintélyére támaszkodva az esztergomival és veszprémmel egyetemben a legrégebb alapítások közé sorozzák a pécsi egyházmegyét, mai alakjában csonkának tartja az oklevelet, illetve azt hiszi róla, hogy csupán utólagos kiegészítése az elveszett eredeti alapítólevélnek. Ilyen feltevésre azonban, mint Szentpétery Imre meggyőzően kimutatta, semmi komoly alap nincsen. El kell tehát fogadnunk, hogy a zilált formájú átírás... valóban az eredeti szentistoáni alapítólevelet tartotta fenn számunkra és hogy következésképpen a pécsi egyházmegye megalapítása csakugyan a dátumban megjelölt időpontban vagy legalább a körül történt..." (Balanyi György: Szent István Könyv I. 344—345. o.) Az alapítóoklevél vonatkozó szövegrésze a következő: „... In nomine sancte Trinitatis et individue Unitatis Stephanus Hungarie rex. Noverint omnes fideles nostri presentes scilicet et futuri, qualiter nos cum consensu Sanctissimi Apostolici et in presentia eius nuncii Azonis Episcopi, et aliorum Episcoporum, Marchyonum, Comitum nec non minorum quoque personarum erectionem episcopatus, qui vocabitur Quinqueecclesiensis, statumus in honore Dei, et Omnium Sanctorum, Boniperto ibi Episcopo facto: privilegiis terminisque ordinavimus et confirmavimus..." „... Si quis (t. i. terminus dioecesis) violare praesumserit... sciat se... a Petro Apostolo, in cuius honore suppramemoratus constructus est Episcopatus, perpetuo anathomata dampnandum..." azaz „... Tudjátok meg minden híveink, úgy a jelenlevők, mint az elkövetkezők, hogy mi a legszentebb apostoli (atyá) beleegyezésével és az ő követének, Azo püspöknek, úgy szintén minden más híveink: a püspökök, őrgrófok, várispánok, nem kevésbé a kisebb személyek jelenlétében a püspökségben, amely pécsinek neveztessek, választást rendeltünk el Istennek és minden szentek dicsőségére, ahol Bonipertus püspökké tétetvén: (őt) szabadalmaiban és birtokaiban fölszenteltük és megerősítettük... Ha valaki (a püspökség határait) megsérteni merészezi... tudja meg, hogy... Szent Péter apostol által, kinek tiszteletére a föntnevezett püspökség létesítettett, örök átokkal fog sújtaní..." (Földvári Mihály: Pécs, Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője, 1929. 125 és kk. o.)

Pécs első püspöke Bonipertus (1009—1036.)

1046.

Péter király (1038—1041. és 1044—1046.) működéséről a lengyel Gallus krónika ezt írja: ... *Petrus Veneticus Ungariae regnum recepit, qui ecclesiam Sancti Petri de Bazoario inchoavit, quam nullus rex admodum inchoationis usque hodie consummavit...* azaz „... a velencei Péter nyerte el az országot, aki Szent Péternek (Pauler szerint)

pécsi (t. i. Pécsvár, Karácsonyi szerint viszont:) budai (t. i. Budavár) egyházát kezdte építeni, de ezt máig a megkezdett módon egyik király sem fejezte be..." János gercsei főesperes krónikája ezeket mondja: „...Petrus, ut magis pio regi complaceat, cathedralem Sancti Petri Quinque Ecclesiis absoluit... Petrus sequentes anno mortuus, Quinque Ecclesiis sepelitur..." azaz „...Péter, hogy a kegyes királynak jobban tessenék, Szent Péter pécsi székesegyházát befejezte... Péter a következő évben meghalván, Pécsett temették el..." Péter haláláról a krónikák a következőt írják: „...ipse vero vivus captus est et obcoecatus, Albamque ductus, prae nimio dolore vitam in brevi finivit. Sepultusque est Quinque-Ecclesiis, quam ipse fundaverat in honorem beati Petri Apostoli..." azaz „...élve elfogták és megakívtva Fejérvárra vitték; ott a szörnyű fájdalom miatt rövid idő múlva meghala. S eltemették Pécsett az egyházban, melyet maga alapított vala Szent Péter apostol tiszteletére..." (Bécsi Képes Krónika: Marci chronica de gestis Hungarorum stb. 48.) „...Quinque-Ecclesiis subterratur, quam fundasse perhibetur..." azaz „...eltemették Pécsett, amelyről azt állítják, ő alapította..." (Kézai cap. 27.) „...Sepultusque est Quinque-Ecclesiis in Basilica, quam ipse fundaverat..." azaz „eltemették Pécsett, a bazilikában, amelyet ő alapított..." (Budai Krónika cap. 83.)

Pécs második püspöke Szent Mór (1036—1070.)

(V. ö. Pauler Gyula „A magyar nemzet története, I. 101, 534. o., 162. j. — Karácsonyi János „Századok“ 1897. 291. és kk. o. — Domanovszky Sándor u. o. 1905. 680. és kk. o. — Sufflay Milán u. o. 1904. 511. és kk. o. — Czobor Béla „Egyházművészeti Lap“ 1882. 161. és kk. o. — Szőnyi Ottó: „A pécsi püspöki múzeum kőtára“ 14. és kk. o. — Szőnyi Ottó: „Szent Mór emlékkönyv“ 298. és kk. o. stb.)

1064.

Géza herceg a győri kibékülés után a pécsi székesegyházban húsvét napján ünnepélyesen megkoronázza Salamont. Éjszaka a templom és hozzája csatlakozó paloták leégnek. „...In festo autem Sanctorum Fabiani et Sebastiani Martyrum Rex Salamon et Geysa Dux coram Hungaria in Geur pacem firmaverunt; deinde festum Dominicae Resurrectionis ambo simul cum, plena curia Quinqueecclesiis celebraverunt, Ubi rex Salomon ipso in Paschae, assistentibus regni proceribus, per manus Geysae Ducis honorabiliter est coronatus, et in regiam beati Petri principis Apostolorum basilicam ad audendam missam gloriose deductus. Universa erga Congregatio Hungarorum videntes pacem Regis et Ducis et mutuum inter eos dilectionem laudaverunt. Deum pacis amatorem et facta est letitia magna in populo. Nocte autem secula prognosticum futurae discordiae et turbationis provenit; totam enim ecclesiam illam et omnia pallatia, ceteraque aedificia et appendentia repentina flamma corripuit, et universa, vastante incendio, corruerunt. Accepit autem omnes timor prae nimia concussione flammaram, stridentium et terribili furore campanarum ex turribus ruentium; nec sciebat quisquam quo se divertetet..." azaz „...Szent Fábján és Sebestyén vértanuk ünnepén Salamon király és Gyercsa herceg Magyarország színe előtt Győrről békét kötének; azután Urunk feltámadásának ünnepét mind ketten együtt ülték Pécsett az egész udvarral, hol

Salamon királyt, éppen húsvét napján, Gyercsa herceg az ország nagyjainak jelenlétében saját kezével tisztességesen megkoronázta, és misét hallgatni az apostolok fejedelme, Szent Péter királyi egyházába dicsőségesen bevezette. A magyarok egész gyülekezete tehát, a király és herceg között lévő szeretet látván, dicséré Istent, a békesség kedvelőjét, s lőn nagy öröm a nép között. Következő éjjel azonban a bekövetkező viszálykodás és zavargás csudajele történt. Mert az az egész egyház és a hozzá ragasztott valamennyi paloták és egyéb épületek egyszerre lángba borultak, és a tűz elharapózván összedőlének. S mindenkit ijedség fogott el a rohogó lángok iszonyú csapkodása és a tornyokból lezuhanó harangok rettentő robogása miatt, senki sem tudta vala, hova forduljon... (Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis. Franciscus Toldy, versionem hungaricam adjecit Carolus Szabó 1867. Bécsi Képes Krónika 53.)

1076.

A benedekrendiek letelepednek Pécssett és rendházat alapítanak.

1093.

Szent László (1077—1095.) bullájában megemlékezik a pécsi püspökség alapításáról, újból kijelöli az egyházmegye határait és a püspökséget különböző kiváltságokkal ruházza fel, mentesíti az esztergomi érsek fennhatósága alól, alattvalóinak előírja, hogy kizárólag a pécsi püspöknek tartoznak adót fizetni, a pécsi lakosok az országban vámot sehol sem fizetnek stb.

1157.

Felszentelik a Mindenszentek templomát.

1188—1218.

A dalmát származású Calanus pécsi püspök idejében már két káptalan van Pécssett, az egyik a Szent Péter káptalan, azaz a Székeskáptalan, a másik a Szent Jánosról elnevezett várbeli (de arce), társaskáptalan. Henszlmann szerint a székesegyházat Calanus építette.

1190.

III. Béla (1173—1195) Szent László szabadalmait újból megerősíti és kibővíti.

1235. körül.

II. Endre (1205—1235.) Szent László és III. Béla szabadalmait ismét megerősíti és a francia származású Bertalan pécsi püspöknek nagyobb birtok- és pénzadományt ad.

1238.

A domonkosrendiek Pécssett rendházat alapítanak.

1241.

Tatárjárás.

1301.

A ferencrendiek letelepednek Pécssett.

1345—1360.

Poroszlói Miklós püspök, aki 1347-ben segélycsapatokkal indult Aquileia felmentésére, 1351-ben Gent városából szent Livinus püspök és vértanú ereklyéit hozza Pécsre, 1355-ben pedig a székesegyház körül a Boldogságos Szűz tiszteletére kápolnát épít nyolc oltárral, amely Oláh szerint a székesegyház északi részén helyezkedett el és Aranyos Szűz társaskápolnája néven szerepelt.

1360—1374.

Vilmos püspök idején Nagy Lajos megalapítja a pécsi egyetemet (1367.), Vilmos letelepíti a karmeliták kolduló szerzetét (1372.). XI. Gergely pápa a karmelitákat templom és házépítésre, valamint temetőhasználatra jogosítja. Vilmos püspök gyűrűjét a XVIII. század végén a székesegyház körüli ásatások alkalmával azon a helyen találták meg, ahol az Aranyos Szűz kápolnája állhatott.

1374—1408.

Alsáni Bálint pécsi bíbornok-püspök nemesi származású diplomata, többször járt követi minőségben Olaszországban.

1386—1387.

Horváthy János, Baranyavármegye főispánja lázadást szít és elfogja Nagy Lajos özvegyét, aki ott is hal meg Horváthy börtönében. A lázadók elfoglalják Dalmáciát, Horvátországot és Szerémség nagy részét, Pécsset is megostromolják, de a várat nem tudják elfoglalni, így a várost pusztítják végig, a szerzetesek templomait, rendházait kifosztják. Horváthyt Pozsega várában fogták el és Pécssett végezték ki kegyetlen kínzással.

1393.

Ez évből származó okmány szerint Pécssett már ispotály (kórház) is van.

1408.

Zsigmond király valószínűleg Bálint püspök temetése alkalmával, de valószínűleg azt megelőzőleg is meglátogatja Pécsset.

1416.

Zsigmond király Pécssett tartja meg az országgyűlést.

1428.

Henrik püspök (1420—1445.) a vonatkozó pápai bulla értelmében közel a székesegyházhoz („... *prope dictam Ecclesiam Quinqueecclesiensem* ...”) templomot épít Szent Mór és társai tiszteletére.

1457.

András püspök (1445—1459.) idejében Angeli János bíbornok elrendeli, hogy a végrendelet nélkül elhunyt pécsi kanonokok összes vagyona a székesegyház újra építése, fenntartása és egyéb szükségleteinek céljaira használtassék fel.

1455.

András püspök Pécsre meghívja Kapisztráni Szent Jánost.

1459—1472.

Pécs püspöke III. János, a humanista Janus Pannonius.

1475—1476.

Mátyás király meglátogatja Pécsset, majd ismét Pécssett tartják az országgyűlést. Ez időben Pécs lakossága teljes egészében magyar, mert egykorú okmány szerint Huendler Vitus püspöki suffraganeus azért kívánczozott el Pécsről, mert nem tudván magyarul, még német nyelvű szolgaszemélyzetre sem tudott szert tenni.

1473—1505.

Hampo Ernestus Zsigmond idejében Corvin János egy ideig Pécssett rejtegeti a Szent Koronát. (1490.) és Kinizsy Pál Ulászló utasítására várvizsgálatot tart (1490.) Zsigmond püspök fő érdeme a vár megerősítése és a székesegyház helyreállítása. A vár kaputornyát 1498-ban építtette, 1501-ben pedig Jakab baráttal a székesegyházat annak helyreállítása után kifesttette. 1492-ben a székesegyház népoltárának rectoráról történik említés. Ulászló 1495-ben hosszabb ideig Pécssett tartózkodik, részben Ujlaky megfékezésére, részben a törökkel való tárgyalás céljából. A békét 1495. március 27-én kötik meg. Ulászló itt fogadja Miksa követeit és meglátogatja az iskolákat és szerzetesrendeket is.

1505—1521.

Szathmáry-Szakmáry György pécsi püspök hatalmas építőtevékenységet fejt ki, a székesegyház délkeleti tornya előtt és a Tettyén palotákat épít, kibővíti a püspöki palotát. Titkára Oláh Miklós történetíró.

1524—1526.

Móré Fülöp pécsi püspök, a mohácsi csata áldozata.

1526.

Mohácsi vész.

1528.

Ferdinánd 12 évre mentesíti a várost az adózás alól, ha Pécs polgárai a házakat megépítik és a város falait helyreállítják.

1531.

János király Pécssett tartózkodik.

1535.

János király ismét Pécsre jön, hogy a francia király követével is tárgyaljon.

1539.

János király pécsi tartózkodása alkalmával megerősíti a Jakabhegyi pálos szerzeteseket javaikban.

1543.

A török kardcsapás nélkül elfoglalja Pécsét.

1664.

Zrinyi és Hohenlohe elfoglalják a várost, de a várat megfelelő ostromeszköz hiányában nem is kezdik ostromolni.

1686.

Bádeni Lajos ötnapi ostrom után visszafoglalja Pécsét a töröktől.

II.

SOPIANAE — PÉCS A RÓMAIAK IDEJÉBEN.

1. Bevezetés.

Sopianae, a rómaikori Pécs problémája már századok óta magára vonta a régmúlt után érdeklődő egyházi és világi körök figyelmét. A XVIII. század teljes tudományos felkészültséggel rendelkező pécsi egyháztudósai, mint Szalágyi-Salagius István, Koller József, majd a XIX. században Haas Mihály, Aigl Pál és Brüstle József, az ügy megérdemelt szeretetével kutattak és tárták fel műveikben vizsgálataik eredményét. Adataik még a XIX. század közepén az európai kutatómunkába belekapcsolódó magyar régészet számára is alapvető fontosságúak. Az ugyanekkor megindult polgári előretörés is élénk érdeklődéssel fordul az ügy felé. Horváth Antal dr. és Juhász László ügyvédek, Gerecze Péter dr. tanár lelkesedéssel kutatták, gyűjtötték a Pécs multjára vonatkozó adatokat és az akkori idők kíváncsainak megfelelően előkészített magángyűjteményük, illetve irodalmi munkásságuk átmentette a mai időkre a máskülönben teljes pusztulásra, szétforgácsolódásra ítélt leletanyagot. Az Archeologiai Közleményekben és Archeologiai Értesítőben megjelent publikációik sikerrel győzték meg a tudományos és laikus köröket arról, hogy Pécs szerepe az őskori és ókori műveltség szempontjából magyar viszonylatban ott áll az első helyek egyikén.

A századforduló nagyarányú polgári építkezései mellett bőséges alkalom kínálkozott e világszerte virágzásnak induló folyamat tervszerű továbbépítésére, de a városi múzeum felállítása mellett a Pécs-Baranyamegyei Múzeumegyesület és a köréje csoportosult lelkes kutatók munkája alig kapta meg a nagyközönség részéről a megérdemelt támogatást. Szőnyi Ottó és Marosi Arnold sziszifuszi munkája mégis meghozta azt az eredményt, hogy a századforduló körül napvilágra került leletek az Archeologiai Értesítő, a Pécs-Baranyai Múzeumegyesület Értesítője és a helyi napilapok oldalain legalább irodalmi lerögzítésre kerültek és így a városi múzeumban tárolt és beazonosítható anyaggal együtt e korszak kutató munkájának eredményeit ma is hozzáférhetővé és tudományos feldolgozásra alkalmassá tették.

Itt külön meg kell emlékeznem Cséfy Flóriánról, a városi mérnöki hivatal lelkes mérnökéről, akinek pontos és alapos munkája a postapalota alatt feltárt római alapfalak, a Nemzeti Bank és a Czizererház telkén előkerült római sírok részleteit mentette meg számunkra.

A világháború, mint mindent, ezt a munkát is megakasztotta. A városi múzeum leltárkönyve a háborús évekről alig mutat fel gyarapodást. Ugyanez a sors érte természetesen a szerb megszállás három évét is. És mikor a megszállás után a gazdasági élet új fellendülése a köz- és magánépítkezések egész sorát indította meg, amikor az 1924-28 évek közt lefolytatott városi csatornázás az egész belterület régészeti szempontból elsőrendű fontosságú és értékű, sokhelyt 3.50—4.00 méter mélységet is meghaladó, így a kultúrrétegek mindegyikét átmetsző kereszt és hosszszelvényekkel tárta fel, anélkül, hogy eredményei teljes egészükben hasznosíthatók lennének, beigazolódott, hogy ilyen munka régészeti eredményeinek lerögzítésére egy szakember nem elegendő, hanem olyan szervezet kiépítésére van szükség, amely feladatának minden technikai eszköz felhasználásával, felvételezéssel, térképezéssel, fotografálással, írott s rajzi lerögzítéssel eleget tud tenni. Különösen akkor, amikor a környező államok teljes felkészültséggel dolgoznak azon, hogy kultúrájuk bizonyítékait minden áron napvilágra hozzák, ők tudják miért. Ennek a felkészültségnek hiánya okozta aztán azt, amit ma már a tanulságok levonása miatt kénytelenek vagyunk bevallani, hogy az ebből az időszakból az előző korszak tudományos értékű publikációihoz képest legfeljebb csak hírlapi, sokszor csak jóindulatú, de annál kevésbé tudományos értékű közlések, nem hiteles vázlatrajzokcsákra és az idők múlásával mindkevésbé csálhatatlan emlékezetre vagyunk utalva. Így a városi múzeumba azidőben legtöbbször pontos lokalizálás nélkül beérkezett és tárolt leletanyag topografikus feldolgozásra alig alkalmas és tudományos vizsgálat szempontjából a legtöbbször teljesen értéktelen.

Mégis azt kell mondanunk, még nincs késő. Éppen a sétatéren most feltárás alatt levő hétkaréjos őskeresztény épület falai intenek arra, hogy még mindig nagy kincseket rejt magában a pécsi föld mélye, még a középkori várakok alatt is kultúra van. És ha a csatornázási munkák befejezése az elmúlt évtizedéhez hasonlóan nagyarányú föltárást ma már nem is tesz lehetővé, a jövő építő munkái, a csapadékvíz csatorna létesítése, kábel és vízvezetékfektetések, a gázcsőhálózat megújítása és a belváros területén mindig nagyobb arányokban meginduló magánépítkezések még mindig feltárhatnak olyan területeket, amelyek értékes leletanyagot tartalmaznak.

2. Leletkimutatás.

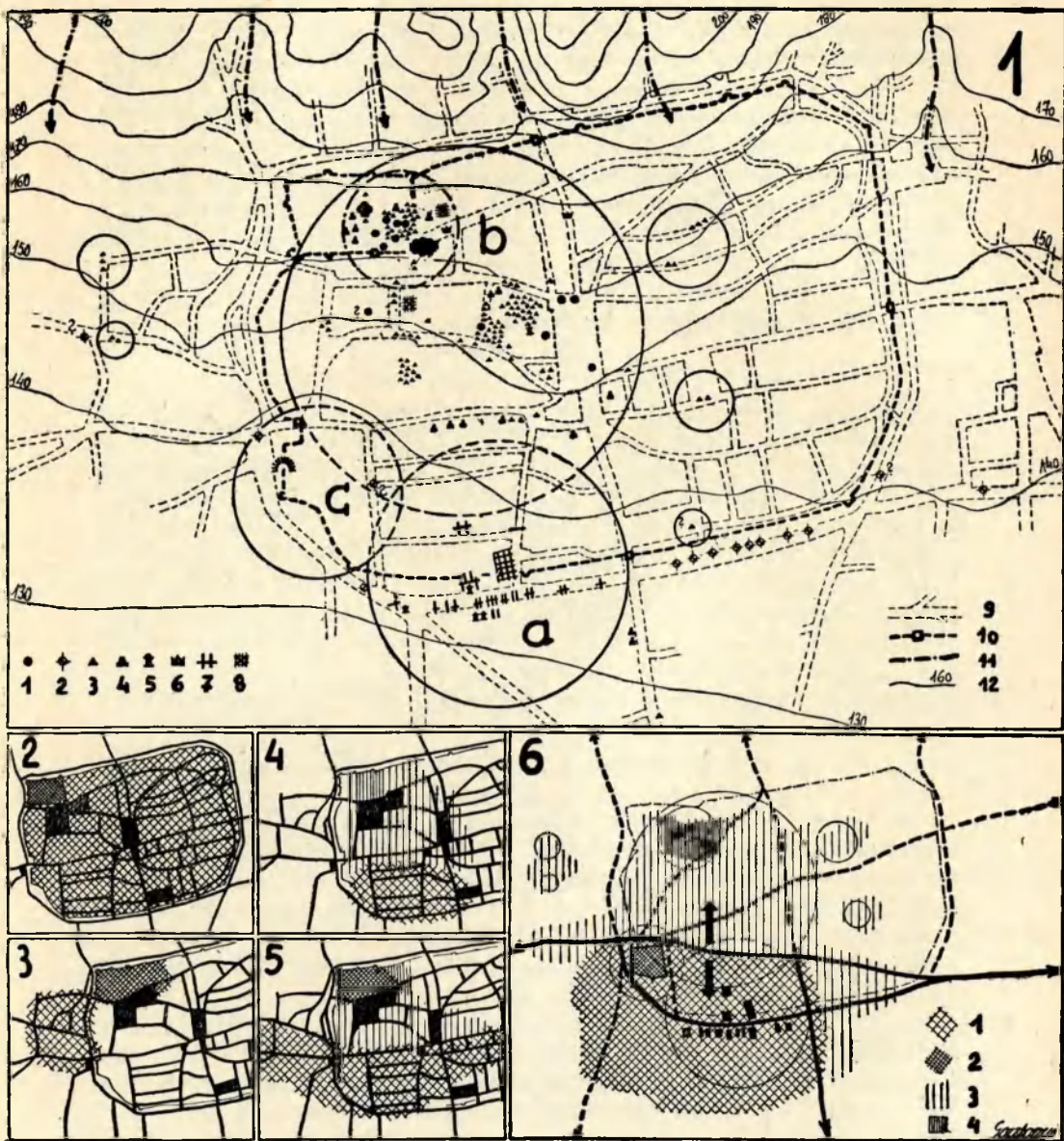
a) Római utak maradványai.

5. sz. rajz (85. old.)

1.—2. Útnyomok a Makár-utcában és Széchenyi-téren. 1845.

Haas Mihály Baranya Emlékiratában a castellum és az utcáknak a római táborra mutató felosztása kapcsán írja: „...nem említvén a római utcakövezetnek maradványát, millyen bizonyosan az, melly jelenleg is a szigeti külvárosban jó szolgálatot tesz azoknak, kiket utjok a sz. Ferencz kápolnája felé vezet. Hihetően római kövezet az is,

5. sz. rajz.
Pécs-Sopianae a római korban.

1. ábra: a) polgárváros, b) temető, c) castrum-castellum valószínű helye, 1. boltozott sírkamra, 2. útnyomok, 3. falazott sírok, 4. sírkötelek, 5. oltárkötelek, 6. szarkofágok, 7. falmaradványok, 8. mozaikpadlók, 9. mai utcavonalak, 10. középkori belső és külső vár fala kaputornyokkal és bástyákkal, 11. csapadékvízlevezető irányok, 12. rétegvonal.
2. ábra: Sopianae Szalágyi, Haas, Juhász és Posta Béla szerint.
3. ábra: Sopianae Szőnyi első feltevése szerint.
4. ábra: Sopianae Gerecze és Szőnyi végleges álláspontja szerint.
5. ábra: Sopianae Graf és Pleidell szerint.
6. ábra: Sopianae valószínű elhelyezkedése és tagozódása: 1. polgárváros, 2. castrum, vagy castellum, 3. pogány temetőterület, 4. keresztény temető, A folytonos vonal az ősi főútvonalak, a szaggatott vonal a bekötő útak valószínű irányát, az eredményvonal a középkori városfal helyzetét mutatja.

mellyre az idén másfél ölnyi mélységben (2.85 m. Szerző) a főpiacz közelében jutottak Zsolnay házhelyén..." (I. m. 223—224 old.) Szőnyi Pécsi Óskeresztény sírkamra c. művében e közlést méltatja és utóbbi megállapításhoz hozzáfűzi: „... a lelet nagyon közel van a Hajó szálló előtti sírhoz (l. ott) és így nem valószínű, hogy uccakövezet, amit Haas nem is mond, hanem közút maradványa!!... (I. m. 10. old.) A Ferencz kápolnája a mai Xavér templommal azonos, a hozzá vezető út a Makár utca, Zsolnay háza pedig a mai Széchenyi-tér délkeleti sarkán állott.

3.—4. Római útnyomok a Madarász gőzmalom és Korona vendéglő előtt, 1870.

Horváth Antal dr., az Archeológiai Értesítő III. 1870. kötetében írja: „Itt Pécselt a gáz csövek lerakásakor két helyen, u. m. a Madarász gőzmalma és a Korona vendéglő előtt $4\frac{1}{2}$ lábnyi mélységben (cca 1.40 m.) régi országút nyomaira akadtak, melynek irányát azonban meghatározni nem lehetett. Én rómainak tartom..." (I. m. 189. old.) A Madarász gőzmalom a Rákóczi-út és Várady Antal-utca sarkán ma is álló gyáépület volt, a Korona szálló ma is fennáll a Kórház-téren. Horváth közlését átveszi Posta Béla (Várady: Baranya multja és jelene, 1897. II. 191. old.) és Szőnyi Ottó, (Pécsi óskeresztény sírkamra 1907. 8. old.) Szőnyi még hozzáfűzi, hogy „... ez az adat annyiban becses, amennyiben megerősíti Sopianae fekvéséről való véleményünket..."

5. Útnyomok a Rákóczi-úton, 1926.

A városi múzeumban lévő kéziratos feljegyzés szerint az 1926-ban végrehajtott csatornázás alkalmával a Rákóczi-út vonalán a következő útnyomokra akadtak: a Rákóczi-út 45. sz.-nál 30 cm. mélyen jelentkezett az első útnyom, a 47. sz. ház előtt 70—80 cm., a 49. sz.-nál pedig 200 cm. mélyen. A 45. sz.-nál, valamint az 58. sz.-nál mélységet a feljegyzés nem ad, de az előbbinél közli a feltárt szélességet, 290 cm méretben, az utóbbinál pedig a szerkezetét. Az út 30 cm. vastag és alatta 70—90 cm alapozás van, anyaga erős mészhabarccsal össze-ragasztott pécsi mészkő. A feltárt szélesség 49/a és b. háznál 180 cm. E feljegyzés, valamint Csalog szekszárdi múzeumigazgató szíves közlése szerint, aki a Rákóczi-út 80. sz. ház előtti feltárásnál jelen volt, megállapítható, hogy tényleg római útnyomokról van szó. (L. m. Dunántúl napilap 1926. szept. 19. és 25. sz. közleményeit és Városi Múzeum Gyarapodási napló II. 1926. 190. l.)

6. Útnyomok a Rákóczi-út 80. sz. előtt.

Csalog József dr. szekszárdi múzeumigazgató szíves magánközlése szerint: „a közp. egyetem épület előtt találták meg, az egyetem és a Malom-utca sarka közti szakaszon, kb. 140—160 cm. mélyen, az aszfalt alatt. Tengelye az Rákóczi-utat követte, vagy talán egészen minimális eltérés mutatkozhatott csak. Egyik oldalán a szegélyköveket

is megtalálták, másik oldala nem került kibontásra. Miután az úttestet a csatorna lerakásakor áttörték, alatta néhány melléklet nélküli csontvázat találtak... Világos volt, hogy ezek az út alatt feküdtek s mint ilyenek annál régebbiek..."

A közlés szerinti útvonal megfelel a Rákóczi-út egyéb részein megtalált útnyomok vonalának, így tehát a Rákóczi-út legalább is főirányában régi római útvonal nyomvonalán halad. Igen értékes a közlésnek a szegélykőre vonatkozó része. Mindenesetre további figyelmet érdemel a Rákóczi-út megbontásával járó minden munka. Igen sajnálatos, hogy a Rákóczi-út Haltértől keletre eső szakaszán 1937-ben bekövetkezett nagyméretű pincebeomlás alalmával az útszelvény szakértő híján nem kerülhetett alaposabb vizsgálat alá.

7. Útnyomok a Szigeti-országút külső szakaszán.

A Városi Mérnöki Hivatal vízvezetéki üzemének vezetőjétől, Kött Ferenc főmérnöktől nyert szíves szóbeli értesítés szerint Pécs város vízellátását nagyrészen szolgáltató tortyogói vízmű fővezetékének javítása alkalmával igen sok helyen akadtak „római” út maradványaira a Szigeti-országútnak a város határától a cserkúti útleágazásig terjedő szakaszán. Az út építménye vörös jakabhegyi homokkőlapokból áll. Az útnyomok mélysége változó. Az útnyomok szakértő vizsgálata még nem történt meg, de a közölt 1.00—1.40 m mélység máris valószínűvé teszi, hogy tényleg római eredetű útnyomokról van szó. Rendszeres feltárássra a kiépített úttest miatt nem kerülhetett sor, de a továbbiakban szükséges javítási munkák remélhetőleg további részeit is hozzáférhetővé és vizsgálatra alkalmassá teszik. Megvizsgálható a cserkúti útleágazástól a domb lankáira felkúszó további szakasz, aho! a keresztező vízáróknak töltésszerű felmagasodása avval a reménnyel is kecsegtet, hogy hídfő építményről van szó.

b) Falmaradványok.

5. sz. rajz. (85. old.)

1. Római boltív a városhalban, a kórház közelében, 1804.

Koller József kanonok (1745—1832) 1804-ben megjelent Prolegomenájában egy római eredetű boltív rajzát közli (Prolegomena, 1804. Tab. XV. Fig. 1.) és az Elenchusban a következőket írja: „*Arcus e lateribus Romanis constructus, qui etiamnum in muro Urbis Quinque-Ecclesiensis ex adverso Hospitalis Pauperum apparet*”. A boltívról Koller nyomán Haas Mihály is megemlékezik Baranya emlékiratában: „*A polgári kórháznak át ellenében a Stirling timár féle udvar kerítésében még most is látható egy egészen római téglából épült kapuív ...* (I. m. 223. old.), majd később így folytatja a római sír és egyéb leletek kapcsán: „...és mennyi találatnék, ha olly mélyen nem volnának azok föld alá temetve, mi csak abból is kitetszik, miszerint az említett római kapuív jelenleg alig egy ölnyi magas...” (I. m. 228. old.) A Haas által említett Stirling-féle ház és telek a Ferenciek-utcája és Kórház-tér sarkán volt, keletről és délről a Ferencrendiek telke

határolja. Ma mindnégy oldala zártan be van építve, a déli fal al-
 építményét azonban ma is a régi városfal alkotja. A helyenkint cca
 2.00 m. magasságban érzékelhető vakolatlan falban egy helyen ma is
 látható még egy téglaboltív, ez azonban újabb méretű téglákból készült
 és a Koller rajzában között ívnél jóval kisebb méretű, így valószínűleg
 az egykori timárüzem szennyvizének átvezetésére szolgált, mint a
 ferencrendiek telkét délről határoló városfalban látható hasonló boltív
 is. A római boltív átmérője Koller rajza szerint 11 láb volt, tehát
 kerekén 3.40 m. magassága Koller idejében 1.60—1.70 m, tégláinak
 hossza 48—50 cm, tehát Haas által megadott mérettel egyezik. A boltív
 1895-ben még látható volt, mert dr. Gerecze Péter az Archeológiai
 Értesítő XV. évfolyamában egyéb római emlékek tárgyalása alkalmá-
 val a következőket írja róla: „... a városi közkórházzal szemben a
 régi várban egy hatalmas kapu római téglákból áll, de amely távol-
 ról sem római építés, mint Haas véli, mert a rómaiak nem építettek
 újjal morzsolható habarccsal...” (I. m. 73. old.) A boltív a század-
 forduló után megindult építkezések, átalakítások folyamán semmisül-
 hetett meg, fenti adatok szerint még közelebbi helye sem ismeretes,
 valószínűleg a Stirling-telek keleti oldalát határoló, azóta elbontott
 városfalban állhatott. A Koller, Haas és Gerecze „*kórházzal átellen-
 ben*” meghatározása így értelmezhető. Ami a boltív eredetét illeti, első-
 sorban is Gerecze egy későbbi közlésére kell utalnom, (Arch. Ért. XX IV.
 k. 1904. 322. old.) amikor a postapalota helyén kiásott alapfalak kap-
 csán Otto Piper Burgenknadejére hivatkozással megállapítja, hogy a
 falazási mód és habarcsanyag egyáltalában nem perdöntő jelentőségű.
 Aquincumban is találtak rossz falat, így a habarcs rossz minősége nem
 elegendő ok a fal rómaiságának tagadására. Evvel Gerecze első véle-
 ménye és meghatározása semmisnek tekinthető. (L. m. Várady- Posta
 Baranya multja és jelenje. II. 191. old.)

2. Falak a város alatti réten. 1845.

Haas Mihály Baranya Emlékiratában a római eredetűnek tartott
 városfalak kapcsán ezeket írja: „... az említett bástyákon kívül is
 roppant épületromok találtattak; így néhány év előtt a város alatti
 réten ölnél szélesebb r. (római) alapfalakra akadtak...” (I. m. 229. old.)
 Haas idejében 1845. körül a siklói külváros helyén csak szórványos
 településről lehetett szó, külváros még nem volt, ha tehát Haas a város
 alatti rétről beszél, ez a Rákóczi-út vonalától legfeljebb az Imre utcáig
 terjedő területen lehetett. (L. m. Várady-Posta Baranya multja és je-
 lenje II. 190. old.)

3. Római híd alapjai a Siklói országúton. 1845.

Haas idézett művében a baranya vármegyei római utak tárgyalása
 alkalmával a 3. jegyzet alatt így ír: „Nemrég, midőn a pécsi nagy kő-
 híd építetett, földöztettek föl a régi római híd alapfalai e vonalon...”
 (I. m. 117. old.) Az 1845 körüli időkben nagyobb kőhíd Pécsen csak a
 Pécsi víz és a Siklói országút keresztezésénél, tehát a Bőrgyár alatt

épülhetett, a Haas által említett falak tehát valószínűleg itt kerültek elő. (L. m. Várady-Posta: Baranya multja és jelenje II. 191.).

4. Pince (?) a Szcitovszky-téren. 1888.

Posta Béla Baranya multja és jelenje II. kötetében az Archeológiai Közlemények 8. k. 62. lapján közölt értesítésre hivatkozva azt írja, hogy „... a buzapiacz egyik házában pinceásáskor mészszipaggal (tufás mészkő) boltozott, alkalmasint római pincére bukkantak, melyet azonban már rég földdel temettek be. E földben sok római válu, bölcös és faltégla, valamint sok cserépedény töredék közt több egész, részint mázas, részint mázatlan cserépedényt találtak...” (I. m. 191. old.) Búzapiacnak annakidején a mai alsó sétateret (Szcitovszky-tér) nevezték (német neve: Fruchtplatz). A későbbi Búzatér (ma Irányi D. tér) akkor Marhavásártér (Viech Markt Platz) néven szerepelt. Pleidell Ambrus alább idézendő művében nyilván hibás információ alapján helyezi tehát a Búza piacot pincéjével együtt a mai Irányi Dániel tér helyére, azaz a Rákóczi-út környékére. Fenti közlés méretet nem ad, lehetséges tehát, hogy boltozott sírkamráról van szó, bár csontleletről az értesítés nem szól.

5. Alapfalak az evangélikus templom helyén. 1874.

Gerecze Péter dr. az Archeológiai Értesítő 1904. XXIV. kötetében a következőket írja: „... régebbi értesülésem, hogy a tornacsarnokkal majdnem szemben álló ev. ref. templom helyén is terjedelmes alapfalak jöttek elő, melyek... a postapalota alatti falhoz közel lévén, egy itteni terjedelmesebb épülettömb létezésére engedtek következtetni...” (I. m. 194. old.) Az evangélikus templom Szőnyi dr. szerint (Pécs, Utmutató II. 30. old.) 1847-ben épült, a hozzá tartozó lelkészlak pedig 1868-ban. A telek eredetileg az itt elterülő püspökkerthez tartozott és megállapítható, hogy a középkortól kezdve beépítve nem volt.

6. Épületmaradványok az Eötvös utcában. 1896.

Gerecze Péter dr. az Archeológiai Értesítő 1896. XVI. kötetében az alábbiakat írja: „Folyó év tavaszán a város déli fala mentén a tornacsarnok irányában, ahol a város régi falát... áttörték, a fal az országút közötti részen, valamint a falon belül kb. félől mélységben egy terjedelmes épület alapfalai kerültek napfényre. Egy 75 cm. széles kőfal húzódik keletről nyugatra, mely két észak és délre elterülő helyiségnek volt középső főfala, az egyik helyiség terjedelme 8.20 m. széles, 4.55 m. hosszú, a déli csak 2.25/2.25 m. Némi érdeket kölcsönöz a falazatnak az, hogy többi részén freskók részletei maradtak fenn, a legtöbb ilyen eleven színű törmelék pedig nagy mennyiségben hevert a fal tövében. Egy római oszlopfő töredék és római áldozati kő... Juhász László birtokában...” (I. m. 448. old.) A munka a Neumann-telken folyt le, Eötvös utca 3. sz. alatt, az épületfalak közelebbi helye azonban nem ismeretes. Juhász László az Archeológiai Értesítő XXI. köte-

tében (174—175. o.) ugyancsak e helyen talált épületmaradványt ír le, azonban Gerecze közléseinek látszólag ellentmond. Míg Gerecze 1896. évről beszél, addig Juhász 1894. tavaszáról szól, Gereczénél a falak 0.5 öl mélységben, Juhásznál pinceásáskor 2 öl mélységben kerültek elő. Egyébként Juhász ezt írja: „... *Pécsett 1894. év tavaszán a pécsi régi püspöki kert déli részén Neumann és Társa borkereskedő cég bor-pincét ásatott, mely alkalommal Herculesnek házi oltárát találták...*” Juhász ezután általában alapfalokról, középmeretű épületről, a falakon elég nagy számú kék, vörös és zöld színű festményrészletekről beszél, mely utóbbiak a lehetőség szerint az enyészettől megóvottak. Találtak még pénzt, 0.15/0.15/0.05 m. méretű padozati téglákat sir-ladatéglát, kormos falakat és elszenesedett famaradványokat. A Gerecze által közölt oltárkö színtén Hercules nevét viseli, így nem valószínű, hogy ugyanazon helyen, de különböző időben előkerült két lelet-csoportról volna szó, hanem az eltérést a két közlés aránylag nagy időbeli eltolódása okozhatta.

7. Alapfalak a postapalota helyén. 1903.

Gerecze Péter dr. az Arch. Ért. 1904. XXIV. kötetében ezt írja: „... a mult évben épült postapalota... alapjai ásása közben terjedelmes régi falak kerültek napvilágra. Németh Béla gondossága következtében Pécs város mérnöki hivatala... az alapfalakat felmérte, de tovább nem kutatott. (A várostól kapott engedély alapján) március utolsó két hetében feltártuk tehát a postapalotán kívül, az Eötvös és Deák utcák talaja alatti folytatódó alapfalakat, megkerestük a város fala alá futó részét, és igyekeztünk az épületnek egy-két sarkát felkutatni... Az egész épület hosszukás négyszögű alakú, mintegy 50 m. hosszú és körülbelül 18 m. széles. Főtengelye észak-déli iránynak tart, míg hosszoldalai kelet, nyugat felé fordulnak. Az épület déli végéből a keskeny oldalakkal csaknem párhuzamos irányban a ma is magasan fennálló városfal egy darabot elmetesz. A kiásott alapfalaknak sem ez, sem más sarka nem volt ép, nem tudni, tovább terjedt-e az épület, vagy sem? A párhuzamos négy hosszfal közül is csak a szélső nyugati fal látszik főfalnak, mert... ez alsó részében 1.40 m., felső részében 1.20 m. vastag, míg a másik három fal egész magasságában 0.90 m. vastag. Ép így a keresztfalak is, melyek 6x4, 4x4 m. terjedelmű szobákat alkotnak... Az alapokat mindenütt 2.50 m. mélységben rakták le s a mai talajszint alatt egy méter mélyen el vannak pusztítva úgy, hogy a helyiségek eredeti talaját is csak az említett legvastagabb nyugati fal megoékonyodása tájára tehetjük, a melynek megfelelő nívóan a keleti közfal mentén két helyen mészből és homokból készült keményebb talajmaradvány került elő. Ez alatt a tenyérnyi vastag talajburkolat alatt... csekély mélységben már véget ér a fal, melyet az eleven földre raktak, de mellette a fundamentumban több peremes római-cserép töredéke jött elő. (!) Ezzel kapcsolatban emlitem meg, hogy a falak építése mindenütt durva mészkő, néhány darab iszapolt (római) tégladarabbal keverve. Csupán a délkeleti második keresztfal legalsó sorában volt egy másfél méternyi durván faragott kőlap, melynek egyik hosszoldalán végigponnuló derékszögű mélyedés (Falzen) elárulta

azt, hogy ez a kőlap sírláda oldala volt (?!), de semmi felírást nem őrzött meg számunkra. A falak rakása egyenetlen, több helyen csak a fundamentumba rendetlenül bedobott törmelékkő hézagainak habarccsal való kitöltéséből áll. A habarcs durva homok és mész keverék, elég sovány arányban... A padlóalapnak tartható részletek habarcsa keményebb... s téglatörmelékek kevés nyomát találtam belekeverve. Ha megemlítem még, hogy a legkülső délkeleti keresztfal tövében votiv oltárkölabazatot találtunk, melynek az utolsó sora néhány helyen még látható... minden figyelemreméltót elmondtam e falakról..." (I. m. 322. old.). Gerecze dr. ezután a fal eredetét kutatja és egyrészt a római téglá és cserépleletek, pénzleletek, falszerkezetek, továbbá a Neumann-féle falmaradványok közelsége alapján, másrészt, mert az épület átmetszi a városfalat, arra az álláspontra helyezkedik, hogy római épület alapfaláról van szó. Békefi Remig, a Pécsi Egyetem cím alatt megjelent akadémiai székfoglalójában (58. és kk. old.) Gerecze érvelését nem fogadja el, mert a városfalak eredetét a Zsigmond 1405. évi rendelete alapján a pécsi egyetem megszüntét követő időre helyezi, vitája azonban csupán az egyetem lokalizálására vonatkozik, így a falak esetleges római eredetére nem is tér ki. A szóban lévő falak 1903-ban előkerült részeit Csé Fay Flórián városi mérnök mérte fel, majd e felvételt 1904-ben Gerecze ásátásai szerint kiegészítette, illetve tengelyirányát módosította. Ez utóbbi rajzának reprodukcióját közli az Archeologiai Értesítő is Gerecze dr. fenti közleményének illusztrálására.

8. Alapfalak a Rákóczi-út 38. sz. telken. 1911.

Dr. Szőnyi Ottó a Pécs Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője 1911. IV. kötetében (151. old.), majd az Archaeológiai Értesítő XXXI. k. 1911. kötetében (571. old.) arról értesít, hogy a Rákóczi-út 38. sz. telken ma is álló bérház építéskor két párhuzamosan futó, egymástól 5.00 m. távolságra lévő, egyenkint 120 cm. vastag, téglából és kőből vegyesen rakott falra akadtak másfél méternyi mélységben. Ugyanitt 316 drb. római pénz és két fogadalmi oltárkő is előkerült. Szőnyi dr. ezek alapján későbbi Pécs multját tárgyaló közleményeiben arra az álláspontra helyezkedik, hogy e területen római templom állhatott. Ugyanitt Szőnyi közlése szerint (Arch. Ért. f. i. old.) pár évvel ezelőtt római mérföldjelző követ is találtak (l. alább.).

9. Alapfal és téglaleletek a Deák-utca sarkán 1924.

Dr. Asztalos Miklós a Dunántúl napilap XIV. 1924. évf. 234. sz. 5. oldalán a Nagy Lajos-féle pécsi egyetem kapcsán közli, hogy a csatornázás alkalmával a Deák és Dischka Győző utcák sarkán, a Deák-utca úttestje alatt, a Dischka Győző utca északi határfalának meghosszabbításában két méter mélységben erős alapfalra akadtak, melynek téglái római téglák ismertető jeleit viselték magukon, noha bélyeges téglá nem volt köztük található. (Városi Múzeum gyarapodási napló 1925/42). Leletek: 2 drb. római edény, 2 üveg pohár töredék, 2 római bronzpénz. Ugyancsak a Deák-utcában dr. Szőnyi Ottónak, a

Dunántúl f. i. évfolyama 296. sz.-ban megjelent közlése szerint északi irányban e helytől, az Emericanum kapuja előtt két római téglakerült elő, melyek közül az egyikben még az égetés előtt bekarcolt DIVINA XENIA szövegű felirat volt. (L. Városi Múzeum gyar. napló 1925/10).

10. Fal és padlómaradványok a Rákóczi-uton. 1926.

A csatornázással kapcsolatos falmaradványokról a Dunántúl napilap 1926. évi XVI. évf. karácsonyi száma a következőket közli: „... A Rákóczi-út 50 sz. háztól nyugat felé menve a dr. Várady Antal-utcáig római város épületfal maradványait, talapzatait találtuk meg. Összesen 37 épületfalat találtunk ezen az úton, 16 ház előtt. Az 50—28 sz. házak előtt római falak derékszögben vannak a mai házak irányához, a 26—20. sz. házak között kissé délkelet—északnyugati irányban, a 48, 40, 38. sz. házak előtt kelet—nyugati irányban, azaz a mai úttal egyirányban vannak falak. Szélességük 110—140 cm. között váltakozik.... Az 50. sz. háznál egy fal van, melytől nem messze egy hatalmas faragott négyszög kötömböt is találtunk, mely valószínű egy oszlop töredéke. A 48. sz. háznál két fal van, míg a 46-osnál csak római téglakerült és tetőcserépdarabok, kövekkel egyesülve kerültek elő a felszínre. A 44. számúnál padozatot is találtunk, ugyanígy a 42, 40, 38. számoknál. Mindenütt két párhuzamos fal között van a padozat, mely mészhabarcshal padlózott. Valószínű, hogy négyszögű épületek voltak. A 36. sz. háznál lévő római épület padozata símára leütött tiszta föld volt. A legérdekesebb a 38. sz. előtti rész. Itt a mai modern háztól 290 cm. távolra ásott csatorna árokban 5 ép falat, a bekapcsoló árokban pedig egy, az utcával egyirányú kelet—nyugati falat kaptam. Ezek közül kettő 260 cm. mélyen 6x31x42 cm. nagyságú rendes római téglából van építve, roppant erős mészhabarcshal ragasztással. A két téglafal között nagyon szép habarccsal padlózott rész került elő... A többi falak általában távol vannak egymástól. A falaknak erőssége egymástól 6—8 cm. közt váltakozó távolsága egy nagyobb főépület jelenlétét tételezik fel. A Rákóczi-út 36. számánál négy kömeszes habarccsal pécsi kövekből és tetőcserép törmeléből épült erős fal van. Anyaga nem olyan, mint a többi falaké. A 32, 30, 28. számoknál egy-egy fal van. A Zsolnay-szobornál, a 26. sz. ház előtt egymásnak derékszögben futó két 80 cm. széles fal van. A derékszög nem került elő, mert az ásott árok szélességétől eltérni nem állott módomban...” A fentiekben vázolt falakról semmi egyéb adat rendelkezésre nem áll, felvétel nem történt, így az egyes falak lokalizálása lehetetlen.

11. Falmaradványok a Sikorszky-féle telken, a Zsolnay gyár mögött.

Szőnyi Ottó dr., a Pécsi őskeresztény sírkamra című könyvének házipéldányában, amelyet a Székesegyházi Múzeum őriz, a 18. és 19. o. közti lapbetéten ezt írja a Diós-dűlő sírleletével kapcsolatosan: „... Erős a gyanúm, hogy a közelben római villa telep lehetett, mert a Sikorszky-féle telken is kerültek elő római sírok és ott egy épületmaradványt is láttam...”

Az épületmaradvány már nem látható, egyébként minden egyéb adat hiányzik.

12. Szórványos téglaleletek.

A falmaradványokon kívül igen sok szórványos téglalelet került napvilágra a város legkülönbözőbb részein. Ezek vagy szétrombolt sírokból, vagy elbontott falazatokból származnak, legnagyobb részüknek pontos lelőhelye sem ismeretes, így lokalizálás szempontjából jelentéktelenek.

c) Ókeresztény építmények maradványai.

1. és 6. sz. rajz. (17. ill. 95. old.)

1. Festett sírkamra a székesegyháztól délre. 1780. (III.)

A székesegyház délkeleti tornya előtt a talajszint alatt kerekén 4.80 m padlószint mélységben fekvő festett sírkamrát 1780-ban fedezték fel a toronyhoz csatlakozó egykori renaissance épület, a Szathmáry püspök alatt (1505—1521) épült kápolna és könyvtár elbontása és alapfalainak kiásása alkalmával. A sírkamra ma a székesegyház előtti keleti támfalból nyiló és a XIX. század elején létesített folyosón át közelíthető meg és tulajdonképpen három részből áll, éspedig egy kis előcsarnokból, magából a festett sírkamrából és az ehhez északról csatlakozó íves üregből. Az előcsarnokot a folyosóval összekötő falnyílás 1.43 m. magas és 0.87 m. széles, felül félköríves lezárású, falvastagsága kerekén 0.47 m. Az előcsarnok szabálytalan négyszög alaprajzú, déli oldala a padka magasságában 1.75 m, a boltvállnál 1.87 m., az északi 2.00, ill. 2.05 m, a keleti 1.12, ill. 1.17 m., a nyugati pedig 1.06, ill. 1.24 m. Kelet-nyugati tengelyirányú dongaboltozatából, amelynek záradékmagassága 2.00 m, 0.68 m átmérőjű, megközelítőleg köralaprajzú szellőzőkürtő nyílik fel a térszintre. Keleti oldalfala elé 0.37 m magas és 0.35—0.38 m. mély téglapadka van falazva. A sírkamrába nyiló ajtónyílás, amely szintén félkörű záradékú, 1.44 m. magas és 0.57 m. széles, alul 18 cm magas küszöbbel. A sírkamra megközelíthetőleg szabályos alaprajzú, keleti és nyugati oldalhossza 3.21 m, déli és északi oldala pedig 2.78 ill. 2.82 m. Észak—déli tengelyirányú dongaboltozatának záradékmagassága 2.20, ill. 2.03 m., vállmagassága cca 0.75 m. Északi falának alsó részén 0.73 m. magas és 0.17—0.18 m előugrású 40x18x5 cm méretű téglából falazott padka áll, efelett a cca 0.40 m. vastag falban 0.48 m magas és 0.37 m. széles nyílás van törve, amely egy íves hátfalú üregbe nyílik. E falüreg szélessége cca 2.00 m, mélysége 0.35 m, magassága megegyezik a sírkamráéval, alsó szintje a padka felett cca 0.33 cm-re van. A falazat anyaga főként mecseki triász mészkő, a padkák, boltozatok és az északi nyílás kerete római téglából készültek, bélyeges téгла Koller idejében (1780—1804) került elő, azonban nyoma veszett, állítólag IMP.N. feliratot viselt, így császári téglavetőben készült volna. Az 1913. évi vízmentesítés és 1922. évi feltárás alkalmával bélyeges téгла nem került elő. Az előcsarnok Szőnyi dr. szerint szintén festve volt, ma azonban semmi sem érzékelhető,* magának a festett kamrának festményei Szőnyi dr. megállapítása szerint a következő tárgykörűek: az északi oldal felső részén a Konstantin-féle Krisztusmono-

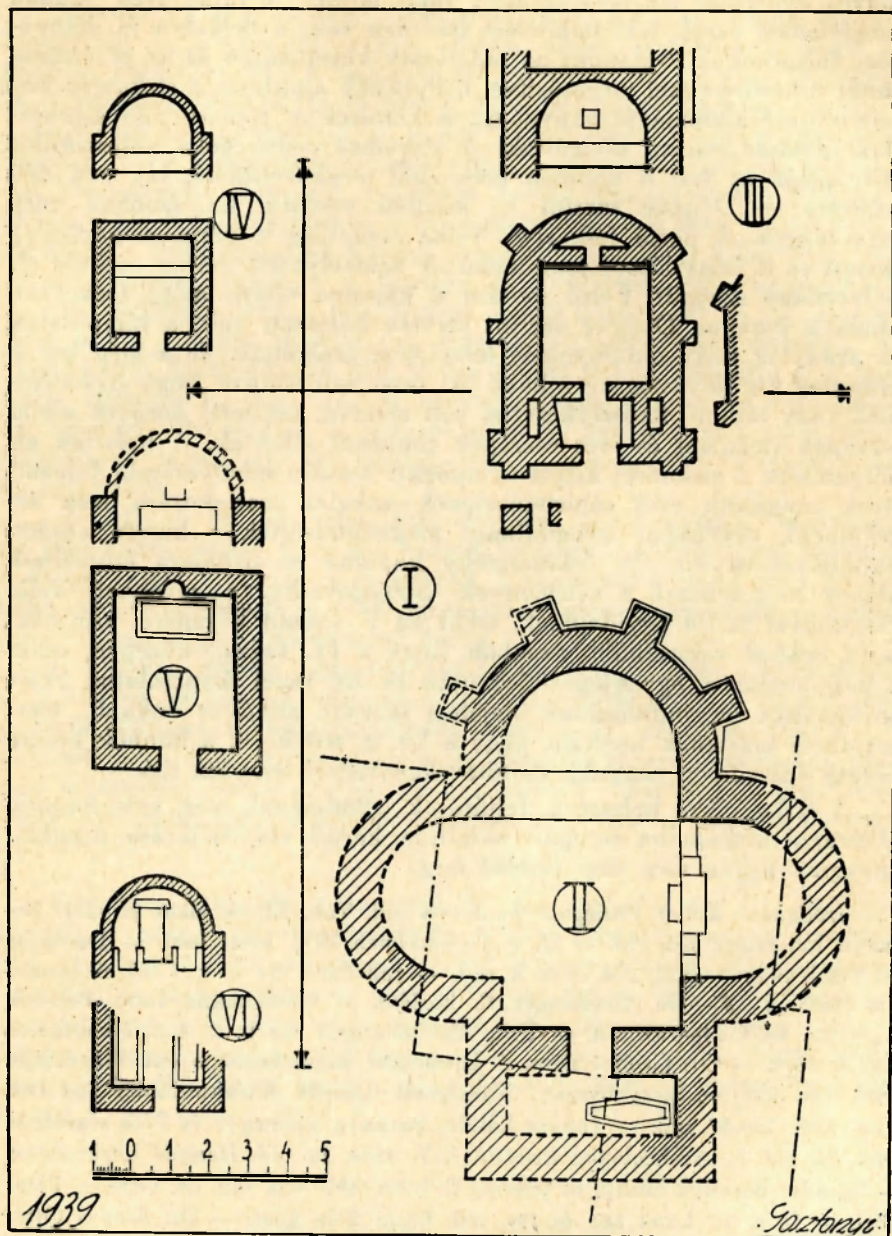
* Az 1939. évi restaurálás Szőnyit igazolta, a déli falon kandeláber alsó része, a többi falakon dekoratív töredékek kerültek elő.

gramm helyezkedik el, ettől jobbra Szent Péter, balra Szent Pál apostol képe látszik, a falmező többi részét fehér alapra festett keret és indadíszek töltik ki. A déli oldalon figurális dísz nincs, csupán keret és indadíszek találhatók. A dongaboltozattal összekötött oldalfalakon sorrendben a következő bibliai tárgyú jelenetek sorakoznak: a keleti oldalon északról dél felé Ádám és Éva a paradicsomban, Dániel és Jónás próféta jelenetei, a nyugati oldalon ugyanilyen sorrendben Noé jelenete, Szűz Mária a kis Jézussal és a napkeleti bölcsek képsorozata foglal helyet keretezett mezőkben. A boltozat középpontjában ugyancsak a Konstantin-féle Krisztusmonogram, a mező négy sarkában négy mellkép helyezkedik el, a többi felületek pávák és galambokkal közbefogott csokrok, indadíszek és keretezések töltik ki. A képek jórésze ma már természetesen csak szakértő magyarázat mellett élvezhető.

A sírkamra, felfedezésétől kezdve magára vonta a laikus és szakértő körök figyelmét és Koller nyomán különösen a XIX. század végétől, olyan tudományos vitát indított meg, amely még ma sem ért véget. Koller Prolegomenájában (1804) a festett sírkamra alaprajzának és oldalképének színes reprodukcióján kívül (Tab. XI.) csupán ismertető leírását adja és a lehetőséghez képest megkísérli az azidőben még feltétlenül sokkal jobb állapotban lévő festmények alapján a bibliai jelenetek azonosítását. Haas csak Kollert isméli Baranya Emlékiratában (1845) és Gedenkbuchjában (1851), majd a Danielik-féle emlékönyvben (1852). Ugyanezt teszi Eitelberger is a Jarbuch der k. k. Centralkommission lapjain (1868). Teljes tudományos felkészültséggel szól a problémákhoz Henszlmann Imre, aki a Mittheilungen der k. k. Centralkommissionban (1873), majd pécsi tanulmányútjának (1873) hasábjain fejt ki felfogását és határozottan megállapítja az eddig hallgatólagosan katakombának tartott sírkamráról, hogy annak a katakombákhoz semmi köze, hanem egy földfeletti temetőkápolna sírkamrája. Az általa közölt metszetrajz később perdöntő jelentőségű lett, mert Ejnar Dyggve ennek alapján bizonyította be a közelmúltba, hogy Henszlmann álláspontja volt a helyes, bár kielégítő választ nem ad az építménytől délre álló és feltétlenül egyidejű alapfal csonkra, így tehát itt még további vitára van kilátás. Czobor Béla dr. 1880-ban szintén Henszlmann véleményén volt, sőt a századfordulón Gerecze Péter dr. is. (1896). Dr. Szőnyi Ottó 1907-ben megjelent és bámulatos aprólékos-sággal megírt művében (A pécsi őskeresztény sírkamra) ezt a gondolatot ingadozásával valószínűtlennek minősíti (i. m. 86. old.) és így minden jószándéka mellett is előidézte azt a homályt, amely azóta a nagyközönség legtágabb rétegeiben is a katakomba fogalmat vitte át a köztudatba. Így új felfedezés erejével hatott Ejnar Dyggve külföldi példák sorozatával körülbástyázott és megdönthetetlen megállapítása, hogy a sírkamra az őskeresztény temető egyik temetői kápolnájának tartozéka. A sírkamrával egyébként a külföldi szakirodalom is ismételtelen foglalkozott, Strzygowszky (1893), majd Zeiller (1913), a Dunamedence őskeresztény emlékeivel kapcsolatosan emlékeznek meg róla, és Zeiller éppen a pécsi őskeresztény sírleletek alapján állapítja meg határozottan a pécsi őskeresztény püspökség létezését is.

Magának az egykori temetőkápolnának leírását Dyggve szerint az alábbiakban adom. A temetőkápolna valószínűleg, a környező térszínhez viszonyítva, néhány lépcsőfok magasságú padlószinttel a sírkamra

6. sz. rajz.

Ókeresztény temetői építmények.

- I. Hétkaréjos épület méretarányai a rajz léptékében. (l. 7. sz. rajz.)
 II. cella trichora Möller felvételi rajza alapján az oldalkaréjoknál támpillér-
 kiegészítés nélkül, III. festett sírkamra, IV—V—VI. sírkamrák.

területe felett helyezkedett el, akként, hogy oldalait ez utóbbinak függélyes irányban meghosszabbított falai adták. A fülke íves falának megfelelően észak felé félköríves lezárású volt, a délkeleti és délnyugati falsarkoknál, valamint az oldalfalak közepetáján és az ív indulásánál támpillérekkel megerősítve, melyeknek alapfalai a sírkamra vízmentesítése alkalmával napvilágra is kerültek és Henszlmann állításának alátámasztására szolgáltak. A sírkamra előcsarnoka valószínűleg csapóajtón át volt a kápolna belsejéből megközelíthető, így mai déli kijárata — Dyggve szerint — későbbi eredetű. Ez azonban még vita tárgya. A hátsó félköríves fülke eredetileg a kápolna padlójáig tartott és a falnyíláson, fenestellán át belehelyezett mártir ereklje elhelyezésére szolgált. Felső nyílása a kápolnaoltára mögé torkollott. Maga a kápolna Dyggve szerint szintén boltozott volt, a támpillérek az aránylag nagy oldalnyomás felvételére szolgáltak, de a még így is aránylag kis falvastagság inkább azt teszi valószínűvé, hogy síkfödém-mel, vagy látható tetőszerkezettel volt elzárva, tetőzetét hornyos római cserepek (tegulae) és íves cserepek (imbrex) alkották. A halottak elhelyezésére a sírkamra keleti és nyugati oldalán elhelyezkedő falazott sírok szolgáltak, ezek sátortetőzetének vakolat csatlakozása még érzékelhető, egyébként nyomtalanul megsemmisültek a kamra eredeti padlójával együtt. Az őskeresztény kápolna és sírkamra építésének idejére megoszlanak a vélemények, Strzygovszky a ravennai Galla Placidiaival tartja egyidejűnek, tehát az V. század közepéről származtatja, sokkal valószínűbb azonban, hogy a IV. század közepén, tehát a kereszténység egyenjogúsítása után és az ezzel kapcsolatos aktív építőmunka megindulásának idejében létesült, annál is inkább, mert majdnem kizártnak tartható, hogy a Kr. u. 400 körül a hunnok kezére kerülő Valeriában nagyobb építőtevékenységről lehessen szó.

A sírkamrától keletre a feltárások alkalmával még egy hasonló alaprajzú sírkápolna nyugati oldalfala került elő, feltárása azonban anyagiak híján még nem történt meg.

Irodalom: Koller Prolegomena 25—34 old. Tab. XI. — Haas Mihály, Baranya Emlékirat 225. old. — U. a. Gedenkbuch 1852. 6—10. old. — Danielik-féle emlékkönyv 1852. 180. és k. k. old. — Jahrbuch der k. k. Centralkommission 1865. I. 125—126. Eitelberger R. közlése. — Henszlmann Imre, Pécsnek régiségei. 1873. 21—165. old. — U. a. Mittheilungen der k. k. Zentralkommission XVIII. 1874. — Dr. Czobor Béla, A keresztény műarcheologia encyklopédiája, 1880. 141. old. — Strzygovszky, Kunstgeschichtliche Charakterbilder aus Ost. Ung. 1893. 56—57. old. — Juhász László, Baranya vármegye és Pécs régészete. 1894. 31. old. — Archeologiai Értesítő XIV. 1894. 26. old. Hampel közleménye. — Várady, Baranya multja és jelenje, I. kötet, 452—454. old. dr. Gerecze Péter közl. — U. a. II. kötet 140. és 191. old. Posta Béla közl. — Dr. Szőnyi Ottó: A pécsi őskeresztény sírkamra 1907. — Religio, 1913. LXXII. évf. 578. old. Szőnyi Ottó közl. — Jaques Zeiller Les Origines chrétiennes dans les Provinces Danubiennes de l'Empire Romain, 1918. 191—192. old. — Magyar Művészet 1929. 8. sz. 537—544. old. Szőnyi Ottó dr. közl. — Pannonia, 1935. 1—3. sz. 62—77. old. Ejnar Dyggve közl. — Szent István emlékkönyv, 1938. 36. old. Nagy Lajos közl. — Számos rövidebb lexikális stb. közlemény.

2. *Cella trichora a székesegyháztól nyugatra. 1922. (II.).*

Az első Magyarországon felfedezett cella trichorát, amely a székesegyház és a püspöki palota közötti átjáró területén, részben a püspöki palota, részben a székesegyház falazata alatt terül el, 1922-ben tárta fel Möller István dr. és Szőnyi Ottó dr., a székesegyház vízmentesítési munkálatai alkalmával. A cca 2.25 m. sugarú három karéjból összetett, észak—déli tengelyirányú épület, amelyhez délről kis előcsarnok csatlakozik, a püspöki palotához épített lépcsőlejáraton át közelíthető meg. Falai, amelyek a tufás mészkövekből és erre öntött téglatörmelékes mészhabarcsból állanak cca 15 cm padlózat felett 1.30 magasságig állanak, cca 1.50 m. vastagok és a feltárás szerint apisonkint 3—3 támpillérrel vannak megerősítve. Kívül köröskörül 70 cm. magas, felül rézsüs lezárású lábazat fut végig a falakon és támpilléreken. A keleti karéjt faragottkőből álló 26 cm magas lépcső választja el a hajótól, közepén 1.29/0.60/0.145 m méretű oltárlappal, amely valószínűleg későbbi elhelyezésű. A feltárás után az egész területet vasbeton fedőlappal látták el. Az aszfaltozás a térszínt is kirajzolja az épület alakját.

A kápolna feltárt falfelületein kétszeri festés nyomai látszanak, az első festés, amely 6—8 cm. vastag, kemény vakolatrétegre készült, a falsík alján nyomokban észlelhető, a másodszori festés már gyengébb vakolatra készült és a fal megmaradt teljes magasságában bizáncias, stilizált függőymotívumot mutat.

A kápolna Szőnyi megállapítása szerint valószínűleg síkfödémrel volt lefedve, az apsisok azonban a támpillérek bizonyítása szerint feltétlenül boltozva voltak. Építésének kora a IV. századra tehető, az előcsarnok karoling ízlésű sírlelete, de főként a függőymotívumot mutató másodszori festés alapján Szőnyi, Alföldi András és Nagy Lajos megállapították, hogy a kápolna még az avar uralom után is használatban volt.

Irodalom: Dunántúl napilap 1922. XI. évf. július 19. sz. XII. évf. aug. 18., júl. 29, nov. 19, dr. Szőnyi Ottó közlései. — Különlenyomat az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. évf. 1923—26. 172—182. old. Dr. Szőnyi Ottó közl. — Magyar Művészet. 1929. 8. sz. 544. old. dr. Szőnyi Ottó közl. — Pécsi Útmutató I. kiad. 56. old. II. kiad. 72. old. — Dr. Nagy Lajos, az Óbudai őskeresztény cella trichora a Raktár utcában. 18. és kk. old. — Szent István emlékkönyv 1938. 32. és kk. old. Nagy Lajos dr. közl. — Számos lexikális közlés.

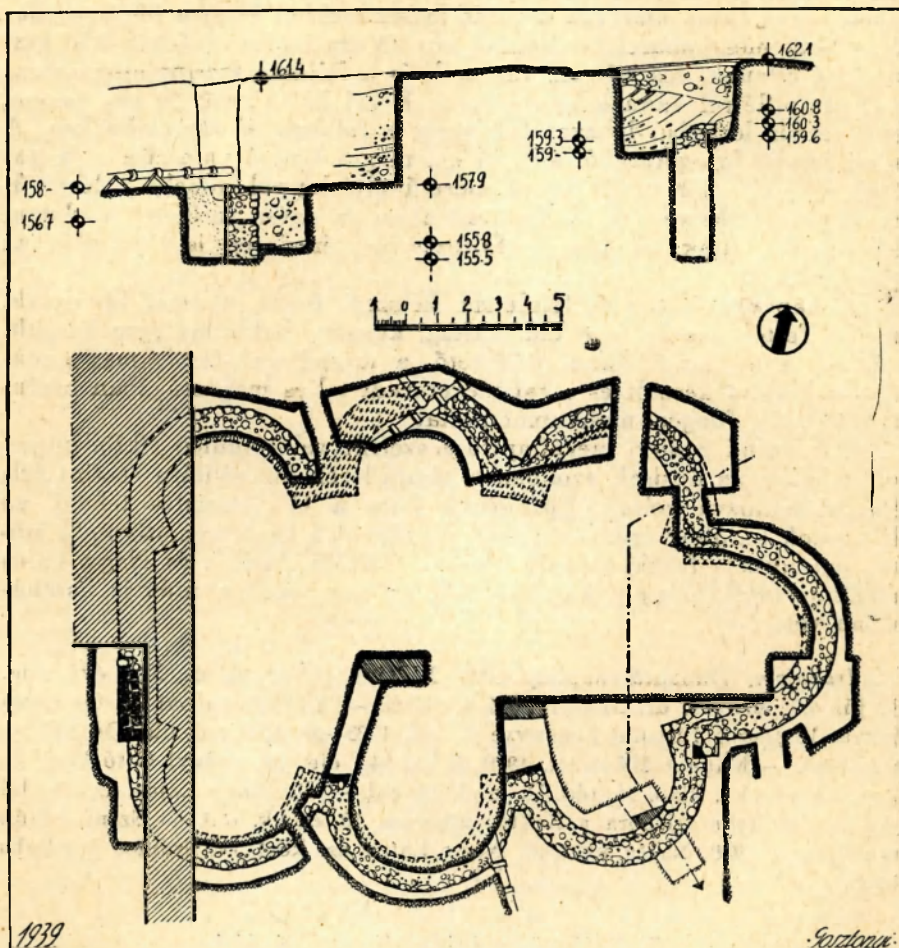
3. *Hétkaréjos földalatti épület. (I.).*

1. és 8. sz. rajz. (17., ill. 98. old.)

A hétkaréjos őkeresztény temetői épület délkeleti és keleti karéj-csatlakozásának faltömbjeire szerző bukkant rá a földalatti illemhely földmunkálataival kapcsolatban végzett és a középkori belső vár fal és árokrendszerének megállapítására vonatkozó műemléki kutatása alkalmával. Ennek alapján az 1938. év tavaszán lefolytatott ásatásokat, a

város területéről lévén szó, hivatalból dr. Horváth Tibor, a Városi Múzeum megbízott régésze vezette szerző közreműködésével. Dr. Horváth Tibor tapasztalatairól vonatkozó jelentéseiben számolt be. A falak kontúrvonalaának és a mélységi méreteknek felvételét a Városi Mérnöki Hivatal hajtotta végre. A felvételi rajzokat ezek alapján szerző készítette a munka minden fázisát feltüntető fényképfelvételekkel együtt.

7. sz. rajz.

Hétkaréjos épület (L.) felvételi rajza.

1938. év folyamán feltárássra került az épület megmaradt falazatának kontúrvonala a várplébánia keleti falától keleti irányban, részben az Erzsébet-sétátér, részben a Káptalan-utca csatlakozó útszakaszának útteste alatt. Az úttest alatti részeket a kontúr vonal kibontása és felmérése után a forgalomra való tekintettel vissza kellett temetni. Még

1938-ban feltárássra került a délkeleti karéj teljes metszete és a karéj nyugati falcsatlakozásának belső falsíkja, technikai okokból itt akkor a mélypadló szintje nem volt elérhető.

A feltárt falazatok anyaga túlnyomó részben az úgynevezett mececi kékő (középső triász mészkő, Mitteltriassischer Kalk), de egyes helyeken rózsaszínű siklósi mészkődarabok is előkerültek. A feltárt falak vastagsága különböző. Azokon a helyeken, ahol a fal mindkét oldalát sértetlen állapotban sikerült feltárni, a vastagság 0.95 m-től 1.25 m-ig váltakozik, sajnos a feltárás technikai okokból túlnyomó részben csupán a külső konturvonal megállapítására szorítkozhatott. Ezért a falvastagság folytonos mérete, illetve méretváltozásainak átmenete csak egyes szakaszokon volt megállapítható. Az oldalkaréjok külső konturvonala általában folytonos és amennyire ellenőrizhető volt, megközelítőleg szabályos körvonalakat mutat. Eltérés csupán a délkeleti és északkeleti karéjoknak a szentélyapsishoz csatlakozó félkörében jelentkezik, ahol a falazatok alsó része cca 50×40 cm. keresztmetszetű támpillérszerű falsarokkal csatlakozik, míg a felsőbb rétegekben a külső konturvonal e falsarkok külső éléhez simul és a két különböző közép-pontú ív vonala a karéjok tengelyvonalában érintkezik és most már közös síkban halad tovább, nyugat felé. Feltűnő, hogy ez a kiszélesedés a két karéjnál, különböző magasságban jelentkezik, a délinél 158.60 m. tsz. f. magasságban, míg az északonál 1.34 m-rel feljebb, azaz 159.94 m. tsz. felett. A legkisebb megállapítható falvastagság az északkeleti karéj keleti csatlakozásánál, az alsó rétegben volt észlelhető, ahol a fal csak 0.95 m. vastag volt, itt azonban belső csonkulás volt észlelhető. Ugyanitt a felső réteg már 1.25 m vastag. Az északi középső karéj falvastagsága átlag 1.23 m, míg a délkeletié csak 1.10 m. A falak belső falsíkján a felső rétegekben szabályos réteges terméskőburkolat készült válogatott, nagyjából megdolgozott, nagyméretű, jobbra négyyszögletű, de kopás következtében legömbölyített élekkel bíró kékőből. A hézagokból a habarcs már kimállott, vakolásnak, vagy hézagolásnak nyoma sincs. A falak külső oldala, valamint belső oldalának alsó rétegei, ott is, ahol a külső falsík a termett homokkal, a belső a törmelékes feltöltéssel érintkezik, kisebb nagyobb, megdolgozatlan, éles élű kövekből természetesen vannak rakva. A falak belseje pedig nagyobb kavicsmérettől normális falazókő méretig változó anyagból öntöttfalként készült, kalapáccsal és vésővel is alig fejthető kötésben, teljesen kitöltött hézagokkal, téglatörmelékkel készült erős mészhabarcsba rakva.

A falazat teljes magasságában 1938. évi ásatások folyamán csak a délkeleti karéjnál került feltárás alá, itt is csak a külső, majd később a belső oldalon. Az alapfenék mélysége itt 155.50 m tsz. f. magasságban van, míg a fal felső, csonka síkja 158.00 m tsz. f. A termett panóniai sárga homok a fal külső síkján 157.50 m tsz. f. magasságig tart és itt vályut alkot, amelyet humusz tölt ki, aztán dél felé, az épülettől távolodva, valamivel magasabbra emelkedik. A feltárt sírok is nagyrészt ebben a homokrétegben helyezkednek el. A feltárt falazatban a fenék felett cca 1.25 m-re, azaz 156.75 m tsz. f. magasságban, római, jól iszapolt téglából két sorú kiegyenlítő téglaréteg van, amely a fal belső oldalán nem ér ki a fal külső síkjára, hanem 4–5 cm-rel beljebb marad és kopás, illetve kifagyás felületét mutatja. A kiegyenlítő réteg

felett még cca 50 cm magas termésköréteg van és csak akkor következik a réteges burkolat. Az itt készített belső kutatóárok, amely a fal csonka felső síkjától 2.15 m-ig, azaz 155.85 tsz. magasságig van lemélyítve és itt eléri a termett homokot, teljes keresztmetszetében kisebb-nagyobb kő- és téglá, tegula és imbrex törmelékekkel, valamint nagyméretű falazókövekkel vegyes, iszapos, földes, agyagos feltöltést mutat. A fal mindkét oldalát tehát csak cca 35 cm. magasságban övezi termett homok, ilyen mély tehát a tulajdonképpeni alap, falkiszélesedés azonban nincsen, az alapfal is maradt 1.10 m. széles.

Ugyancsak kiegyenlítő réteg jelentkezik a délkeleti karéj és szentélyapsis csatlakozó pontján, azaz cca 158.00 m. tsz. f. magasságban is, azon a ponton, ahol a feltárás tulajdonképpen megindult. A földalatti illemhely építése kapcsán végrehajtott földmunka vizsgálata alkalmával itt akadt rá szerző arra a faltömbre, a tervezett padlószint síkjában, amely nem felelt meg a keresett középkori várfalrészlet irányának, méreteinek és elhelyezkedésének. E faltömb óvatos elbontása alkalmával (amelynek minden fázisát fényképfelvétel őrzi) került elő az a római téglából álló és római eredetre valló kiegyenlítő réteg, amelynek további kutatása vezetett rá a hétkaréjos építményre. E réteg itt csupán egy téglasorból állott. Ugyancsak szórványos téglarétegek kerültek elő az északkeleti karéjban is, de összefüggő réteg nem volt megállapítható. A délkeleti karéj alsó kiegyenlítő téglarétegének nyomára még 1938-ban ráakadtunk a délkeleti és középső karéj csatlakozó falsarkánál is, ahol sikerült feltárni a ferde irányban haladó belső falvégződést is, de itt további mélyítés technikai okokból akkor nem történhetett meg.

Az északi középső és keleti karéjnál a falak külső síkját érintő termett homokréteg még 160.85 m tsz. f. magasságban is észlelhető, felső síkja tehát a déli oldal homokrétegéhez képest 2.85 m-rel van magasabban, de felette csak esővíz által lemosott iszapos agyag és kő és vakolattörmelékes feltöltés jelentkezik. Itt azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy már az úttest alatt vagyunk, ahol a közművek létesítésével kapcsolatosan a talajt többször átforgatták, a csatorna, víz és gázvezetékek a falazat felett, vagy vele egy szinten haladnak és e munkának esett áldozatul az északi középső karéj nyugati fele is a falcsatlakozással együtt legalább is felső rétegében. A kutatóárok itt csak a fal tetejét érték el, belső oldalukon csak egyes szelvényekben mélyedtek tovább, azonban mindenütt törmelékes rétegre akadtak a déli oldalhoz hasonlóan.

Padlóburkolat nyoma határozottan csak a délkeleti karéjban volt észlelhető, ahol az ásatás földmunkája a falazat mindkét oldalát egy rövid szakaszon teljesen feltárta. Az egyik burkolat cca 158.00 tsz. f. magasságban jelentkezik, azaz a megcsonkult fal felső falsíkján, ahol a megcsonkult fal belső szélétől, tehát nem a tényleges belső falsíktól kiindulva, üllepedési lejtővel halad a falköz belseje felé. E részben a földmunka 1938-ban, a kutatóárok kivételével, általában eddig a burkolatréteggig haladt le, amely 2–5 cm vastag mészesztrichből és ennek aljátát alkotó, különböző vastagságú, átlag 12–15 cm vastag, szintén mésszel szaturált, döngölt, agyagos rétegből áll a már előbb leírt törmelékes feltöltés felett. Feltűnő, hogy, mint említettem, a mészesztrich réteg nem a belső falsíkhhoz, hanem a megcsonkult, cca 90 cm vastagságú

felső falrészhez csatlakozik, annak omlási egyenetlenségeit is követi, tehát csakis akkor készülhetett, amikor a déli karéj felső falrésze már leomlott. Viszont az északi karéjoknál, valamint a keleti szentélyapsisnál is már a falsaroktól kiindulva jóval e mészesztrich réteg felett még falazat van, de feltűnő az is, hogy az északi karéjokhoz csatlakozó homokrétége felső síkja e burkolat felett van 2.85 m-rel, így tehát, mivel a környező terepszintnek feltétlenül a homokrétéget burkoló humuszréteg felett kellett lennie, e mészesztrich réteg jóval az eredeti terepszint alatt készült. Az északi karéjok kutatóárkai technikai okokból ezt a mészesztrich réteget nem érték el, bár mésznyomok itt is kerültek elő, összefüggő, így burkolatjellegű réteg nem volt észlelhető. A déli oldalon is jelentkezett még a falak felett, magasabb szinten meszes réteg, az esztrich felett 20—25 cm magasságban egy szénmaradványokkal vegyes, laza kő, téglá, égett vakolatmaradványok, festett vakolatdarabkákkal szaturált cseréptörmelékes, 30—50 cm vastag réteg alatt, azonban nem volt folytonos.

Igen érdekes és értékes az a burkolatnyom, amely ugyancsak a délkeleti karéj mélyebb szintjén, a később lemélyített belső kutatóárok fenekén cca 2.15 m mélységben (155.85 m tsz. f.) került elő. Ez a burkolatnyom a karéj belső ívéhez csatlakozó, de az épület tengelyvonalával nem párhuzamos, egyenes vonalban végződő cca 15 cm vastag és kékkő törmelékből készült betonszerű anyag, amelyben kalapáccsal is csak nehezen lehetett metszetet vágni. Feltűnő, hogy egyenes vonalban végződik, mintha az íves fal és attól 45—50 cm távolságban lévő, azóta eltávolított tárgy közét töltötte volna ki.

Az 1939. év márciusában engedélyezett és szerző vezetésével végzett további folytatólagos kutatóásások eredménye a következő.

A kutatás most a falvastagságok, falsarkok megállapítására szorítkozott a még nyitva lévő részekben, majd ezek megtörténte után kutatóárok készült a délnyugati és középső karéjok sarkától északra az építmény belseje felé.

A keleti szentélyapsis középső részén lemélyített kutatóárok napvilágra hozta a szentélyapsis falvastagságát, amely az eddig feltételezettnek megfelelt. A fal belső oldalán ugyancsak a már leírt törmelékes feltöltés jelentkezett. Itt további mélyítésről technikai okokból (út közelsége, kis munkaterület stb.) nem lehetett szó.

A szentélyapsis és délkeleti karéj csatlakozó pontjának belső fal-sarkát újabb munkagödör tárta fel. Itt kiderült, hogy nem közönséges derékszögű falcsatlakozásról van szó, hanem kettős falsarok van, vagyis a délkeleti karéj nem merőleges a tengelyre, hanem arra sugarasan hajlik. Így falcsatlakozásának síkja egybeesik a keleti és középső karéj már feltárt ferde falsíkjával, ami a problémát még különlegesebbé teszi. A fal belső síkján itt is feltöltés jelentkezett. Maga a falazat több rétegben egymás alatt kiegyenlítő téglaréteget mutat, itt tehát fokozott gondot fordítottak a falsarok megfelelő kiképzésére és erősítésére.

A délkeleti és középső karéj csatlakozási pontján a már 1938 évben megkezdett munkagödört mélyítettük tovább és szélesítettük a földtömb síkjáig. Így a falcsatlakozás keleti részét egészen az alapig sikerült feltárni. Szerkezete teljesen megfelel a szentélyapsis sarkáénak, több ki-

egyenlítő téglaréteggel van megerősítve, jellegzetes sarokképzési technikával. A munkagödör itt elérte a termett homokot és felette cca 10 cm vastag barnásszínű kemény betonszerű réteg jelentkezett, mint burkolat a munkagödör északi részén. Felette a már leírt anyagú feltöltést találtuk a mészesztrich réteggel.

A délnyugati és középső karéj csatlakozó pontjának középrészét az épület belsejébe irányuló munkagödör tárta fel. Itt a fal belső síkja párhuzamosnak látszik az építmény tengelyével, azonban, mivel technikai okokból csak kis szélességet sikerült feltárni, lehetséges, hogy a vonal később megtörik. A falsíktól északra folytatódó kutatóárok, mely szintén leér a termett homokig, az építmény középpontja táján ismét burkolatnyomra akadt, amely alul betonszerű sárgásbarna rétegből és efelett kemény mészrétegből áll, amely alig vágható. E kutatóárok a felette lévő rétegeket végig átmetszette és ugyanazt a rétegződést mutatja, mint a már feltárt részeken. Megállapítható azonban, hogy a középkori várak itt egészen a megmaradt falak síkjáig leért, mert a burkolaton áttört sírgödrökből középkori eredetű csont és állatmaradványok, mázas cseréptöredékek kerültek elő.

Ezzel egyidejűleg feltártam a várplébánia pincéje alá eső, csatlakozó falazatokat is és ennek eredménye szerint megállapítható volt, hogy az épület nem folytatódik tovább, hanem a várplébánia pincéje alatt véget ér és ott a keleti szentélyapsisnak megfelelően észak-déli irányú falazattal záródik. A falazat a pincepadló alatt 1.80 m mélységben jelentkezett, mélysége tehát megfelel a téren feltárt falazatával. Szerkezete teljesen hasonló, fedőréteget kiegyenlítő téglaréteg alkotja és megállapítható, hogy az építmény tengelyvonalában ajtónyílás nyomai vannak. Tovább a pince vége miatt a kutatást nem lehetett kiterjeszteni, valószínű, hogy az északi rész is hasonló kiképzésű.

Az ásatások fenti eredményeinek egybevetéséből arra az eredményre kell jutnunk, hogy a most feltárt falazatok nem földfeletti, hanem egy földalatti, vagy részben földalatti építmény tartozékai, amit már a metszetek közvetlen szemlélete is bizonyít. Az a körülmény, hogy a megállapítható burkolat mélyen a környező homokrétegek alatt van, így tehát pincyszerű helyiség burkolatát alkothatta, de a falak szokatlan vastagsága, kifogástalan szerkezete, erőssége, kiképzése, mint külső és belső falazási mód mind azt bizonyítják, hogy egy földalatti épület körítő falai kerültek feltárás alá.

A római eredetet bizonyítja elsősorban az, hogy a falazatot sűrűen római, jól kiiszapolt és nagyméretű téglákból készített kiegyenlítő rétegek szövik át. Római téglanyagnak ilyen méretű másodlagos felhasználására mindeddig példa nincsen. De római eredetét bizonyítja az is, hogy az épület falai a középkori, még a tatárjárás előtt készített várak feneke alatt kerültek elő, így tehát az építmény csak a várak létesítése előtt készülhetett. A frank időkben már római méretű téglákkal nem építettek, így tehát az építmény a népvándorlási idők kezdetén, a IV. sz. körül épülhetett. Végül a római eredetre vallanak az épülettől délre, azonos szinten talált késői római téglakő sírok is.

Kérdéses továbbá, milyen célra szolgálhatott az épület. Ejnar Dyggve dán régész, az ókeresztény építészet kiváló ismerője szerint lehetséges, hogy egy felül nyitott, de föld alá süllyesztett kriptaeépület volt, ilyen értelmű kriptaeépítmények kerültek elő a salonai ásatások alkalmával is, ezek azonban formailag nem is hasonlíthatók a pécsihez. Hasonló karéjos építmény csupán kettő ismeretes. Az egyik a parenzoi ötkaréjos kápolna, amely tulajdonképpen a cella trichora formából fejlődött későbbi hozzáépítéssel ötkaréjossá. A másik a kölni Gereion székesegyháza, amelynek középkori ovális főépülete tulajdonképpen egy ovális alaprajzra szerkesztett kilenc karéjos alaprajzot tüntet fel, amely Rathgen szerint ókeresztény eredetű, megmaradt falrészének falazási technikája is hasonló a pécsihez. A többi ókeresztény karéjos épület mind cella trichora rendszerű és a pécsivel kapcsolatba nem hozható. Afrika északi partvidékein mindeddig szintén csak háromkaréjos épületek ismeretesek.

Mindezekből lényegesen eltér a pécsi lelet, mert míg a parenzoi és kölni is földfeletti építmény, amelynek altemploma nincsen, a pécsi falmaradványok egy altemplomot, földalatti helyiséget fognak körül és a falak erős kivitele, vastagsága arra mutat, hogy e helyiség felett egy földfeletti építmény is állhatott. Így tehát a pécsi lelet az összes eddig ismert ókeresztény építmények között egészen különleges helyzetet foglal el.

A csatornázás alkalmával 1927-ben a lelet egy falrészére már ráakadtak. A Dunántúl 1927. karácsonyi száma így ír: „... *e sarcophágtól nyugatra egy félkörívoű falazat, amelyen sárgaszínű festés nyoma volt látható, egy zárt helyiség keleti és nyugati falát s ebbe bejutó ajtónak római téglából épített oszlopait 95 cm széles bejárattal találtam meg. Sajnos a csatornaárok kiszabott irányától eltérni nem tudtam, és így nem győződhettem meg feltevésemről, mely e helyen egy sírkamrát sejtet ...* „A közlésben említett sarcophág a Káptalan-u. 6. sz. ház előtt került elő, innen a csatornaárok nyugat felé a várplébánia boltíve előtt cca 3.00 m-ig halad, ott az akna helyén délkeletre törik és a kiosztól keletre halad tovább. A közleményben említett félkörű falrész a hétkaréjos épület északi középső karéjának nyugati része, amelyet az akna és csatorna miatt részben elbontottak, az itt sejtett sírkamra falak tehát a hétkaréjos épület falaival kapcsolatosak. Ez vezette szerzőt arra a feltevésre, hogy ezt az állítólagos sírkamrát, (amelynek falairól és ajtójáról a közlemény határozott említést tesz, sőt a Dunántúlban megjelent közlemény szerzője, az akkori múzeumigazgató, pár évvel később dr. Nagy Lajosnak, a Budapesti Régészeti Intézet igazgatójának már mint tényleges sírkamraleletről számolt be és így a Szent István Könyv I. kötetében Pannonia Sacra c. közleményben már így is történik a leletről említés) a hétkaréjos építmény belsejében keresse. Az eddigi feltárás még nem igazolta ezt a feltevést, azonban a terület $\frac{1}{3}$ része még nincsen feltárva és éppen a csatornavezeték vonalában, tehát a sírkamráról még mindig szó lehet. Amennyiben a későbbi ásatások e feltevést igazolnák, komoly szó lehet arról, hogy a leletben egy olyan ókeresztény építményről van szó, amelynek kriptája egy mártír sírkamrát foglal magában, felépítménye pedig valamilyen formában e mártír templomául szolgálhatott.

De ha e feltevés nem igazolódik be, akkor is kétségtelen, hogy egy olyan építményről van szó, amelynek jelentősége éppen sajátos és egyedülálló formája miatt nemcsak helyi, de országos, sőt európai műtörténeti szempontból is első helyen áll.

Irodalom: Dr. Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei 8. o. — Dunántúl napilap 1938—1939. évf. szerző közleményei. — Városi Múzeum gyar. napló. 1938. — Szent István Könyv I. Pannonia Sacra. 40. o. Nagy Lajos dr. közl. — Dunántúl napilap 1927. évf. karácsonyi szám. — Dr. Horváth Tibor jelentései a M. O. B.-nál. — Szerző jelentései Pécs szab. kir. Város Polgármesterénél és M. O. B.-nál.

4. Festett sírkamra a várplébánia pincéjében. (III.).

A székesegyház főbejáratának tengelyében a lépcső és úttest között helyezkedik el a tér déli részén, 7.50 m mélységben a terepszint alatt a várplébánia mélypincéjében. Most van feltárás alatt. Publikáció még nem történt. A várplébánia XVIII. sz.-ban épült mélypincéjének építése alkalmával már ráakadtak, mert a mélypincével összefüggésben van és használat nyomait is mutatja. A vízbecsorgás miatt már vizsgálták. A hétkaréjos épület feltárása alkalmával szerző bontatta ki a beszakadt földtömeg egy részét és ekkor akadt a vonalas keretezésű, alul hálós motiválást mutató falfestésre. A déli falon, az ajtónyílás mellett medaillon keretezése látszik. A sírkamra mérete a feltárt fal-sarokból következtetve megfelel a már feltárt többi pécsi sírkamra méretének.

Irodalom: Dunántúl napilap 1939. évf. márc. szerző közl. — Szerző jelentései a M. O. B.-nál.

d) Sírleletek.

5. sz. rajz (85. old.)

A kimutatásba a feltérési idő sorrendjében felvettem mindazokat az egyszerű falazott kő és téglasírokat, amelyekről kétséget kizárólag megállapítható, hogy római korból származnak és temetkezési célokra szolgáltak. Mint már a bevezetésben rámutattam, a háború előtti időket illetőleg sokkal kedvezőbb a helyzet, mert a szakértők sora igyekezett minden akkori leletet publikációk útján lerögzíteni, viszont a háború után, a csatornázási munkálatok lefolytatása alkalmával csak az első időkből származnak részletesebb jelentések, amikor a sírleletek még szenzációt jelentettek, később az érdeklődés lelohadt és így néhány érdekesebb eset kivételével már nem is tartották szükségesnek a publikációt, sőt a Városi Múzeum gyarapodási naplója is csak sommásan emlékezik meg a sírleletekről, de sem a sírok kiképzéséről, falazási módjáról, szóval építési megoldásáról, sem tájolásáról, mélységéről nem kapunk a legtöbb esetben tájékoztatót, pótolhatatlan kárára ennek az időszaknak. Így bár az akkori múzeumigazgató feljegyzése például 1928-ban 153, 1935-ben pedig 172 drb csatornázás alkalmával előkerült sírleletről beszél, ennek alig egyharmad része van irodalmilag lerög-

zítve és használható fel további következtetésre. A csatornázást ellenőrző mérnöki hivatal szakembereinek nyilatkozata szerint fenti számban igen sok olyan kétes sírlelet is található, amelynek egyrészt rómaisága sem bizonyos, másrészt a csontok és téglamaradványok együtteséből levont következtetésről van csupán szó, így tehát a tényleges szám alacsonyabb, de feltétlenül több, mint az irodalmilag lerögzített. Még hangsúlyozottan rá kell mutatnom arra, hogy éppen a postapalota környékének csatornázása esett a munkálatok első periodusába, vagyis amikor a felügyelet még nagyobb volt, így tehát a le nem rögzített sírhelyek a város más részein keresendők és a polgárváros lokalizálására vonatkozó álláspontot lényegében nem befolyásolják.

1. Téglasírok a székesegyház melletti káptalani levéltár épülete alatt. 1780.

Koller kanonok közlése szerint (Prolegomena 33. o. Tab. XIV. Fig. 7. 8. 9. és Elenchus.) 1780-ban a székesegyháztól keletre fekvő káptalani levéltár épület alapjainak ásásakor (...*dum juxta struendis aedibus fundamenta jacerentur*...) tizenhárom római téglasírra akadtak (...*tredecim sepulchra e Romanis lateribus facta*...). A sírok egymással párhuzamosan feküdtek (...*parallele disposita*...). A káptalani levéltári épület Szőnyi szerint 1780-ban, déli toldaléka pedig, amely a várplébániát foglalja magában, 1800 körül épült, így tehát a sírok az északi szárny alatt helyezkedtek el, de közelebből meg nem határozott helyen, mélységben és tájolással.

I. sz. sír. Koller rajza szerint valószínűleg terméskőből falazott oldalakkal készült és cca. 200×65 cm. belméretű sírt 4—4 drb 52/52/6 cm méretű és nyeregvető formára összerakott téglá fedte, melyek a gerincen vagy letompított éllel egymásra fektetve (l. a rajzon az alsó két téglát), vagy megfaragás nélkül egymásra fektetve (l. a felső leforgatott zárótéglát) illeszkedtek egymáshoz. A fej és lábnál lévő két háromszögű zárótéglára a Constantinus-féle Krisztusmonogram volt festve (...*ad caput et pedes monogramma Christi pictum in latere fuit*...). A derékszögű, háromszögalakú 60×45 cm méretű téglákon a rajz szerint körülfutó keret és belül mélyített mező látszik. A téglák eltűntek. A sírban egy teljesen ép csontváz feküdt, felső testével és fejével jobbkéz felé fordulva, jellegzetes kézmozdulattal.

II—XIII. sz. sírok. Valószínűleg hasonlóak voltak az előzőkhöz, de a háromszögű zárótéglán Krisztusmonogram nélkül. A csontok itt is többé-kevésbé épek voltak, kettőben egy-egy üvegampullát is találtak, melyek egyikének tartalmát Koller megvizsgáltatta, de Garampi bíbóros szerint nem vér volt benne.

Irodalom: Koller Prolegomena 1780. l. f. — Várady-Posta Baranya multja és jelenje 1896. I. 452. o. — Szőnyi: Pécsi őskeresztény sírkamra 1907. 19—20. o. — Szent István Emlékkönyv: Pannonia Sacra. 36. old. Nagy Lajos közl.

2. Téglasírok a Ferenciek-utcája mentén. 1868.

A Századok 1868. 40. o. közlése szerint a barátok utcájában (Ferenciek-utca) a Pósz-féle ház udvarán akadtak két téglasírra.

XIV—XV. sz. sír. 8 láb, azaz 253 cm mélységben fekvő sírok oldalai római felhajtott szélű fedéltéglákból, teteje pedig faltéglákból készült, a sírok kelet-nyugati irányban feküdtek a csontvázakkal együtt. Korhatározó sírmellékletként Antoninus Pius (138—161) pénzei, kis gyöngyös nyakékszer, egy rozsdás réz és több cserépedény került elő. Egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Századok f. i. közl.

3. Téglasír a Király-utcában. 1870.

A légszeszvezeték lerakása alkalmával találták az Aranyhajó szálloda előtt (Király-u. 3.), az úttest alatt.

XVI. sz. sír. Horváth leírása szerint közönséges római falitéglákból állott és 3 lányi (95 cm) mélyen feküdt az utcaszint alatt. Mire Horváth odaért, már szét volt rombolva. Egy későbbi közlése szerint szintén keletelve volt. Mérete, fedési módja, tartalma ismeretlen, korhatározó adat hiányzik.

Irodalom: Arch. Ért. r. f. 1870. III. 105. o. Horváth közl. — Várady-Posta i. m. II. 195. o. — Szőnyi i. m. 10. o.

4. Téglasír az Apácza-utcában. 1870.

Szintén a légszeszvezeték lerakásakor találták a Notre Dame nőzárda északkelet felé kiszökellő sarkával egy irányba, az úttest alatt.

XVII. sz. sír. Horváth leírása szerint a sír négy oldala „rendes falazatból” tetőzete pedig nyeregvető alakban egymáshoz támasztott cca 52/52/7 cm méretű téglákból állott. A sír keletelve volt és cca 90 cm mélységben feküdt az utcaszint alatt. Mérete ismeretlen. Tartalma fekete üveg karperec és 2 drb Constantinus (324—337.) féle kis rézpénz.

Irodalom: Arch. Ért. r. f. 1870. IV. 18. o. Horváth közl. — Várady-Posta i. m. II. 194. o.

5. Kőbevált sírok a budai vámház közelében. 1870.

A hat drb sírra a budai vámház közelében fekvő kőbányában akadtak.

XVIII.—XXIV. sz. sír. Horváth és Várady közlése szerint a sírok közül 5 keletelve volt, 1 pedig keresztben állott, a kőbánya puha fehér mészkövébe voltak vájva lefedés nélkül. Méret, mélység ismeretlen. Sírmelléklet: 2 bronz karperec, 1 sodronygyűrű, néhány töredék és üveg, agyagbögre cserepek és korhatározó Jul. Val. Constantius (337—361.) féle rézpénz.

Irodalom: Arch. Ért. r. f. 1870. III. 187. o. Az itt hivatkozott korábbi közlemény nem volt fellelhető. — Várady—Posta i. m. II. 195. o.

6. Téglasírok a Takarékpénztár telkén. 1897.

A Pécsi Takarékpénztár Széchenyi-téri palotájának építése alkalmával találtak három sírt az itt álló Cséby-féle emeletes lakóépület lebontásakor és az épület alapozása alkalmával.

XXV. sz. sír. Várady közlése szerint téglából volt összeállítva és tetejét kőlapok fedték. Mérete és mélysége ismeretlen. A porladó csontok között üvegkorsót, áldozati edényt, arany fülbevalót, nyakláncot és gyűrűt találtak. Korhatározó vizsgálat nem történt.

XXVI. sz. sír. Valószínűleg hasonló az előzőhöz, mérete, mélysége ismeretlen, mellékletei egy üvegkorsó, aranygyűrű, bronz karkötő és egy meg nem határozható pénzdarab. Korhatározó vizsgálat nem történt.

XXVII. sz. sír. Valószínűleg hasonló az előzőkhöz, mérete, mélysége ismeretlen. A feltáráskor már fel volt bontva és üresen találták.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 196. o. — Városi Múzeum Gyarapodási napló I. 1912. 187. t. 525—533. Rk. — Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője. P. B. M. É. VII. 1914. 91. o. Szőnyi közl.

7. Téglasír az Apáczá-utca 14. sz. telken. 1906.

Az Apáczá-utca 14. sz. egykor Czierer-féle, 2828. hr. sz. telek udvarán, nyugati sarkán találták, helyszínrajzi felvételét és a sír részletes rajzát Cséfay Flórián vette fel és rajza a Városi Múzeumban látható (44/1906. lt. sz.)

XXVIII. sz. sír. Hosszfalai három réteg téglából, másfél téglavastagságban készültek, a negyedik egysoros téglaréteg hornyába illeszkedtek bele a csaposan egymáshoz faragott fedőtéglák. A keleti zárófal két téglavastag volt, a nyugati hiányzott. A sír fenekét 63/63/8 cm méretű fenéktéglák, oldalfalait 26/58/18 cm méretű és fedelét 58/58/8 cm méretű téglák alkották. A sír belmérete tetőgerincig 185/63/82 cm, külső mérete 225/143 cm, a talajszint alatti mélysége 1.00 m. Tartalma 23 drb kisebb csonttöredék. Sírmelléklet nem volt.

Irodalom: P. B. M. É. VII. 1914. 9. o. Szőnyi közl. — V. M. gyar. napló. I. 1906. 44. — Cséfay Flórián felv. rajzai u. o. 44/1906. lt. sz.

8. Sírismeretlen helyen. 1907.

A Városi Múzeum Gyarapodási naplója I. 1907. 118. t. alatt Takács Károly ajándékozásaként hét sírmellékletéről számol be 347—353. Rk. alatt.

XXIX. sz. sír. Ismeretlen helyen, méretben, kivitelben és mélységben, de valószínűleg a város területén.

9. Sírok a Jókai-téren. 1907.

Szőnyi Ottó dr. a Pécsi öskeresztény sírkamra c. könyvében a város akkor ismert római leleteit feltüntető térképen (9. o. 1. kép.) két sírhelyet tüntet fel, és pedig egyet a Jókai-tér nyugati részén, a másikat

pedig a Ferenciek-u. 1. sz. ház területén. Ez utóbbi valószínűleg a már tárgyalt Pósz-féle házban talált sírokkal azonos, az előbbi azonban irodalmi lerögzítésre sehol sem került. Ismerve Szőnyi dr. lelkiismeretes alaposágát, a Jókai-téri leletet a sírleletek sorában iktathatjuk.

XXX. sz. sír. Mélysége, mérete, tartalma ismeretlen, helye a Jókai-tér nyugati része.

10. Sírok a Nemzeti Bank telkén. 1910.

Az Apácza-, és Vörösmarthy-utcák sarkán álló 6. sz. és 2845. hr. sz. Tallián-féle telek beépítése alkalmával az alap és pinceásáskor Szőnyi szerint 13, a Városi Múzeum Gyar. naplója szerint 12, Cséfay felvételi rajza szerint pedig 11 drb római sírt tártak fel. Valószínű, hogy a később előkerült két, illetve egy sírt Cséfay már nem vette fel, illetve lelet hiányában a gyarapodási naplóba sem vezették be, így a Szőnyi-féle szám helyes. Mire Szőnyi a helyszínre érkezett, a sírok egy része már szét volt rombolva, de a leletek egy részét Horváth Antal dr. Tóth Kálmán dr. és Károlyi Emil megmentették. A sírok helyszínrajzát Cséfay Flórián vette fel és a rajz a Városi Múzeumban látható.

XXXI. sz. sír. Szőnyi leírása szerint a telek nyugati szélén feküdt, kelet-nyugati irányban, belmérete 200/58 cm, oldalfalai 30 cm magasak voltak, négyszögletes, ismeretlen méretű téglából falazva és nyeregtető formájában lefedve, a talajszint alatt 1.50 m mélységben. A sírban egy nő csontváza feküdt, fejénél lekopott rézpénz, arany fülbevalók, üveggyöngyök, fatűk, bronz karperec, lábánál pedig korsó. A rézpénz korát nem közlik.

XXXII. sz. sír. Szőnyi leírása szerint ez előbbtől északra, attól 2.00 m távolságra feküdt, mérete és kivitele hasonló, csupán tetejét alkotta két sor tégl. Tartalma férfi csontváz az obulus által megfestett fogakkal, meg nem határozott idejű rézpénzek (3 drb), üvegedény, íjjas bronz fibula, bronz lap, csatt és szegecs, 19 drb gomb, lándzsahegyes és cipőszegek, kardtöredékek vasból.

XXXIII—XLIII. sz. sír. Valószínűleg hasonló méretűek és kivitelűek, terepszint alatti mélységük ismeretlen, tájolásuk Cséfay rajza szerint kelet-nyugati csekély eltéréssel. Mellékletek: egy kislány sírjából mázas cseréptál, bronzkarika, üveggyöngy, hajtűk, egy férfi sírjából 3 drb rézpénz, bronzcsatt és pántocska, a többi sírokból Numerianus (282—284.), Probus (276—282.), Constatinus (306—337.), pénzei, edénytöredékek, bronz fibulák, karperec-töredékek, továbbá három darab tégl, amelyek egyikén ujjal huzott vonalsor, a másikon egy birka és egy kisgyermek lábnyoma, a harmadikon pedig egy madár alakja látható.

Irodalom: P. B. M. É. III. 1910. 122. és kk. o. Szőnyi cikke. — U. a. VII. 1914. 91. o. Szőnyi utalása. — V. M. Gyar. napló I. 1910. 143. t. 461—467 Rk. — Cséfay Flórián helyszínrajza ugyanott.

11. Sírok a festett sírkamra körül. 1913—1914.

A székesegyház előtti festett sírkamra vízmentesítési munkálatai alkalmával az ugyanakkor talált boltozott sírkamrák körül Möller Ist-

ván dr. és Szőnyi Ottó dr. 10 drb téglasírt tártak fel, ezek közül azonban csak 9 leírása maradt fenn, valószínű tehát, hogy elírásról van szó, mint ahogy Szőnyi dr. a Pécsi Útmutatóban később 9 sírről beszél. A sírok keletelve voltak.

XLIV. sz. sír. A bejáratí folyosótól keletre fekvő három sír közül az északi. Mérete 1.49 m hosszú és 0.38 m széles, külső szélessége 1.00, kőből falazott 59, illetve 42 cm magas falain 5 pár 40/30/6 cm méretű csaposan összeillesztett és faragott téglából készült nyeregvető volt. Belsőjét és külsejét is vakolták. A csontváz vékony homokrétegen feküdt. Sírmelléklet nem volt.

XLV. sz. sír. Ugyanott a középső, eredeti állapotában megőrizték, a folyosó fölkéjében megtekinthető. Belső méretei: 1.72 m hosszú, 0.45 m széles, oldalfalai 0.50 m magasak, teljes magassága 0.90 m, tetőzete részben kettős téglá nyeregfedél, téglaméret 49.6/31.3/7.1 cm, a nyugati oromzatban háromszögalakúra megfaragott terméskő volt. A sor fenevét 6 drb téglá alkotja. A falak és tetőzet vakolva voltak. A fejnél kis téglavánkos van. A tetőtéglák 8.5 cm széles horonyban fekszenek. Sírmelléklet íjjas bronzfibula és vasséső.

XLVI. sz. sír. Ugyanott a déli. Belső méretei: 1.61 m hosszú, szélessége 0.415 m, kelet felé keskenyedik, falmagassága 0.495 m, tetőzetét nyeregvetőszerűen összerakott és csaposan összefaragott téglák alkotják. A sírban két holttest feküdt vékony homokrétegen.

XLVII. sz. sír. A folyosótól nyugatra fekvő két sír közül a déli. Belső méretei: 1.62 m hosszú, szélessége keleten 0.55 m, nyugaton 0.48 m. A sír falazatát keleten, északon és nyugaton két sor téglá, délen pedig vakolt terméskő alkotja, a téglasorok alatti rész a földbe van vájva. Tetőzet téglából készült nyeregvető. A fej alatt vakolatból készült kis vánkos volt. Sírmelléklet nem volt.

XLVIII. sz. sír. Ugyanott, az előzőtől északra. A sír belső méretei: hossza 1.78 m, szélessége a fenéknél 0.85 m, a tetőnél 0.59 m, oldalfalai tehát befelé hajlanak, magassága a tető válláig 0.45 m gerincig 0.87 m. A sírt téglanyeregvető fedte, téglák mérete 55/55/8 cm. Sírmelléklet 49 drb korongon készült mintás és színes anyagedény. A sír fenéke fekete homokkal volt behintve, oldalfalai vakolva voltak. A téglákon kereszt, illetve horgonyyszerű vonalazás volt Szőnyi szerint.

XLXI—LI. sz. sír. A három sír az északnyugati boltozott sírkamra feletti földrétegben, a jelenlegi talajszint alatt 1.50 m. mélységben feküdt, kettő közülük szorosan egymás mellé volt építve, a harmadik kissé nyugatra tőlük, mindhárom keletelve. Az első kettő terméskőből épült, a harmadik téglából, jellemző, hogy a falak nem szabályos téglalapalakban, hanem mintegy a test kontúrvonalát követve, hajladozva készültek. Szőnyi szerint mindhárom sírt kifosztották, a csontok téglatörmelékkel együtt a sírokon kívül heverték. Fedelük hiányzott. Méretek hiányzanak, sírmelléklet nem volt.

LII. sz. sír. A folyosó bejáratának közelében a padló alatti boltozott sírkamra délkeleti sarkától keletre feküdt, gyermek részére szolgált, hossza 0.72 m, szélessége 0.51 m, magassága 0.40 m. Alaprajza nem volt szabályos, déli hosszfa 0.46 m hosszú egyenes falszakasz után negyedkört leírva csatlakozott az északi falhoz, fedelét 3 pár 30/40 cm méretű, csaposan befaragott téglá alkotta. A falaknak csak

déli és keleti része volt falazva, a többi oldal földbe volt vájva. Fenékburkolat nem volt, mélysége a bejárat alatt 2.09 m. Tégláin vonaldíszítés volt.

Irodalom: P. B. M. É. VI. 1913. 120. és kk. o. Szőnyi közl. U. a. VII. 1914. 90. és kk. old. u. a. — Szőnyi Ottó Pécs Útmutató I. k. 53. o. II. k. 69. o. — Jegyzőkönyv és pótjegyzőkönyv a sírok felbontásáról. Székesegyházi Múzeum, Szőnyi hagyaték. — Möller István dr. felvételi rajza, másolat u. o. Fényképfelvételek u. o. — Religio LXXII. évf. 1913. Szőnyi közl.

12. Sír az Apáca-u. 4. sz. alatt. 1914.

Az Apáca-utca 4. sz. 2853. hr. sz. ház udvarában Szőnyi Ottó dr. egy sirt tárt fel a bejáratától keletre.

LIII. sz. sír. A talajszint alatt 2.20 m mélységben feküdt keletelve. Egyszerű, földbe ásott sír oldalfalak nélkül 5 pár 49/37/5.5 cm méretű téglából nyeregterítő formában fedve. A gerincet görbe cserépsor fedte. Hossza 1.90 m egyéb mérete hiányzik. Sírmelléklet nem volt.

Irodalom: P. B. M. É. VII. 1914. 91. o. Szőnyi közl.

13. Gyermeksír az Apáca-u. 8. sz. előtt. 1926.

Az Apáca-u. 8. sz. 2833. hr. sz. ház előtt a beszakadt gőzhenger kiszabadítási munkálatai alkalmával akadtak a gyermeksírra.

LIV. sz. sír. A mai utcaszint alatt cca 50 cm mélységben feküdt, 142/40/35 cm mérettel, ismeretlen méretű római téglából falazott oldalfalakkal. Minden egyéb adat hiányzik. A téglák egy részét a Városi Múzeumba vitték, de a gyarapodási naplóban nem szerepelnek. Korhatározó adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1926. aug. 13. sz.

14. Sírlelet a Majláth-téren. 1926.

A csatornázási munkálatokkal kapcsolatosan a Vadászkürt szálló Majláth-tér felőli oldalán sok római téglát és fedőlapot találtak csontok és egy Antoninus Pius (138—161) idejéből származó pénzdarabbal együtt.

XV. sz. sír. Sírlelet, minden egyéb adat hiányzik. Korhatározó jellegű pénzdarab Antoninus Pius korából.

Irodalom: Dunántúl napilap 1926. dec. 25. sz. — Városi Múzeum Gyar. napló II. 1926. 7. t. és 1927. 72. t.

15. Sírok a Scitovszky-téren. 1926.

Ugyancsak a csatornázási munkálatok során a Scitovszky-tér 15. sz. 2751. hr. sz. ház előtt a parksáv alatt 4 megbolygatott római sír került elő.

LVI.—LVII. sz. sírok. A terepszint alatt 2.00 m mélységben feküdtek, a téglák mérete 41/32/6 cm, minden egyéb adat hiányzik.

LVIII.—LIX. sz. sírok. A terepszint alatt 2.10 m mélyen és a házfaltól 60 cm-re feküdtek, a téglák mérete 52/29/8 cm, minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1926. dec. 25. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 234. t. 29. és 239. t. 34. sz.

16. Sírok a Perczel-utcában. 1926.

A csatornázás alkalmával a Perczel-utca 14. sz. 3473 hr. sz. ház és a színház között az úttest alatt 2 sír került elő.

LX. sz. sír. Valószínűleg falazva („habarcsból“?) készült, fenékburkolás nélkül. Minden egyéb adat hiányzik.

LXI. sz. sír. Tetőtéglából készült, sírmellékletek: fibula, lándzsahegy és 3 drb pénz Gallienus (253—268.) idejéből. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1926. dec. 25. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 229. t. 25—28. sz.

17. Sírok a Vörösmarthy-utcában. 1927.

A csatornázás alkalmával a Vörösmarthy-utca 1. sz. 2835. hr. sz. ház előtt az úttest alatt 8 római sírt tártak fel, amelyek közül kettő egymás mellé épült és dongaboltozatos volt, ezeket lásd a boltozott sírkamrák között. A sírok a 10. szerinti Nemzeti Bank telkén lévő sírok közvetlen közelében helyezkedtek el.

LXII. sz. sír. Az úttest alatt 215 cm mélyen feküdt keletelve, alaprajzi mérete 200/50 cm, magassága 40 cm, falazata 20 cm széles és kékkőből készült, amelyet féltégla fedősor takart le és ennek hornyába illeszkedett a közönséges téglából készített nyeregfedél. A fenék téglázva volt. A sírt kívülről 8—12 cm vastag mészhabarcs réteg burkolta. Az erősen fejlett férfi csontváz mellett bronzveretes és záras, 15/20/25 cm méretű faláda, íjjas, gombos fibula, három Nagy Constantinus (305—337) féle bronzpénz, üveg serleg, korsó és pohár, agyagkorsó volt. Téglanyagát a Városi Múzeumba szállították.

LXIII.—LXVII. sz. sírok. Az előzőtől északra 1—2 m távolságra helyezkedtek el az úttest hosszában, hasonlóak voltak az előbbihez, csak részben fenékburkolás nélkül és szerényebb leletanyaggal. Mélységük az úttest alatt sorrendben 200—240—160—180 cm. Sírmellékletek: agyagkorsó, üvedények, anyagkorsó, szíjcsat, ezüst karikák, kazettafogantyú és az elsőben 2 Probus (276—282), a negyedikben 8 drb Nagy Constantinus (305—337), 1 drb Diokletianus (284—305), 1 drb Licinus Pater (308—324), az ötödikben 8 ismeretlen és 1 drb Gallienus Maximinus (253—268) féle pénz.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. ápr. 12. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 234—262.

18. *Sír a Vörösmarthy- és Apáca-utca sarkán. 1927.*

A csatornázás alkalmával került napvilágra a Vörösmarthy- és Apáca-utcák sarkán.

LXVIII. sz. sír. 120 cm mélyen feküdt, minden egyéb adat hiányzik. Melléklet 2 drb Probus (276—282) pénz, szíjjesat, üveg pohár, lombikszerű üvegedény és agyagedény.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. ápr. 12. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 175—181. t. 40—45. sz.

19. *Sír az Anna-utca 20. sz. előtt 1927.*

A Dunántúl napilap említi meg 1927. 87. sz.-ban: „... *Az Anna-u. 20. háznál már régebben is találtak római sírt...*”.

LXIX. sz. sír. Minden adat hiányzik.

20. *Sírok az Anna-utca 18. sz. ház előtt. 1927.*

A csatornázás alkalmával az Anna-utca 18. sz. 3220. hr. sz. ház előtt az úttest alatt 2 sírt találtak.

LXX. sz. sír. Keletelve volt és 2.00 m mélységben feküdt, a közlés szerint igen kis belső területtel, téglá fenékkal, élére állított, felül kifelé hajló téglá oldalfalakkal és 7 drb vízszintesen fekvő 42/31/6 cm méretű téglával fedve. Belső magasság 40 cm. A férfi csontváz mellett 1 fibula. Egyéb adat hiányzik.

LXXI. sz. sír. Az előzőtől délnyugatra 80 cm távolságban feküdt, teljesen hasonló ahhoz, de női csontvázal, fibulával és csont fésűvel. Korhatározó adat nincs.

Irodalom: Dunántúl napilap. 1927. 87. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 154. t. 11—13 és 14. sz. és 171. t. 34. sz.

21. *Sír a Benyovszky Mórítz-u. 16. sz. előtt. 1927.*

A csatornázás alkalmával lették a volt Siklósi-, most Benyovszky Mórítz-utcában.

LXXII. sz. sír. Az úttest alatt 280 cm mélyen feküdt 42/36/5 cm méretű téglákból összeállítva, szétszórt csontmaradványokkal. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. 87. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 165. t. 28. sz.

22. *Sír a Szepessy-utcában. 1927.*

A csatornázás alkalmával a Szepessy-u. 1. ház északi részénél lették.

LXXIII. sz. sír. Az úttest alatt 2.00 m mélységben került elő, 60/60/7 cm méretű téglákból, szétdúlt állapotban. A holttest vörös homokkal volt beszórva. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. 87. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 340. t. 1. sz.

23. Sírok a Diós-dűlőben. 1927.

A Pécsváradi országút mentén elterülő Diós-dűlő nyugati végén, az ú. n. Kalef telepen Kupi József vendéglős a föld egyengetése közben akadt rá.

LXXIV. sz. sír. Mélysége ismeretlen, de mivel egyengetés közben akadtak rá, nem lehetett mélyen. Keletelve volt, mérete 200/52/85 cm, tetőtéglából készített és mészhabarcba rakott padozattal, a fej alatt vánkostéglával, 45 cm magas téglá oldalfalakkal, kettős nyeregterítővel fedve 20 cm vastag légréteggel, felül 8–10 cm vastag mészhabarc védőréteggel. Sírmellékletek: mázas agyagkorsók, üvegkorsó töredékek, bronz kazettapántok, vasrudacskák, üveg és bronz karperec, bronz és fatűk, fibulák, arany nyaklánc darabjai, karneol, fülbevaló, karikagyűrűk, könnyecsepptartó üveg, fakazetta maradványai. A pénzek: Maximianus Hercules (286–305) ezüstpénze, Licinus Pater (307–323) és Nagy Constantinus (306–337) 13 drb bronzpénze.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. június 5. sz. — V. M. Gyar. napló, 1928. 45–54. t. 1–20. sz.

24. Sírok a Sikorszky-féle telken?

Szőnyi Ottó dr. a Székesegyházi Múzeum Szőnyi hagyatékában lévő Pécsi Őskeresztény sírkamra c. könyvének házi példányába beiktatott pótlapokon az előző közlés méltatása kapcsán ezt írja: „... Erős a gyanum, hogy a közelben római villa telep lehetett, mert a Sikorszky-féle telken is kerültek elő római sírok és ott egy épületmaradványt is láttam... római sírból származó üvegedényt láttam a Zsolnay-gyárban... mely edény a Sikorszky telek sírjaiból került elő...” A sírok száma ismeretlen, a folyamatosság kedvéért kettőt vettem nyilvántartásba.

LXXV.—LXXVI. sz. sírok. Minden adat hiányzik.

Irodalom: Szőnyi Ottó dr. f. i. kéziratos bejegyzése.

25. Sírok az Apáca-utcában. 1927.

A csatornázás alkalmával kerültek elő a Notre Dame zárda előtt közelebről meg nem határozott helyen. 3 drb sír volt.

LXXVII.—LXXIX. sz. sírok. Mélységük 1.90 m, megbolygatott állapotban voltak, az elsőből és másodikból Probus (276–282), a harmadikból Constantinus Clorus (305–306) egy-egy pénze került elő. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927. 170. t. 33. sz. és 324–326. t. 1, 2, 4. sz.

26. Sírok a József-utcában.

A csatornázás alkalmával került elő két római sír a József-utca 13. sz. ház előtt.

LXXX.—LXXXI. sz. sírok. Mélységük 2.20 m, feldúlt állapotban voltak, sírmelléklet nem volt. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927. 328—329. t. 2—3. sz.

27. Sír az Apáca-utcában. 1927.

A csatornázás alkalmával került elő az Apáca-utca 7. sz. 2803. hr. sz. ház előtt.

LXXXII. sz. sír. Mélysége 2.00 m, minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927. 182. t. 46. sz.

28. Sír a Littke-ház előtt. 1927.

A csatornázás alkalmával került napvilágra a Scitovszky-tér nyugati oldalán közelebbről meg nem határozott helyen, a Littke-ház (2826—27. hr. sz.) előtt.

LXXXIII. sz. sír. Mélysége 6.60 m, sírmelléklet: 2 drb Gallienus (254—268) féle pénz. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927. 330—31. t. 1—4. sz.

29. Sír a Scitovszky-tér és Kardoss Kálmán-utca sarkán. 1927.

A csatornázás alkalmával került elő a csatornaakna helyén.

LXXXIV. sz. sír. Mélysége 3.10 m. Sírmelléklet 2 drb olvashatatlan bronzpénz. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927. 332—333. t. 1, 2, 4. sz.

30 Sírok a Kardoss Kálmán-utcában. 1927.

A csatornázás alkalmával került 3 drb sír napvilágra a Kardoss Kálmán-utca 4. sz. ház előtt.

LXXXV.—LXXXVII. sz. sírok. Az egyik sírban kis bronz kocka volt letompított élekkel, a másik kettőben agyagedény töredékek. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: V. M. Gyar. napló I. 1927. 337—339. sz. 1—3. sz.

31. Sírok a Makár-utcában. 1928.

A csatornázás alkalmával a Makár-utca 28. sz. 736. hr. sz. ház előtt két sír került elő.

LXXXVIII.—LXXXIX. sz. sírok: Mélységük 2 m, minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1928. szept. 30. sz.

32. Sírok az Attila-utcában. 1928.

A csatornázás alkalmával az Attila-utca északi végén, a bőrgyógyászati klinika bejárata előtt akadtak 3 sírra.

XC—XCII. sz. sírok. Mélységük 3.00 m, sírmellékleteik: arany fülbevaló, bronz karperecek és Probus (276—282) ezüstpénze. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap, 1928. szept. 30. sz.

33. Sírok a Notre Dame zárdában. 1935.

A Notre Dame zárdában végrehajtott új építési munkálatok alkalmával a clausura új épületszárnyának földmunkálatainál 12 sírra akadtak.

XCIII.—CIV. sz. sírok. Sírmellékleteik a Városi Múzeum régészeti osztályának tárlóiban. Minden egyéb adat hiányzik.

34. Sírok a ciszterci rendi gimnázium telkén. 1935.

Az új iskolai szárny Kardoss Kálmán-utcai építésének földmunkálatai alkalmával akadtak 35 drb római sírra.

CV.—CXL. sz. sírok. Sírmellékleteik a Városi Múzeum régészeti osztályának tárlóiban. Minden egyéb adat hiányzik.

35. Sírok a hétkaréjos épülettől délre. 1938.

A várplébániától keletre elterülő hétkaréjos ókeresztény épület feltárása alkalmával két római sír került napvilágra.

CXLI. sz. sír. Egyoldalt terméskő falazattal, másik oldalon komokfallal, 50/50/6 cm méretű téglákból készült nyeregteretűvel, csapos gerincsatlakozással. A sír magassága 0.60 m, szélessége 0.70 m, hosszát a csatornaveték megcsonkította. Sírmelléklete nem volt.

CXLII. sz. sír. Hasonló az előzőhöz, csak szélessége 0.65 m, sírmelléklete kis csont karperec.

36. Sír a Mohácsi-országúton. 1938.

Falazott téglasír, részletes leírása a V. M. új gyarapodási naplójában.

CXLIII. sz. sír. Lásd a V. M. gyarapodási naplójában.

e) Boltozott sírkamrák.

1. és 6. sz. rajz. (17., ill. 95. old.)

Külön csoportban tartom szükségesnek tárgyalni a Pécs területén előkerült boltozott sírkamrákat, tekintet nélkül arra, hogy járhatók-e, avagy nem. Szerkezeti szempontból a boltozat készítése ugyanolyan műszaki teljesítményt jelent a különböző méretek esetén is, így tehát szerkezeti feltétlenül ugyanabba a csoportba tartoznak. A festett

ókeresztény sírkamrát, amely tulajdonképpen egy földfeletti cella memoria kriptája, kifejezetten keresztény jellege miatt külön csoportban tárgyalom, de mint magasépítmény tartozéka, így is külön csoportba sorolandó. A többi boltozott sírkamráról, amelyet a feltárás időrendiségében sorolok fel, ez nem igazolódott be.

1. Festett sírkamra a gimnázium helyén. 1716. ?

A „Corographus celebrium Hungariae urbium Artic. Quinque Ecclesiae pag. 230. Edit Cassov, anni 1770.“ szerint a mai ciszterci rendi reálgimnázium épületeként használt egykori jezsuita kollegium alapozásakor („... *Dum vero pro fundamento Collegii Jesuitarum quod modo assurgit*...“) a földben egy belülről festett sírkamrát („... *cryptam ... picturis intrinsecus variegatam*...“) találtak, amelyben egy emberi és egy lófej volt egyéb csontokkal együtt („... *caput humanum simul et equinum cum aliis ossibus*“), amiből arra következtettek, hogy a sírban egy római vezér volt eltemetve. A jezsuita rendházat 1716—26 közt építették, tehát 1716 körül került a lelet napvilágra. Szőnyi szerint a kripa már népvándorlás korabeli, Marosi szerint a IV. sz.-ból származik.

Irodalom: F. i. Corographus. pag. 230. — Szalágyi De statu Lib. IV. 263. o. — Várady-Posta Baranya multja és jelenje II. 195. o. — Szőnyi O. Óskeresztény sírkamra 10. o. — Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület (P. B. M. É.) II. 1909. 12. o. — Szőnyi Pécs Útmutató II. kiadás 38. o. — Kiss Albin A pécsi gimnázium története 14. o. — Dunántúl napilap XVII, 1927. 12. sz. Szőnyi közl. — Szent István Emlékkönyv I. k. Pannonia Sacra 39. o. sajtóhibával. Nagy Lajos közl.

2. Sírkamra a székesegyháztól délre. 1858 előtt.

Haas Mihály szerint a Nemzeti Múzeumban lévő és Romer, Hampel stb. által publikált cédrusfából készült és bronzlemezzel díszített dobozt a székesegyháztól nem messze lelték egy sírboltban, amely valószínűleg a Scitovszky-tér 21. sz. 2743. hr. sz. sarokház telkén feküdt. A sírboltra vonatkozólag minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Haas M. Baranya emlékirat 228. l. — Arch. Ért. X. 1890. 176. o. Romer közl.

3. Sírkamra a Scitovszky-téren. 1880 előtt.

Posta Béla szerint a Búza-piac, ma Scitovszky-tér közelebről meg nem határozott helyén kőboltozatos pincére akadtak (V. ö. b. Falmaradványok 4. Pince (?) a Scitovszky téren. 1888. 85. old.) amely valószínűleg boltozott sírkamra volt. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Arch. Közl. VIII. k. 62. o. — Várady-Posta i. m. II. 191. o.

4. Sírkamra festett sírkamrától délre. 1913. (V.)

A festett sírkamra vízmentesítési munkálatai alkalmával tárta fel Szőnyi és Möller. Mérete 3.98—3.92/3.10—3.16 m, megmaradt oldalfal-

magassága 95 cm, téglából készült észak-déli irányú boltozata beomlott. Falai terméskőből készültek, polyvás habarcs vakolattal. A déli falban 98 cm széles befalazott ajtónyílás van, az északin 60 cm széles félkörű falfülké alsó része látszik. Az északi fal mentén 200/100/80 cm méretű, 10 cm falvastagságú kősírláda helyezkedik el, fedőlapjának töredékei, akroterion díszai a sírkamrában vannak. Padlója döngölt föld. Sírmelléklet nem volt.

Irodalom: Religio 1913. LXXII. 596. old. Szőnyi közl. — Szőnyi Pécs Útmutató II. k. 68. o. — Szent István Emlékkönyv. I. Pannonia Sacra. 68. o. Nagy Lajos közl.

5. Sírkamra a festett sírkamrától nyugatra. 1913. (IV.)

A festett sírkamra vízmentesítési munkálataival kapcsolatosan akadtak rá. Négyyszögű alaprajzú, 197—200/252—246 cm alaprajzi mérettel és 184—196 cm záradékmagassággal, déli oldalfalában 70/197 cm méretű félköríves ajtónyílás van, északi oldalán 70/197 cm méretű falazott téglasír, amelyet egykor téglanyeregтетő fedett. Az észak-déli irányú téglaboltozat téglából, falai téglából és kőből épültek. A sírkamra felett még három római sír volt, tehát nem volt földfeletti építménye. A nyugati oldalon a sír mellett falbontás nyomai látszanak, Szőnyi szerint sírrablók munkája. Az ajtó feltárás előtt kövekkel volt durván kirakva és előtte bronzkulcs feküdt.

Irodalom: Religio f. i. közl. 578. o. — Szőnyi i. m. 69. o. — Szent István Emlékkönyv f. i. közl. 38. o.

6. Sírkamra a festett sírkamrától keletre. 1913. (III.)

A festett sírkamra szigetelési munkálatai alkalmával egy újabb sírkamra falait tapogatták ki keleti irányban hasonló pillérerősítéses falakkal, a sírkamra azonban feltárással nem került. A pillérerősítés folytán valószínűleg szintén földfeletti építmény kriptájáról van szó.

Irodalom: Szőnyi Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922. rajzmellékleten. — U. a. Szent István Emlékkönyv f. i. közl.-ben is.

7. Sírkamra a székesegyház előtti obeliszk mellett. 1922. (VI.)

A székesegyház vízmentesítési munkálatai és a cella trichora felfedezése alkalmával akadt rá Szőnyi és Möller, a terepszint alatt 4.00 m mélységben fekszik, négyyszögű alaprajza cca 232/228 cm méretű, északi falát a középkorban elbontották, déli falában 65/124 cm méretű téglából falazott és küszöbkővel ellátott, megmunkálatlan kötőmbbel áthidalt ajtónyílás van, az oldalfalak terméskőből készültek, az észak-déli irányú boltozat téglából készült. A keleti és nyugati téglafalhoz nyeregтетővel

ellátott terméskőfalazatú sírládák épültek. Sírmelléklet nem volt. Ak-nán keresztül közelíthető meg, de a talajvíz teljesen elöntötte.

Irodalom: Szőnyi Ásatások f. i. közl. 184. old. — Dunántúl napilap 1922. XI. 264. sz. Szőnyi közl. — Szőnyi Útmutató 72. o. — Szent István Emlékkönyv f. i. közl. 35. o.

8. Sírkamra (?) nyomai a székesegyházi tér közepén. 1922.

A székesegyház vízmentesítési munkálataival kapcsolatosan a székesegyház előtti tér középrészén egy támpilléres, valószínűleg csúcsíves stílusú épület földalatti falmaradványai tövében Szőnyi és Möller egy elpusztult építmény színes vakolatörmelékére akadt, amelyből arra következtetett, hogy e helyen sírkamra állott. Falmaradvány nem került elő.

Irodalom: Szőnyi Ásatások f. i. közl. 183—4. o. — Szent István Emlékkönyv f. i. közl. 35. o. sajtóhibával.

9. Festett sírkamra a Széchenyi-tér északi részén. 1927.

A csatornázási munkálatokkal kapcsolatosan a Széchenyi-tér 13. sz. 3246. hr. sz. ház falától délre 9,5 m, az Incédy Dénes-u. sarkától keletre 3,30 m-re 2,25 m mélységben került napvilágra kelet nyugati irányú 195/60/80 cm belmérettel négyszögű alaprajzzal, tégl dongaboltozattal, téglatormelékből és terméskőből készült oldalfalakkal. A nyugati oldalt csak később falazták el. A falak téglatormelékből készült mészhabarcs vakolatára nedves állapotban festés készült, amelyet lemásoltak. A sírládát kiemelték és most a Városi Múzeumban látható. A festés figurális volt és állatalakokat ábrázolt. Részletes leírása Szőnyinél.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. XVII. 9. sz., 12. sz. és 87. sz. Szőnyi dr. közleményei. — Városi Múzeum Gyar. napló II. 1927. 9. t. és színes felvételi rajz. — Szent István Emlékkönyv f. i. közl. 40. o. képpel.

10. Sírkamra ugyanott. 1927.

Az előző mellett, ahhoz hozzáépítve találták, festetlen volt. Minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. 87. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 166. t. — Szent István Emlékkönyv f. i. közl. 40. o.

11. Sírkamra (?) a Káptalan-utca 6. sz. előtt. 1927.

A csatornázás alkalmával akadtak rá az azóta feltárt hétkaréjos épülettel kapcsolatosan. Hosszfalai és bejárati ajtaja került elő. Lásd részletesen a hétkaréjos épület leírásánál (93. old.).

Irodalom: Dunántúl napilap, 1927. 87. sz. — Szent István Emlékkönyv f. i. közl. 40. o.

12. *Kettős boltozott sírkamra a Vörösmarthy-utcában. 1927.*

A csatornázás alkalmával kerültek napvilágra az utcaszint alatt 1.60 m mélységben. Pécsi mészkőből készült oldalfalakkal és téglá boltozattal készültek, az elválasztó hosszfalban faragott kőlappal elzárt 15/25 cm méretű nyílás volt. Az egyikben 6 drb Valentinianus (364—375.) és 1 drb Valens (364—378.) féle pénz volt.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. 87. sz. — V. M. Gyar. napló II. 1927. 243—262. t.

f) Fogadalmi oltárkövek.

5. sz. rajz. (85. old.)

Tekintettel arra, hogy az anyag együttes tudományos feldolgozása még hiányzik, így az eddigi megállapítások esetleg módosulnak, a kimutatásba a felfedezés időrendi sorrendjében a szövegolvasás részletezése nélkül vettem fel a könyagot.

1. Jupiter Optimus Maximus tiszteletére állította Marcus Ulpius Marcellus, a Legio IV. Flavia beneficiáriusa. Közelebbi lelőhely ismeretlen, ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta Baranya multja és jelenje II. 133. o. — C. I. L. III. 3306.

2. Mithras tiszteletére állította ismeretlen tisztelője. Lelőhely Rác-város-Mecsek-alja, közelebbi meghatározás hiányzik. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 135. o. — C. I. L. Suppl. fasc. III. 10283.

3. Sol invictus tiszteletére állította ismeretlen tisztelője. Állítólag a pécsi székesegyházban találták az átépítés alkalmával. Jelenleg a cella trichorában van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 136. o. — Arch. Ért. r. f. 1894. XIV. 390. o. Gerecze P. cikke. — Szőnyi O. A pécsi püspöki múzeum kőtára 43. o. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10284.

4. Virtus és Honos tiszteletére állította Lucius Ulpius Marcellus. Találták a székesegyház mellett. Katancsich szerint Eszéken lelték 1570-ben. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 137. o. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10285.

5. Oltárkő töredék, állította Pannonia Inferior papja és Cibalis duumvirje. Lelőhely ismeretlen. Jelenleg a Cella trichorában.

Irodalom: Szőnyi i. m. 43. o. — Arch. Ért. 1894. XIV. 390. o. Gerecze Péter cikke.

6. Hercules tiszteletére állította ismeretlen tisztelője. A Kert — most Eötvös-utca — déli oldalán, a Neumann-féle borpince építése alkalmával lelték. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. 1901. XXI. 175. o. Juhász László cikke.

7. Liberus tiszteletére állította Paulinus. Lelőhely a patacsi szőlők közelebről meg nem határozott helye. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Városi Múzeum gyar. napló I. 1909. 451. Rk. — Pécs Baranyai Múzeumegyesület Értesítője II. 1909. 87. o.

8. Oltárkő töredék meg nem fejtett felirattal. A postapalota építéssor találták a római alapfalak mellett. Jelenleg a Városi Múzeumban.

Irodalom: Arch. Ért. 1904. 322. o. Gerecze Péter dr. cikke.

9. Jupiter Optimus Maximusnak és Terra Maternek állította Julius Rufus. A Rákóczi-út 38. sz. ház építésénél találták 1911-ben. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. 1911. XXXI. 371. és kk. old. — P. B. M. É. IV. 1911. 151. és kk. old. Szőnyi dr. cikkei. — V. M. Gyar. napló I. 1911. 98. t. 487. Rk,

10. Silvanus tiszteletére állította Julius Rufus Laelianus és Pastor consulok, tehát M. Aurelius (198—217.) és L. Severus (193—211.) idejében. Lelőhely ugyanott. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. 1911. XXXI. 371. és kk. old. — P. B. M. É. IV. 1911. 151. és kk. o. Szőnyi dr. cikkei. — V. M. Gyar. napló I. 1911. 98. 2. 486. Rk,

Irodalom: Arch. Ért. 1901. XXI. 175. o. Juhász László cikke.

11. Fogadalmi oltárkő alsó darabja S L betűkkel. Jelenleg a Városi Múzeumban van, minden egyéb adat hiányzik.

12. Jupiternek és Junonak tiszteletére állította Julius Martinianus és Aurelius. A csatornázás alkalmával a Zsolnay-szobor mellett találták a Rákóczi-úton. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927. 158. 22. — Dunántúl napilap 1926. dec. 25. sz.

13. Fogadalmi oltárkő meg nem fejtett felirattal. A Ciszterci Rend építkezésénél lelték, a Kardoss Kálmán-utca és Széchenyi-tér sarkán (2850 hrsz. telek.) Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló III. 1935. 151. 13.

g) Sírkövek.

5. sz. rajz. (85. old.)

Tekintettel arra, hogy az anyag együttes tudományos feldolgozása még hiányzik, az eddigi megállapítások még módosulhatnak, ép ezért a kimutatásba a felfedezés időrendi sorrendjében vettem fel a kőanyagot a szövegolvasások és ábrázolások részletezése nélkül.

1. Aelius Ursus emlékére állította Aelius Januarius. Teljes felirat. A székesegyház keleti oldalának jobb tornyától nem messze találták, a festett sírkamra környékén. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Koller Prolegomena 18. o. és Elenchus. Tab. XIV. Fig. 4. — Várady-Posta Baranya multja és jelenje, II. 142. és 194. o. — C. I. L. Vol. III. 3310.

2. Lucius Caenidius Secundinus és Florentinusnak állították. Felirattöredék. Találták a püspöki várban közelebből meg nem határozott helyen. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Szalágyi De statu Ecclesiae Pannonicae Lib. IV. 263. o. — Koller i. m. 10. o. és Elenchus Tab. II. Fig. 2. — Várady-Posta i. m. II. 145. és 194. o. — Romer Acta Nova Musei nat. Hung. 161. I. 388. — C. I. L. III. 3312. és Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.288.

3. Ismeretlen halottak emlékére állította, valószínűleg Claudius

Celer. Felirattöredék dombormű részlettel. A várban találták közelebbről meg nem határozott helyen. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Koller i. m. Elenchus. Tab. II. Fig. 6. — Várady—Posta i. m. 146. és 194. o. — C. I. L. Vol. III. 3313. és Vol. III. Suppl. fasc. III. IX. j.

4. Marcus Restutianus és családja részére állította Septimia Ursina. Felirattöredék dombormű részlettel. A püspöki várban találták közelebbről meg nem határozott helyen. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Szalágyi i. m. Lib. IV. 262. o. 1. — Koller i. m. 8—10. o. Elenchus és Tab. II. Fig. 1. — Várady—Posta i. m. II. 144—145. o. és 194. o. — Romer i. m. 159. l. 379. sz. — C. I. L. Vol. III. 3309., és Vol. III. Suppl. fasc. III. 1697.

5. Ceserna Firmilla emelte maga, férje és rokonai számára. Felirat dombormű részlettel. A várban találták közelebbről meg nem határozott helyen. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Szalágyi i. m. Lib. IV. 262. o. — Koller i. m. 10—11. o., Elenchus és Tab. II. Fig. 9. — Várady—Posta i. m. II. 143—144. és 194. o. — Romer i. m. 159. l. 380. — C. I. L. Vol. III. Suppl. Fasc. 10.289.

6. Tiberius Claudius állította. Felirattöredék. A székesegyház elbontott nyugati kapujából került elő, ahol keretkőnek faragták át. Ma a nyitott dómmúzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. 1894. XIV. 389. o. Gerecze P. közl. 3. sz. — Várady—Posta i. m. II. 193. — Szent Mór könyv 329. o. Szőnyi O. közl.

7. Meg nem fejtett feliratú kőtöredék. Találták a székesegyház elbontása és átépítése alkalmával ismeretlen helyen. Valószínűleg elveszett.

Irodalom: Arch. Ért. XIV. 391. o. Gerecze P. közl. 14. sz.

8. Meg nem fejthető felirattöredék. A székesegyház átépítése alkalmával került elő ismeretlen helyről (Gerecze állítása, hogy oltárokba lett volna beépítve, tévedés, maga is helyesbítette.) Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Arch. Ért. 1894. XIV. 389. Gerecze P. közl. 4. sz. — Várady—Posta i. m. II. 145. és 193. o. — Szőnyi O. A pécsi püspöki múzeum kótára 41. o. 8. sz. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.291.

9. Meg nem fejthető felirattöredék. A székesegyház átépítése alkalmával került elő ismeretlen helyről. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 143. o. — Szőnyi i. m. 42. o. 10. sz. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.293.

10. Meg nem fejthető felirattöredék, domborműves részlettel. Találták a székesegyház átépítése alkalmával ismeretlen helyen. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Arch. Ért. XIV. 1894. 391. o. Gerecze P. közl. 16. sz. — Várady—Posta i. m. II. 147. és 194. o. — Szőnyi i. m. 40. o. 4. sz.

11. Publia Ulpia Ruca és gyermekei állították. Felirattöredék domborműves részlettel. Találták a Ferenciek-u. 3. sz. házban, a kapualj alatt volt befalazva balkéz felől. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Koller i. m. 18. o., Elenchus és Tab. XVI. Fig. 10. — Várady—Posta i. m. II. 146. és 194. o. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.292. — Romer i. m. 161. l. 389. sz.

12. Flavia Ingenua emelte férjének, Aelius Messiusnak, aki veterán volt. Feliratos kő domborműtöredékekkel. A Káptalan-utca 6. sz. ház épí-

tése alkalmával találták, a régi épületbe volt beépítve. Ma a Nemzeti Múzeumban van. (A ház eredetileg Káptalan-u. 1. sz. volt.)

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 142. és 194. o. — Romer i. m. 158. o. 375. sz. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.286.

13. Aurelius Julius állította. Olvashatatlan töredék. Találták a Ferenciek-utcájában közelebből meg nem határozott helyen. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 147. és 195. o. — Domaszevszky Arch. Ep. Mitth. XI. 75. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.287,

14. Töredékes felirat név nélkül. Találták a Ferenciek-utcájában, közelebből meg nem határozott helyen. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 147. és 195. o. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.295.

15. Töredékes felirat név nélkül. Találták a Ferenciek-utcájában közelebből meg nem határozott helyen. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 147. és 195. o. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.296.

16. Claudius Maximianus állította. Felirattöredék. Találták a Jókai-tér 3. sz. házban a kapubejárat belső íve felett a boltozatba befalazva. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 147. és 195. o. — C. I. L. Vol. III. Suppl. fasc. III. 10.290.

17. Feliratos kő ismeretlen szöveggel. A Kardoss Kálmán- és Vörösmathy-utca sarkán a 2847 hr. sz. ú. n. Cseh-palota építéskor találták. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Városi Múzeum Gyarapodási napló I. 1908. Bp. 1.410. Rk. sz.

18. Feliratos kő ismeretlen szöveggel. Találták ugyanott. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló I. 1908. Bp. 1.411. Rk. sz.

19. Aelia Aconita, Caesernia és Proxina állították Vernius Martianusnak. Feliratos kő, bal fele hiányzik. A Siklósi-utca, ma Benyovszky Móric-utca 8. sz. 2477. hr. sz. telken találták. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. XXI. 1901. 175. o. Juhász L. közl. — V. M. Gyar. napló I. 1900. 289. Rk.

20. Figurális töredékek női mellképpel. Találták a püspöki vár közelebből meg nem határozott részén. Elveszett.

Irodalom: Koller i. m. 10. o., Elenchus és Tab. XIV. Fig. 2. — Várady—Posta i. m. II. 132. és 194. o.

21. Figurális töredék férfi és nő mellképével. A püspöki vár közelebből meg nem határozott helyén találták. Ma a Nemzeti Múzeumban van.

Irodalom: Koller i. m. 17. o. Elenchus és Tab. XIV. Fig. 1. — Várady—Posta i. m. II. 131—132. és 194. o. — Arch. Ért. R. f. 1881. XIV. k. XLI. t. 6. sz.

22. Dombormű egy férfi, két nő és egy gyermek mellképével. A Siklósi-, most Benyovszky Móric-u. 8. sz. 2477. hr. házban találták. Ma a Városi Múzeumban. A 19. sz. feliratos kővel nem tartozik össze.

Irodalom: Arch. Ért. XXI. 1901. 175. o. Juhász L. közl. — V. M. Gyar. napló I. 1900. 289. Rk.

23. Dombormű hét alak mellképével. Sírkő felső része. Minden egyéb adat hiányzik. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló I. 1909. 2026. 513. Rk.

24. Dombormű férfi és nő mellképével. Töredék. A székesegyház átépítése alkalmával találták közelebbről meg nem határozott helyen. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Arch. Ért. 1894. XIV. 390. o. 13. sz. és 1895. XV. 74. o. 13. sz. Gerecze Péter közl. — Várady—Posta i. m. II. 131. és 193. o. — Szőnyi i. m. 40–41. o. 5. sz.

25. Domborműtöredék delfinnel, tripossal és áldozó alakokkal. A székesegyház körül találták közelebbről meg nem határozott helyen. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Arch. Ért. 1894. XIV. 391. o. 17. sz. Gerecze Péter közl. — Szőnyi i. m. 41. o. 7. sz.

26. Töredék, íves keretdísszel. A székesegyház átépítésénél találták meg nem határozott helyen. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Szőnyi i. m. 42. o. 9. sz.

27. Domborműtöredék gorgonfővel. A székesegyház nyugati kapujához használták fel keretként. Ma a nyitott dómmúzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. 1894. XIV. 389. o. 2. sz. és 1895. XV. 74. o. 2. sz. Gerecze Péter közl. — Várady—Posta i. m. II. 192. o. — Szent Mór Könyv 329. o. 4. sz. Szőnyi közl.

28. Domborműtöredék szalagos koszorúval. A székesegyház nyugati kapujához használták fel keretként. Ma a nyitott dómmúzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. 1894. XIV. 389. o. 1. sz. Gerecze Péter közl. — Várady—Posta i. m. II. 192. o. — Szent Mór Könyv 329. o. 3. sz. Szőnyi O. közl.

29. Domborműtöredék lovas alakkal. A székesegyház nyugati kapujához használták fel keretként. Ma a nyitott dómmúzeumban látható.

Irodalom: Szent Mór Könyv. 329. o. Szőnyi közl.

30. Domborműtöredék arcképpel. A székesegyház nyugati kapujánál használták fel keretként. Ma a nyitott dómmúzeumban van.

Irodalom: Szent Mór Könyv. 329. o. 5. sz. Szőnyi közl.

31. Sírkőtöredék. Előkerült a pécsi városház újjáépítése alkalmával a mai városház 3388. hr. sz. telkén. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló I. 1905. 179.295. Rk.

32. Sírkőtöredék. Előkerült a pécsi városház újjáépítése alkalmával a mai városház 3388. hr. számú telkén. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló I. 1905. 179.296. Rk.

33. Dombormű két kéz és két gyermekalak töredékeivel. Előkerült a székesegyház újjáépítése alkalmával. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Szent Mór Könyv 329. o. Szőnyi közl. 6. sz.

34. Domborműtöredék delfinnel. A székesegyház átépítése alkalmával került elő. Ma a cella trichorában látható.

Irodalom: Arch. Ért. 1895. IV. 390. o. 6. sz. Gerecze közl. — Várady—Posta i. m. II. 193. o. 6. sz. — Szőnyi i. m. 40. o. 3. sz.

35. Domborműtöredék kígyótestű állattal. A székesegyház átépítése alkalmával találták. Ma a cella trichorában van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 193. o. 5. sz. — Szőnyi i. m. 42. o. 11. sz.

h) Egyéb vegyes római kori leletek.

Itt felsorolom mindazokat a római kori leleteket, amelyek fenti csoportokba nem oszthatók, csekély számuk miatt viszont külön csoportok képzése még nem indokolt.

1. Férfialak torzója. A székesegyház átépítése alkalmával találták, közelebről meg nem határozott helyen. Jelenleg a cella trichorában van.

Irodalom: Arch. Ért. XIV. 1894. 390. o. 7. sz. és 1895. XV. 74. o. 7. sz. Gerecze közl. — Várady—Posta Baranya multja és jelenje II. 127. és 193. o. — Szőnyi: A pécsi püspöki múzeum kötára. 42—43. o. 12. sz.

2. Figurális domborműtöredék, Nereida. Lelőhely ismeretlen. Horváth Antal ajándéka, tehát valószínűleg a város területéről való. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Városi Múzeum Gyar. napló I. 2026/503. Rk.

3. Szobortöredék. A Kardoss Kálmán-utcai ú. n. Cseh-palota, 2847. hr. sz. telkén lelték. Jelenleg a Városi Múzeumban van.

Irodalom: V. M. Gyar. napló I. 1908. 1713. 412. Rk.

4. Mozaikpadló a Littke-telken. Haas szerint Pajnády úr pincéjében lelték, ma a Scitovszky-tér 12. sz. 2826—27. hr. sz. telek, amelyen a Littke-féle pezsgógyár és hatalmas pincéi vannak. E pincék állítólag összeköttetésben voltak a székesegyház környékével. A mozaikpadlóra vonatkozó minden egyéb adat hiányzik.

Irodalom: Haas Baranya emlékirat 226. o. — Várady—Posta i. m. II. 191. o. — Szőnyi Ottó: Pécs Útmutató II. kiadás 75. o. — Szőnyi: Pécsi őskeresztény sírkamra 10. o.

5. Mozaikpadló a Káptalan-utca 6. sz. házban. Az új kanonoki ház építése alkalmával találták 1841-ben. Eleinte fürdő padlózatának hitték, mai álláspont az, hogy valószínűleg egy sírkamra padlózatáról van szó. A kérdés még nincsen lezárva. Ma egy darabja a Dómmúzeumban, a többi a cella trichorában van.

Irodalom: Várady—Posta i. m. II. 191. o. — Haas Mihály i. m. 226. o. — Szőnyi i. m. kötár 44. o. 17—22. s. — Szőnyi i. m. útmutató 67—72—75. o. — Szőnyi i. m. sírkamra 10. o.

6. Mérföldjelzőkő részben csonkult felirattal, olvasása hiányzik. A Rákóczi-út 38. sz. 2074. hr. sz. telken egy földalatti falba beleépítve találták. Ma a Városi Múzeumban van.

Irodalom: Arch. Ért. XXXI. 1911. 371. és kk. o. Szőnyi közl. — Városi Múzeum Gyar. napló I. 1908. 41. 409. Rk. és I. 1911. 57. 409. Rk.

7. Sírláda az Aranyhegyen. Haas szerint 1773-ban találták, összedarabolták, oldalképeit a püspöki laknál befalazták, fedelének egy részébe Klimó püspök síriratát vésték. Ez utóbbiak az Egyetemi Könyvtár Szepessy-utca 8. sz. 2880 hr. sz. épületében a bejárati folyosón vannak elhelyezve. A többi rész holléte ismeretlen. Mérete, közelebbi leelőhelye ismeretlen.

Irodalom: Koller Prolegomena Elenchus és Tab. II. Fig. 3—4—5. — Haas i. m. 223. o. — Várady—Posta i. m. II. 139. o.

8. Sírláda a Káptalan-u. 6. sz. ház előtt. Találták a csatornázás alkalmával, 1927-ben. Mérete 203/102/71 cm, falvastagság 11 cm, belméret 179/89/65 cm. Fedlapja összetört. Fenéklukasztás, felírás, vagy dombormű hiányzik; anyaga mészkő. Sírmelléklet: egy Diocletianus (284—305) féle pénz, téglanyagú báránfej, vonaldíszítéses agyagtöredék stb. A Városi Múzeumban van.

Irodalom: Dunántúl napilap 1927. XVII. 87. sz. — Városi Múzeum Gyar. napló II. 1927. 172—174. t. 36—39. sz.

9. Sírláda, az Incédy Dénes-utca 5. sz. 2891. hr. sz. ház előtt. Találták a csatornázás alkalmával 1927-ben, 2.00 m mélységben. Mérete 104/68/46 cm, belmérete 89/54/25 cm, oldal és fenéklukasztásokkal, alsó éltompítással, fedlap nélkül. Sírmelléklet nem volt. Kétséges, hogy tényleg sírláda volt-e (gyermekszarkofág?).

Irodalom: V. M. Gyar. napló II. 1927, 167. t. 32. sz.

3. Sopianae érintő római főútvonalak.

8. sz. rajz (135. old.)

Az Itinerarium Antonini szerint Sopianae-Pécset a római korban az alábbi útvonalak érintették Finály Gábor szövegezésében (Római utak a Dunántúl, Arch. Ért. 1902. 164. és kk. old.):

I. 232 : 7. Antianaetól kezdve; 8. Suppianis mpm. XXX.; 233 : 1. Limusa mpm. XXII; 2. Silacenis mpm. XVI. stb.

VI. 264 : 1. Sopianae-től [Aquincumig mpm. CXXXV (var. CXXV)]; 2. Ponte sociorum mpm. XXV; 3. Valle Cariniana mpm. XXX. stb.

VII. 264 : 7. Sopianae-től [Brigetioig mpm. C (var. CX)]; Jovia mpm. XXXII. (var. XXII); Fortiana mpm. XXV. stb.

VIII. 267 : 4. Antianaetól kezdve; Sopianis mpm. XXX; Ponte Mansuetina mpm. XXV; Pricciana mpm. XXX... stb.

Az egyes felsorolt állomáshelyeket a kutatás eddig az alábbiak szerint rögzítette:

Antianae: Baranyabán (Graf András, A Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása, 1936. 111. 112. és 117. o.)

Sopianis—Suppianis—Sopianae: Pécs (Graf. i. m. 88, 111, 117, 121. és kk. o.)

Limusa: Romer, Finály és Graf szerint Szigetvár (Graf i. m. 124. o.)

Silacensis—Silaceniae—Silacaenae: Finály és Graf szerint Beleg (Graf i. m. 124. o.)

Ponte Sociorum—Pons Sociorum: Ódombóvár (Graf i. m. 118. és kk. o.)

Ponte Mansuetina—Pons Mansuetina: Ódombóvár (Graf i. m. 118. és kk. o.)

Valle Cariniana—Vallis Cariniana: Finály szerint Kisdád, Graf szerint a Kapos völgye, illetve annak közelebről meg nem határozott pontja. (Graf i. m. 119. o.)

Jovia: Romer szerint Döbrököz, Domasevszky és Finály szerint Pusztá—Hetény. (Graf i. m. 119. és kk. o.)

Fortiana: Finály szerint Felsőnyék, Graf szerint Szilasbalhás. (Graf i. m. 120. o.)

Tricciana: Romer szerint Ságvár, Domasevszky szerint Bábonny, Finály szerint Nagyberény, Graf szerint Mezőkomárom környékén. (Graf i. m. 122. o.)

Sopianae tehát öt útvonal csomópontja volt, az első Antianaen át Mursa—Eszékre, a második Limusa—Szigetváron át Savaria—Szombathely felé, a harmadik Pons Mansuetinán át Arrabona—Győr felé, a negyedik Pons—Jovián át Brigetio—Ószöny felé, az ötödik Pons—Sociorumon át Aquincum—Óbuda felé vezetett.

4. Sopianae elhelyezkedésére vonatkozólag eddig kialakult vélemények.

5. sz. rajz (85. old.)

1. Szalágyi István. 1780.

Sopianae lokalizálását illetőleg kifejtett elgondolások sorozatát Szalágyi Salagius István pécsi kanonok, történétíró (1738—1796) nyitja meg, aki „De statu Ecclesiae Pannonicae” című munkájának IV. kötetében fejt ki felfogását. (I. m. 261—264. old.) — Megfigyelései, valamint az azidőig ismeretes leletanyag alapján az egykori római várost a mai belváros területére helyezi, a belvárost körülövező középkori városfalakat is római eredetűnek tartja, a castrumot pedig a székesegyház alapformájában találja meg. Posta Béla fordításában (Várady: Baranya multja és jelenje. 1896—97. II. 103—104. old.) a következőket mondja: „...Városunk ősrégi falai olyan kövekből emeltettek, melyeket mi darázskőnek hívunk, nem valami sok négyszögű és kerek toronyokkal vannak ékesítve, körületük lassú járással körülbelül egy óra járásnyi... Hajdan erős és falakkal körülvett vár, mely a városra néz, a dombon fekszik. Ha ezeket a hasonló római építkezések módorában jártas ember szemügyre veszi, lehetetlen, hogy fel ne ismerje azokban a római formát. De igazi római castellum formája van Péter királynak a várban lévő főtemplomának is... faragott kockakövekből művészi módon nem is annyira építve, mint inkább római castellumból átalakítva. Ennek bizonyítéka a faragott kockakövekből épített négyszögletes négy torony, melyek az egész épülettömbnek oldalait a négy szögleten erősítik oly módon, amelynek mását, amennyire tudom, semmiféle keresztény templomnál nem találjuk. A templom homlokzatán lévő különböző anyagokkal megtöltött ívek, valamint a padlata alatt levő hatalmas falak oly módon vannak elhelyezve, hogy ezekben senki sem találhat semmi, a templom céljaival egyező dolgot. Továbbá nem rég egy a templom alatt elvezető földalatti vízvezeték hatalmas nyomaira is akadtak. Hogy e hatalmas építményt, melynek alakja inkább castellumra, mint templomra emlékeztet, hajdan rómaiak lakták, mutatja az a négy kő, melyet itt nem sok évvel előbb ástak ki...” Szalágyi fent közölt életrajzi adatai szerint a székesegyházat még az 1804 előtti, azaz a Pollák-féle átépítést megelőző állapotában ismerte, amelynek másutt részletesen ismertetendő homlokzati képeit Koller kanonok „Prolegomena”-ja őrizte meg számunkra. (Tab. V.: nyugati homlokzat, Tab. VI.: keleti homlokzat, Tab. VII.: északi homlokzat és

Tab. VIII.: déli homlokzat.) E rajzok másolatai a székesegyház Dóm-múzeumában láthatók, reprodukcióban megjelentek a Magyar Művészet 1929. évf. 8. számában (456—457. old.) A homlokzatok alapos vizsgálata alapján igazat kell adnunk Szalágyinak abban, hogy az akkori állapotnak megfelelő és laikusok számára teljesen zürzavaros, toldott, foldott homlokzatok alapján, mint alapformára, római castellumra következtetett. A keleti és nyugati homlokzatok hajózáradékainak feltűnően későbbi eredetű, pilonszerű, különböző rétegződésű, egyenes lezárású faltömbjei, a keletről látszólag minden szerves összefüggés nélkül csatlakozó apsisok, a különböző részletképzésű és magasságú tornyok, a déli homlokzat féloldalas kápolnatoldaléka, bejárata és a déli hajó különböző időből származó ablakai, az északi homlokzat toldott, foldott kápolna sora, végül az apsisok és tornyok befalazott, illetve később tört falnyílásai jogosan kelthették Szalágyiban azt a meggyőződést, hogy itt egy római castellum alaptömbjéről van szó, amelyet a honfoglalás után, Szent István templomépítő rendelkezései, majd a fokozódó igények alapján bővítettek, alakítottak, fejlesztettek a XVIII. század végén fennálló állapotá. Klimó püspök (1751—1777.), majd Eszterházy püspök (1780—1799.) idejében a székesegyház belsejében és külsején nagyobb átalakítási munkák is készültek, oltárokat állítottak, ekkor létesült az azóta elbontott átjáró folyosó is a püspöki palota felé, így a különböző bontási és átalakítási munkák során a templom testéből az egykori római kultúrának igen sok másodlagos elhelyezésű emléke került elő, valószínű tehát, hogy már a közhangulat is a római vonatkozásokat állította a problémák középpontjába. A Szalágyi által megemlített és bizonyítékkul felhozott földalatti vízvezetékekkel másutt részletesen foglalkozom. Figyelemre méltó Szalágyi közlésében a templom padozata alatti hatalmas falakra való hivatkozás is, ami arra mutat, hogy valamilyen nagyobb átalakítási munkát alkalmával Szalágyi idejében a templom belsejében olyan alapfalakra akadtak, amelyek az akkori falszerkezettel semmi összefüggést nem mutattak. Szalágyi e falakat, egyéb magyarázat hijján a castellum belsejében létesült rómaikori épület alapjaival hozta kapcsolatba.

2. Koller József. 1780.

A rómaikori Pécs lokalizálására vonatkozólag Kollernél sem a Prolegomenában, sem a Historiában adatot nem találunk, véleménye valószínűleg megegyezett kortársáéval, Szalágyi Istvánnal, így tehát könyveiben erre külön nem is tért ki.

3. Aigl Pál. 1838.

Aigl Pál „Historia Brevis Venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis“ c. művében mindenben Szalágyi felfogására támaszkodik, őt idézi, önálló megállapításokat alig tesz, a kapuk római eredetét például így igazolja „Hogy ezek a kapuk a rómaiak idejében már állhattak, kitűnik abból... hogy Attila támadásainak idején Pannonia egész polgársága Pécsért kért és kapott menedéket.“ (162. o.).

4. Haas Mihály. 1845.

Haas Mihály belvárosi plébános, később szatmári püspök az 1845-ben megjelent „Baranya Emlékirat” című művében az időközben előkerült, javarészből a székesegyház 1805—1827. évek között Pollák Mihály tervei szerint végrehajtott átalakításából, a Szathmáry-féle épület elbontásából és a várplébánia építéséből (1780) származó leletanyag alapján, Koller József adatai szerint, de Szalágyi előbb ismertetett megállapítása nyomán a római polgár-várost értelem szerint ugyancsak a mai belváros helyére teszi, a külső vár falait szintén római eredetűnek tartja és a székesegyházat az egykori castellummal azonosítja. Művének 223. és kk. oldalain a következőket mondja: „... a székesegyház... *hihetően római erődítményből (castellum) alakítottát át k. templommá. Aztán a még fönlevő, kerekded tornyokkal erősített városfalak is római eredetűek... A megerősített városban fekvő római castellum, vagyis az úgynevezett vár és az utcák még jelen felosztásában is római táborra mutatnak...*” Ez utóbbi mondatára, amely különben is ellentmondást tartalmaz, mert a tábor a castrumban volt és nem a városban, itt külön rá kell mutatnom, mert Haas a szöveg szó szerinti értelmezésével a római táborra mutató utcabeosztást a mai belváros területén akkor már meglévő utcákra érti, így a római polgárvárost is táborrendszerűnek tartja. Ez a megállapítás az akkori ismeretek szerint nem jelentett feltűnő ellentmondást. Posta Béla a századforduló előtt, Pleidell Ambrus pedig a közelmúltban ezt a mondatot, mint alább látni fogjuk, teljesen hibásan, illetve minden kritika nélkül átveszi és állításainak igazolására felhasználja. Haas felfogásának igazolására felsorolja a Koller által reprodukcióban közölt Stirling-telki római téglaboltívet, a Xavér-templom felé vezető (szerinte „bizonyosan”) és a Zsolnay ház hely előtti (szerinte „hihetően”) római utcakövetet, a székesegyház környékén előkerült feliratos és egyéb köveket, az őskeresztény sírkamrákat, mozaikpadlányomokat, nemkülönben az akkori tudományos kutatás történeti adatait. Határt nem ismerő lelkesedésben megállapításait a következő szavakkal zárja: „... *Római eredetű városfalaink... jelenleg is mutatják még, hogy valóban nagy volt a fallal kerített Sopianae, csaknem oly nagy, mint jelenleg Bécs belső városa, nem is említve azt, hogy az említett bástyákon kívül is roppant épületekromok találhatók... Jeleskedett tehát minden bizonynyal városunk nemcsak erős sáncai és bástyáival és különösen fellegetőjével, hanem még a benne számosan tanyázó és szüntelenül föl s alá szállongó katonaság számára szolgáló szállások, élésházak, postahivatal és más középületekkel is...*” Haas Mihály 1852-ben megjelent „Gedenkbuch der K. freien Stadt Fünfkirchen” című munkája (6, 9 és 11 old.), eltérő megállapítást nem tartalmaz. Haas Emlékiratának jelentősége főként abban rejlik, hogy Pécs történelmi fontosságával ő ismertette meg először magyar nyelven a nagyközönséget.

5. Rupp Jakab. 1870.

Rupp Jakab „Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre” c. munkájában Pécsről, illetve Pécs római kapcsot-

latairól csak annyit mond, hogy itt „már nagy Konstantin császár korában, püspökség szerveztetőén, virágzott a keresztény religió.” (I. k. 353. o.), azonban sem a város római kori helyéről, sem a várfalak, illetve székesegyház római kapcsolataival nem foglalkozik, a székesegyház Henszlmann hatása alatt a XII.—XIII. századból eredezteti. Inkább lexikális jellegű leírásában főként Haas, Koller és Henszlmann adataira támaszkodik.

6. Brüstle József. 1880.

Brüstle József „Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque Ecclesiensis” c. művében Szalágyinak a vár, város és székesegyház eredetére vonatkozó, előbb ismertetett megállapításait veszi át szó szerint és új megállapításokat nem tesz (I. 5. és kk. o., II. 40. o.).

7. Ágh Timót. 1894.

Ágh Timót dr. „Emléklapok Pécs sz. kir. város multjából és jelenéből” c. könyvében a következőket mondja: „... A székesegyház és közelebbi környékén (a mai belvárosban) volt minden valószínűség szerint a római Sopiana (l. jegyzet: Azon állítás, hogy a székesegyház római Castrum alapján állana, nem bizonyítható. A Castrum alatt valószínűleg az egész fellegrár értendő, vagyis az a külön kőfállal kerített kis tér, mely a belváros északnyugati sarkában állott, a mint ez a mult századbeli képeken is világosan látható. E tér délre körülbelül a Sétatér felső széléig, nyugatra a nyugati bástyáig és sáncig, északra a maig meglevő falakig keletre, talán a legutóbbi időig katonai raktárnak használt káptalani épületig terjedt.) A kereszténység első századaiban az építkezés e területet alig haladta túl. A falakon kívül gazdasági épületek állhattak csupán. A falakon kívül való építkezési kedvet bizonyára a későbbi békés idők hozták meg...” (17. o.) Majd a székesegyházzal kapcsolatosan így ír: „... Azon a helyen, hol e nevezetes épület áll, minden valószínűség szerint már az ős időkben egy, vagy több egyház állott; sőt csaknem bizonyos, hogy a római Sopianae középpontja is e kis terület lehetett. E tért egész a mult század végéig a római castrumok alakjának megfelelő várfalak és négyszögletét köralakú bástyák övezték, s ez a pécsiak által ma is várnak nevezett terület a fennálló éjszaki és nyugati falaktól délre, illetőleg keletre csak a sétatéri vasrács és plébánia épület tájáig terült el, s míg falai állottak, árkok vették körül... A keresztény buzgóság itt templomokat, s földalatti temetkező helyeket épített és művészi festményekkel díszítette...” (208. o.). Ágh Timót dr. a székesegyházat Henszlmann alapján eredezteti, a városlakokat sem hozza a római korról kapcsolatba (216. o.).

8. Juhász László. 1894.

Juhász László ügyvéd, régész, a Városi Múzeum tulajdonképeni megalapítója (a város által megvett gyűjteménye alkotja a Múzeum magvát, v. ö. dr. Szőnyi Ottó: Pécs, Utmutató, II. kiadás 84. old.) „Baranya vármegye és Pécs város régészete” című 1894-ben megjelent össze-

foglaló művében. Szalágyi és Haas felfogásától eltérőleg azt állítja, hogy „... Pécs^{ett} a régi castellum a vártemplom és a püspöki székhely körül ma is részben fennálló várfalak belső területén volt, mely magában foglalta még a mai alsó sétatér felét is. A Littke háznál iránya északnak húzódván, ez északi fallal összefüggött. E castellum lakóinak temetkező helye a Littke és ezzel szomszédos telkek területe volt. A későbbi római időkben, midőn a külső területeken szóróányosan lakott villák részint az újra elszaporodott bennszülöttekkel, részint a mindinkább feltűnedező barbárok támadásai miatt biztos lakóhelyül már nem szolgáltak, építették a nagy körfalak, hogy a római elemnek Sopianae biztos menhelyül szolgálhatott... Minthogy az antoninusi útmutató (itinerarium) e vidékről mint Sopianae^{ről} többes számban emlékezik meg... ez elnevezés gyűjtőnév természetével bir... egész természetesen fogja szíves olvasó találni azon állításomat, hogy Sopianae alatt nem egyedül a mai Pécs, hanem minden a Mecsek lejtőin talált colonia összevéve együttesen értetett...” (I. m. 28. old.) Juhász tehát Szalágyihoz és Haashoz képest egyrészt nagyobb területre terjesztette ki Sopianae fogalmát, és pedig a környékbeli települések összességére, másrészt a castellumot a székesegyház alapterületével szemben a középkori belső vár és az alatta lévő mai sétatér fél területéből alakított castrummá bővíti, megállapítja ennek sírmezőjét, majd a polgár város fokozatos kiépítésével és megerősítésével jut el a mai belváros területére kiterjesztett és fallal övezett római polgárvároshoz. Állításait adatokkal nem támasztja alá, de felfogása már csak az akkor ismeretes leletanyag bizonyos egyoldalú beállításával is érthető, külön nem is hangsúlyozva azt, hogy — mint az számottevő gyűjteményéből is kiderül — Pécs és környékének az akkori időkben talán legalaposabb ismerője volt és kutatásai alkalmával olyan nyomokra is bukkanhatott, amelyek feljegyzés hiján számunkra teljesen elvesztek. Komolyságát és jelentőségét az a tény bizonyítja a legjobban, hogy Sopianae név — kutatása (vitéz Mészáros Ede dr.: Sopianae, Pécs római kori neve. 1936.) Pécs koloniális összetételére vonatkozó feltevését mindenben igazolta, az Ürögi völgyben, valamint a Diós-dülőben közelmúltban előkerült fal és burkolat-leletek pedig módot nyújtanak a telephelyek közelebbi megállapítására is.

9. Posta Béla. 1897.

Posta Béla országos hírű régész, a dr. Várady Antal szerkesztésében megjelent „Baranya multja és jelenje, 1896—97.” II. kötetében Szalágyi felfogásának szószerinti közlése után a székesegyház 1882—1891. években végrehajtott Schmid Frigyes-féle restaurálása alkalmával kibővült leletanyag ismeretével felvértézve polemizál Szalágyival, Juhász felfogására egyáltalán nem hivatkozik, azt figyelemre sem méltatja. Haast is csak adataiban idézi, a legfeltűnőbb azonban az, hogy Szalágyi felfogásának egészen más értelmezést ad, mint ami pár sorral előbb közölt szövegéből kiolvasható. Ha még Haas kissé zavarosan tábor beosztására mutató utcákról is beszél, Haas sem, de Szalágyi még kevésbé mondja azt, hogy a mai belváros egész területe castrum, vagy castellum volt. Szalágyi határozottan a székesegyház területét jelölte ki, mint a

castellum helyét, amely méreteinél fogva ilyen célra meg is felelhetett. Szalágyi és Haas, még ha határozottan nem is mondták, de értelmezés szerint az akkor ismeretes analógiák (italiai megerősített római polgárvárosok) alapján fallal körülvett polgárvárosról beszéltek. Posta viszont azt vitatja, hogy e nagy terület (t. i. a belváros fallal körülvett területe) még légiós táborok céljaira is nagy lett volna, tehát szélmalom-harcot vív egy nem létező feltevessel, a város különböző pontjain talált sírok, útnyomok, ezek feltételezett kiegészítése alapján a 12 táblás törvényre és Cohausen megdönthetetlen megállapításaira hivatkozva verítönkre az ellenséget. Ha csak ez az ellenség a laikus közönség körében kialakult téves közfelfogás nem volt, mint ahogy ma is hajlandók vagyunk a festett sírkamrákat katakombának minősíteni. Posta végül is a castrumot és várost a következőképpen lokalizálja: „... *Ha volt Pécsnek a római korban katonai őrsége, úgy annak táborhelyét másutt, mint a mai várban nem kereshetjük, hol az utcáknak még jelenlegi fölosztása is római táborra mutat s hol 1841-ben a székesegyháztól nem messze, egy kanonoki ház építése alkalmával római fürdőre akadtak... Sírhelyeket ugyan itt is földöztek fel... a székesegyház közelében... e sírok azonban már a keresztény időszakból valók... A várost magát ettől nyugatra kell helyezni, különösen a szigeti külváros tájára, hol az utcakövezet maradványai még Haas idejében jó szolgálatot tettek... és pedig annál inkább, mert a középkori falakon kívül találtak a város alatti részen ölnél szélesebb alapfalakra... Sopianaet azonban fontosabb katonai jelentőségű helynek nem tarthatjuk... igazi polgárváros ép úgy, mint a megye belső területén lévő többi telep is...*” Posta tehát egyéb kellően nem mérlegelt adaton kívül az utcák római táborra való beosztását szószerint átveszi Haastól, a jóakarató laikustól és anélkül, hogy annak értelmét vizsgálná, transzponálja mint saját meggyőződését. (I. m. 104—105 o.)

Haas, mint láttuk, a székesegyházat tartotta a római város castrumának, de ugyanakkor a mai belváros utcáit is táborrendszerűnek látta. Posta idejében vár alatt csak a püspöki palota környékén elterülő belső várat nevezték és értették, mert akkor a belváros-külső vár körítő falaiból alig látszott már több, mint ma és az is köztudomású volt, hogy a középkori belső vár és város-külső vár két különböző fogalom. Posta mégis a római táborra mutatható utcabeosztásról beszél a várban, ahol pedig utcabeosztásról egyáltalában nem is lehet szó. Ha pedig Posta a vár kifejezést az egész belvárosra értette volna, egy pillantása az akkor már közkezen forgó városi térképekre meggyőzhette volna arról, hogy ezekkel az utcákkal kapcsolatosan táborszerű beosztásról Pécsen nem is lehet beszélni különösen akkor, ha előbb ezt már maga is lehetetlenségnek tartotta. De erről bővebben később. Mégis itt vagyok kénytelen megállapítani azt, hogy Posta hatalmas felkészültsége mellett sem foglalkozott a város lokalizálásával olyan alapossággal, mint aminőt Pécs római kori állapotát tárgyaló és mindezideig egyedülálló és egyetlen kútforrásul szolgáló hatalmas tanulmánya megérdemelt volna. A legújabb kutatók megállapításait a tekintélyi elv alapján részben, vagy egészen átvették, esetleg más megállapításokkal kiegészítették, anélkül természetesen, hogy a helyszíni vizsgálat alapján kellően megrostálták volna, így a szakirodalomban ma is irányadó megállapí-

tások súlyos tárgyi tévedésen alapulnak és a tényleges helyzetnek egyáltalában nem felelnek meg.

10. Gerecze Péter. 1904.

Dr. Gerecze Péter, az Archeologiai Értesítő XXIV. 1904. kötetében a pécsi postapalota építésénél talált alapfalak továbbkutatásával kapcsolatban szintén kifejti Pécs római elhelyezkedésére vonatkozó álláspontját. Szerinte „... Az eddigi sírleletek arra mutatnak, hogy a *Mecsek* lankásabb alsó lábánál, vagyis a mai országút és a főutca közötti részen terülhetett el a város, mert a mai Fő, vagy Király-utca az egykori fő-, kelet-nyugati közlekedés irányát jelzi. Ennek mentén a dóm terén s a mai takarékpénztár helyén, tehát a nevezett főút irányából jöttek elő a sírközládák és ha a castrum, minden valószínűség szerint, fönnebb, a dóm körül magas lapályon foglalt helyet, ahol később a vár keletkezett, maga a város természetszerűen a fő közlekedési irány alsó oldalán, tehát a szóban forgó alapfalak táján terülhetett el...” (I. m. 322 és k. o.) A Gerecze által említett Fő-utca a mai Király-utca, az országút pedig a mai Rákóczi-út, amelynek keleti irányú meghosszabbítása a Zsolnay Vilmos-út, illetve Pécsváradi országút, nyugati irányban pedig a Szigeti országút.

11. Szőnyi Ottó. 1907.

Dr. Szőnyi Ottó első lokalizálási álláspontját a pécsi őskeresztény sírkamrárt tárgyaló munkájában fejtette ki, majd felfogását a később napvilágra került leletanyag alapján revideálta, a folytonosság szempontjából azonban szükségesnek tartom az 1907. évi elgondolását is ismertetni. Szőnyi említett művében a következőket írja: „... Ha nevezetes város volt is Sopianae Pannoniában, nem hisszük, hogy nagy kiterjedésű lett volna. Szalágyi, Koller és Haas tévedtek akkor, mikor azt állították, hogy a városnak még részben ma is fennálló falai római eredetűek, mert a falak építési módja nem római; aztán nem lehet elgondolni, hogy miért kerítették be a rómaiak ekkora területet fallal, mikor bizonyos, hogy itt, a védelmi határvonalától a Dunától messze eső belterületen nagyobb számú katonaság nem tartózkodott s így táborra szükség nem volt. A bennszülöttekből alakult néhány cohors vagy lovas alanak befogadására elég volt egy 70—80 cm hosszú castellum, amelyeket a Duna mentén építettek a rómaiak. A pécsi castellum létezése pedig bizonyítva nincs, mert Szalágyinak azt a föltevését, hogy a mai pécsi székesegyház volt a római vár, mert alakja, négy tornya, s a padlója alatt talált erős falak hasonlítanak a római castellumokhoz és Juhász Lászlónak kombinációját, mely a mai alsó sétatér felét is a vár területének minősíti — alaposnak nem tarthatjuk. Végre a sírleletek tanúsága szerint a temetők mind a város falain belül estek volna, már pedig a XII. tábla megtiltotta a városban való temetkezést és halottégetést...” Szőnyi ezután felsorolja az eddig ismert belvárosi római sírleleteket és így folytatja: „...Mindezekből következtethetjük, hogy városunk e részén (t. i. a székesegyház, Király- és Ferenciek-utca által határolt területén) volt a temető. A római várost tehát másutt

kell keresnünk... Haasnak a Ferenc-kápolna felé vezető út római eredetére való közlése alapján megállapítja, hogy „...*Valószínűleg itt* (t. i. a Szigeti külváros középső részén, a Makár-utca környékén, a belső vártól nyugati irányban) *terült el a római Sopianae, s ennek tövében húzódott a római országút, melyet a temető szegélyezett a rómaiak azon ismert szokása szerint, hogy az utak mellé temetkeztek. Föltevésünk nincs nehézség nélkül, amelyeket alaposan csak ásások eredményeivel lehetne eloszlatni...*” Szőnyi dr. ezután ismerteti az addig napvilágra került mozaik padlóleleteket, útnyomokat, sírládákat, majd aquincumi analógiák alapján elképzelése szerint leírja Sopianae elképzelt belső beosztását, középületeit, végül az addig ismert őskeresztény leletek (cubiculum, stb.) alapján kimutatja, hogy a castellum semmi esetre sem lehet a székesegyház körül, azaz az egykori őskeresztény temető helyén. (I. m. 8. és kk. o.).

12. Szőnyi Ottó. 1929—1936.

Dr. Szőnyi Ottó módosított álláspontját röviden a Magyar Művészet pécsi számában (1929. 8. sz. 442. kk. old.) fejt ki, mondván: „... a római Pécs nem lehetett nagy kiterjedésű. A postapalota (Deák-utca) és a Rákóczi-út környékén volt a zöme. A temetők a székesegyháztól a Király-utca elejéig és Ferenciek utcájáig terjedtek...” Ugyanezt írja a Pécsi Útmutató mindkét kiadásában is (I. 2. old. II. 20. old.), valamint magánfeljegyzéseiben és lexikális közléseiben. Szőnyi dr. álláspontját véglegesen a szent Mór könyvben megjelent posthumus tanulmánya rögzítette le: „... a rómaiak a 12 táblás törvény értelmében sem a várbán, sem a városban nem temetkeztek és halottakat ott nem égettek el. Még ma is folyton kerülnek elő római sírleletek azon a nagy területen, amely a székesegyháztól délre és délkelet felé terül el. Ez volt a római temető. A római város ellenben a mostani postapalota környékén volt. Várat valószínűleg egyáltalában nem építettek a rómaiak Sopianae-ban...” (296. old.).

13. Pleidell Ambrus. 1934.

Pleidell Ambrus „A magyar várostörténet első fejezete” címen a Századok LXVIII. évfolyamában megjelent tanulmánya 285. és kk. oldalain a következőket írja: „... *A véletlenül felszínre került archeológiai leletek alapján határozottan megállapítható, hogy Sopianae római táborhelye a mai székesegyház körüli magasabb lapályon foglalt helyet, ahol — Posta Béla szerint — az utcák felosztása még most is római táborra mutat, s ahol — nem messze a székesegyháztól — egy kanonoki ház építése alkalmából márvánnyal vegyes mozaikkal kirakott padlatú római fürdőre akadtak. A polgárvárost Posta ettől nyugatra, a mai szigeti külváros tájára helyezi, főleg annak alapján, hogy itt a római utcakövezet maradványai meg voltak a múlt század közepén is, kétségtelen azonban, hogy a város zöme — mint Szőnyi Ottó hiszi, a mai Deák-utca és Rákóczi-út környékén feküdt, ahol Pécs régiségeinek legavatottabb ismerője, Gerecze Péter is képzelte...*” Pleidell ezután ismerteti a csatornázási munkálatokig ismert fal és sírleleteket, útnyomokat a csatornázás alkalmával 1926-tól 1928-ig előkerült leletekről

azonban még nem volt tudomása) ezek alapján a következőket állapítja meg: „... a rómaiak temetője tehát a Ferenciek-utcája és a Király-utca, azaz a régi római országút mentén feküdt...” majd tovább a castrum és az őskeresztény temető kialakulásáról így ír: „... Találtak Pécsen határozottan római jellegű sírokat a tábor területén is, nyilvánítható azonban, hogy ezek csakis akkor kerülhettek oda, amikor a castrum megszűnt katonai tábor lenni, vagyis a rómaiaknak Pannoniából való kivonulása után. Részben a sírokban lelt tárgyakból, részben a székesegyháznak mult évszázad végén történt restaurálásakor napfényre került őskeresztény (?) feliratokból, domborművekből és szobormaradványokból, amelyeknek legnagyobb része nem is a késő római korból, hanem a népvándorlás idejéből való... nyilvánítható, hogy őskeresztény temető volt ez, amely a római légiók kivonulása után olyképp keletkezett, hogy a visszamaradt római lakosság — csakúgy, mint Bécsben — a népvándorlás viharai elől a tábor területére húzódott és akkor keresztény szokás szerint ottani temploma körül temetkezett...” Pleidell ez állításnak igazolására felsorolja a festett sírkamrárt, a cella trichorát és az 1780, 1913 és 1922 évi ásatások őskeresztény jellegű egyéb leleteit, valamint a Székesegyház restaurálásakor talált római sírköveket, végül megállapítja, hogy: „... a pécsi kereszténységnek és rómaiságnak a magyarság megtéréséig való fennmaradása nem lehet kétséges...”

14. Graf András. 1936.

Graf András a Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatásokat tárgyaló művében (117—118. old.) összefoglalva az eredményeket, megállapítja, hogy: „... Die Stadt wurde längs der in ost-westlicher Richtung ziehenden Strasse (heute Király-utca) erbaut und erstreckte sich bis zum Fusse des Mecsek Gebirges... Das Kastell von Sopianae ist unter der Kathedrale zu vermuten, davon westlich (im Szigeti külváros) dürfte die eigentliche römische Stadt sich ausgebreitet haben...; entgegen südlich von der Kathedrale, in der modernen Stadt an mehreren Punkten Gräberfelder gefunden wurden.” Graf művében Posta, Gerecse és Szőnyi, majd Pleidell közléseire hivatkozik és megállapítható, hogy a leletanyagból szintén csak a csatornázásig előkerült sír, fal és egyéb leleteket ismeri, többletet csak a csatornázás alkalmával előkerült pénzleletek alapján kiegészített és a városi múzeum tulajdonában lévő pénzgyűjtemény ismerete jelent, (a Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője 12.1930. 20. és kk. old.), ezt azonban csupán a kelta eredet igazolására használja fel.

15. Összefoglalás.

Fentieket röviden összefoglalva, megállapíthatjuk a következőket: A castrum, vagy castellumot Szalágyi a mai székesegyház helyére, Haas és Ágh az egész belső vár területére, Juhász az alsó sétátér felével kiegészített területre, Posta, Gerecse, Pleidell és Graf pedig a székesegyház körüli — határozottan nem körülírt — területre helyezi, míg Szőnyi castrum létezését általánosságban tagadja. A polgárváros Szalágyi, Posta és Juhász szerint a középkori városfallal bekerített mai belváros egész területén feküdt, Posta, Szőnyi első véleménye szerint a

Székesegyháztól nyugatra, Gerecze és Szőnyi második felfogása szerint a Postapalota környékén, Pleidell szerint a szigeti külvárostól a Postapalotáig, végül Graf szerint a szigeti külvárostól a Király-utcaig terjedő területen helyezkedett el. A római temetővel Szalágyi, Haas és részben Juhász is külön nem foglalkozik, az újabb kutatók egyértelműleg a Ferenciek- és Király-utca vonalától északra helyezik, míg speciálisan az őskeresztény temető Pleidell szerint a székesegyház területén fekvő, szerinte egykori castrum területén fejlődött ki. Amint látjuk tehát, a lokalizálás a mai belváros és a szigeti külváros egy részére szorítkozik, e kereten belül azonban meglehetősen gazdag változatok mutatkoznak. Nem lehet azt állítani, hogy a vélemények csak teoretikus alapokra helyezkedtek volna. A kimondottan tekintélyi alapokon álló Pleidell és Graf-féle felfogások kivételével a többi vélemény mind helyszíni kutatásokon, a leletanyag jóakarató vizsgálatán és kombinációin épül fel. Sajnálatos azonban, hogy a Posta, Pleidell és Graf révén a szakirodalomba bekerült megállapítások az 1924—28. évi csatornázás eredményeinek ismerete és az addigi adatok kellő megrostálása nélkül épültek fel annak ellenére, hogy a csatornázásnak közvetlen eredményeként a több mint száz új sírleleten kívül a római útvonal hosszú szakasza és a Rákóczi-út mentén elterülő város számos épületének alapja került napvilágra. Megállapítható viszont az újabb leletanyagnak a római kori topografiát feltüntető rajzra való felrakása után az is, hogy a helyzet a csatornázás előtti állapothoz képest lényegesen mégsem változott. Az addig ismert útnyomok, sírleletek és épületfalak már határozottan körvonalazták a mai állapotot, meglepetésre nem került sor, csupán az egyes leletcsoportok sűrűsödtek fel annyira, hogy a szétválasztás és elhatárolás már sokkal könnyebb és határozottabb lehet.

Ezek után megkísérelhetjük, a ma ismeretes leletanyag alapján Sopianae lokalizálását. Az esetleges castellum, vagy castrum, de főként maga a polgárváros és a temetőrendszer is mint kitöltő hús az úthálózat csontvázára épül, tehát az úthálózat lehetőség szerinti megállapítása az első feladat. A következő lépés a város és ezzel szoros kapcsolatban lévő temető vizsgálata. Csak ezután kerülhet sor az esetleges castellum, vagy castrum kérdésére. Természetesen az egyes csoportok teljesen el nem választhatók egymástól és így alig kerülhető el az ismétlés. Mivel a székesegyház problémája meggyőződéseim szerint Sopianae polgárvárosával függ össze, csupán a Sopianae elnevezés alá csoportosuló teleprendszer magváról, a mai Pécs belterületén fekvő központi telep vizsgálatáról lesz szó.

5. Sopianae valószínű elhelyezkedése.

a) Úthálózat.

5. és 8. sz. rajz. (85., ill. 137. old.)

Az előzőekben már ismertetett leletanyag alapján vizsgáljuk először is az ott felsorolt adatok hitelességét.

1. A Széchenyi-téren, Zsolnay házhelyén közelebbi meghatározás nélkül említett útnyom Haas közlése szerint a terepszint alatt cca 2.85 m mélységben helyezkedett el. Bár Pécs rétegvonalas térképe azt mutatja, hogy a Mátyás Flórián-utca völgyéből levezető csapadékvízvonu-

lat a Káptalan-utcánál megtörik, a közvetlen tapasztalat szerint nagyobb felhőszakadások alkalmával ma is igen nagy mennyiségű hordalék jut le a Mecsekről az Inczedy Dénes-utcán át, így bizonyos, hogy e vonalon a hordalék folytán előálló feltöltődés aránylag nagy mértékű. Lehetséges volna tehát, hogy az egykori útburkolat ilyen mélységre kerüljön. Viszont a Széchenyi-tér felső részén, valamint a gimnázium telkén előkerült falazott sírkamrák padlószintje sem volt mélyebben, már pedig a fenti mértékű feltöltődés esetén ezeknek aránylag sokkal nagyobb mélységben kellene jelentkezni. Jogosan állíthatjuk tehát, hogy ebben az esetben nem útnyomról, hanem egy sírkamra vagy egyéb építmény padlójáról van szó.

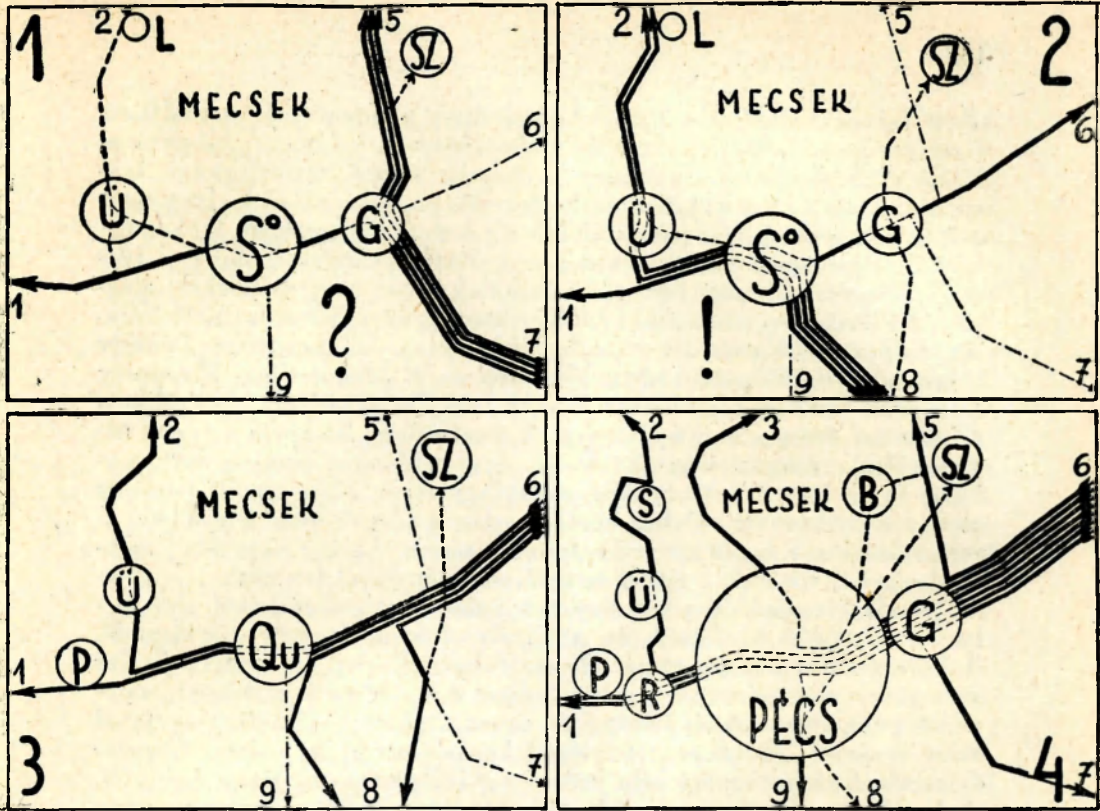
2. Makár-utcai állítólagos római útburkolatot Haas közlése szerint 1845-ben még rendes úttestként használták. A város egyéb részein természetes feltöltődés folytán a tényleges római útburkolat 0.80—1.90 m mélységre került a mai terepszint alá. Elképzelhetetlen tehát, hogy a Makár-utcában, ahol szintén csapadékvíz levezető vonalak vannak, az eredeti állapot másfél évezred alatt ne változott volna. Ez az útnyom tehát bizonyosan nem római eredetű.

3—4. A Madarász gőzmalom és Korona vendéglő előtti útnyomok Horváth Antal közlése szerint 1.40 m mélységben voltak és bizonyosan római eredetűek. A hordalék folytán itt ilyen mértékű feltöltődés bekövetkeztetett, másrészt a nyomok a csatornázás alkalmával feltárt Rákóczi-úti útnyomok vonalába esnek, így bár részletes leírásuk hiányzik, rómaiságuk kétségtelenül megállapítható.

5—6. Útnyomok a Rákóczi-úton. Előkerültek a csatornázás alkalmával. Csalog dr. szekszárdi múzeumigazgató szíves közlése alapján kétségtelenül római eredetűek.

A valószínű egykori úthálózat felkutatása a csapadékvíz levezető irányok, illetve vízvázasztók vizsgálatával indulhat meg, és pedig azzal a feltételezéssel, hogy az eredeti rétegződés, azaz a rétegvonalas terv alapján megállapítható domborzati viszonyok a hordalékos feltöltődés következtében csupán abszolút értelemben változtak, relatív értelemben lényeges változás a levezető vonalak kisebb mértékű eltolódásán kívül nem következett be. A vízlevezető vonalak keletről nyugat felé a következők: a) Malom-utca vonala, az egykori Tettye-patak árka, amely az Ágoston-templom mögött két ágra szakad, és víze részben a Tettye forrásból, részben mint csapadékvíz, a Tettye völgyből ered. b) Kálvária keleti oldalán induló lefolyás a Mór-utca vonalán át a Bercsényi-utca felé. c) A Mátyás Flórián-utca csapadékvíz levezetése az Inczedy Dénes-utca felső szakaszán, Papnövelde-utcán és Sétatéren át a Kórház-tér felé, mint főág, mellékágai a Széchenyi-téren és Siklósi-utcán, illetve Gyár-utcán át. d) Klimó-utcai lefolyás, ez a Kórház-téren az előzőhöz csatlakozik. e) Rókus-dombi vízvonulat a Petőfi Sándor-utcán át. E vízlevezető irányok közt vízvázasztó dombhátak jelentkeznek, ezek jelentősége azonban a később kialakult utcabeosztás folytán eredeti értelmében megváltozott, lejtésviszonyaikat a beépítés módosította, így egyes levezető irányok jelentőségét csökkentette (pl. Mór-utca), másokét növelte (pl. Széchenyi-tér).

E lefolyási irányok jelentőségét vizsgálva dombvidéki falvak úthálózatának kialakulását kell tekintetbe vennünk. Megállapítható, hogy

Sopiane—Quinque Basilicae—Pécs kialakulása és a fő közlekedési útvonalak.

1. ábra: az Itinerarium szerint Sopianaen átvonuló mediterrán útvonalak viszonya a városhoz az eddig elfogadott álláspont szerint. 1. Savaria—Szombathely felé, 5. Arrabona—Győr, Brigetio—Ószöny és Aquincum—Óbuda felé vezető útvonalak. A csatlakozási pont Pécs-Gyárvaros környékén van és a polgárvároson csak a Savaria—Szombathely felé vezető útvonal halad át.
2. ábra: az Itinerarium szerint Sopianaen átvonuló mediterrán útvonalak valószínű iránya. 1. Savaria—Szombathely felé, 2. Arrabona—Győr és Brigetio—Ószöny felé Pons Mansvetián át, 6. Aquincum—Óbuda felé Pons Sociorumon át, 8. Mursa—Eszék felé. A csatlakozási pont Pécs belvárosának délnyugati sarkán fekvő polgárvárosban van.
3. ábra: Pécs (Quinque Ecclesiae) középkori úthálózatának Glaser Lajos által kijelölt dunántúli úthálózattal való kapcsolata; 1. Valkó, Szigetvár, Babocsa és Somogyvár felé, 2. Veszprém, Döbrököz, Dalmad, Szakcs felé, 6. Székesfehérvár, Buda felé, 8. Mohács, Eszék, Siklós felé. A csatlakozási pont Pécs belterületén van.
4. ábra: Pécs mai úthálózata; 1. Szigetvár, 2. Abaliget, 3—5. Mánfa—Kaposvár felé, 6. Pécsvárad—Budapest felé, 7. Mohács—Eszék felé, 9. Siklós felé. A csatlakozási pontok Pécs-Gyárvarosnál, Pécs belvárosában és Mecsek-alján vannak.

Jelmagyarázat: So: Sopianae, Qu: Quinque Ecclesiae, G: Pécs-Gyárvaros, L: Lapis, P: Patacs, R: Mecsekalja, azelőtt Rácváros, S: Mecsekszentkút, Sz: Mecsekszabolcs, B: Pécsbányatelep, Ü: Magyarürög. A folytonos vonal az útirányokat jelzi, a vastag szaggatott vonal a bekötővonalakat, az eredményvonal a mi útvonalak nyomvonalát, a vékony szaggatott vonal pedig a telephely belterületén áthaladó útvonalakat.

ilyen falvak helyi jellegű közlekedési útjai mindenütt a csapadékvíz elvezetésére szolgáló lefolyási irányokat követik, mint a természetesen kialakult legkedvezőbb és legegyszerűsebb lejtési viszonyokkal bíró vonulatot, még ha esős időben a közlekedés szempontjából kedvezőtlennek is bizonyulnak. Ez tapasztalható a pécsi szőlőhegyekben is. Kétségtelen tehát, hogy Sopianae másodrendű úthálózatának vonalai is a fentebb felsorolt lefolyási irányokat követték, azaz a hegyvidéket megközelítő utak a városmagból hozzávetőlegesen az 1. Klimó-utca, 2. Sétátér, Káptalan-, Kaposvári-utca, 3. Siklósi-utca, Széchenyi-tér, Inczédy Dénes-utca, 4. Bercsényi-utca, Mór-utca és 5. Malom-utca, Majorossy Imre-utca vonalán vonulhattak a hegy felé. Természetesen távolról sem állítom azt, hogy a mai nyomvonalak megfelelnek az egykori római útvonalaknak, csupán irányát jelölik. Így például a Szepes-utca sírlelete és az Inczédy Dénes-utca szarkofágja ki is zárja ezt, itt tehát az esetleges egykori út valahol köztük, talán a Megye-utca felé elkanyarodva kereste a legmegfelelőbb lejtésű irányt. Az így nagyjából meghatározott útvonalak a római temető szempontjából fontosak.

A rétegvonalakkal párhuzamosan haladó útvonalak közül első sorban a Ferenciek-utcájának és a Király-utcának szerepe tisztázandó. A Ferenciek-utcája az eddigi sír- és falleletek alapján megközelítőleg választóvonalat jelent az egykori város és temetőterület között, valószínű tehát, hogy közeli környékén útvonal vezetett, és pedig nagyjából kelet, nyugati irányban, keleti csatlakozását azonban Szőnyi, Gerecze és Graf állítása ellenére sem tudom a Király-utca vonalára helyezni. A Király- és Perczel-utca sírleletei, valamint e két utcavonal nagy szintkülönbsége (lásd a Boltívközből, illetve a színháznál) kizárja azt, hogy a csatlakozó útvonal akár ez utcák nyomvonalának egyikén, akár a két utca között haladt volna végig. Sokkal valószínűbb, hogy a polgárvárost északról határoló és azt a temetőtől elválasztó útvonal záró szakasza a mai Munkácsy Mihály-utca vonalán, vagy környékén haladt tovább és a Felsőmalom-utca körül, vagy az Irányi Dániel-tér vonalában csatlakozott a Rákóczi-út nyomvonalán haladó fő útvonalhoz. Ez az útvonal a Ferenciek-utcájától eltérve, nagyjából a rétegvonalat követte. A Rákóczi-útnak a Malom-utcától a Korona-szállóig terjedő szakasza kétségtelenül római útvonal. Annak megállapítását, hogy e két útvonal közül melyik volt az Itinerariumban közölt kereskedelmi út, csak további kutatás döntheti el, valószínű azonban, hogy eredetileg az északi útvonal, azaz a Munkácsy Mihály- és Ferenciek-utcájának környékén, a rétegvonal mentén végigvezető, nagyobb törés nélküli útvonal alkotta a fő közlekedési irányt és csak később tolódott át a Rákóczi-úti vonalra a közlekedés, amikor annak a polgárváros kifejlődése nagyobb hangsúlyt adott. Csak így magyarázható meg a Rákóczi-út vonalán vezető római út szokatlanul nagy törése, amely később a középkori külső várövezetben is pregnánsan jelentkezett. Az eredeti nyomvonal így az út jelentőségének teljes lecsökkentése ellenére is fennmaradt mindaddig, amíg a modern városfejlődés új életre nem keltette és a mai város fő útterévé nem tette. Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy csupán ez az út őrizte meg egy szakaszán az eredeti római nyomvonalát, a többi út római eredetűnek nem tekinthető. Haasnak hosszú időn át polgár-jogot élvező megállapítása a belváros utcabeosztásának

római eredetére nézve tehát minden alapot nélkülöz, kapcsolat legfeljebb a csapadékvíz vonulatok azonos használatában mutatható ki.

A római város környezetének csontvázát alkotó úthálózat tehát így rekonstruálható: a főút vonal mindenestre Rákóczi-út vonala, amelyet a Kórház-tértől valószínűleg az Irányi Dániel-térig mint ősi útvonal egy mellékág kísér. Ebből a rendszerből a Klimó-utca, Scitovszky-tér, Széchenyi-tér és talán a Mór-utca és Felső Malom-utca irányában mellékutak indultak ki északra a hegyvidék felé. Déli irányban, a Siklósi-út és Alsó Malom-utca környékén ágazhatott ki még néhány útvonal a Pécsi-víz csomópontján Haas által említett híd felé. Ezek egyike lehetett a becsatlakozó mursai útvonal.

Pannonia útrenszívébe való bekapcsolódás vizsgálata szükségessé teszi Baranya római úthálózatának futólagos vizsgálatát. Caracalla, vagy Diocletianus császár idejéből származó ú. n. Itinerarium szerint (Antoninusi útikönyv) Sopianae öt induló római útvonal csomópontjában feküdt. Az első Antianae-Baranyavár és Mursa-Eszék érintésével Sirmium-Mitrovicza, illetve Siscia-Sziszek felé vezetett és e csomópontokon át délkelet felé Constantinopolis-Bizánc-Konstantinápoly, dél-nyugat felé Emona-Laibach, Aquileián át a birodalom székhelye, Róma felé biztosította az összeköttetést. Ennek az útvonalnak mediterrán szakasza Ad Novas-Vörösmartnál csatlakozott a Duna menti limes hadi-újtába. A második útvonal Limusa-Szigetvár érintésével Silacaena-Beleg és a Balaton nyugati partján, Keszthely közelében fekvő Valcum-Fenekpuszta érintésével Savaria-Szombathely és Scarbantia-Sopronon át vezetett Vindobona-Wien-Bécs és onnan tovább nyugat felé. A harmadik Pons Sociorum-Ódombóvár(?), Herculia-Fövenypuszta érintésével Aquincum-Óbuda felé biztosított összeköttetést. A negyedik Pons Mansuetina-Ódombóvár(?) és Tricciana-Ságvár érintésével a Balaton keleti partjának megkerülésével Arrabona-Győr felé haladt. Végül az ötödik Jovia-Felsőleperd érintésével ugyancsak Herculia-Fövenypusztán át Brigetio-Ószőny felé vezetett.

Az öt útvonal közül a harmadik, negyedik és ötödik Graf András, de a tudományos kutatás egybehangzó felfogása szerint is Ódombóvárig közös nyomvonalon haladt és csak onnan ágazott szét Győr, Ószőny, Óbuda felé. Meggyőződésem szerint a felsorolt útvonalak baranyavármegyei szakaszainak határozott kijelölésére, de még következtetésekre is alig ad módot az eddig ismert lelet-anyag. Pons Mansuetina és Pons Sociorum azonosításának kérdése sem tekinthető lezártnak. Már csak azért sem, mert elképzelhetetlen, hogy egy és ugyanazon útikönyv ugyanazt a helységet két közel egymáshoz felsorolt útvonalnál más néven nevezze meg. A Mecseken feltétlenül átvezető harmadik, negyedik és ötödik útvonal azonos nyomvonalra való elhelyezése olyan feltevés, amelyet az ismert leletanyag kellően alig támaszt alá. Mindaddig, amíg Baranya eddigi leletanyaga alapján pontos térképfelvétel nem készül és a rétegvonalas térkép, valamint a mai úthálózat alapján az összes lehetőségeket át nem vizsgáljuk, nem is beszélve a tervszerű kutatásokról, minden megállapítás tehát csak feltevés marad.

Glaser Lajosnak a Századok 1929–30. évfolyamában megjelent tanulmánya (138. és kk. old.), amelyben az egykorú okiratok utalásai alapján Dunántúl tatárjárás utáni úthálózatát igyekszik lerögzíteni.

igen igen értékes tanulságokat szolgáltat arra vonatkozólag, hogy a kontinuitás feltételezésével Baranya római útrendszerének kérdése még koránt sincs lezárva. A tatárjárás utáni időkben Pécs a következő útvonalak csomópontja volt:

Az első Pécsről Veszprémbe vezetett, Magyarhertelenden, Kazson és Igalon át, a második ugyanezen a nyomvonalon haladt a Baranya csatorna völgyéig és onnan Debrekec-Döbrököz, Dalmad, Szakcs felé. A harmadik Pécsről Székesfehérvárra vezetett Pécsvárad, Nádasd, Szerdahely, Simontornya érintésével, a negyedik Mohácsra Namja-Nyomján és Babarczon át, az ötödik Eszékre Soklos-Siklós, Nagyfalú, Beremend érintésével, a hatodik Valkón át, a hetedik pedig Szigetváron át Babocsára, az utóbbiból Bakonya határában ágazott le a nyolcadik út, amely Somogyvár felé vezetett. Ezenkívül még két útvonal volt Baranyában, amely Pécs közelében, de mégis Pécs elkerülésével metszette át a megyét, az egyik Veszprémből vezetett Szlavóniába Attalán és Bakonyán (!) át, míg a másik Tolnából jött és Méréváros-Mérévár, Namja-Nyomja érintésével Bács-megyébe irányult.

A felsorolt útvonalak futólagos vizsgálata is azt mutatja, hogy a mai úthálózat váza fennállt már a XIII. században, azaz 600 év alatt lényeges változás alig mutatkozik. Pécs vérkeringése ugyanazokat az ereket kívánta meg már akkor is, amikor a polgáriasodás második periódusa még koránt sem érte el a római városkultúra színvonalát. Ha tehát e középkor e szakaszában is szükség volt már a maihoz hasonló összekötő vonalakra, mennyivel inkább igényelhetette azt egy olyan kultúra, amely a még a mai viszonylatban is elismerésre méltó úthálózzal szötte át az egész akkori világot. Pons Sociorum és Pons Mansuetina szétválasztása tehát minden egyéb adat híján is szükségesnek látszik, mert az Itinerarium szóban lévő három útvonala közül kettő feltétlenül olyan különálló vonalat jelent, amely a hegyláncot két különböző helyen törte át és vezetett észak felé. És nem járunk messze az igazságtól, ha ezek egyikét, minden fennálló ellenérveléssel szemben a Pécsvárad, Nádasd felé vezető útvonallal azonosítjuk, mert egy pillantás Baranya római kori térképére meggyőző arról, hogy ebben az irányban feltétlenül szükség volt egy bekötő útvonalra. A Duna mentén elhelyezkedő burgumok, castrumok, castellumok ennek hiányában a polgári székhellyel csupán olyan nagy kerüléssel érintkezhetek volna, amely ellentmond a legkisebb műalkotásban is megnyilatkozó római tervszerűségnek. A milia passuumokat tehát annyi vizsgálat, kísérlet, teória után is alapos felülvizsgálat alá kell vennünk és nem szabad kihagynunk azokat a folyton szaporodó leleteket sem a vizsgálatból, amelyek a megye egész területén, de főként Pécsvárad környékén kerültek a legutóbb elő.

Ami most már Sopianae-nak a fenti úthálózatba való beilleszkedését illeti, kétségen felül áll, hogy az úthálózat pécsi szakasza a mai Rákóczi-út vonala volt, csupán a becsatlakozás kérdéses. A Limusa-Szigetvár felé haladó vonal nem vitás, a Törtgyogótól a Szigeti külvárosig vízvezeték fektetés alkalmával minduntalan előkerülő, különböző mélységben talált és vörös homokkő lapokból készült útnyomok bizonyossá teszik, hogy ez a vonal a mai országút nyomvonalán haladt és a cserkúti útelágazásnál tért el attól és húzódott fel jobban a hegyszegélyre a mocsaras vidék miatt. A feltételezett pécsvárad-i útvonal szintén a

mai út nyomvonalán haladhatott. Az eszéki út a mai Siklósi, vagy Alsó Malom-utcai vonalon indulhatott ki és haladt a Pécsi víz Haas által említett római hídján át dél felé. Az Ódombóvárig valószínűleg együtt-haladó északi két vonal az Ürögi völgy folyton szaporodó leletei, valamint az 1938 nyarán felfedezett lapisi őrtorony tanúsága szerint, de a római és pannon kultúrát közvetlenül megelőző, azzal a kezdeti időben bizonyosan egyidejű jakabhegyi illyr-kelta település közelsége miatt is a mai abaligeti út irányában vághatta át a Mecseket és Vágoton át csatlakozott a sásdi útba.

Azt a feltevést, hogy az eszéki és ódombóvári útvonalak feltétlenül Sopianae polgárvárosában és nem a mai, gyárvárosi csatlakozásnál érintkeztek a kelet, nyugati irányú úttal, következő meggondolás valószínűsíti. A mai budai-vám környékén a települési lehetőségek szintén kedvezőek, mint ahogy telepnyomok a Diós-dűlőben és környezetében ki is mutathatók. Ha tehát gyárváros környékén lett volna a négy, vagy Graf szerint öt útvonal csomópontja, Sopiana magvát alkotó polgárvárosnak is ott kellett volna kialakulnia. Másrészt ha a két csatlakozási pont ilyen távolságban lett volna a polgárvárostól, az ellenőrzés nehézségéről és egyéb szempontokról nem is beszélve, valószínűleg az Itinerarium nem is említette volna Pécsét, mert hiszen a Mursa-Aquincumi, illetve Brigetioi és Arrabonai útvonal magát a polgárvárost tényleg nem is érintette volna.

Így tehát már a polgárvárosnak a mai Rákóczi-út mentén, illetve környékén való elhelyezkedése is azt bizonyítja, hogy a Mursa-Eszékről érkező és Sopianaeban négy ágra szakadó útvonal a polgárvárosban érintette Sopianaet és ott ágazott szét keletre Aquincum-Óbuda, északra Arrabona-Győr és Brigetio-Ószöny, valamint nyugatra, Savaria-Szombathely felé és így Sopianae polgárvárosa e csomóponton kristályosodott ki. A Mursa-Eszékről érkező útvonal valószínűleg a Siklósi-út és Malom-utca közötti területen haladt át és csatlakozott a Rákóczi-út menti kelet-nyugati irányú és a polgárváros főtengeletét alkotó útba. Az Aquincum-Óbuda felé vezető út talán a mai Pécsváradi-út nyomvonalán, vagy a hegy lábánál vonult kelet felé. Az Arrabona-Győr és Brigetio-Ószöny felé vezető út együtt haladva Mecsekaljáig a Sabaria-Szombathelyi úttal ott északra tért és az Ürögi-völgyön átvezetve, Lapisnál kúszott fel a hegytetőre és ott a gerincen Vágot felé vonult tovább Magyarország felé. A Sabaria-Szombathely felé vezető út pedig Cserkút és Kővágószőlős alatt a síkság peremén futott tovább és jelölte ki a ma is érzékelhető középkori magyar hadiút nyomvonalát.

A Mursa-Eszékről érkező út mediterrán szakaszának vonala még tisztázatlan. Minden valószínűség szerint a mai üszög-villányi vasútvonal völgyében keresendő egy közbeeső szakasza, amely aztán a dombon átvágva, a szilvási bekötőút mentén közelíthette meg a várost. Erre mutat a központi temetőtől északkeletre feltárt nagyobb népvándorláskori temetőterület is. A mai siklósi útvonal későbbi eredetű.

b) Polgárváros.

5. sz. rajz (85. old.)

Sopianae polgárvárosa szempontjából a rendelkezésre álló leletanya-

got három csoportra oszthatjuk. Az első csoportba azok a leletek tartoznak, amelyek pozitív bizonyító erejűek, azaz az általuk meghatározott hely és környéke feltétlenül a római város valamely lakott részét jelenti. A másik csoport azokat a leleteket foglalja magában, amelyek negatív értékűek, azaz azt bizonyítják, hogy az illető helyen és környékén város, vagy castrum legalább is építésük idejétől kezdve nem lehetett. Az első csoportba sorozhatók a fal- és útmaradványok, a másikkba a sírok, sírkápolnák. Még egy harmadik csoport is alkotható azokból a szórványos leletekből, amelyeknek rendeltetése alig állapítható meg, illetve amelyek, mint használati tárgyak esetleges másodlagos elhelyezkedésük miatt a lokalizálás céljaira nem használhatók. Természetesen a leletek tekintélyes részénél a rendelkezésre álló adatok csonkasága miatt a határozott szétválasztás alig lehetséges. A falazatok szempontjából csakis azok sorolhatók az első csoportba, amelyek eredeti helyen és falazat alakjában maradtak fenn, míg a szórványos téglaleleteket csakis abban az esetben vehetjük figyelembe, ha kétségtelenül kimutatható, hogy nem egy elrombolt sír alkotó részeiről van szó. Ez pedig a korábbi, vagy későbbi, esetleg másodlagos elhelyezkedésű csontmaradványok jelenléte miatt sokszor alig lehetséges. A sírok negatív bizonyító ereje viszont csakis akkor egyértelmű, ha feltételezzük, hogy a 12 táblás törvénynek a városok területére vonatkozó rendelkezése tényleg fennállt, másrészt pedig igazolható az, hogy a polgár város nem terjeszkedett korábbi temető területére. Ebből a szempontból bizonytalanná teszi a helyzetet az a körülmény, hogy castrumok, castellumok belső területén éppen a késői időkből igen sok helyen helyen kerültek elő sírleletek (Contra Aquincum stb.), így a sírhelyek létezése általában nem zárja ki azt, hogy a szóban levő terület nem lehetett volna castrum, vagy castellum.

Mindezek előrebocsátása után kíséreljük meg a polgár város lokalizálását. Eredményre csupán a kiküszöbölő eljárás vezet. Pécs történetének kutatói egy időben a Xavér-templom felé vezető, állítólagos római kövezet hatása alatt a Szigeti külváros területén jelölték ki a polgár várost. Ezt a lehetőséget a modern szakirodalom sem helyezte figyelmen kívül.

Vizsgáljuk tehát először a Szigeti külvárost. Ennek mai települése a legújabb kutatások szerint a török hódoltság idejében kezdődött meg, ezt megelőzőleg legfeljebb csak szétszórt, egymástól független lakó- és gazdasági épületekről lehetett szó, minden városias úthálózat nélkül. A terület külvárosi jellegét a hódoltság után kapta, de csak a XIX. század közepén kezdte megközelíteni mai határait. Így tehát ez a terület a középkoron át csupán gazdasági megművelés alá esett és még a belvárossal csatlakozó részekben is alig mutathat fel kétszeri beépítésnél többet. Azaz területének valamely ma beépített részén a jelenleg fennálló épület sorrendben legfeljebb a második, esetleg a harmadik lehet, de még így is az első épület feltétlenül ideiglenes jellegű volt, különösebb alapozás nélküli vályog, vagy kőépítmény, amelynek építése az alaptalajt nem bolygatta meg. A második, vagy legfeljebb a harmadik beépítés már állandóbb jellegű, megfelel a ma megszokott polgári építkezésnek, így az épület alatt, legalább annak egy részén pince is készül. A múlt század végétől kezdve tehát olyan talaj került helyenkint fel-

tárásra, amelyben a római eredetű falmaradványok, leletek másfél évezreden keresztül háborítatlanul megmaradhattak. Ha tehát itt római városkultúra volt, annak nyomai feltétlenül előkerültek volna az ilyen leletek után már érzékkel bíró századforduló másodszeri építkezéseinél is. A legutóbbi csatornázás sem hozott eredményt, néhány elszórt sírleleten kívül falmaradvány nem került elő. A Szigeti külváros tehát semmiesetre sem vehető figyelembe Sopianae lokalizálása szempontjából.

A budai külvárosnak, azaz a belvároshoz keletről csatlakozó városrésznek a Katalin utca vonalától nyugatra eső szakaszára a helyzet teljesen hasonló. Dr. Szabó Pál Zoltán a Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítőjében (XI. k. 1913.) megjelent igen értékes cikkében (67 és kk. old.) kimutatja, hogy települési szempontból Pécs legközelebbi környékén legelsősorban a Tettye völgye jöhet számításba, és pedig a bővíző forrás és patak, a jó építőkö jelenléte, a terület aránylagos zárttsága, védhetősége stb. miatt. Érdekes mégis, hogy e területrészen a legfeljebb két, vagy háromszori beépítés ellenére sem őskori, sem római kori település nyomai mindeddig nem kerültek elő. Sopianae lokalizálása szempontjából tehát a budai külváros csatlakozó része ugyancsak figyelmen kívül hagyható. Ugyanilyen elbírálás alá esik a belvárostól északra eső terület is, amely még ma is csak szórványosan van beépítve, szintén legfeljebb kétszeres beépítésű, de leletanyagot egyáltalán nem mutat fel.

A belváros északkeleti és délkeleti részének beépítése már többszörös. Az északkeleti rész már késői középkortól kezdve elég sűrű beépítésű, épületei, még ha a régi alapok, falrészek felhasználásával is, de legalább száz évenként cserélődtek. Leletstatisztikája mégis elenyészően csekély értékű, néhány sírleleten kívül még másodlagos elhelyezésű kőmaradványokat sem mutat fel, mint ahogy például a Jókai-tér, vagy Ferenciek-utcaja a város más részén. Lejtési viszonyai, különösen északi részén olyanok, hogy római település szempontjából kedvezőtlennek minősíthetők, így ez a terület Sopianae lokalizálása szempontjából szintén elesik. Hasonló a helyzet a délkeleti részen is, ahol a beépítés már újabb keletű.

A kiküszöbölő eljárás tehát arra a területre vezet, ahol a leletstatisztika is bőségesen mutat fel emlékeket, vagyis a belváros nyugati részére, és pedig arra a sávra, amelyet északról a székesegyház területe, délről pedig a Majláth-, illetve Imre-utca vonala határol. Egy pillantás a leleteket feltűntető térképre, meggyőző arról, hogy ez a terület két élesen elhatárolt sávra oszlik fel. A Ferenciek-utcájától északra falmaradvány egy kétes pinceboltozaton és természetesen az őskeresztény temetői építményeken kívül egyáltalán nem fordul elő, csupán két mozaiklelet, amelyek a most feltárás alatt lévő őskeresztény templom szerepével kaptak új jelentőséget. A terület minden része a sírok tömegét mutatja fel. A Ferenciek-utcájától délre eső terület viszont a Siklósi-utcai egy sír és sírkőtöredékek kivételével sírlelettel egyáltalán nem rendelkezik.

Igy a római polgárváros a Rákóczi-út, Irgalmasok-utcája és Ferenciek-utcája közé eső terület aránylag nagy számú falmaradványai alapján kétségtelenül e területre helyezhető. Avval a feltételezéssel, hogy a polgárváros kialakulása az ősvonalat mutató Ferenciek-utcai vonalnál kezdődött és innen haladt dél felé a Rákóczi-út vonaláig, sőt

azon túl is, de legfeljebb az Imre-utca vonaláig, — már érthető lesz, miért a Rákóczi-út környéke adta a legtöbb eddig ismert leletanyagot. Az északi főútvonal környékén létesült korai épületek feltétlenül sokkal gyengébb anyagúak, primitívebbek, egyszerűbb kivitelűek voltak, mint a fejlődés századaiban dél felé tolódó és fejlettebb polgári ízlésről és műszaki érzékről tanuskodó épületek. A Neumann-telken talált épületromok festett vakolattermelékei közeli rokonságot mutatnak a székesegyház környékén feltétlenül a IV. században kialakult őskeresztény temetőépületek falfestményeivel. A pusztulás körülményei is hasonlóak, bár ez nem jelenti azt, hogy a pusztulás ugyanabban az időben következett be, csupán azt mutatja, hogy a minősége hasonló fokon állott.

A polgárváros tehát a Ferenciek-utca, Dr. Várady Antal-utca, Rákóczi-út, illetve a Majláth-utca vagy Imre-utca és az Irgalmasok-utcája közötti területen helyezkedett el. Beépítési sűrűsége végső állapotában aránylag nagy volt, mert a Rákóczi-úti falmaradványok jóformán a mai telekbeosztásnak megfelelően következnek egymás után, már pedig a Rákóczi-út mai beépítése még modern értelemben is elég sűrűnek mondható. Az itt jelentkező sűrűséget az egész területre kiterjesztve már egy hozzávetőleges számítás is azt mutatja, hogy e terület a Sopianae magvát alkotó polgárváros cca 2—3000 főre rúgó lakosságának elhelyezésére tökéletesen elegendő volt.

A fentiekben körülhatárolt terület nagysága ugyanis kereken 50.000 □-öl. Ha egy család elhelyezésére az aquincumi aránylag sűrű beépítést és belterjes gazdálkodás nélküli, kis telkeket számítva a közlekedő utak és középületek helyének beleértésével maximálisan 100 □-öl területet veszünk figyelembe, a szóbanlevő területen 500 telek alakítható ki. Egy család családtagjainak számát átlagosan 4—6 főben számítva, az elhelyezhető lakosság száma 2000—3000 fő, természetesen, mint átlagos létszám, amely az őslakosság minimumából szökkent fel a fénykor ilyen összegű maximumára, majd a hanyatlás folyamán ismét lecsökkent és a népvándorlás viharaiiban, részben elvándorlás, részben kitelepülés következtében meg is semmisült.

Ami most már Sopianae-nak, mint polgárvárosnak külső képét illeti, a rendelkezésre álló leletanyag alapján igen nehéz bármit is állítani anélkül, hogy a fantázia határait ne súrolnók. Az aquincumi polgárváros feltárt épületalaprajzai az egyes részletkérdésekre mindenesetre kellő tájékoztatót nyújtanak, mert nem valószínű, hogy a többek közt Aquincum felé is vezető egyik kereskedelmi út csomópontján fekvő polgárváros, amely ugyanakkor praesesi székhely is, a nyugati és keleti birodalom szívéhez aránylag közelebb eső elhelyezkedése mellett az építőkéltúra szempontjából lényegesen alacsonyabb fokon állott volna.

Az eddigi adatok alapján Sopianae nem sorolható a császári alapítású városok közé, de annyi bizonyos, hogy a pannon telepek közép-pontjában kialakult római városkéltúra feltétlenül élvezhette már a mérnöki tudás áldásait, mert a kereskedelmi utak csomópontján útjába esett a birodalom minden táját átítató építőkéltúra hatásának. Aligha tévedünk tehát, ha azt állítjuk, hogy Sopianae különösen praesesi székhellyé váló alakulása után a rendezett és a nagyobb kéltúrcentrumok mintájára kialakított közép-méretű polgárváros képét mutatta,

amely a római jogú polgárság szükségleteinek megfelelő középületek mindegyikével rendelkezett. A 2000—3000 főnyi lakossággal rendelkező praesesi székhelynek méltó helyet kellett elfoglalni Pannonia városai között.

És ha a mai Pécs egészen különös kék egét, meleg éghajlatát, fűgetermő vidékét nézzük, nem ok nélkül merjük megkockáztatni azt a vélemerényt, hogy Sopianae a többi katona, polgári és császárváros között Pannonia nyugdíjas polgárvárosa lehetett. Pannonia Gráca, ahol a katonavárosok nyugalomra, pihenésre, békésebb öregségre vágyó római polgársága telepedett meg az itáliai kék ég illúziójába, nyugalmába, gazdagságába ringatva magát.

És talán ez magyarázza azt is, miért lett Sopianae az őskeresztény temetőkultusz fellegrára is. A nyugodt, pihent öregség, a kiegyensúlyozott, különösebb kilengések nélküli élet sokkal egyenletesebbé tehetette a kereszténység kialakulását. Az állandó küzdelmet, harcot jelképező limes közelségében mindenkor kellő tápanyagot nyerő bölcs szemlélődés erőszakos beavatkozás nélkül is a kereszténység igazságai felé billentette az amúgy is vibráló mérleget. Annál is inkább, mert a provinciák szorosabbra fűzését mindenkor szem előtt tartó császári politika már Pannoniában is feltétlenül a minimumra csökkenthette az üldözést, még inkább tehát ott, ahol a hadi utak zónáján kívül az élet tempója sem volt olyan erős és ahol a pogányság ellenpólusát képviselő új tanok fellépése az államlétre sem jelentett különösebb veszélyt.

c) Temető.

5. sz. rajz (85. old.)

A polgárváros vizsgálata alkalmával szó volt már arról, hogy a sírok jelenléte valamely területrészen nem feltétlenül jelenti azt, hogy ott város, castrum, vagy castellum nem lehet. A pécsi sírleletek helyének vizsgálata és egybevetése a falmaradványok lelőhelyeivel a kérdés felvetését teljesen szükségtelenné teszi. A sír és falleletek területe élesen elhatárolódik és határozottan megállapítható, hogy a sírok területén épületfalak nyomai, természetesen az őskeresztény temetői épületek kivételével, nem fordulnak elő, így az a lehetőség, hogy a város korábbi sírmezőre nyomult volna, vagy viszont, eleve is elesik. A polgárváros a Ferenciek-utcája vonalánál feltétlenül véget ért, ettől a vonaltól északra csak temetőterület van, amelynek határa északon a székesegyház, nyugaton a Klimó-utcát határoló dombhát, keleten pedig a Szechenyi-tér vonala. Szórványosan természetesen a keleti és nyugati határvonalon túl is jelentkeznek sírok, ezek száma azonban oly csekély, hogy összefüggő sírmező ki nem mutatható.

Az előzőekben körülhatárolt temetőterületen belül az eddig feltárt csoportok ma már jóformán összefüggő mezőt alkotnak és ha közöttük helyenkint semleges terület is jelentkezik, ennek oka főként abban kereshető, hogy e területek legnagyobb része mindaddig mélyebb megmunkálás alá nem került, egy részén pedig, mint a Klimó-utcai dombvonulaton és magántelkeken az előkerült sírleletek egész sora magánkutatók titka maradt, amelyet csak a kőszá szöbeszéd, az emlékezés fed fel néha, de a kutató munka számára, sajnos örökre elveszett.

A temető alakulását illetőleg feltevésekre vagyunk utalva. Támpon-tot talán megint egy hozzávetőleges számítás ad. A polgárváros három évszázad alatt, tehát a Krisztus utáni I. század derekától a IV. század közepéig, a kifejlődés és leromlás idejének beszámításával átlagosan 2000 főnyi lakosságnak adott lakóhelyet. Ha egy emberöltőt 50 esztendőben állapítunk meg, ez annyit jelent, hogy a polgárság teljes kicserélődése a számításba vehető három évszázad alatt kereken hatszor következett be, tehát a temetőterületnek — azzal a feltételezéssel, hogy kiürítés és újratemetés nem történt — 10.000—12.000 halottat kellett befogadnia. A Nemzeti Bank teljesen feltárt területén 15 sírlelet került elő, egy sírra itt kereken 15 m² terület jutott. E sűrűséget megközelítéssel állandónak feltételezve, a 10.000 halott eltemetésére 150.000 m² terület volna szükséges. A fentiekben körülhatárolt terület kereken 150.000 m², így, mivel az egy sírhelyre számított 15 m²-ből a sír legfeljebb 2.00 m²-t foglal el és így közlekedő útra még kellő terület áll rendelkezésre, a feltevés nem nélkülöz minden alapot.

A város úthálózatának vizsgálata a temetőtől függetlenül arra vezett, hogy a Ferenciek-utcájának vonalától észak felé a Klimó-utca, a Széchenyi-tér és Szcitovszky-tér átlós vonalában ágazhattak le utak. Az első kettő a temetőterület kétoldali határolását adja, a harmadik pedig a terület belső megközelítésére alkalmas. A temető tehát e három útvonal rendszerére épült, ami lehetővé tette, hogy a polgárváros bármely részéről megközelíthető legyen.

Magának a temetőterületnek kifejlődése feltétlenül a Ferenciek-utcájának vonalából indult ki az országút menti temetkezés elvén. A sírkövek leletstatisztikája is a Ferenciek-utcáját jelöli ki mint a másodlagos sírkövek lelőhelyét. A három évszázad temetkezése a temetőt bizonyos egyenletesség feltételezésével három sávra osztotta. Az első sáv bizonyosan magában foglalt még égetett temetkezéseket is, ilyenek nyoma azonban még nem került elő. A Ferenciek-utcájának sűrű beépítése még valamely nagyobb építkezés esetére sem nyújt ma már biztatót.

A harmadik periódus már határozottan a kereszténység jegyébe esik és erre az őskeresztény leletek száma és csoportos elhelyezkedése a számadatokra alapított következtetésektől függetlenül is kellő bizonyíték.

A sávos csoportosítás egyébként csak feltevés. A sírmellékletek alapos vizsgálatára és tudományos feldolgozására volna szükség, hogy az időbeliség alapján a sorrend megállapítható legyen. Sajnos a leletstatisztika csonka és alig lokalizálható adatai, az elveszett vagy feljegyzés híján nem azonosítható leletek ilyen tudományos feldolgozás eredményességére reményt alig nyújtanak.

d) Katonai táborhely.

5. sz. rajz (85. old.)

Sopianae elhelyezkedésére vonatkozó vélemények egybevetéséből azt látjuk, hogy a kutatók érdeklődését elsősorban, majdnem kivétel nélkül a castrum, vagy castellum, azaz a római katonaság elhelyezésére szolgáló vár, vagy erődítmény problémája kötötte le. Ez volt az az iz-

gató kérdés, amelyre feleletet kerestek és legjobb meggyőződésük szerint az addig ismert leletanyag egyoldalú csoportosításával találtak is.

Ezek a feleletek kisebb-nagyobb eltéréssel a pécsi római castrum helyét a későbbi középkori vár helyére, azaz a székesegyház környékére teszik, mint láttuk azonban, a feleletek nagy része Haas egy homályos és Posta Béla útján polgárjogot nyert kijelentésére van alapítva.

Mielőtt a castrum részletkérdéseire térnék ki, elsősorban is leszögezendőnek tartom, hogy Pécs kifejezetten légiós tábor soha nem lehetett. A légiós táborok, mint Ószőny (Brigetio), Óbuda (Aquincum), Eszék (Mursa) és Petronell (Carnuntum) jó mindegyikéről annyi írott és felíratos emlék maradt fenn, hogy el sem képzelhető, miért semmisült volna meg éppen Pécsről, Sopianae-ról minden írásos bizonyíték.

Feltűnő továbbá, hogy Sopianae-t illetőleg a katonaság jelenlétére mutató adatok is olyan csekélyek, hogy ezekből határozott következtetés le nem vonható. Katonai tábor létezése itt nem állítható, viszont ugyanilyen határozottsággal nem is tagadható. Ez az oka annak, hogy Posta, Szőnyi, sőt Petz (Ókori lexikon, Sopianae címszó alatt) sem állítják azt, hogy Pécsen nem volt római katonaság, csak adat híján nem hajlandók a feltevést megerősíteni.

Amikor a polgárváros, utak és temető kapcsán a római katonaság és vár problémájára mégis kitérek, hangsúlyoznom kell, hogy semmi esetre sem óhajtok elébe vágni az esetleges ilyen irányú tudományos kutatásnak, illetve az eddig ismert felíratos leletek tudományos értékelésének, de mivel legjobb meggyőződésem szerint a kérdés olyan, hogy egy bármely pillanatban előkerülő lelet, felíratos kő, vagy okirat egyértelműleg megoldhatja a problémát, máris foglalkozni kell a lehetőségekkel, hogy amikor a tudományos kutatás mégis pozitívumot tud felmutatni, ez a szerencsés lehetőség ne érjen készületlenül.

Vizsgáljuk tehát először azt a kérdést, szüksége lehetett-e Sopianae-nak egyáltalában katonaságra. Posta és Szőnyi azt vallják, hogy Pécsnek, mint a limestől elég távol lévő polgárvárosnak nem volt szüksége rá. Pannonia térképének vizsgálata és a távolságok egybevetése ennek a határozott állításnak ellentmond. Pécs a Dunához, azaz az erődök, castellumok, castrumok, burgusok láncolatával megerősített limeshez igen közel fekszik, légvonalban mért távolsága alig több negyven kilométernél, másrészt a limes és a város között a Dunán és árterületén kívül semmiféle természetes akadály nincsen. Az ellenség tehát a limes ellentállásának megtörése után legfeljebb másfél napi úttal könnyen elérhette. A Duna—Tisza közére beékelődő szarmata-jazig népcsoport a római impérium fennállásának egész ideje alatt ilyen veszélyt rejtett magában, annál is inkább, mert Dunaszekcső—Lugionál, azaz Pécs magasságában Contra Florentiam—Dunaszekcsői szigeten át átkelő hely volt a Duna—Tisza közén keresztül Dácia felé. Még fokozódott a veszély a hunnokat megelőző néphullámok megérkezéével, amikor a biztonság mindkét parton lényegesen megcsökkent és az erődvonalak katonasága sem fejtette ki már azt az ellenállást, amelyet Pannonia keleti felének biztonsága megkívánt. Így tehát a közrend fenntartásán kívül már ez az állandó fenyegetés is szükségessé tette azt, hogy Sopianae a minden bizonnyal megszervezett veterán polgárőrségen felül még bizonyos számú sorkatonasággal is rendelkezzen, különösen akkor, ami-

kor a praesesi székhellyé váló alakulás után a közigazgatás zavartalan biztosításán felül még az aránylag nagy számú tisztviselő munkájának biztosítása, pénztárának, irattárának megőrzése is elsőrendű fontosságú lett a provincia ügyeinek intézése szempontjából. Az a tény, hogy Sopianae, mint polgári székhely, feladatának a birodalom szétbomlásáig eleget tett (ennek ellenkezőjét bizonyító okmányoknak is teljes híjával vagyunk, már pedig tapasztalat szerint igen sokszor a birodalom gépezetének adakozásából lehet következtetni az abnormális állapotra) bizonyítja azt, hogy Sopianae mindenkor megfelelően felkészülve védte ki a hunnokat megelőző barbár betörések támadásait, ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy a bizonyára szintén kellően felkészült romanizált polgársága megfelelő katonai erőre támaszkodhatott. Hogy ez a katonaság milyen erőkből állhatott, milyen létszámú és beosztású lehetett, kívül esik a tanulmány keretén. A lényeg az, hogy katonaságnak kellett Sopianae-ban lenni és ennek elhelyezését biztosítani kellett. Az erre a célra szolgáló erődítmények, castrumnak, vagy castellumnak a város jellege folytán a várossal, illetve Sopianae magvát adó központi településsel kellett szoros kapcsolatban lenni, hogy esetleges támadás esetén még a város polgári lakosságának is védelmet nyújthasson. Arra hogy maga az egész, fent vázolt polgárváros fallal lett volna megerősítve, körülvéve, így tehát a megerősített városok közé lett volna sorolható, mint az Szombathelyre vonatkozólag valószínűnek látszik, nincsen adatunk, hacsak Haas Mihálynak a város alatti réten említett hatalmas falaira nem gondolunk. A problémát csakis a további kutatás döntheti el.

Még egyéb közvetett bizonyítékot is tudunk találni Pécs megerősített jellegének igazolására. Pannonia térképének vizsgálata azt mutatja, hogy a Duna-menti sűrűen elhelyezkedő castra stativákon, állandó táborokon kívül Pannonia Valeria mediterrán részein castrumok Pécestől csak aránylag igen nagy távolságban találhatók. Az eddigi megállapítások szerint a Szombathely (Savaria) felé vezető útvonalon a legelső táborhely Valcum (Fenékpusztá) volt, cca 170 km-re észak felé, azaz Brigetio (Ószőny), illetve Arrabona (Győr) felé Heténypusztá, Aquincum (Óbuda) felé Hant, mindkettő 40–45 km-re. A legelső hely Pécestől kerekén három napi járásra, utóbbiak pedig egy-két napi járásra vannak. A több, mint két napi járóföld távolságra lévő Eszékről (Mursa) mint légiós táborból e mediterrán útvonalakon induló, vagy visszatérő csapattestnek Pécssett tehát feltétlenül táboroznia kellett, már csak ebből a célból is szükség volt tehát megfelelő táborhely létesítésére. Elképzелhetetlen ugyanis, hogy praesesi székhelyen az átvonuló csapatok tábori rendben éjszakáztak volna. A Dráva és Balaton közti, Somogy vármegye területét magában foglaló, kevésbé romantizált és kultúrált, de igen termékeny és az őslakosság által valószínűleg kedvelt földszáv felügyelete és ellenőrzése is megkívánt egy közelebbi centrumban központosított őrseget, ez pedig kelet felé csak Pécs, Sopianae lehetett.

Maga a vár, vagy erősség eleinte minden bizonnyal csak a kelta nyomokon induló földsánc volt, amely a kezdeti időkben a kelta őslakosság telephelye közelében lassan kialakuló kereskedelmi útvonal biztosítására volt hivatott. Ennek helyén épült aztán a polgáriasodás előre-

haladásával a légiós táborok korcs másaként kombinált föld és kővár, majd mint végső állapot, a császárság fejlett haditechnikájának tanulmányai alapján kiépített castrum, vagy castellum, miként azt építészeti megfogalmazásban a Lapis vadászház mellett 1938-ban feltárt őrtorony mutatja.

Hol kerülhetett el ez az építmény? Milyen méretű volt? Ezek a további kérdések, amelyekre Pécs történetének kutatói csekély kivétellel feleletet is adtak. Mint a kialakult felfogások kiteljesülésére, Pleidell Ambrus igen tetszetős elgondolására térek ki, mert az erre adott válasz felelet a többi elgondolásokra is.

Pleidell szerint a castrum a mai székesegyház környékén terült el, nagyságát Pleidell nem korlátozza a középkori belső vár területére, hanem kiterjeszti a környező lapályra, ez azonban nem elvi jelentőségű. Elgondolásának lényege az, hogy a katonaság kivonulásával e castrum helyén kaptak a keresztények menedékhelyet és építették ki kultúrájukat, amelynek legszebb bizonyítékai a ma is fennálló temető építmények.

Pleidell felfogása általánosságban elfogadható volna és alig lehetne megdönteni, ha elképzelhető volna az, hogy a katonai uralom átcsoportosítása, azaz Pécs katonai kiürítése akkor következett volna be, amikor a kereszténység bizonyos fokú polgárjogot nyert és így nagyobb építkezésekre alkalma nyílt, vagyis amikor a birodalom körül a népvándorlás viharai már kitörőfélben voltak és a barbár betörések veszélye a limesrendszer csődje folytán mindig erősödött. Azaz, amikor a castrum védelmi szerepe főként a polgári kormányzat megóvása szempontjából különösen fontossá vált. Ez pedig egyáltalán nem valószínű, így Pleidell elgondolását nem fogadhatjuk el. Annál is inkább, mert ha volt castrum egyáltalán, annak feltétlenül a fő közlekedési vonal mellett kellett feküdnie, hogy az utat kellően ellenőrizhesse és katonaságának mozgási lehetősége minden akadály nélkül biztosítható legyen. Márpedig a székesegyház környéke ebből a szempontból alaposan kifogásolható. Az előzők szerint lokalizált főútvonalról kerekén 400 méter távolságban fekszik, egy dombhát középső szakaszán és a főútvonalról egy csapadékvíz lefolyási irány és a kétségtelenül már kezdeti időktől kezdve fennálló temetőterület választja el. Az sem valószínű, hogy a főútvonal itt északra kanyarodott volna, vagy épen az északi irányú útvonalak itt ágaztak volna le, mert a Fröhweisz-völgy zsákutcába vezet, a Bárány-út vonala pedig ma is erőltetett és túlságosan meredek, mint a neve is mondja, pásztorkodásban leli magyarázatát. A székesegyház környezetét tehát, mint a castrum helyét, el kell ejtenünk.

A Szigeti külváros, Budai külváros egész területe, valamint a belváros északkeleti sarka, a polgárváros tárgyalásánál ismertetett okok miatt nem jöhet számításba, a székesegyházról délre a polgárvárosig terjedő terület a fentiek szerint temető volt, így tehát a kiküszöbölő eljárás eredménye szerint a polgárváros közvetlen környezete marad, mint egyedüli lehetőség.

Már az útvonalak vizsgálatánál megállapítottuk azt, hogy a polgárváros a főútvonal két ága közti szigeten, illetve attól délre helyezkedett el. Az egyik ág, az északi, valószínűleg az ősfútvonal volt, míg a déli, a későbbi. De mind a két út kereskedelmileg ugyanúgy használ-

ható volt, ellenőrzésére tehát egyformán szükség lehetett. A castrumnak így a két ág egyik találkozási pontjában kellett elhelyezkednie. A keleti útsatlakozást nem ismerjük. Az Irányi Dániel-tér környékén feltételezett csomópontnál fallelet nem került elő, pedig a legutóbbi időkben hatalmas középítkezések folytak le (egyetemi központi épülete és jogi kar épülete, fa- és fémipari szakiskola, Park-mozgó, ügyvédi bérház stb.), de római építkezésnek nyoma sem mutatkozott. Marad tehát a nyugati csomópont, valahol a Ferencrendiek telke körül.

A középkori külső vár határoló falainak vonalát vizsgálva szembe-tűnő az, hogy a belvárost körülövező várfal északi, keleti és déli oldala, valamint nyugati oldalának felső szakasza minden határozott törés nélkül, folyamatos vonalban épült ki a város körül, tekintet nélkül a lejtőkre, rétegvonalakra még oly helyeken is, ahol a józan meggondolás a lejtő megkerülését tette volna szükségessé (Kálvária-utca stb.). Csupán egyetlen hely van, éspedig a Szigeti kaputól délre eső rész, ahol sík terepen, minden indokolás nélkül megtörik és egy kereken 80 m hosszúságú terület behatárolása után csatlakozik a déli városfalhoz. E falnak a kórházzal átellenben lévő részén látta Koller, Haas és Gerecze azt a római téglából készült boltívet, amelynek magyarázatát Haas a városfal római eredetében találta meg, Gereczének önmagát semlegetítő véleménye pedig végeredményben szintén római eredetét igazolta.

Allításunk tehát nem nélkülöz minden alapot, amikor a középkori várfal e szeszélyes alakulásában az egykori római castrum körvonalának nyomait fedezzük fel.

A szóban lévő terület már a XIII. századtól kezdve a Ferencrendiek tulajdona. A telken álló rendház és templom középkori eredetű, bővítésénél mindenkor régi alapfalakra, régi kultúra nyomaira akadtak, a telek nagyobb része azonban mindezideig csak felületi művelés alatt állt, így a leletstatistika szempontjából semmit sem jelentett. A ferencsek a területet a Várady Antal-utcától a Rákóczi-útig terjedő teljes nagyságában kapták meg és csak későbbi parcellázás után csonkult meg a keleti oldalon. Nyugatról a legkorábbi időktől kezdve rétek határolták, a kórház helyén lévő épületek eredete is csak török hódoltság korába vezethető vissza, semmi akadálya nem lett volna tehát annak, hogy a várfalat e szakaszon ne a legelőnyösebb folytonos vonalba vezessék már a tatárjárás utáni időkben. Ha csak arra nem gondolunk, hogy e körülhatárolt terület kontinuitásban a római időkkel már korábban is egységesen, egykori falak romjaival, körülhatárolva szerepelt.

Mindez azonban csak feltevés, egyetlen pozitívum a Koller, Haas és Gerecze által említett római boltív, — vizsgáljuk ezt tehát közelebről. Mi oka lehetett annak, hogy a városfalnak ezen a helyén a középkorban római téglából egy aránylag igen nagy boltíves kiváltást készítsenek? Hogy egy ledőlt várfalrészt pótoltak volna így, egyáltalán nem valószínű. Az egyenletes falazat azt mutatja, hogy a római téglák nagy mennyiségben állott rendelkezésre. Ha sírokból kerültek volna elő, tervszerű felbontási munka eredményét mutatnák, ez pedig a pogány római kor iránt ellenszenvvel viselkedő középkori szellemnek egyáltalán nem felelt meg, a humanizmus korából sincs semmi adatunk arra, hogy az eszmei rajongáson kívül ilyen irányú gyakorlati érzék is megnyilatkozott volna. Vagy talán a városban összegyűlemlő csapadékvíz elvezet-

tésére készült az ív? Ilyen nagyméretű nyílás haditechnikai szempontból alaposan kifogásolható, épen azon a várfal részen, ahol természetes akadály a csekély értékű várárkon kívül nem volt. Így bármilyen oldalról nézzük is a dolgot, a boltív középkori eredete teljesen valószínűtlennek látszik. Nem marad tehát más hátra, mint amit az előzőekben feltételeztünk. A várfal e része római eredetű, a boltív tehát a castrum egyik bejárata volt, erre a célra méreteinél fogva kifogástalanul meg is felelhetett. A római leletek felett mindenütt észlelhető feltöltődés azt is megmagyarázza, miért került olyan mélyre, hogy az elmúlt században már csak a kapu felső része volt érzékelhető. Az így körülhatárolt, illetve zárt négyszöggé kiegészített terület méreteinél fogva is megfelelt a castrum céljainak. A 80 m átlagos oldalhosszúságú, kerekén 640 m² alapterületű castrum a pannoniai és különösen a dáciai castrum, castellum maradványok középmeretének tökéletesen megfelel. Nem légiós tábor, de a praesesi székhely védelmére és átvonuló csapatok ideiglenes elhelyezésére elegendő. Keleti alapjai a ferences rendház alapjaiban kereshetők. Haüy 1686. évi rajzán már meglévő épületek szerint is körülhatárolható a terület. Ha tehát volt Pécssett castrum, az minden jel szerint a városnak ezen a helyén kereshető. A terület nagy része sértetlen még és így az esetleges további kutatás még eredményes lehet. A keletre elterülő polgárváros gazdag leletei kellő bátorítást adnak erre.

Ha a polgárvárost szintén fal kerítette körül, ez a fal keletről és délről a castrum falaihoz csatlakozhatott és így adva van az a speciális városkép — fallal körülvett város északnyugati sarkában a fellegvárral — amely nyilván római nyomokon annyi középkori városmagban fellelhető. És csodálatos módon Pécssett ez a városkép a régi pusztulása után újra megismétlődött, de nagyobb területen és más központtal. Pécs középkori magjának fellegvára az ősi római temető keresztény kultuszterületén nőtt ki és eköré kristályosodott ki a püspöki város polgárvárosa. A test és a lélek fellegvára tehát csupán a temetőn át ad összefüggést, kontinuitást...

III.

PÉCS A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORÁBAN.

1. Bevezetés. Forrásmunkák.

A XVII. század második fele Pécs multjának az a szakasza, amelyből a megelőző idők össze nem függő részletadatai helyett a közvetlenül szemlélhető és tanulmányozható falmaradványokon és épületrészleteken kívül már annyi kútforrás áll rendelkezésünkre, hogy a város tényleges képét még részleteiben is több, kevesebb bizonyossággal megszerkeszthetjük.

A város alaprajzi elrendezését illetőleg, tehát műszaki szempontból legértékesebbek azok a mérnöki felvételek, amelyeknek eredeti példányai a rajtuk lévő pecsét tanúsága szerint a karlsruhei udvari levéltárban találhatók. A sorszámozás és metszetutalások szerint valószínűleg jóval több lapból álló sorozat három darabjának fényképmásolatát a pécsi Városi Múzeum tervtára, illetve a Műemlékek Országos Bizottsága őrzi, egy negyedik rajznak, éspedig a falak hiányzó metszeteit feltüntető vázlatnak Szőnyi Ottó dr. által készített kézi rajzú másolata a pécsi Székesegyházi Múzeumban, Szőnyi dr. hagyatékában fekszik. Így a rekonstrukciós munkánál e rajzok hitelességük beigazolása esetén nagyszerűen felhasználhatók. A három másolat közül csak egy, éspedig a vár 1686. évi ostromának utolsó szakaszát bemutató III. 2. jelű rajz, tartalmaz évszámot. A német felirattal bíró rajz közvetlenül a vár bevétele előtt készült, rajzolója a vár beosztását, belső elrendezését még nem ismerte, így csupán azt ábrázolta, amit a mai Nyil-utca környékének valamely felső pontjáról látott és amit a belső vár beosztásáról elképzelt. Igazolja ezt többek között az is, hogy a püspöki palota akkor már álló épületeit közvetlenül a székesegyház elé rajzolta, de zavaros a belső vár körítő falainak és főként a város felé eső keleti várárkon túl fekvő erődítmények konturrajza is. Különlegessége abban rejlik, hogy bemutatja az ostromútegek állását, éspedig a mai Kardos Kálmán-utca végpontján, illetve a Nyil-utca alsó szakaszán, a bombázás irányának feltüntetésével.

Az előbbtitől eltérőleg francianyelvű feliratokkal ellátott VIII. 21. a. jelű rajz, amely a belső és külső vár (mai belváros) erődítményeit, utcavonalait és fontosabb építményeit mutatja be, készítőjét is megnevezi „Haüy Ingenieur“ személyében, aki valószínűleg Badeni Lajos hadserégének műszaki személyzetéhez tartozott, vagy annak vezetője volt. Valószínűleg az előbbi rajz is tőle származik, amit a tornyok teljesen azonos alaprajzi ábrázolása igazol, mégha a rajzok feliratának nyelve és íráskaraktere különböző is. Bár az is lehetséges, hogy Haüy a korábbi

vázlatot csak felhasználta tervéhez és az ábrázolási hasonlóság innen ered.

A harmadik VIII. 21. jelű rajz a püspöki palota és az előtte lévő erődítmények metszetét ábrázolja.

A Szőnyi-féle hagyatékban lévő negyedik rajz szintén franciayelvű és Haüy aláírásával ellátott eredetiről készült.

Ami a rajzok műszaki megbízhatóságát illeti, csak azt említem meg, hogy a francia ölben (toise: 1.949 m) készült Haüy-féle terv adatai és a tényleges méretek közti eltérés átlagosan alig haladja meg az öt százalékot, ami tekintettel lejtős terepre, zezgúgos utcákra, erődítményekre, az akkori technikai eszközök mellett elsőrangú mérnöki munkára és teljesítményre mutat s így a felvételek műszaki hitelessége kétséget kizárólag kimutatható.

A Haüy által lerögzített állapot rekonstruálásánál természetesen segítségünkre vannak a későbbi, XVIII—XIX. századbeli műszaki rajzok is, amelyek a későbbi állapot egészét, vagy valamely részletét tüntetik fel és így módot nyújtanak az összehasonlításra, illetve kiegészítésre. Így a belső vár részleteire nyújt felvilágosítást Hermanng pozsonyi mérnök 1754-ben készült rajza, amely a pécsi püspöki levéltárból került elő és Haüy rajzával összehasonlítva már jóval későbbi állapotot tüntet fel, ami Haüy rajzai időbeliségének megállapításánál fontos. E. Hermanng-féle rajz kézi másolata a Székesegyházi Múzeumban, Szőnyi dr. hagyatékában fekszik, eredetije pedig Szőnyi dr. utalása szerint gr. Zichy Gyula érsek tulajdonában van. Publikáció még nem történt, Szőnyi dr. csak röviden említi a székesegyház körül lefolyt ásatások kapcsán. (Pécs—Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője VII. k. 1914. 136. old. és Orsz. Magyar Rég. Társ. Évkönyve, II. 1923—26. 174. old. és 4. jegyzet.) A város egyes részleteire vonatkoznak Fölsinger Mátyás városi kőművesmester (Mathias Fölsinger bürgl. Maurer Meister) felvételi rajzai és tervei, melyek néhányának másolata szintén a Szőnyi hagyatékban található. E Fölsinger-féle rajzok eredeti példányai valószínűleg a városi levéltárban vannak, mert Szőnyi dr. 1914-ben, tehát városi múzeumigazgatóságának idején készítette a másolatokat. Ezek felkutatása és publikálása a városkép kialakulása szempontjából igen kíváncsatos volna.

A kútforrásul felhasználható egyéb rajzi adatok másik csoportját részben a pécsi Városi Múzeumban, részben magánosok birtokában lévő egykorú távlati képek alkotják. Ezek legnagyobb részét a török megszállás végső idejéből származnak, vagy az azt követő 100 éven belül készültek, korábbi rajz eddig nem volt felkutatható.

A rajzok előképe néhány kivételével az a vázlat, mely a Városi Múzeum tulajdonában van, és amely valószínűleg a városnak 1664-ben bekövetkezett felgyújtásáról készült Zrinyi és Hohenlohe sikertelen ostroma alkalmával. E rajzocska mindazokat a tényleges helyzetnek nagyrészt meg nem felelő részletadatokat tartalmazza, amelyek az összes többi képeknél rendszeresen megismétlődnek. Így a vár négyszögű alaprajza három sarokbástyával és egy saroktoronnyal, a várban dzsámi és minaré, külön tornyos épület, a városban lévő egy, vagy két kupolás minarés dzsámik, a kapuk hibás ábrázolása, sarokbástyák számbeli eltérése, a Tettye patak és mellette a kupolás, minarés dzsámi és

a jezsuiták temploma stb. az északról való ábrázolással együtt. Határozott fokozat állapítható meg a metszeteket készítő művészek mesterségbeli készségében és fantáziájában is, ahogy a hollandi, német vagy olasz mester idegenben az előképül szolgáló rajzot maga ízlése és elképzelése szerint módosítja. Jellemzőül talán annyit, hogy az olasz másolaton, a vártól nyugatra toszkánai ízlés szerint megrajzolt távoli hegysor felől szabályszerű római ívsoros vízvezeték vonul a város felé az északi vár-árókban lévő vízvezeték helyett. De érdekes a rajzokon megfigyelni azt is, miként alakul át a tengelybe állított minaré mögötti kupola a rajzok sorozatos másolása folytán kettős kupolává. A vizsgálat tehát azt mutatja, hogy a távlati képek kutforrásul csak igen csekély mértékben és fenntartással szolgálhatnak.

E rajzok egy részének részletes leírását adja Szőnyi Ottó dr. a Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítőjében A mindenszentekről nevezett pécsi templom és környéke c. tanulmányában. (1913. VI. évf. 127. és kk. old.)

Az írott kútforrások közül Evlia Cselebi török utazó és történetíró leírása a legjelentősebb. Evlia Cselebi 1611-ben született Konstantinápolyban és már fiatal korától kezdve járta Európa, Ázsia és Afrika török fennhatóság alatt álló területeit. Az akkori keleti gondolkodásmódra és érzésvilágra jellemző túlzások leszámításával is igen értékes, 10 kéziratos kötetből álló művének hatodik kötetében írja le 1663. évi pécsi utazásának tapasztalatait. E kötetet dr. Karácson Imre fordításában a Magyar Tudományos Akadémia 1904-ben a „Török-magyarkori történelmi emlékek” sorozatában kiadta, pécsi vonatkozású közléseit néhai Szőnyi Ottó dr., az Archeológiai Értesítőben bővebben ismertette és méltatta. (1928. 241. és kk. o.)

Evlia Cselebi leírásának hitelességét vizsgálva elsősorban is figyelmen kívül kell hagyni, helyesebben kellő értékre kell leszállítani számszerű adatait. Hóman Bálint szerint (Magyar Történet, IV. 116. o.) 1545-ben 828 főnyi katonaság védte a várat, a török hódoltságbeli végvárakat ábrázoló térképe pedig Pécsset a legfeljebb 500 főnyi állandó katonasággal rendelkező várak közé sorozza.

Evlia Cselebinek a falak, árkok, építmények méreteire és számára vonatkozó közlései a legritkább esetben közelítik meg a ténylegest. Figyelmen kívül kell hagyni szertelen túlzásait is, amelyekkel a vár, város és egyes építmények szépségeit ecseteli. Végül helyesbítendőek égtájbeli megállapításai, amennyiben azok tényleg tévedések és nem feltételezett értelmezésből eredő félreértések. De leírásának egyéb ténybeli részét alapos megfigyelés s tanulmányozás alá kell venni, mert amint az alábbiakból kitűnik, több, az eddigi kutatások s ismeretek alapján valótlannak látszó megállapítása minősíthető valónak más megvilágításba helyezve.

Evlia Cselebi leírásán kívül még néhány rövidebb, általános jellegű, vagy csak egyes részletkérdéseket tárgyaló leírás maradt fenn a XV–XVII. századbéli magyar történetíróktól. Így Oláh Miklós esztergomi érsek (1493–1568.) Hungaria című művében (Bécs, 1763.) emlékezik meg Pécsről Magyarországnak a mohácsi vész előtti földrajzi állapotával kapcsolatosan, Brodarics István (1490–1539.) a mohácsi vész kapcsán

De conflictu cum Turcis ad Mohacs verissima descripta című könyvében (Krakkó, 1527.) ír Pécsről, Istvánffy Miklós alnádor (1535—1615) Pannonii historiarum de rebus ungaricis libri XV, 161. alatt foglalkozik Péccsel (Köln, 1622.), Gregorianec Pál kalocsai érsek (?—1565.) Breviarium Rerum Hungaricarum historici geographicum c. könyvében (Pozsony, 1746.) írja le Pécsset, de ír Pécsről Sennyey István püspök (?—1635.) és Kéry János váci püspök is (?—1685.) Martis turcisis ferocia c. könyvében (Pozsony, 1672.). Esterházy Pál herceg (1635—1712.) Mars hungaricusában Pécs sikertelen ostromát írja le, Bél Mátyás pedig (1684—1749.) De situ etc. de Com. Baranya c. művében foglalkozik Péccsel.

De szóba kerül Pécs Evlia Cselebin kívül a többi török történetírók némelyikénél is, így megemlékezik Pécsről a pécsi születésű Pecsevi Ibrahim (1574—1661.), továbbá Dzselaalzáde Musztafa (?—1567.), Szinán Csausz (?—?) és Kátib Mohamed Zaim (1532—?), közléseik azonban legtöbbször épen csak érintik Pécsset és a város képére vonatkozólag tájékoztatót alig adnak. Igen értékes viszont Buonvisi pápai nuncius közlése, aki a vatikánba küldött jelentéseiben részletesen leírja a vár ostromát és az 1686-ban bekövetkezett visszafoglalás okát a belső várba vezető és szökevények által elárult vízvezeték elromlásában állapítja meg. Buonvisi a vízvezeték leírásával Haüy rajzát kiegészíti.

E futólag érintett kútforrások részletes feldolgozása és méltatása külön tanulmány keretébe kívánkozik.

Mindezek alapján a ma is érzékelhető fal és épületmaradványok figyelembevételével megkísérelhetjük Pécs XVI—XVII. századbeli állapotának rekonstruálását.

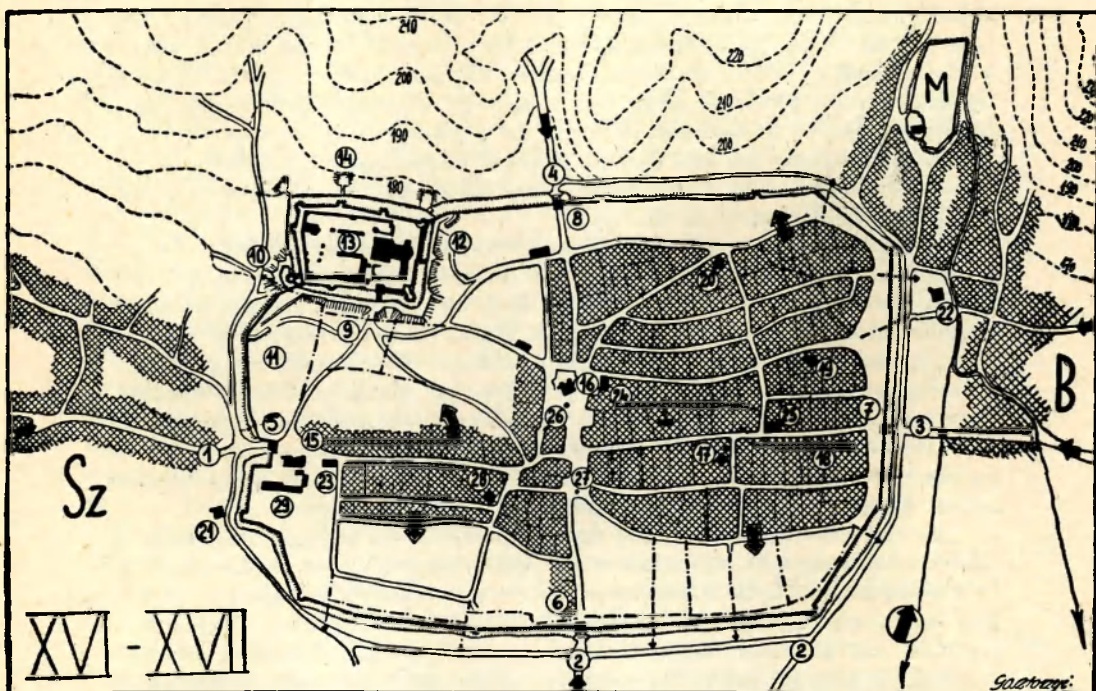
2. Külső vár, mai belváros.

9. sz. rajz. (157. old.)

A mai belváros helyén elterülő külső vár haditechnikai szempontból jelentős szerepet sohasem játszott. Valószínűleg a tatárjárás utáni időkből származó körítő falai már a török hódoltság előtt olyan rossz állapotban voltak, hogy egykorú feljegyzések ezt mindig külön meg is említik. A törökök valószínűleg szintén csak ideiglenesen állították helyre, mert az 1664. évi ostrom alkalmával Zrinyi és Hohenlohe csapatai alig pár óras komolyabb küzdelem után elfoglalták, 1686-ban pedig kardcsapás nélkül esett Bádeni Lajos birtokába. A keletre elterülő budai város és a nyugatra húzódó szigeti város palánkjai komoly akadályul nem szolgálhattak, e két oldalról az ostromlók a lakóházak védelme alatt közvetlenül a falakhoz juthattak, délről a Pécsi-víz körüli és Haüy rajza szerint a várárokig elhúzódó mocsarak némileg már gátolhatták a felvonulást, de észak felől az egész külső vár mindenkor szabad prédája volt a Kálvária-domb ágyúinak.

A külső vár négy kapun át volt megközelíthető. Nyugat felől a szigeti út (Chemin de Siguette 1.) betorkolásánál a Ferenciek-utcája 52. és 37. sz. házak között állt a Szigeti kapu (Haüy szerint Porte de Siguette, Evlia szerint Szigetvár Kapuszin 5.) délről az akkor még mel-

9. sz. rajz.
Pécs a XVII. században.

Csatlakozó útvonalak: 1. Szigetvár, 2. Siklós, 3. Buda, 4. hegyvidék felől, városkapuk: 5. Szigeti kapu, 6. Siklósi kapu, 7. Budai kapu, 8. hegyi kapu, 9. bejárat a belső várba, 10. a vár nyugati külső kapuja és erődítménye, 11. feljáró a vár külső erődítményébe, 12. ugyanaz az északkeleti sarkon, 13. belső vár, 14. a belső vár erődítményei a hegyvidék felé, 15. Memi pasa dzsámija a ferencesek temploma helyén, 16. Gázi Kászim pasa dzsámija a Bertalan-templom és a mai belvárosi templom helyén, 17. Ferhád pasa dzsámija, 18. Elhadzsi Husszein pasa dzsámija az egyetemi templom helyén, 19. dzsámi, 20. Kücsük dzsámi, 21. Jakováli Hasszán dzsámija, 22. dzsámi az Ágoston templom helyén, 23. Memi pasa fürdője, 24. Kászim pasa fürdője, 25. Ferhád pasa fürdője, 26.—27. kutak, cseszmék, sandervárak, 28. iskola, vagy imaház, 29. iskola, majd katonai parancsnokság, M Mindszentek temploma és temető, Sz Szigeti külváros, B Budai külváros.

A vonalkázott területek a török hódoltság végén telkekre osztott és nagyrészt beépített városterületeket jelzik. Az eredményvonalak a mai úthálózat nyomvonalát mutatják.

lékútként szereplő és a mocsáron átvezető út betorkolásánál a Siklói-kapu, Porte de Siklós (6.), a keletről a délkeleti várárok mellett elhaladó Siklói-út, Chemin de Siklós, (2.) és a Buda felé vezető út, Chemin de Bude (3.) torkolatánál a Király-utca 44. 47. sz. házak között a Budai kapu, Porte de Bude, Budai kapuszin (7.) végül a Mecsek, törökül Ferava (melyről Evlia azt írja, hogy alacsony dombszerű hegy) lábánál a hegyi út torkolatában (4) és a Haüy által forrásnak (Fontaine) jelzett Aranyos kút mellett a hegyi kapu, Porte de Montagne (8), melyet Evlia Cselebi Ujkapunak, Jeni kapuszi-nak, a metszetek legtöbbje pedig vaskapunak nevez.

Evlia még egy a városba vezető ötödik kaput is felemlít és azt Kárikí (Kárjeni) kapunak nevezi, azt írván róla, hogy kapuja dél felé nyílik, de ilyenről Haüy terve nem szól, az alábbiak szerint azonban nyilvánvalóan a belső vár délnyugati kijáratáról van szó. (10).

Esterházy Mars hungaricusában szintén öt kapuról, és ezek között külön Eszéki kapuról tesz említést, de tévedése onnan eredhet, hogy a Siklói-kaputól kiinduló mellékutat és a Budai-kaputól dél felé induló tulajdonképeni siklói utat két külön útvonalnak vette, és pedig ez utóbbit Eszék felé vezetőnek és ezen utak végpontjaiba külön kaput képzelt, tehát a Budai kaput megkettőzte.

A szigeti, siklói és hegyi kapuk előtt fa palánkkal, palliszáddal körülvett térség volt, mint közvetlen kapuerődítmény, a Budai-kapunál felvonóhíddal. Maguk a kaputornyok, — figyelmen kívül hagyva a nem hiteles metszeteket, — a Ráth Mátyás kiadásában 1874-ben megjelent és az 1763. évi állapotot feltüntető kőrajz szerint, de a várfalak struktúrájából is következtetve egészen egyszerű kivitelű négyszögalaprajzú építmények lehettek, alul félkörű kapunyílásokkal, belül ülőpadokkal, a közbeiktatott emeletre falépcsővel és felül tetőzet nélkül lőréses mellvéddel. Talán a budai kapu, mint a legforgalmasabb bejárat, lehetett építészeti szempontból értékesebb, amit talán a felvonóhid jelenléte is indokol.

A kaputornyokat különböző magasságú terméskőanyagú várfal kötötte össze a szigeti és siklói kapu közt három, a siklói és budai kapu közt egy és a budai és hegyi kapu közt ugyancsak három félkörű, illetve szögletes várbástyával megszakítva. Maguk a bástyák kettő kivételével köralaprajzúak, belső kiképzésük a mai beépítés miatt nem állapítható meg, de valószínű, hogy faszerkezetű földemmel voltak ellátva. A bástyák elhelyezésében és elrendezésében különösebb rendszer nincs, a szokásos erődítés céljaira szolgáltak. Haüy terve Kálvária-utca menti várfalrészről egy metszetet is jelez, amely a Szőnyi-féle másodlaton is szerepel. A rajz nem sokat mond, elég torz is, mert a hegyoldalt (Profil de la Montagne) túlságosan meredeknek rajzolja, a várarkot kettős völgyelettel jelzi, maga a fal pedig szerintem egyszerű tömb, kétoldali, különböző szintű alapkiszélesedéssel és felső harmadában egy keskeny fallépcsővel, vagyis a fal felső harmadrésze vékonyabb, mint ahogy a megmaradt falrészeknél ma is jól látható. A város felé eső terep (Profil des Côtes de la Ville) már enyhe hajlású domb. Evlia Cselebi szerint a falak egészen faragott kőből épültek és alapkövei elefánt nagyságúak, ami persze keleti fantáziára valló túlzás.

A várfalak kiképzését és felső lezárását illetőleg főként Evlia Cse-

lebi közléseire, valamint a városfalak máig fennmaradt részein észlelhető nyomokból levonható következtetésekre vagyunk utalva. Evlia Cselebi azt írja, hogy a falakon 5500 mellvéd van, melyek gyöngysor módjára sorakozó lőrések. A mellvédeket számszerint határozza meg, tehát nem összefüggő mellvédről van szó, melyet ablaknyílásszerű lőrések törnek át, hanem pártázatos megoldású mellvédsorról, melyet valószínűleg a császári katonaság alakított át helyenkint lőrésekké, vagy pedig a hódoltság vége felé, tehát Evlia Cselebi pécsi tartózkodása után, még a török uralom, amikor már híre járt annak, hogy a kereszténység leszámolásra készül. Az 1874-ben kiadott és az 1763. évi, tehát XVIII. sz. közepén fennálló állapotot mutató kőrajz a városfalakon már mindenütt lőréssort mutat, csupán a városkapuk pártázatosak. De pártázatos volt még a székesegyház északnyugati sarkához csatlakozó fal is Koller kanonoknak 1804-ben „Prolegomena” címmel megjelent művében közölt homlokzati rajz szerint. A városfal átvizsgálása alkalmával ilyen pártázat nyomaira a Papnövelde-u. 43. sz. ház udvarán akadtam. Nem valószínű, hogy esetleg később elfalazott ablakhelyek lennének, mert az ablakkibontás a függélyes éleket feltétlenül megcsorbázt volna. Itt megemlítem, hogy 1937. év őszén a pécsváradi vár keleti falán is észleltünk a lemálló falvakolat alatt embermagasságot jóval meghaladó méretű, elfalazott mellvédrendszer. Egy mellvédre átlag 80 cm-t számítva az 5500 mellvéd megfelel a városfal teljes hosszának, e számadat tehát Evlia véletlenül megbízható adatai közé sorolható. Haüy a várfalakat kettős vonallal rajzolja, feltételezhető tehát, hogy a fal felső részén, a mellvéd magasságában faszerkezetű építménnyel kiszélesített, fedetlen gyilokjáró volt, melynek külső oldalán, a fal színében állott a pártázat. Mint említettem, Haüy metszetrajza ilyen építményt nem jelez, csupán egy egyszerű, keskeny fallépcsőt, azonban a faszerkezetű folyosó tartógerendázatának fészkei a legtöbb, még megmaradt falrészén láthatók, nyilvánvaló tehát, hogy legalább a fal egy részén, esetleg csak a bástyák körül ilyen felépítmények voltak, mert másképp a védelem el sem képzelhető. Lehetséges az is, hogy Haüy idejére ezeket már meg is semmisítették, a lakók elhordták, elbontották, de lehet az is, hogy ez már a hódoltság alatt, végén megtörtént, mert magát a külső várat 1686-ban nem is védték a törökök. A Klimó-utca alsó felében a 14—20. sz. házak területén a várfal eddig kettős szerkezetűnek látszott, olyképen, hogy a fal külső szélén alakult ki széles padka. A 18. sz. házban 1957 év folyamán bekövetkezett falomlás, majd e részen létesített pinceépítési munkák kapcsán világosság derült erre a kérdésre is. A várfal tulajdonképpen mindenütt a felső, kerítésfalnak látszó faltömb volt, az eredetileg a Klimó-utca területére is kihajló domb peremén, később azonban a várfal menti telkek elparcellázása után udvartér létesítése céljából a domboldalt lemélyítették és a várfal megtámasztására a homokpart elé támfalat huztak. A folytonos mélyítés folytán ez a támfal helyenkint 4.00—5.00 m magasságra is megnövekedett, vastagsága azonban alig haladta meg a 0.80—1.20 m-t és így természetes, hogy a homok kohéziójának csökkenése a földtömeg megcsúszását és a fal beomlását vonta maga után. Egyébként a belváros körül a Klimó-utca és Kálvária—Petrezselyem-utcák kivételével a vár-

falnak már csak töredékei láthatók. Így a Nagyflórián-utca 10. sz. ház udvari fáskamrájában, a Majorossy Imre-utca sarkán álló elemi iskola udvarán a játszó szin mentén, a Lyceum-utca 13. sz. ház udvarában, a Timár-utca kezdőszakaszában, mint kerítésfal, végül a Rákóczi-úton a 33. sz. ház udvarában látszanak már csak egyes részletei, sokhelyt pedig a tűzfalak felső peremmagasítása jelzi azt, hogy régi várfal szolgál tűzfalul. Összefüggő hosszabb falszakasz a Rákóczi-út mentén a Majorossy Imre Múzeum hátsó homlokzatán, az Eötvös-utcában, majd a 13. sz. ház udvari homlokzatán és a 9—7—5—3. sz. épületek északeleti, ill. északi határvonalán jelentkeznek, majd a Klimó-utca 12. sz.-tól a Radonay-utca 9. sz.-ig, a Petrezselyem-utca és Kálvária-utcák teljes hosszán, részben tűzfalakként felhasználva. A várfal eredeti szerkezetének további megállapítása a falak tüzetesebb vizsgálatát teszi szükségessé, különösen a házbontások gondos figyelésével, hogy a még esetleg fennálló rejtett és elbontásra kerülő falrészletek is megvizsgálhatók legyenek.

A várfalat külső oldalán várárok szegélyezte, ahol azt a terepviszonyok lehetővé tették. A várárok átlagos szélessége Haüy térképe szerint 30 méter körül mozoghatott, mélysége nem igen haladta meg a 4—6 métert. Természetes azonban, hogy a Kálvária-utca nyugati szakaszán, valamint a Klimó-utca alsó vonalán ilyen várárokról a terepviszonyok miatt, szó sem lehetett, legfeljebb igen kis mértékben, amit Haüy alaprajzán a vonalkázással határozottan jelez is. Itt tehát a falhoz meredek részsű csatlakozott és annak alján lehetett egy kisebb árok. A Klimó-utcai falrendszer fent ismertetett vizsgálata is igazolja ezt, mert hiszen a dombhajlás levésése, illetve levágása csak a parcelálás után történhetett meg, ez pedig csak a hódoltság után következett be. A Klimó-utca 22. sz. telken álló, azóta már elbontott kis sarokbástyaszerű építményről, amely későbbi építésű sarokbástyának látszott, kiderült, hogy csupán érzéki csalódásról volt szó, feltűnő hasonlóság folytán. A bástyaszerű építmény az ott már korábban elbontott lakóépület meghagyott pincéje és annak falazata volt és a várfallal semmi kapcsolatba nem hozható.

Ugyancsak a terepviszonyok mutatják, hogy a várárkokban víz egyes rövidebb szakaszok kivételével csak a nagyobb esőzések idején és akkor is legfeljebb az amúgy is posványos déli oldalon lehetett, mert a Haüy által a Kálvária-utca déli sarkán jelzett forrás víze egy patakocska méretét is alig haladhatta meg. Másrészt a Tettye-víz a várároktól keletre, attól függetlenül vezetett és vizére a 40-nél is több malom hajtására volt szükség, így ároktöltésre nem igen használhatták. De alátámasztja ezt Evlia Cselebi is, aki vízárokról egyáltalán nem beszél, sőt azt mondja, hogy az árkok közepén halformájú földhányás volt, melyre ostrom idején fa „sorompót”, palliszádót tűztek. Ezt vízárkok esetén nem igen tehetők volna. Még megemlítendő, hogy Haüy rajza a Klimó-utca 10. és 14. sz. házak közt, valamint a Várady Antal- és Bercsényi-utcák vonalában erős falsérüléseket, falbeomlásokat jelez, ahol ideiglenes palliszádót (breche pallisadée) állítottak.

A külső városban elhelyezkedő város képéről Haüy tervének a későbbi korokból származó térképekkel való egybevetése alapján lehet

véglegesen mondani. Mivel nem óhajtok a XVIII. sz. elejéről származó telekkönyvek és térképek alapján Pécs telekviszonyait és polgárságát tárgyaló és egyidejűleg sajtó alá kerülő tudományos kutatás eredményei elé vágni, itt csak azt kell leszögezнем, hogy Haüy tervének a mai állapottal való összehasonlítása szerint a belváros utcái közül a belső vár, valamint a városfalak védelmi övébe eső teleksávok utcáitól, illetve úttorkolataitól eltekintve, a legtöbb mai utca nyomvonala már megvolt. A terek közül Széchenyi-tér sűrűbb beépítésű volt, a Jókai-tér pedig már nagyjából a mai alaprajzzal szerepel. Eltérés csupán a Zrinyi-, Teréz-, Dischka Győző-, Lyceum-, Flórián-, Gábor- és Papnövelde-utcák vonalvezetésénél jelentkezik, azonban itt nyilvánvaló, hogy elrajzolásról van szó, az eredeti útvonal tehát nem változott, csak szabályosabb, szélesebb lett. Az a feltevés tehát, hogy eredetileg nem engedhettek a várfalakhoz ilyen közeli települést, mint amilyen például a Papnövelde-utcában, vagy éppen a Timár-utca vonalán látszik, megdőlt, annál is inkább, mert úgy a Papnövelde-utca, mint a Timár-utca szóban lévő szakaszain csak későbbi településről és telekosztásról van szó, amikor a külső vár falai várvédelmi szempontból figyelembe sem jöhettek. A Haüy által nem jelzett József-utcai könyökszerű útszakasz valószínűleg szintén későbbi telekfelosztás eredménye.

Az utcák, városrészek elnevezését illetően a hódoltságbeli török kincstári adóajlajstromok (defterek) tájékoztatnak.* Egy 1557-ből származó defter Szent Ferenc, Szent László és Szent Tamásról elnevezett városrészekről beszél, de külön említ még Szent Mária és Szent Ferenc-utcai, továbbá Kis-, Nagy-, Kőhid-, Patacsi-, Malom-, Városmalom-, Fazekas- és Semel-utcai városrészeket és cigányfartályt is. Az elnevezések lokalizálása a hódoltság utáni utcanevék teljes ismerete, továbbá a középkori épületek, kolostorok helyének megállapítása után különösebb nehézséget nem okoz, így a Nagy-utcai városrész valószínűleg a mai Király-utca környékén, a Szent Ferenc, illetve Szent Ferenc-utcai a Ferenciek körül, a Szent Tamás városrész a középkori Dominikánus kolostorok valamelyike körül, tehát vagy a Zidina környéken, vagy a Munkácsy Mihály-utca táján, a Patacsi a mai Szigeti külvárosban, a Kőhid a Siklósi külváros valamelyik csatlakozó, akkor már telepítés alatt álló szakaszán, a Városmalom, illetve Malom-utcai pedig a Tettyepatak felső, illetve középső szakasza körül keresendő. Természetesen ezek a hódoltság első feléből származó elnevezések a török uralom, illetve a lakosság kicserélődése folyamán eltűntek és helyet adtak a hódoltság utáni, majdnem kivétel nélkül német elnevezéseknek. Evlia Cselebi csupán egy utcát, a Csarni, vagy Bazár-utcát említi meg, amely a mai Ferenciek- és Király-utcák vonalán vezetett.

Evlia Cselebi az utcákról erős túlzással azt írja, hogy azok a sakk-tábla mezőinek megfelelő szabályos telektömbökre osztják a várost, úgy, hogy bármelyik irányból is nézzük, ezek az utak a város egyik végétől a másikig átláthatók. Egyébként kétoldalt végesvégig széleskörű, régi kövezetű, igen tiszta gyalogjárókkal vannak ellátva.

Evlia Cselebi a lakóházakról azt írja, hogy azok nagyobb részt régies alakú, különböző magasságú, szép kőépületek, rózsaszínű cseréppel, vagy deszkával fedve, minden házban kertek, vízmedencék, kutak

* Szőnyi szerint.

vannak. Az előkelőbbek negyven palotája a mai Király- és Ferenciek-utcájának vonalán állott, ahol a csarni és bazár (üzlet) utca vezetett.

A törökkori jelesebb épületek Evlia Cselebi és Haüy adata szerint az alábbiakban rekonstruálhatók.*

A XVII. században épült Ferenciek-templomát (15.) a törökök Memi pasáról elnevezett dzsámivá alakították át, minaréja az északnyugati sarkon állt és északról ide csatlakozott az előcsarnok (hárem), míg imafülkéül (mihráb) a mai szentély helyét használták (mert a szentély eredetileg ferences szokás szerint, a már akkor fennálló torony tövében, tehát kelet felé volt). A mai kolostor épület akkor fennálló részét (29.) a törökök iskolának (medresse), a visszafoglaló csapatok katonai parancsnokság elhelyezésére (Maison de general) használták. Keletre a Várady Antal-utca északnyugati sarkán (23.) Memi pasa igen díszes, kétkupolás fürdője állott.

A mai belvárosi templom (16.) Gázi Kászim pasa dzsámijának épült az egykor Fürdős Boldogasszony oltárát magában foglaló Bertalan templom romjaiból. E templom a Haüy által a templomkert kerítésé-ként ábrázolt félkörű apsis fülke tanúsága szerint a dzsámitól északra állhatott. A törökök ugyanis fennmaradó romjaiból kerítést építettek keleti szokás szerint a dzsámi elé, melynek kijárata akkor északra nyílt két 3—3 oszlopra állított iker-kupolás és az ülépadokat (szófa) magában foglaló építmény között. A Bertalan templom helyét illetőleg Haüy pontosságára vall, hogy rajzát a Széchenyi-tér rendezése alkalmával feltárt apsis alapfalak és bejáratú lépcső mindenben igazolták. A Bertalan templom alaprajzának tényleges megállapítására módot fog nyújtani a belvárosi templom kibővítési munkája, mert terv szerint e részen kriptá épül, így tehát a földmunkák során az összes alapfalak napvilágra fognak kerülni.**

Ferhád pasa dzsámija (17) Németh Béla Dominikánus házról szóló tanulmánya, de a Polgári Kaszinó padlásán ma is észlelhető falmaradványok szerint a Kazinczy-utca nyugati oldalán állott. Haüy az utca keleti oldalára, majdnem a Mór-utca tengelyébe helyezi és a Kazinczy-utcát is feltünteti, noha Németh Béla szerint úgy ez, mint a mai Boltívköz, melyet csak később boltoztak át, csak a XVIII. század közepén nyílt meg a Dominikánusok építkezései kapcsán. Ez a kérdés még megoldásra vár. Az Evlia Cselebi által említett és Ferhád pasa dzsámijával kapcsolatos főiskola (medresse) valószínűleg a későbbi, azóta bérházzá átalakított dominikánus templom szentélyéhez csatlakozó déli építményben volt, ezt azonban Haüy nem tünteti fel, Evlia Cselebi viszont nem szól arról a kis épületről, melyet Haüy a dzsámitól északkeletre ábrázolt. Itt tehát még több kérdés van, ami tisztázandó.

A Kücsük (kis) dzsámiról Evlia Cselebi azt írja, hogy gyönyörű fekvésű. Szőnyi tehát a Haüy által a Megye-utca keleti sarkán jelzett dzsámival (20.) azonosítja, ezt alátámasztja az is, hogy e helytől nem

* Evlia Cselebi nyomán használom a dzsámi szót, bár Szabó Pál Zoltán dr. szerint e név csak Gázi Kászim pasa templomát illette, ahol a pénteki imát mondhatták.

** A feltárás 1939. év nyarán megtörtént és a feltevéseket mindenben igazolta. L. szerző jelentéseit a M. O. B.-nál.

messze egy építkezésnél másodlagos elhelyezésű turbános, török sírkő került elő.

A mai egyetemi templom, egykor pálos templom helyén (18.) Elhadszi Husszein pasa dzsámija állott, melyet Evlia Cselebi szerint a közeli budai kapu esti imát jelző erős hangú harangja miatt kevesen látogattak.

Haüy a Mária-utca 38. sz. ház helyén is jelez dzsámít (19.). Evlia erről nem beszél, lehetséges tehát, hogy csak utazása után, tehát az 1663—1686 közötti években épült.

A dzsámik Evlia Cselebi szerint igen díszes kivitelűek voltak, olomburkolatú kupolákkal, minarékkal, melyek helyét Haüy pontosan feltünteti. A fentiekén kívül még 10 kisebb imaház (mecset) is volt a városban, melyekben a dzsámiktól eltérőleg a hivatalos pénteki imát (khutbe) nem mondhatták. Talán ezek egyike volt a Haüy által a Deák- és Hunyady-utcák sarkán jelzett épület (28.).

A belvárosi templomtól keletre a királyi ítélőtábla belső udvarrészén (24.), valamint a Szent Mór- és Király-utcák sarkán (25.) még egy-egy kétkupolás fürdő is állott, az előbbi igen díszes volt és Kaszim pasáról nevezték el, utóbbi a szegények számára szolgált és Ferhád pasa nevét viselte.

Megemlítendőek még a csorgó kutak (csesmék), melyeket speciális pécsi kifejezéssel később sandervárnak neveztek. Ilyen volt Kászim pasa csorgója a belvárosi templom előtt (26.), Kádi csorgója a mai Irgalmasok-templom előtt (27.), Memi pasa csorgója valószínűleg a Várady Antal utcában, a többi a város egyéb helyein, a Deák- és Szent Mór-utcában, az alsó sétatéri szökőkút és a káptalani házak kútjai helyén állt. Vizüket a hegyvidéki (a mai Petrezselyem, Kaposvári, Papnövelde, stb.) forrásokból idevezetett kőagyagsővezeték szolgáltatta, melynek nyomai a csatornázási munkák kapcsán több helyen előkerültek, így a Mátyás Flórián- és Perczel-utcákban is.

Evlia Cselebi megemlékezik még három fogadóról is, valószínű, hogy az akkori szükségletnek megfelelően ezek egyike a Budai kapu körül, talán a volt Hétfejedelem vendéglő helyén, a másik a Szigeti kapunál, talán a mai Korona-szálló helyén, a harmadik pedig benn a városban, talán a Ferenciek, vagy Király-utca, tehát az akkori bazár, illetve üzletutca mentén helyezkedett el.

A külső vár, mai belváros hódoltságkori beépítését vizsgálva, már Haüy terve is világosan mutatja, hogy a Ferenciek-utca, Klimó-utca, belső vár és Széchenyi-tér, Szepessy-utca vonala által bezárt terület, kivéve a Ferenciek-utcája és Széchenyi-tér utcavonalát és a Káptalani javadalmi házak néhány szakaszát jóformán teljesen beépítetlen volt, vagyis a belső vár védelmi területeként szerepelt. Beépítése a Scitovszky-tér és Erzsébet sétatér területét kivéve, csak az utolsó száz évben történt meg, azonban sokhelyt még ma is elég ritka beépítésű. A Notre Dame zárda, a káptalani lakóházak, de az Apáca-utca északi vonalának és Scitovszky-tér nyugati oldalának beépítési sűrűsége is lényegesen kisebb a város többi részénél. Ugyancsak beépítetlen volt a Ferences rendház területe is, valamint a Hunyadi-, Citrom- és Munkácsy Mihály-utcáktól délre eső terület, ahol a hódoltság alatt természetesen megszűnt szerzetes kolostorok kertjei, a püspökkert és ritka beépítésű

polgárkertek helyezkedtek el. Beépítetlen volt a Káptalan- és Papnövelde-utcáktól északra eső teleksáv is, ahol később a papnevelő intézet, a vármegyeház és fogház épület. E tények megállapítása annál is inkább fontos, mert abból, hogy a török mecsetek, dzsámik zöme a Perczel-utca és Papnövelde-utca közti szakaszon létesült, a törökkori polgár- város magja ugyancsak e területre rögzíthető, vagyis a mai belváros északkeleti negyede tekintendő az ősi telephelynek, amely körül a belváros később kikristályosodott. Ez pedig a város kialakulása szempontjából különösen a Szent István körüli idők települését illetőleg lényeges és ad módot következtetésekre.

3. Belső vár, a székesegyház környéke.

10. sz. rajz. (165. old.)

A belső vár a XVII. század végén tulajdonképpen hatszoros védelmi övrendszerből állott. A vár magvát alkotó központot (I.) délről a mai püspöki palota kocsibehajtójából, ettől északra kisebb folyosóból és a felettük lévő emeletorból álló palota (8.) az ehhez nyugatra csatlakozó várfal és a ma is fennálló saroktorony (2.) nyugatról és északról ma nagyrészt a gazdasági épületekbe beépített várfal, keletről a székesegyház (15.) épülete és a püspöki palota akkor valószínűleg még földszintes középső szárnya (10.) határolta. E központ két útvonalon át volt megközelíthető, az egyik a püspöki palota sötét, boltozatos folyosóján át vezetett, melyről Evlia Cselebi a székesegyházban tett látogatása kapcsán meg is emlékezik, a másik a székesegyház mögötti kettős kapuzattal bíró nyitott folyosón (18.) haladt keresztül. Alapfalai kábelfektetési munkálatok alkalmával nemrég részben napvilágra is kerültek. Itt később támfalok is épültek, de ezeket 1882-ben elbontották.

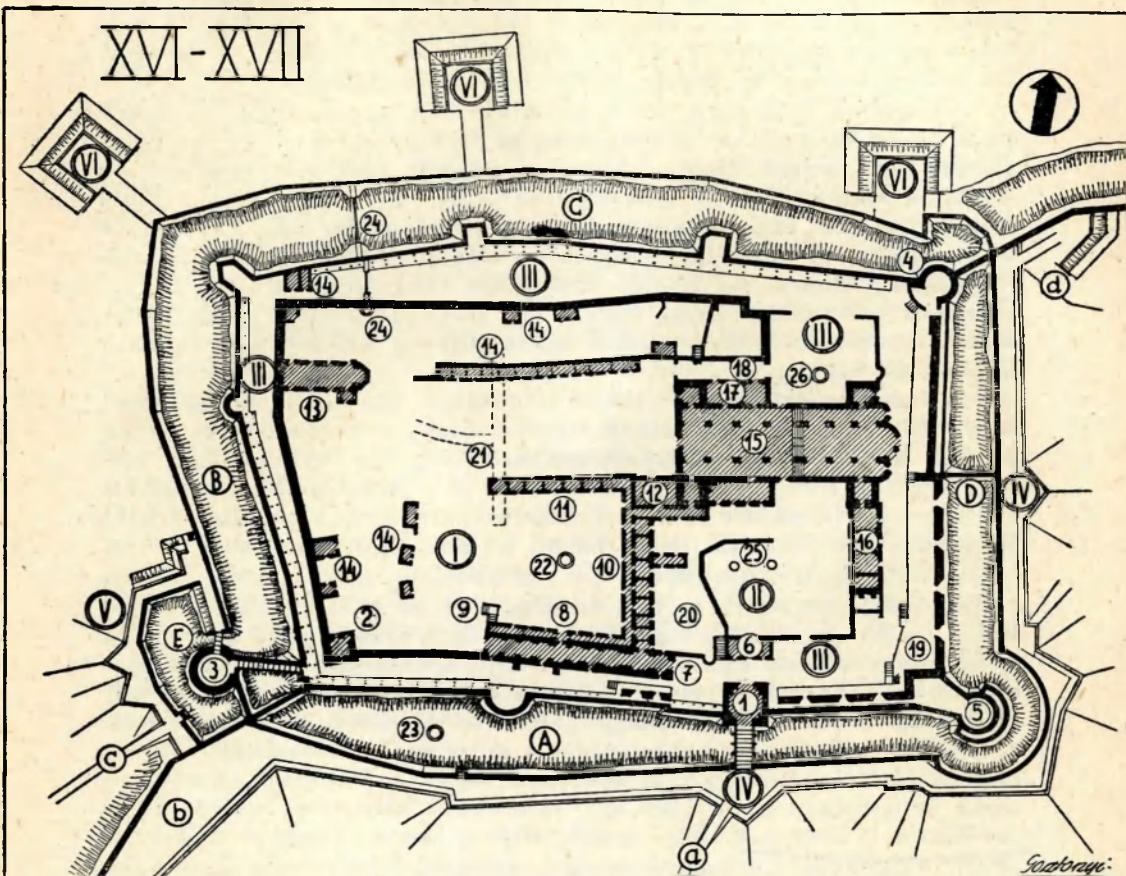
A székesegyház déli kapuja, valamint a délkeleti toronyhoz csatlakozó, azóta elbontott Szathmáry-féle épület (16.) védelmére még egy közbeeső udvar volt beiktatva, (II.) melyet keletről a Szathmáry-féle épület (16.), délről bástyafal és valószínűleg a kapuórség elhelyezésére szolgáló épület (6.), valamint kis bástyatoronnyal védett lépcsőfeljárát (20.) határolt.

E belsőséget egy külső övezet vette körül (III.), melynek déli falvonalán a Szepes-szobortól észak nyugatra állott a felvonóhíddal ellátott várkapu (1.). E külső övet vette körül a külső oldalon szintén támfallal burkolt várárok (A, B, C, D.), mely külső burkolófal ma délről a püspök kert déli kerítésének alapjait, nyugat felül a Klimó-utca, északról pedig a Petrezselyem-utca helyenként ma is érzékelhető támfalazatát alkotja.

A várárkon kívül dél- és kelet, tehát a város felé még egy földhányásból és palliszád-sorból álló összefüggő védővonal (IV.) helyezkedett el, a kaputoronnyal szemben (a.), valamint északi és keleti végpontjain (b, d.) egy-egy ugyanígy védett feljáróval. A délnyugati sarkon álló bástyát (3.) a külső övezettel fahíd kötötte össze, észak felé nyíló és ma is látható felvonóhidas kapuja előtt szintén földhányással

10. sz. rajz.

Pécs belső vára (püspökvár) a török hódoltság alatt.

Jelmagyarázat: I. várudvar, II. második erődőv, III. harmadik erődőv, IV. negyedik erődőv a váráron kívül dél és kelet felé, V. erődőv a nyugati kapu körül, VI. erődőv észak felé. a)–b)–c) feljárók a IV. erődővbe, c) feljáró az V. erődővbe, A)–B)–C)–D) várárok a belső vár körül, E) várárok a nyugati bejárat körül, 1. felvonóhidas főkapu, 2. nyugati vártorony, 3. nyugati kaputorony, 4. északkeleti bástya, valószínűleg szintén kaputorony, 5. délkeleti sarokbástya, 6. kapuórség, 7. püspöki palota kaputornya és bejáró a várudvarba, 8. palota déli szárnya és boltozott átjáró, 9. nyitott lépcső, 10. a palota keleti szárnya, 11. a palota északi szárnya, 12. átjáró a székesegyházba, 13. a várbeli Szent János társaskáptalan temploma, 14. gazdasági épületek, lakóházak, laktanyák, 15. Szent Péter székesegyház, 16. Szathmáry-palota, 17. kápolnák, 18. északi átjáró a várudvarba, 19. várbástya, alatta laktanyák, 20. külső várudvar, 21. pincék, 22. belső várudvar kútja, 23. kút a déli várárookban, 24. vízvezeték csatlakozása, 25. malmok, 26. Berényi püspök kútja.

A székesegyház alaprajzát Haüy rajza szerint ábrázoltam, bár ez a tényleges helyzetnek a 17. j. kápolnát illetőleg nem felel meg.

és palliszád-sorral megerősített erődrendszer védte (V.) árokkal (E.) és délnyugati kijárával (c.). Az északi és nyugati oldal védelmére Haüy szerint „Redoutte“-nak nevezett, földhányásból és palliszád-sorból álló külső erődítmények helyezkedtek el (VI.), melyek a várárkon át voltak csak megközelíthetők, és a vízvezeték (24.), valamint a keletről csatlakozó várossal és feljáró (d.) védelmére szolgáltak.

Vizsgáljuk most az egyes építményeket. A kaputornyot (1.) a kapuja feletti és a ma a Dómmúzeumban levő feliratos címer tanúsága szerint Csáktornyai Hampó Ernesztus püspök építtette 1498-ban és 1819-ben bontották le a székesegyház előtti tér rendezésekor. Evlia Cselebi azt írja, hogy a felirati táblán kétfejű madár van. Ezt Szőnyi keleti fantáziára valló elképzelésnek tartotta, de a dombormű alaposabb vizsgálata Evliának ad igazat, mert a két címertartó bajszos angyal szárnyai, valamint a köztük lévő címert koronázó püspök süveg jellegzetes formája, különösen alulról nézve jogosan kelthették a talléron látható sas benyomását.

A belsőség délnyugati sarkán álló torony (2.) ablakelhelyezésénél fogva korábbi keletűnek látszik, mint a hozzája csatlakozó és Klimó püspök által létesített könyvtáráépület-szárny, így valószínűnek tartom, hogy az eddigi vélelmenytől eltérően a 3. jelű kapubástya helyett ezt a tornyot létesítette Hampó Ernesztus püspök, és vizsgáltatott felül Kinizsivel, mai formáját pedig Klimó püspök alatt nyerhette.

A délnyugati kapu-bástya (3.) valószínűleg már Hampó püspök előtti időből származik és tulajdonképpen ez az ötödik kapu, amelyet Evlia Cselebi Kárikinek, vagy Kárieninek nevez, mert noha csapóhídja és kapuja észak felé nyílik, a kijáró iránya kerülővel tényleg déli, másrészt a külső várnak éppen az idecsatlakozó délnyugati részén nem volt Haüy szerint várárok, ezt pedig Evlia Cselebi külön is hangsúlyozza. A belső várból nézve e kapu tényleg a külső várhoz tartozónak látszik, amit a távlati városképek is igazolnak, mert a belső vár délnyugati sarka és a Szigeti kapu közé egy városkaput helyeznek, melyet Büttner-Thornak neveznek. Figyelemreméltó a kapu faragott kökerete, amely valószínűleg a székesegyház románkori faragványából készült, mert egyik záradékköve román tagozást mutat. Kövei tehát másodlagos elhelyezésre mutatnak. Ez is arra vall, hogy a kapu korábbi időből származik.

A 4. jelű északkeleti sarokbástya maradványai még ma is látszanak. A délkeleti bástya (5.) Haüy terve szerint pontosan a mai Kioszk-épület helyén állott, illetve valószínűleg ma is annak alépítményét alkotja.

A székesegyház (15.) és a Szathmáry-épület (16.) keleti oldalán húzódó külső falrendszer (19.) Haüy méretei szerint déli szakaszán nagyjából megegyezik a mai várplébánia alaprajzával, tehát az épület a várfalak egy részének felhasználásával készülhetett, így boltozatos pincéje és íves kocsiatjárója talán még a régi várfal szerves alkotórészét is alkotta és a katonaság elhelyezésére szolgált, mert e célra a külső erődömben más lehetőség nem is kínálkozott. A belső vár és a székesegyház éppen a keleti és déli oldalán volt legjobban kitéve az ostromnak, így itt magasabb és erősebb falazatra volt szükségük még a külső övben is. A várplébánia épületében nemrég végrehajtott bontási

munkák alkalmával a földszinti középfőfalból középkori faragott szenteltvíztartó és több faragványos kötöderek kerültek elő. Vizsgálatuk most van folyamatban.

A kaputorony mögötti kis építmény (6.) a kapuórség elhelyezésére szolgálhatott. A püspöki palota bejárati tornyára (7.) Hermanng terve ad tájékoztatót, de a távlati képek és Haüy terve is jelzik. Alapfalait Szőnyi felásta. A püspöki palota déli szárnya (8.) emeletes volt és nyugati sarkán nyitott lépcső (9.) vezetett fel emeletére. Mai déli erkélye nem a várfalakra épült, hanem a régi épület elé, az ott álló támpillérek beépítésével.

A nyugati belső fal mellett (13.) egy Haüy idejében már romokban heverő templom állott, amely Szőnyi szerint a keresztlő Szent Jánosról elnevezett várbeli társas káptalan középkori egyháza volt.

A belső várban lévő egyéb épületek (14.) valószínűleg a katonaság elhelyezésére szolgáltak. A mai mély pince (21.) már akkor is állott, a 22, 23, és 26. jelű helyeken kutak voltak, ezek közül a püspöki palota udvarán álló 22. és a déli várárokból lévő 23. jelű már megsemmisültek, a 26. jelű helyén a mai Berényi-féle kút áll. A székesegyház előtt Haüy szerint kézimalmok (*moulin à bras*, 25.) álltak.

Magával a székesegyházzal (15.) és csatlakozó építményeivel, kápolnáival (12, 17.) a tanulmány egyéb részei foglalkoznak, Haüy és Evlia Cselebi vonatkozó közléseire és a székesegyház akkori állapotának rögzítésére ott kerül sor. A Szathmáry—Szakmáry-féle renaissance épülettel azonban röviden itt foglalkozom. Ez az épület (16.), a Székesegyház délkeleti tornyához csatlakozott és földszintjén kápolna, emeletén könyvtár céljaira szolgált. Az épületet 1780-ban bontották el s akkor fedezték fel alapjaiban a világhírű ókeresztény festett sírkamrát.

Perdöntő jelentőségű Evlia Cselebinek a Nagy Lajos által 1367-ben alapított és Békefi Remig szerint legkésőbb 1401-ben megszűnt pécsi egyetem helyére vonatkozó közlése. Evlia Cselebi ugyanis a belső várral kapcsolatosan azt írja, hogy ott az isteni Eflátum (Plato) régi, tudományos iskolájának, melynek keletről és nyugatról igen sok hallgatója volt, akik mestereiktől csodálatos tudományokat tanulván, tökéletesítették magukat, igen sok fejedelmi boltozatú és az építészeti tudomány szerint kiképzett helyisége volt, ezek azonban Evlia idejében a várkatonaság elhelyezésére szolgáltak. Békefi Remig 1909-ben tartott akadémiai székfoglalójában más oldalról is megcáfolván az egyetem helyére vonatkozó felfogásokat, végeredményben a fenti közlés, de a józan meggondolás alapján is kimutatja, hogy az egyetem csakis a belső vár területén lehetett, de hogy melyik épületrészben, figyelembe véve azt, hogy a Szathmáry-féle épület csak a XVI. század elején létesült, egyéb adat híján nem állapíthatta meg. Haüy terve alapján azonban valószínű, hogy a püspöki palota akkor fennálló épületének egyik szárnyában lehetett.

A várfalak kiképzése annyiban tér el a külső vár fentiekben felvázolt megoldásától, hogy itt felső pártázatos lezárás csak részben volt, ilyent Haüy egyetlen metszetrájról leolvasni nem lehet, viszont Koller fentidézett rajzmelléklete pártázat létezését, igaz, hogy későbbi

időben, itt is bizonyítja. A III. erődív határoló falai mentén a déli és északi oldal, egy részén, a nyugati oldalon pedig annak teljes hosszában a várfaltól szerkezetileg függetlenített ácsmunkájú, fedetlen vívfolyosó vonult végig Hatúy rajza szerint, részben két, részben három alátámasztó faoszlopsorral, míg a keleti oldalon a boltozott katonaszállások és raktárak felett falazott járó volt, ágyúállásokkal és nagyobb méretű lőrésekkel.

Még a belső vár vízvezetékéről kell megemlékezni. Buonvisi pápai követ szerint a várbeliek ivóvizüket az akkor már boltozattal lefedett és elrejtett Petrezselyem-forrásból kapták, honnan földalatti kőagyagsövek vezették a vizet a várárokig, itt szabad vezették (24.) vitte át a vizet a belső övben elhelyezett víztartóig.

4. Külvárosok.

9. sz. rajz. (157. old.)

A külső várhoz keleten a palánkokkal körülvelt budai külváros, nyugaton a szigeti külváros csatlakozott. A budai város a Budai-úttól felhúzódott a Havi-hegy oldalára is. A Tettye-patak mellett több mint 40 malom állott, Szatmáry püspök tettyei palotája ekkor már romokban hevert. A középkori eredetű Mindenszentek temploma a hitviták színhelye volt, később az unitáriusok foglalták el és a katolikusok kis fatemplomba vonultak. Az Ágoston-téri templom helyén dzsámi és kolostor állott (22.), melyet a távlati képek is jeleznek, azonban Evlia Cselebi erről a dzsámiról nem beszél, tehát valószínűleg eltávozása után készült. Ez pedig korhatározó adat a metszetek készítésére vonatkozólag is.

A mai Zidina-környék középső részét a Domonkos-rendi apácák középkori kolostorának romjai foglalták el, melynek anyagát a XVIII. században a domonkosok azóta részben elbontott, illetve átalakított Király-utcai rendházának és templomának építésére használták fel.

A Tettye-patak (vagy az egyik egykorú metszet szerint „Rio del Fiume Koretz”) mentén, amely részben két ágra szakadva vezette le a forrás vizét, különböző ipari célokra szolgáló malmok álltak (Molini di poluere-polvere: puskapormalmok stb.).

A Szigeti külváros a mai Kórházkápolna és a Szigeti országút környékén helyezkedett el, Jakováli Hasszán dzsámiján és főiskoláján (21.), valamint a vele kapcsolatos Mevlaniai Rumi, azaz táncoló der-visek kolostorán kívül értékeesebb építménye még Idrisz Baba türbéje a mai gyermekmenhely kertjében.

A Siklósi külváros helyén, valamint a hegyvidéken település csak a XVIII. században kezdődött.

5. Temetők.

A hódoltsági idők temetőiről nem sokat tudunk. A városnak jóformán alig van olyan területrésze, ahonnan a földmunkálatok során

újabbkori csontmaradványok ne kerülnének elő. Az eddigi adatokból kétségtelenül megállapítható, hogy török temető terült el a Minden-szentek temploma körül. Még a század elején is láthattunk az északi kerítés mellett jellegzetes török sírköveket. Török temető volt a külső várban is a Perczel-utca környékén, a Gábor- és Kisfaludy-utcák között, továbbá a Gyermekmenhely Kertjében Idris Baba türbéje körül. De bizonyos, hogy a belső vár minduntalan előkerülő csontmaradványai is a hódoltság alatt eltemetett harcosok emlékét őrzik. Igen érdekes és a maga nemében különleges lelet került elő a Klimó-utcai támfal-építkezés alkalmával, ahol a 2748. hr. sz. telek nyugati végén, a kerti pavillon közvetlen közelében egy cca. 6 m mélységű torony-alapépítmény került napvilágra négyyszögű alapraizzal, boltozat nyomai nélkül, amelynek alsó részét több száz holttest csontmaradványai töltötték ki. A csontok nem mutattak összefüggő csontvázakat, néhány középkori cserépedény maradványon kívül más melléklet sem került elő, így tehát valószínűleg csontkamráról van szó, ahol a különböző időkből származó csontmaradványokat gyűjtötték össze. Feltűnő a koponyák nagy mérete, így tehát igen kíváncsatos volna a még helyszínen tárolt csontok antropológiai vizsgálata. A Papnövelde-u. 8. sz. 3114. hr. sz. bérház építésekor az elbontott épület falából turbános török sírkő került elő. Ugyanitt sűrűen egymás mellett 0.80–1.20 m átmérőjű és 3–5 m mély, törmelékkal eltöltött kútszerű üregekre is akadtunk, amelyek fenekén csontmaradványok voltak, sőt az egyik kuporodó csontváza mellett égetett cserépedény is feküdt, ez azonban vigyázatlanság folytán megsemmisült.

IV.

PÉCS VÁROSKÉPE SZENT ISTVANTÓL A TÖRÖK HÓDOLTSÁGIG.

1. Bevezetés.

Pécs városképének Szent István püspökséget alapító rendelkezésétől a hódoltság idejéig eltelt kereken 550 esztendő alatt bekövetkezett fejlődéséről alig áll adat rendelkezésünkre. Csupán a történelmi fejlődés egyes jellegzetes pontjai ismeretesek, a korábbi időkben természetesen ezek is nagyon hézagosak, később némileg felszaporodnak és így az országos állapot egyes fázisaival egybevetve már alkalmasnak látszanak arra, hogy a keretet megadják. De majdnem kizárólag csak keretet adnak, amelynek kitöltése még további kutató és összehasonlító munkát tesz szükségessé. A történelmi kérdést Baranya szemszögéből tekintve Várady Antalnak a Millenium idejében megjelent hatalmas munkája, Baranya multja és jelenje tárgyalja és mindeze ideig ez az egyetlen tudományos munka, amely a kérdés addig ismeretes részleteit összefoglalja és kísérel meg áttekintést adni. Természetesen a századforduló óta erőteljesen meginduló országos kutatómunka és különösen a világháború után egészen új alapokon meginduló tudományos kutatás a problémákat új oldalakról, más szemszögekből világítja meg, így tehát remény van arra, hogy Pécs történelmi kialakulásának eddig feltűnően hézagos folyamata megfelelő módon kiegészül.

Baranya és Pécs történelmi kialakulását Várady könyvében Németh Béla tárgyalja és a szóbanforgó időszakot három periódusra osztja. Az első rész Szent Istvántól a tatárdúlásig terjedő időszak rendelkezésre álló adatait foglalja össze és kísérel meg az általános helyzet rekonstruálását. A második részben a tatárdúlástól a Horváthy-féle lázadásig terjedő időt tárgyalja és itt már segítségére vannak a tudományos kutatás addig ismert részletadatai, tehát Baranya tárgyalása mellett már Pécs, a püspöki székhely is jobban szerephez jut. A harmadik rész Zsigmond fogságától a mohácsi vészig terjedő időszak kialakulását foglalja magába és itt már tulajdonképen Pécs a tengely, amely köré Baranya története kristályosodik. A rendelkezésre álló adatok természetéből ered az, hogy a kép csak hézagos és egy-egy okmányilag igazolt tény köré csoportosuló események felvázolását, illetve az országos helyzetbe való beillesztését tartalmazza, a helyi összefüggések azonban hiányzanak. Egyéb adat alig áll rendelkez-

zésre és a még fel nem dolgozott irat- és levéltári anyagtömeg igen gondos és alapos áttanulmányozására, átfésülésére volna szükség, természetesen a véletlen szerencsén kívül, hogy a kép hézagai legalább részletekben kitölthetők legyenek.

Németh épúgy, mint Pécs történetének eddigi kutatói, a mai napig Szalagyira és Kollerre támaszkodtak, akik a püspöki és káptalani levéltár átvizsgálásából nyerték adataikat. Szőnyi Ottó Szalágyi és Koller nyomdokán haladva a levéltárak anyagának további vizsgálatából különösen a hódoltság alatti és utáni állapotnak igen sok részletkérdését tisztázta, hagyatékának ilyen értelmű feldolgozása közvetlen eredményein kívül feltétlenül támpontot fog nyújtani a további kutatásokra is. Itt kell megemlékezni dr. Szentkirályi Istvánról, aki az egyes részletkérdések kutatásában szerez el nem múló érdemeket és adatai igen sok részletkérdésre adtak és fognak adni feleletet. Neki köszönhetjük igen sok más között a kanonoki házak történetére vonatkozó publikált, vagy közlésre váró adatokat. Az Erzsébet Tudományegyetem lelkes kutatógárdája már eddig is szintén igen sok részletkérdést tisztázott és a továbbiaknak igen jelentős szerep vár munkájára.

Mindezek méltatása természetesen nem tartozik e tanulmány keretébe, de a teljesség kedvéért és épen e problematikus korszak tanulmányozása kapcsán rá kellett mutatnom erre is.

Amikor tehát a székesegyház eredetének kutatása alkalmával a legnagyobb akadály épen az, hogy a történelmi folyamatosság egyes lépcsői hiányoznak, a városkép kialakulásának folyamatában sem lehet szó időbeli rögzítésekről. Az alábbiakban adandó vázlat szintén csak keret, mint ahogy keret a történelmi kialakulás és e keret egyes szakaszait a további kutatásnak kell kitöltenie. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a későbbi kutatások magát a keretet is módosítják, sőt talán alapjaiban rendítik meg, azonban ez is eredmény, mert a megdöntött keret helyébe újat hoznak, új szempontot, új lehetőséget, új alapokat, hogy körük, fölük felépülhessen Pécs tényleges egykori képe. A cél pedig végeredményben ez.

A városkép kialakulása vizuális folyamat, de lényegét, mozgató erejét a történelmi fejlődés, a belső kényszer, a szükségszerűség adja. Ezek a belső erők a történelmi keret folytán nagy általánosságban ismereteseek, sőt egyes részleteikben a speciális pécsi viszonylatokra lokalizálhatók. Magyarország akkori történelmének hullámai Pécsét épúgy belepték, mint ahogy a művészettörténeti fejlődés rezdülései is megérezhetők. A román, átmeneti, gót, renaissance stílusok nyomai Pécsen épúgy érzékelhetők, mint a tatárjárás, a Horváthy-féle lázadás vagy a mohácsi vész következményei, vagy épen a vallási küzdelmek, az egyházi szervezet kialakulásának, meg a reformációnak problémái. A történelmi keret kimagasló pontjai épúgy egyénekhez, az egyéni aktivitás magasabb mértékéhez igazodnak, mint a művészettörténeti alkotásoké, ezek adják meg a városkép fixpontjait, de a történelem sodrában vergődő tömeg tölti ki a történelmi kereteket és adja a művészettörténeti fixpontok köré a várost, az összefogó, általános képet, amelyet épen keresünk.

A történeti keret a városkép szempontjából Pécssett tulajdonképpen nem is jelent sokat. Pécs a török hódoltságig kívül esett a nagy történelmi események hullámain. A tatárjárást kivéve nincsen olyan pont, amely törést jelentene a folyamatosságban, maga a tatárjárás sem hozott olyan változást, amely a tömegeket átformálta volna. A centrum pedig, az egyházi hatalom, természeténél fogva az állandóság, a konzervativizmus képviselője, így tehát a török hódoltságig, amely velejétől rázta meg az addigi rendszert, a fejlődést folyamatosnak, ok és okozat szerint feltétlenül összefüggőnek kell tekintenünk.

Ami most már a módszert illeti, egyetlen lehetőség kínálkozik, és pedig az, hogy megállapítsuk azokat a fixpontokat, amelyek határkövet, jellegzetes fordulópontot jelentenek, majd a hódoltság korabeli, illetve az azt közvetlenül megelőző és igazolható állapot redukálásával visszakövetkeztessünk az alapállapotra és megkonstruáljuk, ha egyáltalán lehet, a közbeeső szakaszokat. Ez az oka annak, hogy a függelékek sorrendjében a hódoltság korabeli állapot előbb szerepel. Ezt a kialakult állapotot feltétlenül ismernünk, érzékelnünk kell, hogy a korábbi állapotot megérthessük.

2. Pécs köz- és magánépületei a XI—XVI. században.

Az alábbiakban kimutatásba foglaltam össze mindazokat a köz- és lakóépületeket, amelyek a török hódoltság előtti időből ismeretesek és vagy ténylegesen ma is állanak, vagy emlékük maradt fenn, de helyük több-kevesebb pontossággal meghatározható. A székesegyház és közvetlen tartozékai a kimutatásban természetesen nem szerepelnek, ezekről továbbiakban lesz részletesen szó. A Városi Múzeum, a székesegyházi nyitott kőmúzeum és a cella trichora több román, átmeneti, gót és renaissance stílusú faragványos követ őriz, ezek egy részének pontos lelőhelye sem ismeretes, más részük pedig a székesegyház átalakítása, elbontása alkalmával került a város más részén beépítésre. Ilyen kövek nagyobb számban vannak magánosok tulajdonában is, így pl. a Dr. Várady Antal-utca 10. sz. ház átalakításánál 1938-ban több darab került napvilágra. A kövek harmadik csoportja az alább felsorolt épületekből származik és legfeljebb korhatározó jellegű.

1. Szt. Bertalan templom a belvárosi templom mögött. 1324 előtt.

Rupp szerint „...Egy 1506-ban kelt okmány szerint pedig Pécssett egy ugyancsak sz. Bertalanról címzett plébániatemplom is létezett hajdan, s ennek 1324-ben Péter nevű áldozár vala lelkésze (Koller, II. 335. l.) Ezen templomban Ferderos Boldogasszony oltára is volt...” Szőnyi ezt a templomot a mai belvárosi templom mögé helyezi, hol az 1891. ill. 1930. munkák alkalmával ráakadtak a templom bejáratára és félköríves apsisára is, de a félköríves apsist Haüy rajza is jelzi, mint a dzsámi kerítésfalának félkörű megtörését. Szőnyi szerint a templom román stílusban épült, három faragott követ 1938-ban, a Szechenyi-tér 14. sz. 3373. hr. sz. kir. táblaépület üzleti kirakatépítése alkalmával bontották ki a falból. A templom utolsó maradványait

1753-ban bontották el. A belvárosi templom megkezdett kibővítési munkálatai feltétlenül napvilágra hozzák a templom alaprajzát, alapfalait és felhasznált kőanyagát.*

Irodalom: Koller Historia Ep. Qu. E. II. 335. o. — Rupp: Magyarország helyrajzi története. I. 375. o. — Aigl Historia Brevi Cap. Qu. E. XII—XIV. §. — Szőnyi: Pécsi Útmutató II. k. 35. o. — Szerző jelentései a M. O. B.-nál. — Dunántúl 1930. dec. 25. sz. — stb.

2. Ferenciek temploma és kolostora. 1301.

Rupp szerint „... A Sziget nevű külbárosban... a Korody-család alapítványából 1301-ben a sz. Ferenc rendi kisebb testvérek társháza és temploma létezett (Topogr. R. A. 272. l.) egész 1543-ig, midőn a szerzetesek a török előli menekülőkben odahagyván a társházat, ez elpusztult. E társház említettik egy 1401-ben kelt okmányban... Jelenleg ennek helyén a sz. Lászlóról nevezett tartománybeli sz. Ferenczieknek van társházuk...” Szőnyi szerint az egykori kolostornak és templomnak egyes részletei a mai épületekbe vannak beépítve, egy zárókövet pedig, amelyen sz. Ferenc és társa reliefje van és gótikus stílusú, a kolostor könyvtárában őriznek. 1732-ben egy kőfalazatú kutat fedeztek fel a kolostor mai déli szárnyánál, de előkerült a kereszt-folyosó egy oszlopa is.

Irodalom: Rupp i. m. 375. o. — Szőnyi i. m. 83. o. — Haas: Baranya emlékirat, 250. o. stb. —

3. Benedekrendiek apátsági temploma és zárdája. 1076.

Rupp szerint: „... Ezen szent épületnek, melynek mind temploma, mind monostora rommaradványa még 1776-ban látható vala a püspöki kert mellett, eleinte, mint Pázmán Péter névsorozatában, melyben ez apátságot már 1076-ban létezettnek mondja, állítja, a város falain belül kellett állania... az országnak, a török megszállás szülte zilált állapota közben, a város többi vallásos épületeivel együtt ez apátság is elpusztult és többé helyre nem állíttatott... Létezett még Pécssett hajdanta, hacsak ezzel nem ugyanaz, más, a Szentháromságról czimzett, bencés kolostor is...” A monostor és templom helye a Deák- és Citrom-utcák sarkán fekvő 2524, 2525, 2526, 2527, 2528 és 2556. hr. sz. telkén keresendő, ahol romjai Cséfay Flórián városi mérnök felvételi rajza szerint a század elején még állottak. A Czitrom-u. 16—18. sz. házak északi tűzfala az épületből származó középkori eredetű falazat.

Irodalom: Rupp i. m. 363. o. — Szőnyi i. m. 29. o. — Arch. Ért. 1904. XXIV. 322—323. Cséfay rajzának másolata, eredeti valószínűleg a Városi Levéltárban. — Haas i. m. 250. o.

4. Domonkosok kolostora. 1238.

Rupp szerint: „... A Pécssett létezett sz. Domonkos rendi szerzetesek kolostora a főtér felé, a jezsuiták gymnasiumától... nem messze

* L. 162. o.

állhatott, hol annak alapját, s faragott köveit még a mult században is lehetett látni. Ezen kolostor már 1258-ban létezett (Szentiványi szerint 1258-ban épült). E kolostor... a városnak a töröktől visszafoglalatásáig, mely idő alatt kétségkívül elpusztult s üresen hagyatott a szerzetesek által, sehol sem történik róla említés..." Haas szerint: „templomuk és kolostoruk szinte a belső város déli végén feküdt, ott ahol később Petroszki háza állott..." Szőnyi szerint a kolostor és templom a Fürdő-utca és Munkácsy Mihály-utca sarkán helyezkedett el, közelebbi helye ismeretlen. De nincsen kizárva, hogy a Haüy térképén a mai Széchenyi-tér délnyugati szögletén behatárolt területen feküdt, amelyről a későbbi várostérképeken, de a XVIII. sz. elejéről származó telekkönyvben sincs említés. Bár az is lehetséges, hogy e területen helyezkedett el a régi városháza, amit a távlati képek egy részén itt jelölt emeletes, oromzatos épület tenne valószínűvé.

Irodalom: Rupp i. m. 363—364. — Haas i. m. 250. o. stb.

5. Karmeliták temploma és kolostora. 1372.

Haas szerint: „...a carmeliták, kik 1372-ben Vilmos püspöktől nyertek engedelmet és helyet kolostor építésére, nem messze a Szent Ágostontól nevezett templomhoz, hol még néhány év előtt roppant omladoányok állottak. Alapfalai még jelenleg is megoannak..." Rupp helyhatározást nem ad, Szőnyi szerint nyomtalanul elenyészett a kolostor. Lehetséges tehát, hogy Haas a domonkosrendi apácák Zidinkörnyéki kolostorának romjaival téveszti össze a karmeliták kolostorát. A kérdés még tisztázandó.

Irodalom: Haas i. m. 250. o. — Rupp i. m. 367. o. — Dunántúl napilap 1929. jan. 1. Szőnyi közl. stb.

6. Ágostonrendiek zárdája. ?

Rupp szerint: „...sz. Ágoston remete szerzetes zárdája, vagyis perjelsége... hajdan, mint bizonyos adatok tanúsítják, Buda külvárosában létezett; de ki és mikor alapította... még eddig nem sikerült kinyomozni... E perjelséget kétségkívül a törökök pusztították el, midőn annak templomát mecsetté alakították... 1713-ban... visszaverték egykori zárdájába s ekkor temploma sz. Ágoston emlékére szenteltetett föl; de e templom szűk székházától, mely jelenleg a plébánus laka, több lépésnyi távolságra volt. E szerzet eltöröltetvén, perjelsége is végkép eltűnt..." Rupp tehát a kolostor és templom helyéül a mai budai külvárosi plébánia templomot és plébániáját, (5677—78. hr. sz. telket) jelöli ki. Szőnyi viszont mint eredeti török mecsetről beszél a templomról, amelyet a hódoltság után alakítottak át. A kérdés a karmelita kolostor problémájával együtt még tisztázandó. Az 1935. évben végrehajtott bővítés alkalmával az északi toldalék helyén nagyméretű alapfalakat találtunk. A kutatás tehát eredményes lehet.

Irodalom: Rupp i. m. 374. o. — Szőnyi i. m. 91. o. stb.

7. Domonkosrendi apácák kolostora. 1470 előtt.

Haas szerint: „...Domonkosiakról, kik egyébként clarissáknak nevezetnek, 1470-ben történik említés; kolostoruk a budai külvárosban állott...” Szőnyi szerint: „...A domonkosrendi apácák Szentlélekről nevezett külvárosi kolostora a falakon kívül a Mindenszentek temploma alatt, a Zidina környék során állott. Pontos helyrajzi kijelölése sikerülni fog...” A Zidinakörnyék a Szikla-utca és a Kálvária-utca között helyezkedik el.

Irodalom: Haas i. m. 250. o. — Szőnyi i. m. 88—89. o. — Dunántúl i. sz. stb.

8. Szent Erzsébetről nevezett szegénykórház. 1393.

Aigl szerint IX. Bonifácus pápa és Bálint biboros idejében történik róla említés. Szőnyi szerint a mai egyetemi templom és főreáliskola, volt Lyceum épülettömbjének helyén, azaz Király-utca és Lyceum-utca közti területen, a 3429. hr. sz. telken keresendő.

Irodalom: Aigl i. m. XV. §. 8. — Dunántúl i. sz. stb.

9. Mindenszentek temploma. 1157.

Szőnyi szerint Pécsnek a székesegyház mellett legrégibb épülete. Állítólag 1157-ben szentelték fel és 1333-ban, mint plébániatemplom szerepel. A XV. században gót stílusban beboltozták és három hajóssá alakították át, a szentély és déli mellékhajó bordás boltozatai, a fal-konzolok, támasztópillérek és a nyugati csúcsíves kapu e korból valók. Cinteremfalazata részben még ma is fennáll. Körülötte temető volt.

Irodalom: Rupp i. m. 375. o. — Szőnyi i. m. 87—88. o. stb.

10. Várbeli Keresztelő szent Jánosról nevezett társaskáptalan temploma.

Haüy és Hermanng térképe szerint a püspöki székház udvarán állott az udvarmesteri lakás helyén. Romjai a XVIII. sz.-ban még állottak, az udvarmesteri lakás valószínűleg a templom alapjaira épült, mert mérete a térkép szerinti romoknak megfelel.

Irodalom: Dunántúl i. sz. — Haüy és Hermanng térképei.

11. Püspöki palota. ?

Szőnyi szerint: „zömében középkori épület, melyet a XVIII. sz.-ban Klimó püspök építtetett ki...” Padlásán most is láthatók gótikus részletek, csúcsíves ablakkeret maradványai. A központi fűtés pincéjében Möller István 1922-ben feltárta a középkori eredetű falak egy részét. Haüy, Hermanng tervei és későbbi felvételi tervek alapján

fejlődésének és kialakulásának, valamint eredeti állapotának valószínű rekonstruálása még kidolgozásra vár.

A püspöki palota bejáratú kaputornyáról Szőnyi „A Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője” VII. k. 1914. 3. számában a következőket írja: „... a püspöki székház ... keleti falának lábazatától keletre 2.77 m-nyire 3.70 m hosszú, 1.60 m széles gödröt ástak. A gödör déli, északi és keleti szélén csakhamar a tér felszíne alatt erős terméskőfalazatokra bukkantak, melyek 4.5 m mélyre nyúlnak le a földbe s egy négyszög három oldalát zárják be. Az északi és déli, kelet-nyugati irányban, párhuzamosan vonuló falak 1.60 m-nyi távolságban vannak egymástól, tehát a kettőt keleten összekötő fal ugyanilyen hosszú. A déli fal a gödör teljes hosszában, tehát 3.70 m hosszban húzódik végig, de nyugat felé van még folytatása a földben, ellenben az északi falrész csak 2 m hosszú ... Az ásás 7 m mélységig ment, mert addig csak laza hordott földet találtak. Mikor 5 m táján jártak, az északi fal alatt üreget találtak, s nemsokára a déli fal alatt is. Az üreget megvizsgálván kitűnt, hogy az északi fal aljától befelé 1.20 m-nyire ismét egy fal van, ugyanígy a déli fal alatt is, de körülbelül felével kisebb mélységben ... A falak rendeltetését megfejti Hermannng pozsonyi káptalani mérnök 1754-ben készült pontos térképe ... Ez volt bizonyára a kaputorony. Ez alkalommal a torony déli falának egy részét (a többi a földben van még és elnyúlik a székház keleti faláig) keleti falának a kapunyílástól délre eső szakaszát és a kapuüreg déli falát találták meg. A Hermannng-féle rajz olyan pontos, hogy a torony többi falát is egész precizítással ki lehetne ásni...” (i. m. 136. o.) Szőnyi még leírja, hogy a déli fal felső részén kis csatornanyílás volt, amely a falba keletre hajolva metsződött be és vasráccsal volt elzárva. Szőnyi közlésének lényegét szösz szerint idéztem kettős okból. A leírás, amely a lehetőségig pontos, mégsem adja olyan világosan a feltárt helyzetet, mintha arról bármilyen primitív rajzocska is készült volna. Másrészt a leírás szerint a terepszint alatt 5.00 m mélységtől lefelé a felső falaktól független falrendszerre akadtak, de a talaj tovább is meg volt bolygatva. A tér e vonalba eső középrészén a terepszint alatt cca 7.00 m fenékmélységgel került napvilágra ez év tavaszán a második festett sírkamra, amelynek magassága cca 2.30 m, a toronyalapoktól való távolság kerekén 25 m. Ez a mélység már az ókeresztény kultúrréteget jelenti, ha tehát a toronyalapok alatt ebben a mélységben, megbolygatott talajban azoktól független falazat jelentkezik, ez valószínűleg az ókeresztény kultúrréteg tartozéka!

Irodalom: Várady: Baranya multja és jelenje. II. 362—363. o. — Szőnyi: i. m. 73. o. — Szőnyi: Magyar Művészet, 1929. 8. sz. 551. o. — Szőnyi: P. B. M. É. 1914. VII. 136. o. — Bárdos István: Pécs régi német utcanevei. 21. o. nem világos értelmezéssel.

12. Káptalan-u. 2. számú ház. XV. sz.

A lakóház magja a XV. századból származik, átmeneti stílusú faragottkő kapukerete és kettős ívezetű ülőfülkéi szerint. Már a török hódoltság előtt mint nagyréposti ház szerepelt. Az 1937. évben végre-

hajtott restaurálás az épület nyugati szárnyán korai barokk mellvéd-sort tárt fel és a toldaléképítések nyomait állapította meg.

Irodalom: Magyar Művészet i. sz. 546. o. — Szőnyi i. m. 75. o. stb.

13. Szathmáry püspök tettyei palotája. (1505—1521.)

Szőnyi szerint egyemeletes volt, földszintjén fiókos tükörboltozattal képzett kápolna volt, amelynek renaissance konzoljai közül néhány megmaradt. Az emeleti ablakok kőkeretei a renaissance formáit mutatják, egy földből kiásott ballusztérjét a Városi Múzeum őrzi.

Irodalom: Magyar Művészet i. sz. 546. o. — Szőnyi i. m. 90. o. — Várady—Posta i. m. 362—363. o. stb.

14. Pécsi egyetem. 1567.

Békefi Remig szerint a belső várban, Szőnyi szerint a domonkosok zárdája körül, azaz a Munkácsy Mihály- és Fürdő-utcák sarkán helyezkedett el. A mai tudományos felfogás Békefi Remig álláspontját foglalja el Evla Cselebi közlései alapján, bár Szőnyi elgondolása igen tetszetős.

Irodalom: Békefi Remig: Pécsi egyetem, Akadémiai székfoglaló. — Magyar Művészet i. sz. 546. o. stb.

3. Középkori városmag, külső vár.

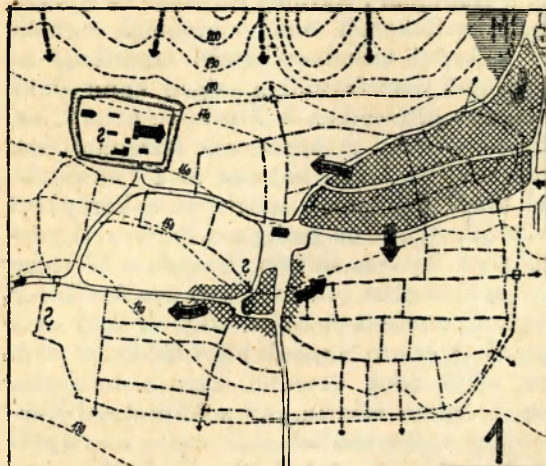
11. sz. rajz. (179. old.)

A hódoltság idejére kialakult városkép és a korábbi időszakból ismeretes köz- és magánépületek összehasonlítása alapján kíséreljük meg felkutatni azt a területet, amely eredetileg a várjobbágyosság keretét alkotó lakosság, majd az ennek nyomán kialakuló polgárság elhelyezkedésére szolgálhatott. A megoldásnál ismét a kiküszöbölő eljárás vezet célhoz és az eredmény egészen meglepő.

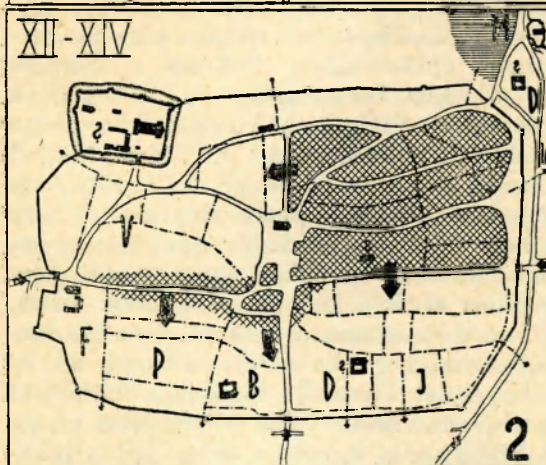
A várfallal bekerített külsővár, azaz a mai belváros területén még a török hódoltság idejében is két összefüggő területsáv jelentkezik, amelyen nem mutatható ki folytonos beépítés. Az egyik terület a Ferenciek- és Király-utcától délre helyezkedik el és északról megközelítőleg a Zrínyi-, Teréz- és Munkácsy Mihály-utcák vonala, délről, keletről és nyugatról a városfalak határolják. A másik a belső vártól délre és keletre foglal helyet és határait keletről a Széchenyi-tér, délről a Ferenciek-utcája, nyugatról pedig a városfalak alkotják. E két terület jórésze még ma is összefüggő, nagyobb, fel nem parcellázott terület, mint az Erzsébet-sétátér, Scitovszky-tér, a ferencrendiek és irgalmasrendiek telke, továbbá a Novotarszky-telek, de egyéb részeiről is kimutatható, hogy tulajdonképpen a hódoltság után kerültek parcellázásra, azelőtt legfeljebb mezőgazdasági, kertészeti művelésre alkalmas parcellákra oszlottak. A területek egyes részleteit vizsgálva azt látjuk, hogy a belső vár déli és keleti oldalán fekvő és a Szepes-utcától az Apáca-utca és Ferenciek-utcája vonaláig terjedő területrészt tu-

11. sz. rajz.

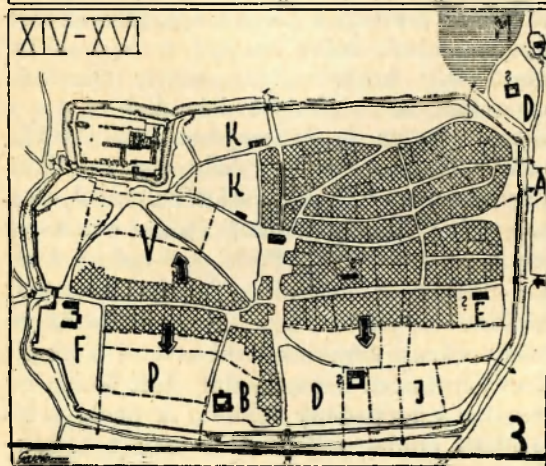
Pécs városképének feltételezett kialakulása Szent Istvántól a török hódoltságig.

1. ábra: Valószínű városkép a XI. században. Jelmagyarázat: M Minden-szentek temploma és temető-terület.

2. ábra: Városkép fejlődése a XII–XIV. században. Jelma-gyarázat: M Minden-szentek temploma és temetőterület, V a belső vár védelmi területe, F ferenc-rendiek telke, P püspökkert területe, B benedekrendiek telke, D domonkos-rendiek telke, J polgártelkek, Á ágoston-rendiek telke.

3. ábra: Városkép fej-lődése a XIV–XVI. században. Jelma-gyarázat előző ábra szerint és E kórház, K káptalani tagok javadalmi telkei.

lajdonképpen a belső vár védelmi területe volt, amely a belső várból a Szepes-szobor mögött álló felvonóhidassal kaputornyon át volt megközelíthető, a város felé pedig a Káptalan-, Kardoss Kálmán- és Apáca-utcák irányában vezető utakon csatlakozott, amely utóbbiak mentén még a hódoltság után is csak a keleti torkolatok körül mutatható ki település, dél felé pedig közvetlenül összefüggött a szigeti kapu előtti térrel. E területen (amelyet tágabb értelemben a Káptalan-utca 2. sz. középkori eredetű háztól a Szepes-utcán és ugyancsak középkori szent Bertalan templomán át a Széchenyi-tér keleti házsora és a Ferenciek-utcájának északi házsora ölel körül délnyugati szögletén a középkori ferences templommal és kolostorral, nyugaton pedig a Klimó-utcai várfallal) középkori eredetű épületnek nyoma sincsen, hacsak a Gerecze-Péter által a Székesegyházi Múzeumban őrzött, a püspöki kőtár katalógusát tartalmazó kéziratában említett és Scitovszky-tér meg nem határozott helyén álló középkori (szerinte Árpád-kori) templomot nem vesszük figyelembe, bár erre több adat sincsen. Ezen a területen, illetve ennek az újabb időkben beépített részein, így a Káptalan-, Kardoss Kálmán-, Apáca-utcák és Scitovszky-téri telkeken egész sora épült a közelmúltban is nagyszabású, mélyalapozású épületeknek. Így sorrendben 1897-ben épült a Pécsi Takarékpénztár Apáca-utca és Széchenyi-tér sarkán álló hatalmas épülettömbje, 1908-ban a Kardoss Kálmán-utcai Cseh-palota, 1910-ben a Vörösmarthy- és Apáca-utcák sarkán a Nemzeti Bank, 1906–1924–1935. években épültek a Notre Dame zárdái nagyszabású toldaléképületei, végül 1935-ben készült a ciszterci rend Kardoss Kálmán-utcai épülettömbje. E munkálatok alkalmával csupán az azt megelőző kisebb épületek alapfalai és ezek között, illetve alatt a római kori leletkimutatásban ismertetett római sírok sorozata került napvilágra, azonban középkori faragványok, vagy olyan nyomok, amelyek középkori eredetű beépítésre vallottak volna, teljesen hiányzanak. Szőnyi Ottó dr. a századforduló utáni építkezéseket figyelemmel kísérte és bizonyos, hogy ha a legcsekélyebb adatot is találta volna, a Múzeum Egyesület Értesítője hasábjain feltétlenül publikálta volna, vagy közleményeiben utalt volna rájuk, mint ahogy más legcsekélyebb nyom sem került el a figyelmét és aprólékos kutatása ma már felbecsülhetetlen értékű. De még a korábbi építkezések sem mutatják azt, hogy más helyen akadtak volna középkori nyomokra. Szalágyi, Koller, Haas Mihály, majd később Henszlmann, Horváth, Juhász gondosan számon tartották az előkerült leleteket és ha a püspöki könyvtár (1830), Notre Dame zárdája és temploma (1841–1857), a ciszterci rendi gimnázium déli toldaléka (1865), a belvárosi katolikus kör (1894) és a magánházak egész sorának építkezései alkalmával csak a legkisebb jel is arra mutatott volna, hogy középkori épület nyomaira akadtak, ezt közleményeikben feltétlenül megemlítenék. A Kardoss Kálmán-utca 4. sz. kanonoki ház helyén Szentkirályi István kutatásai szerint már a hódoltság előtt állott lakóépület és mint ilyen javadalmi ház volt, 1936-ban egy belső csatornázási munka alkalmával rá is akadtam a korábbi épület újabbkori alapfalára a padlószint alatt 30 cm-re, a falak mellett római kori sértetlen cserépedény feküdt, ez pedig annyit jelent, hogy a hódoltság előtti épület valószínűleg csak a hódolt-

ság előtti évszázadokból származott és eredete nem nyúlik vissza a szentistváni időkbe. A Kardoss Kálmán-utcai földalatti illemhely építése alkalmával egy földalatti helyiség déli, és nyugati falára akadtunk, téglá és terméskő falazata szintén újabb keletű, valószínűleg a belső vár védőművének volt valamilyen tartozéka. A falaktól pár méternyire kelet felé a mai terepszint alatt 1,50 m mélységben sértetlen avar sírt lelt fel Horváth Tibor dr. De a kanonoki házak kertjeinek forgatása, megmunkálása alkalmával sem került elő még nyoma sem annak, hogy ezeken a területeken valaha is sűrű, polgári értelemben városias beépítés lett volna. A Scitovszky-tér alatt kiépített pezsgőgyári pincék egy része ugyancsak újabb keletű, itt 1845 előtti római mozaikpadlót találtak. A Scitovszky-tér 1935. évben végrehajtott rendezése szintén negatív eredményre vezetett, bár a terepsüllyesztés helyenkint a 1,10—1,20 m-t is meghaladta. Így tehát határozottan állíthatjuk, hogy a fent körülírt terület, amely magába foglalja a Kardoss Kálmán- és Apáca-utcák vonalát is és keletről az eredetileg kelet-nyugati irányú szt. Bertalan templommal közvetlenül érintkezett, déli irányban pedig a Ferenciek-utcája északi házsoráig terjedt, az egész középkoron át beépítetlen terület volt és várvédelmi célokra szolgált. Ez a terület pedig — leszámítva a belső vár területét — az egész külső várnak kerekén $\frac{1}{4}$ része.

A déli beépítetlen területsávon az épületkimutatás szerint a szerzetesrendek telkei helyezkedtek el, és pedig sorrendben nyugatról kelet felé a városfal és a dr. Várady Antal-utca közt az 1301-ben idetelepedett ferencrendiek kolostora és kertje, a Deák-utcától az Irgalmasok-utcájáig az 1076-ban idetelepedett benedekrendiek monostora és kertje, az Irgalmasok-utcájától a Bercsényi-utca környékéig pedig az 1238-ban alapított domonkosrendiek kolostora és kertje, míg a Dr. Várady Antal- és Deák-utcák közti terület déli része, miként még a török hódoltság után is sokáig, mint püspökkert szerepelt. A Bercsényi-utcától keletre még ma is aránylag ritka beépítésű terület helyezkedik el, a hódoltság után sem volt még mai értelemben parcellázva, így teljesen valószínűtlen, hogy valaha is beépítés alá került volna. Ez a területsáv a vár leszámításával kerekén $\frac{1}{2}$ része az egész külső vár területének. Ha még hozzászámítjuk a Papnövelde- és Nagyflórián-utcáktól a várfalig terjedő teleksávot, amely várvédelmi okokból legalább is a kezdeti időkben nem lehetett beépítve, de a hódoltság után is csak alsó szakasza mutat parcellázást, hisz a papnevelőintézet és vármegyeház, valamint a csatlakozó telkek beépítetlen területet mutattak, továbbá hozzávesszük a mai lyceumi, valószínűleg szintén közintézmény tulajdonában lévő és kertterület céljából valószínűleg dél felé eléggé lenyúló területet, valamint a Lyceum-utca kezdő szakaszától keletre a várfalig terjedő részt, kimondhatjuk, hogy a külső vár területének legfeljebb $\frac{2}{5}$ része szolgálhatott már a legkorábbi idők óta polgári értelemben vett letelepedés, felparcellázás és építkezés céljaira, a többi, azaz $\frac{3}{5}$ rész a közintézmények céljaira szolgáló kert és mezőgazdasági területeket foglalt magába és talán egy kis része a polgárság magánkertjeként is szolgált, különösen a város délkeleti sarkában, a később kialakult Sauwinkel—Timár-utca körül.

Ez a tény a középkori Pécs lényegét teljesen új megvilágításba helyezi. Amíg a középkori megerősített polgárvárosok várfallal körülrzárt területe az optimális és maximális kihasználás gondolatát rejtette magába és a természetes fejlődés a népsűrűség állandó növekedésével belső telkeinek elaprózódására és a helykihasználás fokozására vezetett, végeredményben pedig külvárosok erőteljes kialakulását hozta magával, addig Pécs a maga irreálisan felmértezett területével csak csekély mértékben állott polgársága rendelkezésére. Bár a tényleg lakott és birtokolt területeken a felaprózódás be is következett, ezzel szemben várfallal körülkerített külső vára elsősorban azoknak a javaknak biztosítására volt hivatott, amely javak az egyházi centrum funkciójának kifogástalan biztosítására szolgáltak. A püspök tehát, mint a város területének és környékének birtokosa, a külső vár területét nem kizárólagosan jobbágyainak, várnépének, kialakuló polgárságának biztosítására és védelmére erősítette meg, hanem egyrészt egyházi szervezetének harcosait, a szerzetesrendeket óhajtotta a nekik adományozott területen javaikkal együtt megvédeni, másrészt magának és várnépének ellátására szükséges mezőgazdasági területet kívánta minden körülmények között megóvni. Ez pedig annyit jelent, hogy a külső vár létesítésére, vagyis a várnép és szükséges mezőgazdasági kertterület várfallal való megerősítésére csak a tatárjárás után lett szükség, amikor a tragikus körülmények közt megszerzett tapasztalat kényszerítette rá a püspököt arra, hogy ilyen hatalmas és költséges munkálatot elrendeljen és végrehajtsa. A külső vár megerősítését nem is lehetett szakaszosan végrehajtani, részletekben kiépíteni, vagy rendszeresen kifejleszteni. Alaprajzi elrendezése olyan, hogy csakis tervszerűen végrehajtott és közel egyidejű munkáról lehetett szó. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a falazat eredetileg nem volt a hódoltságbelinek megfelelő magasságú, felmagasítását és speciális kiképzését csak az ostromeszközök fejlődése hozta magával, ez a fokozatosság azonban csak a városfalak rendszeres és alapos átvizsgálása, átkutatása után volna megállapítható. A falak anyagául szolgáló kő már a futólagos vizsgálat szerint is a város különböző részein elterülő bányákból származik, de a hozzáférhető kőfejtők anyaga állandóan rendelkezésre állott, így különböző kőanyag egyidejűleg is, ugyanaz a kőanyag évszázadok különbséggel is felhasználható volt. Csupán a falazási technika, a felhasznált habarcsanyag különbözősége és a szerkezeti megoldás adhat támpontot a további következtetésekre, ez pedig még további alapos vizsgálatot tesz szükségessé. Mindenesetre feltűnő a várfal vonalvezetése a ferencesek telkének nyugati és déli oldalán. Minden amellettszól, hogy a középkori várfal e szakasza római alapokra és római falrészek felhasználásával épült. Nem valószínű, hogy a ferencrendiek speciális területi kívánsága vontatna maga után a várfal indokolatlan megtörését, ez már időbelileg sem támasztható alá, mert az 1301-ben idetelepített ferencesek már a tatárjárás után sebtében megerősített külső vár kijelölt területére vonultak be és így nem igen lehetett módjukban módosítani a tényleges helyzetet.

Az a lakótelep tehát, amely a külső várnak legfeljebb $\frac{2}{3}$ részét alkotta már a kifejlődés végső szakaszában is, azaz a hódoltság előtt,

a város északkeleti negyedét foglalta el és onnan ágazott a kelet-nyugati irányú főútvonal nyugati ága felé és délre az Irgalmasok-utcája környékére. Minden jel arra vall, hogy az őszállapot, vagyis a település magja a Papnövelde—Mária-utcák közti területsávra esik, vagyis arra a területre, amely a hegy lábát alkotja és csak a további fejlődés iránya volt a déli, illetve délnyugati terjeszkedés. Ha ugyanis a Király-utca és Ferenciek-utcája, mint főútvonal alkotta volna a település tengelyét, a településnek az utak két oldalán, azaz észak és dél felé megközelítőleg ugyanazzal az intenzitással kellett volna lefolyni. A Ferenciek-utcája mentén ez így is van, az utcától északra, délre is egy-egy sáv mutatható ki, sőt dél felé mintha erősebb volna, a lakosság tehát itt kifejezetten törekedett a sík terület felé. A Király-utca vonalán viszont az északi irányú település az erősebb, sőt még a hódoltság korabeli állapot szerint is inkább a Mária-utca vonala adja a tengelyt. És komoly megfontolásra ad okot a Szt. Bertalan templom, amely éppen ebben a tengelyben helyezkedik el, sőt a ma észak-déli irányú Széchenyi-tér akkori állapota is azt mutatja, hogy akkor inkább kelet-nyugati irányú térről volt szó, amelyet csak a hódoltság utáni századokban rendeztek és forgattak át. De figyelemreméltó az a körülmény is, hogy a tatárjárás után, azaz a püspökség alapítása után 250 évvel a várfal északi részét fenn a domboldalon, haditechnikailag a legkedvezőtlenebb irányban és rétegvonalon átmetszve vezették, noha ezt az irányt a belső vár helyzete sem kívánta meg, hiszen át lehetett volna vezetni a Papnövelde-utca alatt és így sokkal kedvezőbb helyzetet lehetett volna teremteni. Mégis fent a dombblejtő közepén vezették. Ez pedig annyit jelent, hogy itt megszokott, kialakított, meg nem változtatható, ősi lakótelepről van szó, amelyet a várfal kedvéért nem lehetett átrendezni, hanem a várfalnak kellett követnie azt a szabványt, amit a település előírt. Különös, hogy ebbe a falrendszerbe nem kapcsolták bele a Mindenszentek templomát, így az épület egy külön kis egészet alkot a város testén kívül. Maga a Király-utca vonala sem volt sűrű beépítésű. A Szőnyi szerint a mai pénzügyigazgatóság helyére gondolt királyi pénzverő kamara aránylag nagy területe, a színház-tól keletre a hódoltság alatt dzsámi, majd utána domonkosrendi kolostor céljaira felhasznált és bizonyosan osztatlan területek a Lyceum már említett telkével együtt az út jelentős szakaszát elfoglalták, így tehát városi sűrűségű beépítésről itt nem lehetett szó, noha a középkori eredetű magyar polgár városok főútvonala kivétel nélkül zsúfolt, elaprózott telkek sorát, a maximális kihasználás képét mutatja. Ez nálunk a Király-utcának csupán egyes szakaszain jelentkezik. A Ferenciek-utcája mindkét oldalán már elég sűrű a beépítés, itt azonban mindkét irányban hiányzott a mögöttes terület. Északra a vár védelmi területe feküdt, amelyet a ház és teleksor csak akadályozott, déli oldalon a püspökkert helyezkedett el, amelyet elparcellázni nem állott érdekében a püspököknek. A Ferenciek-utcája tehát szintén nem volt alkalmas arra, hogy főútvonal, vagyis a város szíve legyen. Nem alaptalan tehát az az elgondolás, hogy a szentistváni idők fő közlekedési útvonala nem a későbbi főtengelyként szereplő Ferenciek-utca, Király-utca vonalon, hanem a Ferenciek-tere, Scitovszky-tér, Kardoss Kálmán-utca,

Széchenyi-tér, Mária-utca és Ágoston-utca vonalán haladt végig és úgy kezdő szakaszában, azaz a Ferenciek-teréig, mint végső szakaszában az Ágoston-tér után megfelelt a sokkal korábbi ősi római útvonalnak, azaz Kővágószőlős és Cserkút alatt a dombszegélyen közeledett Pécs felé, összekötő szakasza a Szigeti-országút nyomvonalára esett, míg keleti távolodó szakasza a Könyök-utca táján vághatott át a Felső Vámház-utcába és csatlakozott bele a Pécsváradi-országút további szakaszaiba, vagy pedig a Hársfa-utca nyomvonalán haladva Szabolcson át ugyancsak a dombszegélyen kötötte össze a római telepeket Hosszúhetény—Pécsvárad—Zengővárkony körül és csatlakozott a Püspök-nádasd—Bonyhád keleti főútvonalába. A püspöki vár alapításának idejében feltétlenül a belső vár alkotta a város egyik központját, az akkori védelmi eszközök mellett nem is volt szükség olyan méretű védelmi előterepre, mint amilyen később a belső vár körül kialakult, a főútvonalnak tehát el kellett haladnia a vár alatt, hogy ellenőrizhető legyen, de az útvonal használata is megkívánta az egyházi centrum közvetlen megközelítését. Ez pedig másként, mint a fentvázolt módon el sem képzelhető. A Szigeti-országút nyomvonalán haladó ősi útvonalnak az elég meredek Klimó-utcai dombhát miatt annak déli lábánál, vagyis a későbbi Ferenciek-terén meg kellett törnie és kihasználva a vízlevezető lejtőt, a Scitovszky-tér átlós vonalában felkúszni a vár elé, hogy aztán keletre hajolva végighaladjon az ősi városmag alsó szegélyét alkotó Mária-utcai vonalon és így gyöngysorként fűzze fel a ferencesek későbbi rendházát, a belső várat, a Szt. Bertalan plébánia templomot és az Ágoston-tér ma még tisztázatlan elhelyezkedésű Ágoston és egyéb rendi kolostorainak sorát. Így a Mária-utca lesz a tulajdonképeni tengely és evvel magyarázatot kap a nyugat felé nyitott főtéren álló kelet-nyugati irányú plébániatemplom is. Amikor pedig a tatárjárás után szükségessé válik a külső vár kiépítése, bekövetkezik az első pécsi városrendezés is. A vár bizonyára nagyműveltségű püspöke átlátva a helyzetet, az akkor még alárendelt jelentőségű Király-utca vonalát jelöli ki főtengelynek és ennek megfelelően állítja be a városkapukat. Az északi városfal vonalát úgy húzza meg, hogy az magába foglalja a tulajdonképeni lakóterületet és ezért áldozatot hoz a várvédelem szempontjából. A keleti várfal vonalát a Tettye-patak lefolyási irányába állítja be és így módot ad arra, hogy a várároknak legalább ez a szakasza vízárókként legyen kiképezhető. A Mindenszentek templomát talán azzal a megfontolással választja le a várostól, hogy ilyen kiszökellés várvédelmi szempontból nem célszerű, bár sokkal valószínűbb, hogy a Tettye-utcától nyugatra, valamint a Mindenszentek temploma körül elterülő, nagy kiterjedésű ősi temetőterületet nem tartotta kívánatosnak a város testébe beleolvasztani. Ez a temető hosszú évszázadokig szolgált még temetkezési helyül, mert a város többi részén ismert, azóta részben már megszűnt temetők sokkal újabb keletűek. A középkori temetők kérdése még amúgy is tisztázásra szorul. Visszatérve a várfalakra, a püspök a nyugati várfal irányaként természetesen a kínálkozó Klimó-utcai dombtetőt használja ki és az itt végigvezetett falat délen, a Szigeti kapu után belecsatlakoztatja a ferencesek telkét határoló római falmaradványokba. A déli

határolás vonalát pedig a mocsaras terület peremén, a talán akkor még érzékelhető római főút vonal mentén szabja meg és ezzel mintegy kijelöli az újkori Rákóczi-út avval egyező vonalát. Így alakul ki az a külső vár, amely tulajdonképpen nem a várost, hanem a vár közvetlen szükségleteinek ellátására szükséges feltételeket védi meg. Egészen természetes, hogy a várkapuk által kiszabott útvonalak most már főutcákká változnak és a település második fázisa körülöttük játszódik le. A Papnövelde-utcai őstelepülés lassan lekúszik a Király-utcaig, de az ott elhelyezkedő középületek és a lassan beszivárgó kereskedelem térfoglalása miatt jelentős szerephez már nem jut. A Mária-utca és Papnövelde-utca közti terület párhuzamos utcavonalai még ma is az ősi település rétegződését mutatják, így tulajdonképpen a legősibb pécsi, ma kimutatható útvonalak, a Papnövelde-, Nagyflórián- és Mária-utcák együttesen kelet-nyugati irányú zárt, ovális testet zárnak körül, amelyet észak-déli irányban a Mór- és Kisflórián-utcák vágnak át. A Király-utcától délre eső terület nagyobb tengelytávolságú párhuzamos utcasora már a későbbi kertgazdasági terület újabb tagozódását tünteti fel, a Ferenciek-utcájától délre eső útvonalak pedig csak akkor fejlődnek ki már, amikor a szerzetesrendek és a püspökkert feszítőereje megszűnt és így a terjeszkedés ebben az irányban is lehetővé vált. A déli rész észak-déli irányú utcáinak vonalát a szerzetesrendi területek szabták meg, így tehát ezek mintegy a területi elhatárolás vonalait őrizték meg számunkra. Ez a folyamat az első három évszázad alatt játszódott le, a hátralévő 250—300 év már csak a keretek kitöltését hozta meg, hogy a hódoltsági idők meginduló erőteljes polgáriásodása egységesse mossa át az addig elemi tagozódását még világosan mutató állapotot.

Megállapítható tehát, hogy Szent István korában Pécsnek két fixpontja volt, az egyik a püspöki székhely, a másik a Papnövelde- és Mária-utcák közt elterülő település. Erre a kettős magra épület rá a mai város. És ennek a kettős mának az összefüggését kell keresnünk a római kor állapotával.

Még néhány részletkérdés vár tisztázásra. Így miként illeszthetők bele a fentvázolt fejlődési folyamatba az épületkimutatásba foglalt épületek? A Szt. Bertalan-templom kérdését tisztáztuk, kelet-nyugati irányú elhelyezkedése ugyanilyen irányú teret tételez fel. Haüy tervén a templomtól keletre álló török fürdőépület mélyen belenyulik a Mária-utca déli háztömbjébe, egyébként is a Széchenyi-tér nyugati oldala még a múlt század elejéről ismert térképen és városképen is sokkal szeszélyesebb vonalat mutat. A múlt századbéli belvárosi plébánia beleékelődik a teletkömbökbe és csak az akkori rendezés jelölte ki a keleti lezárás mai vonalát. Nyugatról a gimnázium mai épülete helyén a hódoltság alatt Achmed Zaim háza állott, ennek helyébe épült a mai épület magját alkotó jezsuita rendház és gimnázium. A délnyugati sarokban, a mai Pécsi Takarékpénztár és a Piacsek ház közti területen Haüy terve beépítést jelez, bár ennek az 1723. évi telekkönyvben nincs nyoma. Mégis épen Haüy másutt tapasztalt pontosságára hivatkozva kizártnak kell tartanunk azt, hogy Haüy ilyen hibát követett volna el. Ez a beépítés igen fontos, mert azt eredményezi, hogy

a mai tér akkor még két mondhatni különálló részre tagozódott. A felső, nagyobb területrészen helyezkedett el a kelet-nyugati irányú templom, a déli területész pedig a Jókai-tér vonalában alakult ki a mai városháza és irgalmasrendi templom előtt. A két teret az előbb említett telektömb és a keleti oldal jóval előbbre álló telkei által elszűkített átjáró kötötte össze. A felső, azaz főtér az említett telektömbtől nyugatra átvezető útvonalon keresztül csatlakozott a Jókai-téren át a Ferenciek-utcája vonalába, ez tehát mintegy közbeeső szakasza az előbb vázolt ősi főforgalmi útnak. A Haüy által jelzett telektömb célja ismeretlen. Haüy terve az egyetlen adat. Komolyan szó lehet arról, hogy ez a hely őrzi Pécs hódoltságát megelőző első városházának nyomát, ha ilyenről abban az időben beszélni lehet. A meg nem bízható távlati képek északról nézve a belvárosi templom mögött ép ezen a helyen ábrázolnak oromzatos, szabadonálló nagyobb épületet. A kérdés természetesen még nyitott.

A ferencrendiek és benedekrendiek kolostorának és templomának problémája sem vitás. Az előbbinél ma is épületek állnak, amelyek a régi épület magját rejtik magukba és egy nagyobb átalakítás igen sok kérdésre adhat feleletet, a telek feltárása pedig korlátlan lehetőségeket ígér. A benedekrendi kolostor és templom egyes részleteit lebontás előtt Cséfy mérte fel, egy falrészlete ma is látható. Alaprajza egy nagyobb építkezés alkalmával feltétlenül napvilágra kerül. A domonkosok kolostorának közelebbi helyét nem ismerjük. Szőnyi alapos részletkutatásában bízva remény van arra, hogy a Fürdő-utca és Bercsényi-utca közti területen ráakadnak a nyomaira, bár lehetséges, hogy az Irgalmas rend nagy összefüggő területe rejtje magában nyomait, de Ruppnek a jezsuiták közelségéről szóló kijelentése még az előbb említett Haüy-féle Széchenyi-téri sarokterületet is beleiktathatja a lehetőségek közé. A karmeliták, ágostonrendiek, domonkosrendi apácák kolostora kívül esik a külső vár területén, de a helymeghatározások az Ágoston-utca és Mindenszentek temploma közötti területre zsúfolják össze, ez pedig főútvonal közelségét teszik valószínűvé a Tettyevölgy páratlan előnyei mellett.

A Mindenszentek templomának kérdése külön problémát jelent. A Káptalan-utca 2. sz. ház a belső vár védelmi területének határára esik és mintegy egyetlen képviselője azoknak a magánházaknak, amelyek a várbeli káptalan tagjainak elhelyezésére szolgáltak. A Kardoss Kálmán-utca 4. sz. ház helyén is állott, mint említettem, már a hódoltság előtt kanonoki ház, ebből, de abból a körülményből is, hogy a hódoltság után a kanonokok nagy részének javadalmi háza a polgárváros területén feküdt, tehát nem a mai kanonoki sor házai helyén, valószínűnek látszik az, hogy a várbeli káptalan tagjai a szerzetesrendekhez hasonlóan szintén a város területét vették igénybe, itt pedig házaik és telkeik, mint közterület, szintén a beépített terület nagyságát csökkentették. Ami az egyetem kérdését illeti, akár a belső várban, akár a külsővár valamely részén helyezkedett el, fentieket nem befolyásolja, sőt abban az esetben, ha a külső várban, Szőnyi szerint éppen a domonkosok zárdája körül helyezkedett volna el, éppen azt a terü-

letet foglalta volna el, amelyről kimutattuk, hogy település szempontjából nem jött számításba, azaz a későbbi fejlődés területére esik.

A külső város képének fenti rekonstruálása egyszersmind választ ad arra is, miért írtak Pécsről az egykorú történétírók olyan elragadtatással és miért hasonlították földi paradicsomhoz. A Mecsek lábánál festői keretben állt a belső vár, tornyai, épülettömbjei, székesegyháza, hatalmas falai erőt, hatalmat sugároztak. És ezt a belső várat külső várfai övezte körül, amelynek csipkés lőrései mögött az összezsúfolt házak rengetege helyett kertek, gyümölcsösök lombjai, virágai lepheték meg a szemlélőt. Deombok övezték a hegyoldal felkúszó házacskaínak kertjeit is. A megszokott városkép helyett Pécs a zárt, eltitkolt főúri park képét mutatta, amelyben nem a városias házak adták a lényegét, hanem a kolostorok, kolostortemplomok tetői, tornyai a kertek virágai, lombjai között. És ez a kép lényegében nem változott a hódoltság korában sem és nem változott meg ma sem. A Klimó-utca dombtetejéről a belvárosi kertek ma sem az osztrák, német középkori városok tetőrengetegét mutatják, ahol minden a kiszarolt négyzetméterek jegyében zajlik le, hanem a főúri jólét kisebb, nagyobb darabokra tört késő mozaikjait.

Számolva azzal, hogy a fentiekben lefektetett elgondolás élesen ellenkezik az uralkodó felfogással, fel kell vetnem azt a kérdést, elképzelhető-e az, hogy a külső vár — mai belváros fallal körülvett területe valamikor is teljes egészében beépített, vagyis polgári értelemben városi beépítésű volt. Mert ha igen, akkor mivel magyarázható meg az, hogy a török hódoltság idejére, vagy ridegebben a XVII. század végére a város szóban lévő területének $\frac{2}{5}$ részén ez a városias beépítés már teljesen hiányzik, amit *Haüy tervén kívül* a XVIII. század elejéről származó telekkönyv is igazol. Arról, hogy a magyar középkor városainak polgári építkezései technikailag milyen fokon állottak, csak igen kevés és szórványos adat áll még rendelkezésünkre, annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy az épületek zöme enyészeti jellegű volt, vályog és fa, mai értelemben primitív, akkori értelemben azonban mégis legalább egy lépcsőfokkal a falvak csupán elemi szükségleteket kielégítő viskói, földbevált kunyhói felett. A legutóbbi idők kutatásai a középkori magyar falvak helyén ilyen építmények egész sorának nyomát fedik fel, sokszor még a későbbi rátelepülés alatt is, ha tehát Pécs belvárosának szóban lévő részein valaha is ilyen enyészeti jellegű épületek álltak volna városi értelemben vett sűrűségben egymás mellett, ezek nyomaira feltétlenül rá kellett volna akadnunk már eddig is, bár tervszerű kutatómunka ilyen irányban, sajnos, még nem történt.

Fentiekben legrögzített elgondolás tehát, mégha pozitív tárgyi bizonyítékokkal egyelőre csak kisebb mértékben támasztható alá, legalább is oly szilárd alapokon áll, mint az ellenkező felfogás, amely nem helyi viszonyokat vesz figyelembe, hanem a középkori városokra általánosan jellemző sajátságokat öltözteti rá Pécsre és a várfallal övezett területen belül nyugati középkori városok megszokott városképét egyeztetni össze a magyar középkor enyészeti jellegű építményeivel. De kivétel mindenütt akad. A magyar városképek problémáját csak a legutóbbi idők kutatómunkája kezdi tisztázni és máris meglepő eredményeket mutat. Az alföldi parasztvárosok kialakulását illetően meg-

dönthetetlennek gondolt teóriák sorozata omlik már össze és ha a magyar Alföld középkorában ilyen meglepetések állnak elő, miért ne várhatnók ezt a Dunántúl városaiban is.

4. Belső vár.

Feltételezve azt, hogy a székesegyházat és a vele kapcsolatos püspöki székházat és melléképületeit Szent István alapító rendelkezése következtében Pécs első püspökei létesítették, maguknak az épületeknek és a védelmükre kiépített várnak elhelyezésére keresve sem találhattak volna rosszabb helyet, mint ahol a belső vár elterül. A Mecsek déli nyulványának tövében, két völgyvonulat között, ezek vízválasztójának tengelyében olyan helyen, ahol víz nincs és fúrott, ásott kutak sem tudják a szükséges vízellátást biztosítani, olyan helyen, ahova a dombhátról az épületek közé lehet belátni és így még a legprimitívebb ostromeszközöknek is szabad prédája a vár belső területe, várat építeni, székhelyet alapítani olyan könnyelműség, amelyet keserűen kellett megfizetni később a történelem tanúsága szerint. A tatárjárás idejéről nincsen adatunk, lehetséges, hogy a tatárvész Pécsset elkerülte, bár ez nem valószínű. Hóman Bálintnak a Magyar Történet II. kötetében közölt térképe szerint Kádán tatár kán 1242-ben a Balaton feletti hadiúton át vonult a dalmát tengerpart felé, ez a csoport talán elkerülte Pécsset, de a visszavonulás útja már a Dunamenti hadiút volt és Tolnán, Baranyaváron átvonuló hordák bizonyosan hírt szereztek arról a mecsekalji várról és városról, amelyért csak a karjukat kellett kinyújtani. Lehetséges, hogy magát a várat nem foglalták el, de a meg nem erősített jobbágyváros feltétlenül martalékuk lett. 1543-ban a török kardcsapás nélkül foglalta el a várat, őrsége megszökött akkor, amikor Szigetvár földvára hősiesen állt ellen a töröknek maroknyi őrségének és várak sora birkózott meg a török hadak legióival. Lehet, hogy a mohácsi kudarc demoralizálta a lelkeket és a félelem tette kilátástalanná a küzdelmet. De bizonyos, hogy magának a várnak tudott és ismert gyengesége is szerepet játszott abban a páni félelemben, amely a látszatra erős és félelmes vár feladására készítette a védelmére hivatott seregeket. 1664-ben Zrinyi és Hohenlohe a külső vár elfoglalása után katonáik engedetlensége és más külső okok miatt hagyták abba az ostromot, 1686-ban pedig nem kellett több, mint az, hogy egy szökevény elárulja a vízvezeték helyét és a szent háborút harcoló törököt szomjúsága kényszerítette a vár feladására. A kuruc és rác hadaknak önként megnyitotta kapuit a vár és város. A világ-történelemben, de még a hazai történet lapjaira sem tudta beírni Pécs vára a nevét. És ebben feltétlenül oka volt annak, hogy a belső vár, a püspöki székhely fellegvára elhelyezkedésénél fogva eleve magában hordozta kudarcra bélyegét.

A török hódoltságbeli állapothoz képest a korábbi állapot tulajdonképpen a megerősítés mértékében különbözött. Valószínű, hogy Szent István korában kiépített székesegyház és püspöki palota nem maradt közvetlen védelem nélkül, egészen bizonyos tehát, hogy a hódoltságbeli várakok az első megerősítés nyomait őrzik. A várakokból kitermelt föld már hozzájárult a terepszint belső és külső terepszint

megváltoztatásához. A várárkon belül bizonyosan magyar módra sövényfonás és földhányás készült, majd ezt még a tatárjárás előtt felváltotta a külső védelmi vonalnak megfelelő várfal, amely a székesegyház és püspöki palota külső oldalait még nem kapcsolta bele a védelembe. A belső falrendszer kiépítése valószínűleg már a tatárjárás után megtörtént, akkor épült ki a belső védelmi öv. A délnyugati bástyatorony és a déli felvonóhidak kaputorony létesítése már a renaissance idejébe esik, amikor a török hódítás réme már ottkísért a határokon, ekkor készült a várbástyák külső oldalának falazata, az északi oldal előretolt erődsora és a város felé a várárok külső oldalán lévő földhányás és palliszádsor, mint harmadik védelmi öv. Az építés egyes fokozatainak ténybeli és időrendi megállapítása a kútforrások felkutatásán kívül a még meglévő falmaradványok leggondosabb áttanulmányozását tenné szükségessé a városfalakéhoz hasonló módon. De már a futó vizsgálat is igen érdekes eredményre vezet, így a délnyugati kerek sarokbástya kapujának kőkerete régi román és átmeneti formákat mutató faragott kövekből készült. Másodlagos elhelyezésű kövekről van tehát szó és kérdéses, honnan valók ezek a kövek. A nyugati középső bástya töve a rajta lévő alsó lőrések tanúsága szerint üres, itt tehát egy földalatti kazamatarendszernek van nyoma. Amúgy is problematikus, hol helyezhették el a belső vár védelmére szolgáló cca 5—600 főnyi katonaságot, a belső várban tehát még igen sok, a székesegyháztól teljesen független probléma van, amelyek tanulmányozása és megoldása a magyar középkori haditechnika szempontjából volna igen érdekes és kíváncsú.

5. Külvárosok.

A külvárosok kiépülése tulajdonképpen csak a hódoltság után következik be, bizonyos azonban, hogy különösen a kelet-nyugati irányú főútvonal városkapuk körüli részein a külső vár falainak kiépülése és így a város területének elzárása után azonnal megindult a település. Vendégfogadók, a városba be nem engedett árusok, kalmárok bódéi feltétlenül állandó jellegű épületszoportokat alkottak. A keleti oldalon a városfalon kívül elvezető Tettye-patak ipari kihasználása is szükségessé tett állandóbb jellegű települést. A budai külvárosban tehát a budai kapu és a Mindenszentek temploma közötti területen, a középkori szerzetesrendek kolostorai és a városkapu körül, nyugaton, a szigeti külvárosban pedig a szigeti kapu táján indulhatott meg kisebb mértékű letelepedés. Itt természetesen rendszerről, tervszerű városképalakulásról szó sem lehetett, az építmények teljesen ideiglenes jellegűek és szisztematikus megismétlődésük mellett is nyomtalanul elenyészhettek. Déli irányban a mocsaras vidék miatt nem lehetett szó településről, legfeljebb közvetlenül a városkapu körül, ugyanígy észak felé.

A Tettye problémája épúgy, mint a Mindenszentek templomáé egészen különleges kérdés és megoldása külön feladat. A lényeg itt az, hogy a várostól aránylag nem messze, ideális települési helyen északról védett fensík helyezkedik el, amelyre csak egy XV. századbeli humanista, renaissance püspöknek jut az eszébe nyaralót,

palotát építeni, kertet létesíteni. A gyümölcstermő hegyoldalak között, kristálytisza forrásvíz birtokában, olyan védett helyen, ahol az építőanyag a birtokos ölébe hullik, elképzelhetetlen, hogy már a korábbi időkben ne történt volna valamilyen település. A tettyei romok vizsgálata és amennyiben a térrendezés megengedi, a fensík tanulmányozása még beláthatatlan értékű eredményekkel kecsegtethet.

6. Temetők.

A középkori temető minden valószínűség szerint a Mindenszentek templomától nyugatra, a Tettye-utca és Kálvária-utca közti területen helyezkedett el. Szőnyi szerint a század elején meginduló terjeszkedés e területen minduntalan sírokra akadt. Mivel ennek a temetőnek a leletei mindeddig vizsgálat alá nem kerültek, kíváncsós volna e terület alaposabb régészeti felkutatása, mert minden jel arra vall, hogy a honfoglalási időket megelőző évszázad telephelye itt keresendő. A nomád lovasnépek síkvidéki — gyárvárosi, közp. temető melletti — temetőinek folytatása a frank-szláv kor hegyvidéki települése mentén kialakuló temetőkben keresendő.

A belső vár temetkezési helye bizonyosan magában a belső várban volt a székesegyház körül, míg az egyházi személyek holttetemét akkori szokás szerint valószínűleg magában a templomban temették el.

V.

A PÉCSI SZENT PÉTER SZÉKESEGYHÁZ RÉSZLETEI.

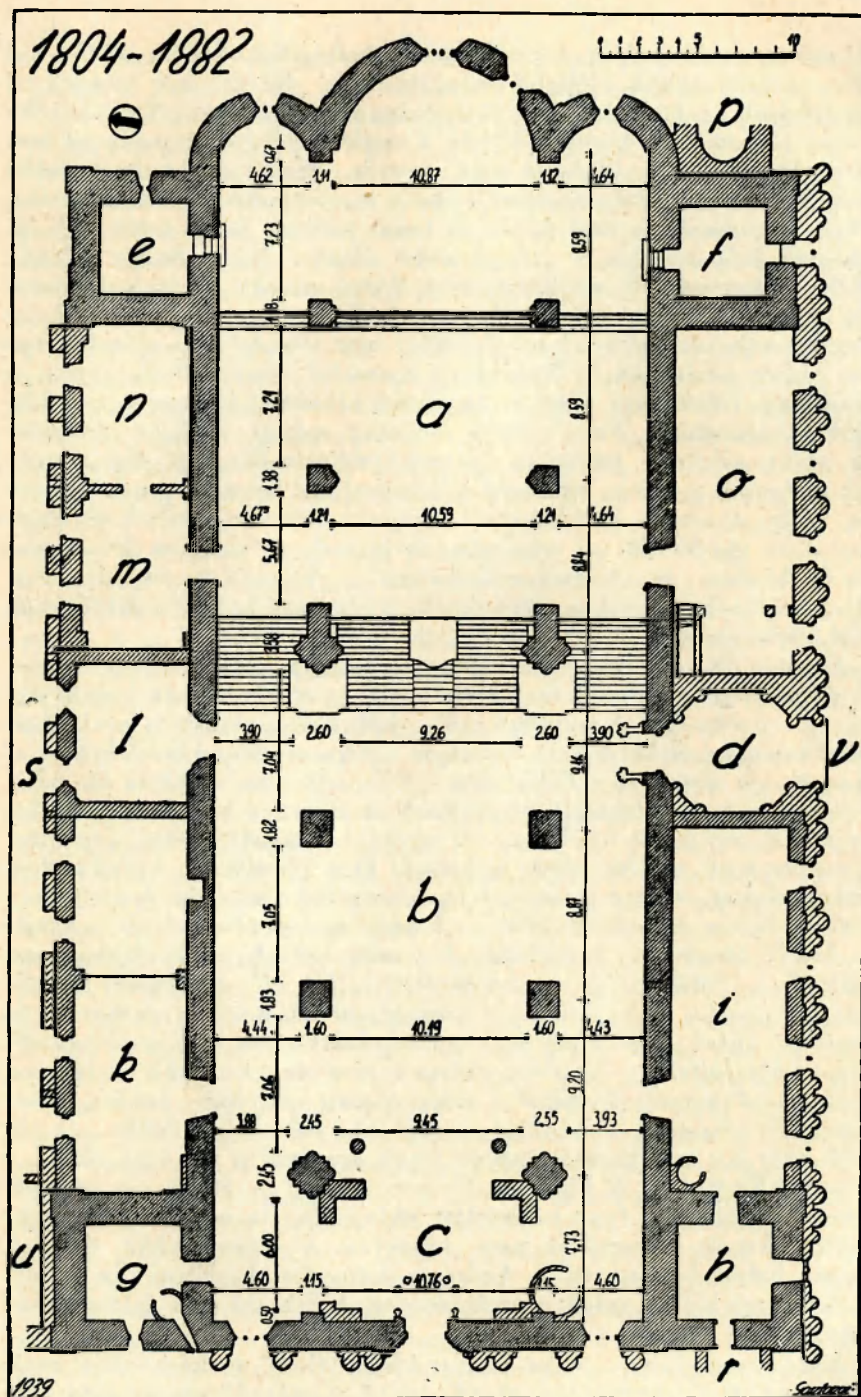
1. Tornyok.

12—15. sz. rajzok. (193—199—202—206. old.)

A pécsi székesegyház tornyaitól először Szalágyi István emlékezik meg „De statu Ecclesiae Pannonicae” című munkájában. Szalágyi a pécsi székesegyház római eredetét vizsgálva bizonyítékkul a tornyokat hozza fel, „... melyek az egész épülettömbnek oldalait a négy szögleten erősítik oly módon, amelynek mását, amennyire tudom, semmiféle keresztény templomnál nem találjuk...” (i. m. 261—264. o. ford. Várad—Posta: Baranya multja és jelenje. II. 103. o.) Koller József Prolegomenájában a székesegyház 1800. év körüli, azaz a Pollák-féle átalakítás előtti állapotának képeit hozza (Tab. V—VIII.). E rajzok részletes ismertetésére később kerül sor.

Aigl Pál, Brüsztle József és Haas Mihály rövid, hasonló jellegű közlései után Henszlmann Imre írt részletesen a tornyokról és „Pécsnek középkori régiségei I. Pécsi székesegyháznak építészete” c. munkájában a következőket mondja: „...Mindegyik mellékhajó keleti végén, érintve a maga oldal apsidiolját, áll egy-egy torony, melynek belső fala egyszersmind az altemplomnak hosszfa, de innen a torony egész önállóság kiszökik, e tekintetben tehát elüt amaz ikertoronytól, mely kivált a Rajna-vidéknek u. n. toronyszentélyét (Turmchor) alkotni szokta; de másrészt nem tagadhatni, hogy az utóbbi elrendezés sokkal organikusabb, semmint a Pécsen vagy az egykorúlag Magyarországon előforduló...” (i. m. 9. o.). „...Az altemplom mellékhajóiból igen egyszerű ajtó vezet a két toronyba, mely itt egy-egy ablakkal és több fülkével bir. Az északi toronyban, ablaka alatt vízedény, cisterna áll, melyet későbbben oltárrá alakítottak át; az oltárkövet későbbben ismét elszedték, de a fölött megmaradt két frescoban festett angyal, melyet vízmedence díszítésnek alig tekinthetünk...” (i. m. 11. o.). „...Fölötte nevezetes a torony e vízmedence körüli falának igen szorgalmas szerkezete; az egészen faragott kő lapja vésővel van megmunkálva és körülötte mintegy hüvelyknyi még pontosabban kidolgozott keret fut... A tornyok területe nem egészen egyenlő, úgyszintén különbség van falaik vastagsága közt, benső falak csak az altemplom hosszfalának vastagságával birnak, de a szabad falaik erősebbek...” (i. m. 12. o.) Henszlmann később részletesen foglalkozik a tornyok mult századközépi állapotával és azt mondja: „...A torony, mint mondvá volt, csak benső fala által van összekötve a templom hosszhajójával; különben egészen elkülönözött építmény, mely az

egésszel organikai viszonyban nem áll. A négy torony nem tökéletesen ugyanazon nagyságú alapterovel bír, ámbár mindnyája a négyszeg alakot megközelíti. Falai közt a benső, mely egyszersmind a hossz-hajóé, a leggyöngébb, legerősebb pedig az ezzel szemközt álló. A két keleti torony két-két boltozott alsó osztállyal bír, alsaja az altemplomba, felseje a székesegyház két mellékhajójába nyílik. Az északi keleti torony felső emeletét levéltárként használják, s itt meg van még, nem eredeti ugyan, hanem mégis az 1500 körül, készített falfestés... A délkeleti toronynak felső boltozati osztálya jelenleg harangozó kamrának szolgál, ide nyulnak le az e toronyban felakasztott harangok kötelei. A két nyugati toronynak boltozott emelete ma lomtár. Az északnyugatiba bejárnak az északi mellékhajóból, a délnyugatiba a sz. Imre kápolnájából; itt van egyúttal azon, még a XIV. századból származó csigalépcső is, melyen a torony felső emeletébe, a templom padlására, s innen a többi három torony magasabb osztályába juthatni. A tornyok felső emeleteiken nincsen sehol boltozat; ezek csak gerendákkal és deszkákkal vannak elválasztva egymástól... itt az osztályok közép-párkányzat által vannak kijelölve; az alsókban egy-egy köríppel zárt ablak látható; a harmadikban, az altemplomét nem számítva, két kettős ablak nyílik minden oldalon, az ablak két osztályai közepén ó-román gömbszelvényes fejű oszlop áll. Igaz ugyan, hogy a jelenlegi oszlopok egyike sem régi, de a régieknek néhány töredéke még most is látható lévén a templom északi udvarán, kimondhatjuk, hogy Gianone építész a régi oszlopokat elég híven és szerencsésen utánozta; ugyanannyit mondanunk kell torony-párkányzatairól is, melyek nem térnek el alakzatokban a mellettük fennmaradt eredetiektől. Gianone a harmadik emelet fölé még negyediket is épített; amannak eredeti jelenbolta biztosítva van a fennmaradt régi nyomok és töredékek után; Koller tábláin megvan az utóbbi is, de nincs meg a rovátkás fal, melyet ma a negyedik emelet fölött látunk..." (i. m. 23. o.) Henszlmann befejezésül a magyar székesegyházak négytornyos rendszerével kapcsolatosan így ír: "...Fölötte nevezetes, hogy a magyar négy tornyos egyházában a tornyot nem ugyanazon a helyen és nem ugyanazon móddal és jelentékenységgel alkalmazta, mint alkalmazta volt a külföld, azaz hogy a magyar két keleti tornya nem szentélytorony, vagyis, hogy itt nem találkozunk valóságos tornyos szentéllyel (Turmchor) és hogy még a két nyugati tornyot sem lehet tulajdonképeni iker toronynak nevezni; hanem hogy a magyar nagy templomnak négy tornya inkább az erődtornyok jellegét viseli magán." (i. m. 91. o.) „A pécsi négy torony egészen kívül áll az egyháznak négyszögén és csak belső falát bírja közösen a mellékhajóval; ha tehát amott (t. i. a többi magyar, szerinte négytornyos székesegyháznál) az erősítési cél kevésbbé volt kijelentve, ha a torony csak nagyobb magasságával bírt erősítési jelentést, itt ezen jelentés önállóságában is kiválólag kitűnik. Ennek okát pedig abban kell keresni, hogy a pécsi torony nemcsak a templomot, hanem egyszersmind a várost is védte, ugyanis a székesegyház északi hosszoldala a várossánc árka tőszomszédságában állván az egész templomot valóságos váracsnak tekinthetjük, sőt a templom maga egy kisebb árokkal, kőfallal és még több toronnyal ellátott, az alsó város-

A székesegyház alaprajzi állapota a Pollák-féle átépítés előtt és változása a Schmidt-féle restaurálásig. a szentély és altemplom, b néphajó, c énekkarzat, d bejárati csarnok, e–h tornyok, i–l és o kápolnák, m–n sekrestye, p–s átjárók, u kamra, v déli főbejárat.

nak mintegy akropolisát képező várban volt elhelyezve és midőn azt védte, viszont annak oltalmát tapasztalta... Mi a pécsi tornyoknál igen feltűnő, az, hogy falainak vastagsága igen különböző, leggyöngébb a belső fal, amelyet közösen bírnak a mellékhajókkal, és mely itt sem vastagabb, mint az oldalhajó más pontján. Ennél többnyire erősebb a keleti és nyugati fal, legerősebb pedig a templommal semmi érintkezésben lévő északi és déli fal és itt ismét feltűnő, hogy a két déli torony déli fala erősebbnek látszik a két északi torony északi falánál, mintha a legnagyobb erősséget nem külső, hanem belső, a városból jövő irányban kellett volna alkalmazni. Többé nem tudhatjuk, hogy a torony erősítési céljának megfelelőleg már eredetileg is el volt látva felső részén rovátkákkal (Zinnen), de ilyeneket látunk Koller rajzán is a későbbben feltett tető alatt és ilyeneket alkalmazott a templom legújabb restaurátora. Hogy pedig a torony magas emeletét keresztül-törő ablak alkalmas volt-e az ijáaszok mozgalmaira, azt első réztáblánk világosan mutatja, valamint azt is, hogy a két alsó emelet ablaka igen szűk, a római és középkori tornyok védrendszérének értelmében...“ (i. m. 96—97. o.) Henszlmann hasonló értelemben írt számos más közlésében, de „Műrégészeti kalauz“ c. könyvében fejletlen műízlésre vallónak tartotta a tornyoknak a négy sarokra való állítását és ebből korai építésre következtetett. (i. m. II. 7. old.)

Gerecze Péter a „Pécsi Székesegyház“ c. munkájában a székesegyház átépítés utáni állapotával foglalkozik és a következőket állapítja meg. „...Székesegyházunk tornyai... jelenlegi alakjukban csak attól a párkányocskától kezdve újak, melyen a hármask ablakú emelet (loggia) nyugszik. Az alsó rész a Pollák-féle restauráció alkalmával is meglehetősen jó állapotban lehetett s legfőleg az elporlott köveket kellett kicserélni. A tornyokat hajdan is bizonyosan sisakfödél fődte, úgy mint ezt a dóm mult százévi képén láthatjuk. Erre következett a Pollák-féle csipkeparkázat, mely a tornyokat bástyaszerűvé s az egész épületet fordított asztalhoz hasonlóvá tette... A négy torony alsó fele és a templom két fő tömör fala a régi ugyan s mint tudjuk, az attemplom sem változott... A délnyugati torony tövében talált XIV. százébeli lépcsőmaradványok hű utánzásaként (a kóruslépcsőnél) mind a harmincnegye lépcsőfok külső vége alatt egy-egy gyikocskra fut a lépcsőház sötét mélységéből felfelé... Székesegyházunk nem dicsekedhetik a teljesen egységes mű hatásával, mivel a négy torony alapjától kezdve, tehát kiegészített részeiben is budafai sárgásbarna mészkőből épült... a törökök 1631-ben a villámtól sújtott egyik tornyát ki is javították...“ (i. m. 38, 53, 63, 27. és kk. old.) Gerecze másutt (i. m. 37. o.) teljesen átveszi Henszlmann fent ismertetett okfejtését, de egyéni véleményét nem fűz hozzá. Gereczének nem tetszettek a székesegyház tornyai, szerinte helyesebb lett volna hengeres tornyokat készíteni, de emiatt az alaprajzot kellett volna megváltoztatni. A Schmidt-féle felmagasítás szerinte sokat segített.

Karácsonyi János „Szent István király élete“ c. könyvében csak futólag említi a tornyokat (i. m. 66—67 o.) A századforduló körül számos történelmi munka megemlékezik a tornyokról, azonban mind Henszlmann és Gerecze adataira támaszkodnak.

Szőnyi Ottó dr. „A pécsi püspöki múzeum kőtára“ c. 1906-ban megjelent munkájában még szintén Henszmann elméletére támaszkodik és a kőtár anyagának ismertetésével kapcsolatosan az ott található oszlop- és pillérfejezetek egy csoportját tárgyalva így ír: „... 311—322. Oszlop- és pillérfejezetek. Kemény mészkőből. ... Hasonlítanak az esztergomi sz. István kápolna oszlopfejeinek némelyikéhez... Gerecze polychromiáról beszél, mely ezen fejezetek zordon formáit enyhítette. Ennek nyomait nem találom, ellenkezőleg mind erősen meg vannak patinásodva, tehát a székesegyház külsején voltak alkalmazva, de hogy hol, nem tudom. A tornyokon nem lehettek, mert mint Henszmann állítja (Pécs régiségei I. 23.) már az 1805—27-ig terjedő restauráció alatt pótolták a toronyablakok régi oszlopait a jelenlegiekkel, de a régieket híven utánozták. Erről Henszmann meg is győződött, mikor a mostaniakat a székesegyháznak északi oldalán volt udvarán heverő régiekkel összehasonlította. Már pedig a mostaniak nem hasonlítanak a szóban forgó fejezetekhez, amint erről Koller: Proleg. in Hist. Epp. Qu. Eccl. Tabula V—VIII-on adott képekről meggyőződhetünk, ahonnan az is kitűnik, hogy még a mostaniak az 1805—1827. restauráció előttiéhez sem hasonlítanak minden részletben, főleg nem az elrendezésben, bár Henszmannon kívül a székesegyházi visita is azt állítja...“ (i. m. 156—157. o.) Szőnyi Ottó az 1922. évi ásatások alkalmával megvizsgálta a tornyok alapjait is, tapasztalatairól az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyvében (1923—26. II. évf.) számol be „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben“ cím alatt. Az északnyugati torony alapozásáról, amelyet vasbetonlábazattal erősítettek meg és 1913-ban már egyszer kiástak, ezt mondja: „... Az alap a torony nyugati oldalán alig 30 cm-nyire szökik elő a földszin feletti falsíkhöz képest, az északon ennyit sem, lefelé alig tágl és aránylag nem mély, csak 3.50 m. Ha még hozzávesszük, hogy északkeleti sarkában felfakadt forrásszerű talajvíz mosta, nyilvánvalóan elégtelennek kell minősítenünk az 1882—1891. évi restaurációkor hatalmas emelettel magasztott és kősisakkal borított toronytest óriási súlyának viselésére... Minket elsősorban az alapzat falazási módja érdekelt. Forró mészbeton közé rakott szabálytalan darabkövekből áll... Egészen más az északkeleti torony alapzata. Ez ugyan nem olyan mély, mint az északnyugati toronyé — csak 2.25 m —, de a torony falsíkjához képest erősen előreszökik, aztán lefelé 4—6 lépcsőzetben tágl, úgy hogy a torony falsíkja és az alapzat talpvonala között, az északi oldalon 1.25 m, a keletin 1.90 m a különbség. A falazás pedig kisebb-nagyobb kockakövekből történt, melyek közé a legfelső rétegben profilált, faragott, tehát már egyszer másutt alkalmazott követ is beépítettek. A két torony alapzatának alkata tehát egymástól eltérő. Miből következik, hogy nem egy mester kezéből kerültek ki és nem egyidőben épültek. Henszmann elméletét az Árpád-kori négytornyos székesegyházakról már ez az egy körülmény is megingathatja. Különb en ezt már akkor sejtettem, mikor Koller József Prolegomena in Historiam Episcopatus Quinque-Ecclesiensis című 1804-ben megjelent könyvének rézmetszetű képtábláin a székesegyház négy tonyának eredeti alakját vizsgáltam. A két nyugati torony akkor két legfelső emeleti ablakai a román

stílusnak fejlettebb formáit tüntették fel, mint a két keleti torony ugyanazon emeleti ablakai. Most ezek az 1818-ban és következő években végrehajtott Gianone Péter-féle átépítés következtében egyformák, még a szakembereket is megtévesztette. Hogy a kérdésben orientálódhassunk, szükséges volna még a délkeleti torony alapzatának keleti oldalát — a délit már 1913-ban láttuk és az északkeletihez hasonlónak, vagyis előreszőkönek és lefelé lejtősen tágulónak találtuk — (7. jegyz.: Nem lépcsős e toronyalapzat mostani állapotában, mint az északkeleti toronyé. Minthogy azonban a lejtő betonnal le van öntve, valószínű, hogy az eredeti lépcsőfok-közöket később tüntették el, talán az 1882—1891. évi restauráláskor) — és a délnyugati toronyalapzat nyugati és déli oldalát kiásní. Feltevésem és a Koller-féle metszet szerint a nyugati toronypár az ifjabb keletű (8. jegyz.: Möller István tanár épp az ellenkezőjét tartja.) Azt azonban nem állíthatom, hogy a régibb keleti toronypár legalább a templom testével egykorú. Az látszik valószínűnek, hogy először építették a székesegyház szentélyét és hajóját. Azután a keleti toronypárt és legvégül a nyugati tornyokat. E nézetünkben nem ingathat meg a székesegyház három keleti apsisának kiásott alapzatán megfigyelt, az északnyugati torony alapzatáéhoz hasonló falazási mód: a szabálytalan darabkövekkel kevert mészbeton-tömb, mely ha nem is mondható öntött falnak, de kvaderes falazásnak sem — mert erre a módra egy későbbi korban is visszatérhettek. Különben az északnyugati torony alapzatának kiásott négy belső oldala némi szabályosságot revelált a 7—8 rétegben, egymás fölé épített durva kövek falazási kötésében, ami az apsisok alapzatánál nem volt észlelhető...” (i. m. 185. és kk. old.)

Szőnyi Ottó 1928-ban a Magyar Művészet pécsi számában így ír: „... Hogy a négy torony az első templommal egyidőben épült-e, vagy ha nem egyszerre épült meg mind a négy torony, legalább négy tornyosnak volt-e tervezve a dóm, már régebben is valószínűlennék látszott, az 1922. évi ásatások után pedig, melyek a tornyok alapjait tárták fel, kizárt dolognak mutatkozott...” Szőnyi ezután ismerteti Henszlmann rendszerét, érveit, rámutat Koller rajzainak tanulságaira és ismerteti az 1922. évi ásatások eredményeit, melyek szerint „... a nyugati toronypár alapozása az öntött fal rendszerében készült, míg a keleti toronypár alapozása kvaderekkel történt, ami újabb keletű építési mód. Azt semmiképp sem kell elfogadnunk, hogy a tornyok a templom testével egyidősek, mert a déli mellékhajónak a délkeleti toronnyal érintkező falában találtak egy, az ebbe a falba vágott ablakkal teljesen egyező ablaknyílást. Ha ott volna a torony, bizonyára nem vágnak oda a falba ablakot, mert annak semmi értelme sem lett volna...” (i. m. 458—459. o.) A tornyok építését Szőnyi így helyezi bele a templom építéstörténetébe: „... A székesegyház alapításától kezdve a tatárjárásig, tehát a román stílus korában többrendbeli átalakításon, bővülésen esett át... a XII. század közepe táján elkészültek a templomépületnek az akkor divó román stílus szerint való kialakításával. Állt a három hajó, a négy torony...” (459. old.) A székesegyház később „... a török dsámivá alakította át... De ez az átalakítás nem járt építkezéssel, ha csak az Eolia Cselebinél említett fa-minárét nem tekintjük annak, amelyet — úgy látszik — az egyik

toronyra állítottak fel... mikor 1631-ben becsapott a villám a dél-nyugati toronyba és annak felső részét ledöntötte, Achmed belgrádi aga úgy ahogy kijavíttatta, amiről a toronyban ma is látható teherhárító csúcsíves falazás és a nagyharang emeletén az északi falba illesztett török feliratos kőtábla tanuskodik..." (i. m. 488. old.)

Szőnyi Ottó végleges megállapításait a Szent Mór könyv-ben megjelent „A pécsi székesegyház és Magyarország műemlékei Szt. Mór korában“ c. poshumus tanulmányában rögzítette le. Itt már határozottan leszögezi, hogy „... sem a tornyok száma, sem alakja nem vihető vissza a székesegyház alapításának korába...” Majd részletesen ismerteti Henszlmann elméletét, Koller rajzait és a Pollák-féle átalakítás előtti állapotot, mely szerint „... a nyugati tornyok ablakoszlopainak fejezete a leveles korinthusinak román változata, ellenben a keletieké a román kockafejezet, melyet a Pollák-féle átépítés az összes toronyablakoknál egyformán alkalmazott s ezáltal a régi változatosságot megszüntette...” (i. m. 341. o.) Ezt Szőnyi még nem tartja perdöntőnek, mert azonos alapozás mellett még épülhetett a tornyok felső része két építési periódusban. Azonban az 1922. évi ásatások azt mutatják, hogy az alapozásban is különbség van a két toronypár között, sőt az északkeleti toronynál „... a falazás kisebb-nagyobb quaderekkel történt, melyek közé a legfelső rétegben román stílusú, leveles díszítő faragvánnyal ellátott, tehát már egyszer másutt alkalmazott követ építettek be... Tekintve azt, hogy a székesegyház három keleti apsisának talapzata falazási módra nézve egyezik az északnyugati torony alapzatával, vagyis szabálytalan nyers kövekkel kevert mészbeton tömb és ez a falazási mód régebb a quaderes falazásnál, megállapítható volt, hogy a templom maga a két nyugati toronnyal egyidőben épült, vagy legalább is egymáshoz közeli időszakokban, még a XI. század folyamán. Az egyidejű építést az teszi bizonytalanná, hogy az északnyugati torony talapzata alatt járható, a volt római temetőből vett kövekből és téglákból épített talajvízlevezető csatorna vonul végig... A két keleti torony később, a román stílus előrehaladott korában, lehet, hogy már a XIII. században keletkezett... (i. m. 342—343. o.) Szőnyi ezután a tornyok kiépítésének szükségességét és formai megokolását tárgyalja, és feltűnőnek tartja azt, hogy a nyugati toronypár felső részét a XIII. században késő román és díszített ablakokkal látják el, ami szerinte kizárja az erősítési célt. Egyébként a torony felső emeletein nyoma sincs a csúcsíves stílusnak, bár ebben az időben a jáki és zsámbéki templomokon már megjelenik a csúcsív. Végeredményben megállapítja, hogy „... A pécsi székesegyháznak a XI. században még csak két tornya volt, és ezek a nyugatiak. Hogy ez a két nyugati torony erősítési céllal épült-e, meg nem állapítható. Annyi bizonyos, hogy a két torony eredeti alakjában, vagyis a felső emeletek nélkül, kevés nyílással megszakított tömör építmény volt, amiről fel lehetne tenni ilyen rendeltetést. De abból, hogy a tornyok nincsenek beépítve a mellékhajókba, hanem a templom testével csak egy oldalukkal érintkeznek, míg három oldaluk szabad, nem lehet az erősítési célzatra gondolni. Inkább az olaszos campanile elrendezésre lehetne gondolni, amennyiben egyéb körülmények is bizonyítják a dóm építésében való

italiai hatásokat... A két keleti torony megépítésének oka két körülményben kereshető a legnagyobb valószínűséggel — az egyik liturgiai lehet, a hirsauai templomépítési séma mintájára, amely a szentély két oldalára tornyot épít, az isteni tisztelet bizonyos mozzanatainak a harangszóval való kísérése céljából. A másik talán a külföldi, főleg német székesegyházak négytornyúsága lehetett... A tornyok quaderkövekből épültek az öntött falazatú alap feletti részeken. A tornyok sisakjai valószínűleg gúla alakúak voltak, fedésüket nem ismerjük..." (i. m. 343—345. o.) Szőnyi Ottó a székesegyház tornyainak a restaurálás előtti állapotát „A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában” c. tanulmányában írta le: „...A tornyok mai nagy hármass nyílt ablakai alatt lévő két sor ikerablak már 1882-ben megvolt. Tehát e részt és a többi a torony tövéig vegyük számításba, mikor azok 1882. év előtti alakját elképzeljük. Az ikerablakos felső emelet felett ugyanis 1882. előtt nem volt más, mint még egy emelet, mely a nagy kerek óralapot foglalta magába mind a négy oldalon. Az óraemelet felett aztán egy fogdiszes párkány feküdt és e felett... várszerű oromsípkézet... egy-egy oldalon három-három mellőződő fogazattal alkotta a torony felső lezárását. Sisak nem volt. A torony tetején, mint egy nyílt erkélyen sétálni lehetett... A toronymagasság 37 m-re rúgott a mai 60 m-el szemben... a tornyok ma hiányzó felső része is az alsónak sárga budafai homokkő anyagából készült annak idején, 1815 körül...” (i. m. 10. o.)

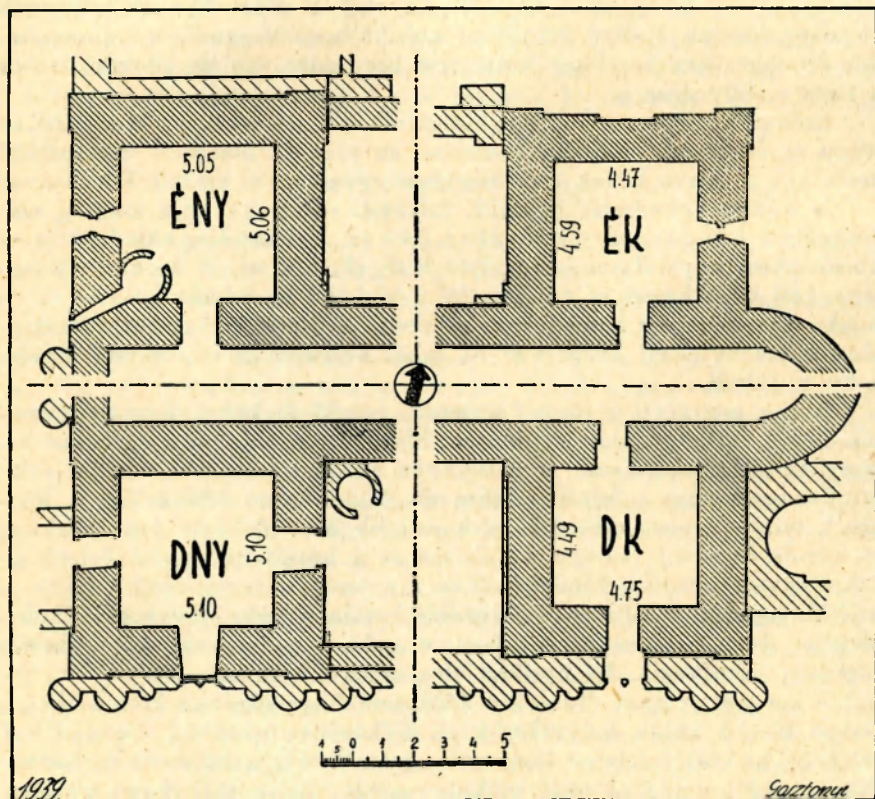
Péter András „A magyar művészet története” c. munkájában a XI—XII. századbéli magyar építőművészet kapcsán azt állapítja meg, hogy „...a helyreállítási munkáknál felszínre került töredékek azt látszanak bizonyítani, hogy a szent István-kori első templom átépítése és második — nyugati — toronypárral való gazdagítása valószínűleg erre az időre esik, de a mai restaurált állapot nemcsak a legősibb forma, hanem az első kibővítés precíz meghatározására sem ad lehetőséget...” Divald Kornél „Magyarország művészeti emlékei” c. könyvében így ír: „...A pécsi bazilika tornyai, nyílván a hármass hajó szélességében épített kriptá miatt, a déli és északi mellékhajók külső falához fűződnek és ezek síkjából kiugranak...” (i. m. 24. o.) Hekler Antal „A magyar művészet történeté”-ben arra az álláspontra helyezkedik, hogy „...a négy torony... nem egyidőben épült. A keleti toronypárt valószínűleg csak a XII. század második felében történt átépítés alkalmával forrasztották a templomtesthez...” (i. m. 19. o.)

Gerevich Tibor „Magyarország románkori emlékei” c. hatalmas munkájában megállapítja, hogy „...a pécsi székesegyháznak csak keleti toronypárja egykorú, a templom építésével, két nyugati homlokzati tornya pedig később, de még mindig a román korban, román stílusban épült...” (i. m. 37. o.) „...A pécsi székesegyháznak mind a négy tornya a hajók külső falához épült s így kívül állanak a templom belső terén, azzal nem függnek össze...” (i. m. 42. o.)

Foerk Ernő „Árpád-kori templomaink típusai” c. tanulmányában (a Magyar Mérnök és Építész Egyület Közlönyének Havi Füzetei III. 9—12. sz.) azt az álláspontot foglalja el, hogy a pécsi székesegyház „...első alakjában valószínűleg már a vezérek korában létesült, de

erről a templomról nincs elfogadható képünk. A mostani templom valószínűleg az 1000. év körül épült, még pedig föltehető, hogy mindjárt négytornyos formájában (2. j. *A Chron. Polonorum* szerint 1064-ben ... a templom leégett és „a tornyokból (sic) lezuhanó harangok rettentőt robbantak”), mint azt az ugyanabban az időben (996–1042) épült augsburgi, bambergi, regensburgi, eichstädti, tehát mind a bajor körzethez tartozó templom is mutatja. Ezek közül a pécsi típust legjobban megközelíti az augsburgi... bár a nyugati két tornyot lebontották...” (i. m. 115. o.)

13. sz. rajz.

A tornyok alaprajzi állapota a Schmidt-féle átépítés előtt, Buck és Schmidt felvételi rajzai alapján.

A fentiekben ismertetett közlések ténymegállapításai, valamint Koller Prolegomenájában közölt homlokzati rajzok, Buck József 1805-ből származó és Schmidt Frigyes 1882–1891. évi restaurálás alkalmával készített, a Székesegyházi Múzeumban lévő felvételi rajzai alapján kíséreljük meg a tornyok 1800. év előtti állapotának rekonstruálását.

a) *Északnyugati torony.*

Az északnyugati torony alapjait Szőnyi közlése szerint 1922-ben vasbetongyűrűvel erősítették meg. Az alapok itt a nyugati oldalon 30 cm-rel, az északon ennél valamivel kisebb méretben szélesednek kifelé és mélységük 3.50 m. Anyaguk forró mészbeton közé rakott szabálytalan darabkő. A Szőnyi-hagyatékban fekvő Möller-féle felvételi rajz szerint a nyugati fal déli szöglete mellett az alap fenéksíkja alatt 46 cm mélységben 45/45 cm belméretű vízelvezető csatorna halad át, amely úgy a torony belsejében, mint a toronytól nyugatra már 100 cm magasságúra növekszik és így az alapfal alsó síkja fölé emelkedik. A csatorna Möller rajza szerint a torony alatt faragott, vagy legalább is megnagyolt kőlapokból készült. Az alapok oldalsíkjai függőlegesek és alapterületük Möller számítása szerint nem elegendő a restauráláskor felmagasított hatalmas toronytest hordására, emiatt következett be a torony süllyedése is.

Szőnyi közlése szerint megvizsgálták az alapokat a torony belsejében is és ennek eredménye szerint az alapok bizonyos rétegződést mutatnak a durva kövek 7—8 rétegben egymás fölé épített falazásával.

A torony belméretét Schmidt felvételi rajza így adja meg: a székesegyház hossz tengelye irányában 5.05 m, keresztirányban 5.06 m, a külső méret ugyanilyen sorrendben 8.25, ill. 8.30 m. A hajófal vastagsága 1.60 m, a keleti és nyugati fal 1.60—1.60 m, északi fal 1.64 m. A falak vastagsága az emeleteken csökken. A csatlakozó hajófal vastagsága a toronytesten kívül 1.40 m, tehát kereken 20 cm-rel vékonyabb a toronyfalnál.

Koller metszetei a torony nyugati, északi és keleti oldalait mutatják be. A toronyon lábazat nincsen. Mindhárom oldalon a sarkokat vékony falpillér szegélyezi a délnyugati sarok kivételével, ahol a földszint magasságáig a falpillér hiányzik. Mindhárom oldalon úgy a földszint, mint az első, második és harmadik emelet felett íves párkány és kettős fogrovat tagozza a falsíkot és a harmadik emelet feletti alkotja egyszersmind a főpárkányt is a nyugati oldalon, ahol a fogrovat nélküli tagozatok kifutnak a falpillérek fölé is, míg az északi és keleti oldalon ilyen párkánytag nincsen, csupán a pillérsávok közti kettős fogrovat jelentkezik. Itt nyilván elrajzolásról van szó.

A torony nyugati oldalán a földszint magasságában íves, ki-befelé rézsűs kisebb ablak helyezkedik el, félkörében azonban betétkő van jelezve. Az első emeleten lőrésnyílás jelentkezik, a második és harmadik emeletet pedig lábazat nélküli oszlop, illetve pillérköteggel elválasztott befelé keskenyedő bélésű ikerablakok foglalják el. A negyedik emelet ablakainak vállmagassága jóval kisebb a harmadikénál. A pillér, illetve oszlopköteget köteges fejezetek választják el a tagozott ívbéléstől. A délnyugati falpillérben négy darab négyszögű keskeny ablak van jelezve, a toronylépcső tehát eredetileg itt helyezkedett el, mint azt Buck rajza fel is tünteti. Schmidt idejében ez a toronylépcső már nem volt meg, tehát a Pollák-féle átalakítás szüntette meg, Koller a nyugati homlokzat egyes részleteit különböző sűrűségű vonálkázással hangsúlyozza ki, éspedig megközelítőleg a földszint háromnegyed

magasságáig az árnyékolás tónusa megegyezik a homlokzatával, ezen felül a falpillérek fehérek, a köztük lévő felület pedig egy árnyalattal sötétebb az alsó résznél. A falfelület egyébként mindenütt faragottkő osztást mutat.

A torony északi oldalán sem a földszinten, sem az első emeleten nincsen falnyílás, a második és harmadik emeleten pedig két-két négyszögű, kisebb méretű ablaknyílás látszik. A távlati kép árnyékolása miatt a nyugati oldalhoz hasonló vonalkázási különbség nem észlelhető.

A keleti oldal földszinti részét a kápolnasor takarja. Első emeletén kisebb négyszögű ablaknyílás van, a második és harmadik emeletet pedig a nyugatihoz hasonló, köteges ikerablakok foglalják el.

A déli oldal kiképzését Koller metszetei nem tüntetik fel. Valószínűleg hasonló volt a keletihez. A tornyot gúlaalakú lapos sisak zárja le. Még megemlítendő, hogy az északi és keleti oldal falpilléreit felül fogrovatos betétdísz zárja le, a nyugatin ilyen dísz nincsen. A torony gúlaalakú sisakkal van lefedve, fedőanyaga a rajzból nem állapítható meg.

b) *Délnyugati torony.*

Alapozásának mérete, anyaga, szerkezete ismeretlen. A torony részben az itt feltárt cella trichora falaira épült.

A torony belmérete Schmidt felvétele szerint úgy hosszirányban, mint keresztirányban 5.10—5.10 m, tehát kerekén 5 cm-rel nagyobb az északnyugatinál. A hajófal vastagsága 1.75 m, a nyugati falé 1.53 m, a délié 1.65 m, a keletié 1.55 m, a torony külső mérete tehát hosszirányban 8.18 m, keresztirányban pedig 8.50 m. A falak vastagsága a felső emeleteken csökken. A csatlakozó hajófal vastagsága a toronytesten kívül 1.35 m, tehát 40 cm-rel vékonyabb a toronyfalnál. A déli falat úgy a Pollák-féle átalakítás, mint a Schmidt-féle restaurálás lényegesen megnövelte az eléje állított homlokzatképzéssel. A torony első emeletén csúcsíves teherhárító ív van.

Koller metszetei a torony nyugati, déli és keleti oldalait mutatják be. A tornyon lábazat nincsen. Mindhárom oldalon a sarkokat vékony falpillér szegélyezi, ez a nyugati oldalon a torony teljes magasságáig megvan, a délin és keletin csak a földszint feletti párkányig észlelhető és felette tömör réteges falazat mutatkozik. Valószínűleg ez jelenti a törökök által lebontott és újra felépített magasságot. Ezt bizonyítja az ikerablakok hiánya is. A torony nyugati oldalán a földszint, első és második emelet felett, a keletin és délin csak a földszint felett jelentkezik az északnyugati toronyéhoz hasonló ívsoros, fogrovatos párkány. A nyugati oldal északi falpillérének még megemlítendő, hogy alsó szakaszában csak déli határolása van meg, míg külső síkja összefolyik a nyugati homlokzat falsíkjával, csupán a teherhárítóív felett jelentkezik eredeti szerepében.

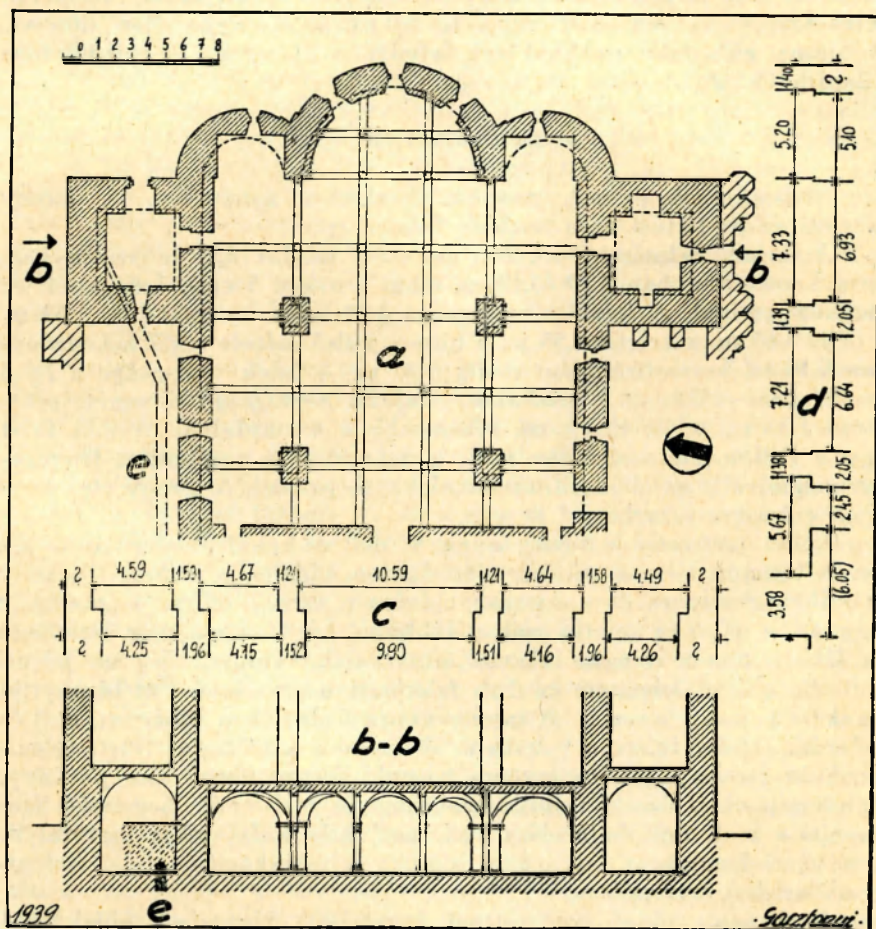
A nyugati oldal földszintjén keretezett négyszögű ablak, első emeletén ki-befelé táguló, félköríves ablak, a másodikon az északnyugati toronyéhoz hasonló, de részben befalazott, illetve megcsonkított ikerablak helyezkedik el. Figyelemre méltó, hogy Koller metsze-

te itt a második emelet felett már főpárkányt rajzol, vagyis a fogrovnak megfelelő tagozatot a sarokig kivezeti.

A déli és keleti oldal földszintjén nincsenek ablak, csupán a déli oldal alsó részén látható egy befalazott félköríves, síma keretű ajtónyílás és a délkeleti sarkon kis félkörívű ablakpárocska. A déli oldal felső részén, a keletihez hasonlóan két-két négyszögű, kisebb méretű ablak helyezkedik el, a keleti oldalon még egy kisebb íves ablakkal és a sarok mellett a török feliratos táblával.

Az északi oldalt Koller nem ábrázolja, valószínűleg tömör volt, ablaknyílás nélkül, csupán a tagozó válaszfal és főpárkányokkal. A toronyt gúlaalakú sisak zárja le. Fedőanyagát Koller nem érzékelteti.

14. sz. rajz.

A keleti toronypár és altemplom helyzete a Schmidt-féle átépítés előtt Buck és Schmidt felvételi rajzai alapján.
c-d méreetszelvény.

c) Északkeleti torony.

Az északkeleti torony alapjait 1922-ben szintén feltárták. Mélysége a keleti és északi oldalon 2.25 m. Az alap kifelé lépcsősen széleseedik és méretnövekedése észak felé 1.25 m, kelet felé pedig 1.90 m. Anyaga kisebb-nagyobb kockakövekből áll, amelynél tagozott, román stílusú, leveles díszítő faragvánnyal ellátott köveket is felhasználtak. A torony alatt átlós irányban cca. 20/20 cm méretű és megnagyolt terméskőlapokból készített vízvezetőcsatorna halad át, amely érintkezik a torony alapjával.

A torony alagsori déli falazata közel egyenlő vastagságú a kriptá északi falával. A keleti falban íves falfülke van, alul faragottkő anyagú és a helyiség teljes szélességén végigvonuló lépcsővel. Az északi fal fülkéje (piscina?) az eléje állított Honsbruck-féle síremlék miatt nem látható. A helyiség boltozva van.

A torony belső mérete az altemplom szintjében mindkét irányban 4.25 m, a déli fal vastagsága 1.96 m, a nyugatié 2.02 m, az északié 2.20 m, a keletié 2.06 m, külső mérete tehát hosszirányban 8.33 m, keresztirányban pedig 8.41 m.

A belső méret a földszinten, azaz a szentély szintjében hosszirányban 4.74 m, keresztirányban 4.59 m, a hajófal vastagsága 1.58 m, a keleti falé 1.60 m, az északié 1.55, m, a nyugatié 1.60 m, a torony külső mérete tehát hosszirányban 7.94 m, keresztirányban 7.72 m. A falvastagságok a felső emeletsorokon csökkennek. A kereszttszelvény felrakásából kiderül, hogy a földszinti déli fal, azaz a hajófal az altemplomi falazatra nem fekszik fel teljes területében, hanem ahhoz képest észak felé 18.5 cm-rel eltolódott, vagyis e falvastagság az altemplomi helyiség boltozatára fekszik fel.

A torony alatt átvezető vízvezetőcsatorna vizsgálatából kiderül, hogy bár Szőnyi és Möller 1922. évi megfigyelése szerint a torony alapja a környező terepszint alatt 2.25 m mélységben már véget ér, addig a csatorna toronyalaphoz csatlakozó részén a toronyalap részben faragottkő falazatként még a terepszint alatt 3.63 m mélységben is jelentkezik, sőt a csatorna vonalában északnyugati irányban tér ki. Az efelett, a tornyok falsíkjának irányában haladó felfalazás nem mutatja a Szőnyi által a külső oldalakon észlelt lépcsőzetes kiszélesedést, bár a torony e nyugati oldala a sekrestyék beépítése előtt szintén szabad volt. Csupán a csatorna záradéka alatt észlelhető csekély mértékű fallépcső.

A földszinti déli fal 23 cm-rel vastagabb a csatlakozó hajófalnál.

Koller metszetei a torony keleti, északi és nyugati oldalait mutatják be. A tornyot alul tagozott lábázat fejezi be, falsarkait vékony falpillér szegélyezi, amelyet csak a keleti oldal déli sarkán bont meg a mellékhajó párkánytagozata és felfalazása. A falpilléreket felül a nyugati tornyokéhoz hasonló fogrovatos betétdísz tagozza.

A külső homlokzat lényegesen eltér a nyugati tornyokétól. Míg a nyugati tornyoknál a földszinti válaszpárkány alatt terjedelmes falmagasság van, amely azonban csak egy emeletstort foglal magába, viszont a többi emeletsorok magassága fokozatosan csökken, addig az északkeleti toronymál a földszint sokkal alacsonyabb, tehát a földszinti

fogrovatos, íves párkány kisebb magasságban van, ezzel szemben az első emelet magassága jóval nagyobb és az ablakrendszer szerint belülről két emeletorra tagozódik. A harmadik és negyedik emelet sor viszonya is fordított, az alsó alacsonyabb és a felső magasabb. A fogrovatos, ívsoros párkány azonban hasonló formákat mutat.

A keleti oldalon a földszinten a déli sarok felé eltolódva ki-befelé táguló félköríves ablak van, az első emelet alsó szintjén hasonló, de nagyobb méretű ablak helyezkedik el, de közvetlenül a választópárkány felett és ugyanezen az emelet soron, de a felsőbb szintben hasonló, kisebb méretű ablak jelentkezik. A második és harmadik emeleten a nyugati tornyoktól eltérőleg négyes kapcsolt ablak sor helyezkedik el. Kettőt-kettőt teherhárító ívezet köt össze, a nyílásokat pedig lábazat nélküli hengeres oszlopok választják el egymástól. A széleken a tagozatlan ív falpillérszerűen fut le az ablaktalpig. A tornyot felül a fogrovatot helyettesítő tagozatsorból álló főpárkány zárja le. A lábazatban kis ablaknyílás jelzi az alagsori helyiség ablakát.

Az északi oldal rendszere teljesen hasonló a keletihez, azzal a különbséggel, hogy a földszinten ki-befelé táguló csúcsíves ablak, az első emelet alsó szintjén a nyugati falpillérhez szorított kis félkörű ajtó jelentkezik, míg a felső emelet kapcsolt ablakai teljesen hiányoznak. Az első emelet magasságában csatlakozó épület tetővonalát jelzi a rajz. Ebben a magasságban két kisméretű négyszögű falnyílás is látható, amely megismétlődik a választópárkány alatt és a második emeleten is.

A nyugati oldal a kápolnasorral eltakart alsó rész kivételével meg egyezik a keleti oldallal, csupán az első emeleten helyezkedik el egy kisebb félkörű ablak.

A déli oldal rajza hiányzik. Valószínűleg hasonló a nyugatihoz. A tető gúlaalakú, hasonló az előzőkhöz.

d) Délkeleti torony.

A délkeleti torony alapozásából csak a déli oldal ismeretes, amelyet 1913-ban, a festett sírkamra szigetelési munkálatai alkalmával tártak fel. Miként az északkeleti, ez is kifelé szélesedik, azonban a lépcsőzet betonnal van leöntve és ezért gúlaszerűen szélesedőnek látszik. Szőnyi szerint ez a kitöltés a székesegyház restaurálásakor történt meg, amikor a sírkamrát már egyszer feltárták. A szélesedés mértékét és az alap mélységét Szőnyi nem adta meg. A torony altemplomi részének belső mérete hosszirányban 4.25 m, keresztirányban 4.26 m, északi falának vastagsága 1.96 m, a keletié 2.20 m, a délié 1.95 m, a nyugatié 2.10 m, külső mérete tehát hosszirányban 8.55 m, keresztirányban 8.17 m.

A földszinti rész belső mérete hosszirányban 4.75 m, keresztirányban 4.49 m, az északi, vagyis hajófal vastagsága 1.58 m, a keletinél 1.57 m, a délié 1.65 m, a nyugatié 1.65 m, a torony külső mérete tehát hosszirányban 7.97 m, keresztirányban pedig 7.72 m. Mint az északi toronynál, itt is észlelhető a földszinti hajófal eltolódása, természetesen déli irányban. Az eltolódás mértéke 14.5 cm, vagyis ez a falvastagság már az altemplomi helyiség boltozatára fekszik fel.

A falvastagságok a torony felső emeletein csökkennek.

A torony részletképzése teljesen megfelel az északkeletinek. Koller a keleti, déli és nyugati oldalak rajzát adja.

A keleti oldal földszintjén és az első emelet felső szintjén egy-egy ki-befelé táguló félköríves ablak helyezkedik el, két kisebb négyszögű falnyílással. A második és harmadik emelet ablaksora teljesen azonos az északkeleti toronyéval, csak a második emelet északi ablakpárja be van falazva. A harmadik emelet teherhárító ívközét kis köríves betétdísz, vagy nyílás tagozza. A déli oldal földszintjén ki-befelé táguló félköríves ablak van, az első emelet alsó szintjén ugyanilyen, de nagyobb, felső szintjén pedig kisebb falnyílás van, az előző azonban be van falazva. A harmadik és negyedik emeletet négyes kapcsolt ablak foglalja el a keleti oldalhoz teljesen hasonló kivitelben. A nyugati oldalon csak az első emelet felső szintjén van a déli oldal megfelelő szintjén lévő ablakkal teljesen megegyező ablaknyílás, továbbá a második és a harmadik emeletet foglalja el négyes kapcsolt ablak, a másodikon azonban az északi három nyílás el van falazva. Schmidt rajza a nyugati oldal falpilléreinek lekeskenyedését jelzi a mellékhajó tetőzetének magasságában.

Feltűnő, hogy a déli és nyugati oldalon Koller rajza nem jelez lábazatot. A toronysisak ugyanolyan, mint a többi toronynál.

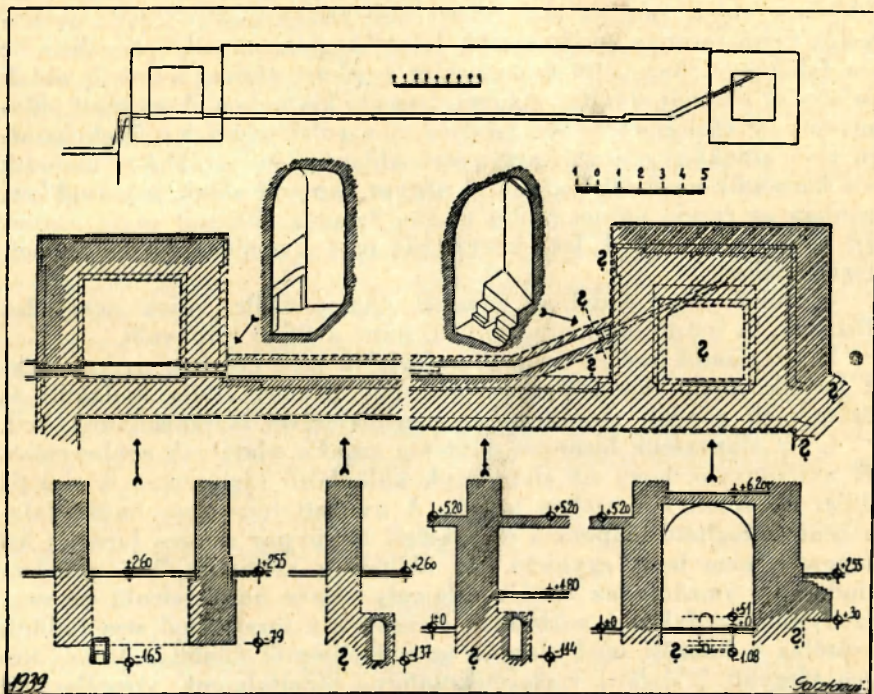
E vizsgálatok eredményeit összefoglalva igen érdekes eredményekre jutunk, annak hangsúlyozásával, hogy néhány eddig kialakult és véglegesnek gondolt megállapodás megdöntésével is számolnunk kell.

1. Az alapozások bizonyos mértékig csonka adatainak egybevetéséből nyilvánvaló, hogy az alapozások különböző idejűségére kialakult eddigi álláspont lényegében helyes. A nyugati toronypár öntött falazatként felfogható alapozása és a keleti toronypár réteges faragott kő alapozása nem lehet egyidejű. Az időbeliség szempontjából azonban mindaddig, ameddig az épület valamely részén kétségtelenül be nem bizonyítható a falazási módszerek sorrendje, a tornyoknál sem tudunk kizárólag a falazási mód alapján az időbeliségről dönteni. A más helyen tárgyalt földalatti vízvezetékcsatorna oldalfalainak vizsgálatánál Szőnyi megállapította, hogy e csatorna déli oldalát a kriptá északi főfala alkotja, amely megállapíthatólag szintén réteges terméskő szerkezetű. Ugyanakkor azonban Szőnyi azt is közli, hogy az apsisok alapfala, tehát a kriptá apsisfalainak alapja öntött szerkezetű. A vízvezetékcsatorna $\frac{2}{3}$ magasságával a kriptá padlószintje alatt fekszik, így tehát az öntött szerkezetű alapfalnak itt is jelentkeznie kellene. Vagy pedig a kriptafal északi falsíkjától cca 60 cm fekvő vízelvezető csatorna déli fala nem azonos a kriptá falával, ebben az esetben viszont a vízelvezető csatorna falazati kérdése vitás. Nem valószínű, hogy a feltétlenül egyidejű kriptá apsisainak és oldalfalainak más anyagú alapozása lenne. Ezt a példát azért hoztam itt fel, hogy beigazoljam a kérdés problematikus voltát és rámutassak, mennyire nem lehet kiragadott adatokból ítéletet mondani. Bizonyos tehát, hogy a keleti és nyugati toronypár alapjainak építési ideje különböző. Mindaddig azonban egyetlen támpontot az északkeleti toronyalapba beépített és Szőnyi szerint románkori faragványos kövek adják. Viszont itt szó lehet arról

is, hogy a frank időkben készült és lombard ízlésű faragvány egy részletéről van szó, amely romános íze folytán épen a pécsi székesegyháznál ejthet tévedésbe. Sajnos a faragványok rajza, fényképe hiányzik, így végleges megállapításról nem lehet szó.

2. Az északi tornyok alatt átvezető vízcsatorna a tornyok között járható méretű, azonban a tornyok alatt kis csatornává szűkül össze

15. sz. rajz.

Az északkeleti és északnyugati torony alapozása, a földalatti folyosó és altemplomi rész helyzete Schmidt felvételi rajza, Szőnyi és Möller 1922. évi ásatásai szerint.

és szerkezete is megváltozik. A keleti toronynál falazata érintkezik az alappal, a nyugatinál az alapok alatt összeszűkül, de a torony belsejében mérete ismét megnövekszik. Mindebből nyilvánvaló, hogy a csatorna feltétlenül korábbi, mint a toronyalapok, sőt a tornyok alapjainak építéskor bontották el a járható részt és csökkentették le a méreteket, hogy a vízelvezetés biztosítható legyen. Itt természetesen kérdéses még, miért nem hagyták meg a csatornát eredeti méretében, amikor a kérdés teherhárító ív beiktatásával egyszerűen és veszély nélkül megoldható lett volna. Ezt bizonyos technikai félénkséggel magyarázom, amely alapozásnál ilyen, mondhatni kicsinyességekre is vigyázott. A gót idők merészségéről ebben az időben még szó sem lehetett. Mindenesetre érdekes, hogy a nyugati toronynál az alap nem érinti

a csatornát. Mégsem tudok Szőnyinek igazat adni abban, hogy a csatorna e szakaszát utólag fúrták volna a toronyalap alá. Ha a vízlevezető csatornát később építették volna a fal védelme céljából, teljesen érthetetlen volna, miért szűkítették volna le épen a tornyok alatt és alkottak volna az egyébként járható csatornában a kifolyás irányában vízzsákot.

Rendkívül fontos azonban az a körülmény, hogy az északkeleti torony alapja a vízlevezető csatorna csatlakozási pontján sokkal mélyebben jelentkezik, mint a Szőnyi és Möller által megállapított külső alapok. A csatorna homlokfalán jelentkező szabályos falazat a hozzáépített csatornafalak mögött is tovább halad, így tehát kizárt, hogy egyszerű elfalazásról lenne szó. Az a körülmény pedig, hogy a csatorna magasságában lévő réteg eltérőleg a felette lévő alaptól északnyugati irányba vonul, alapot ad arra a feltevésre, hogy itt három különböző időből származó és egymásra rétegződő alapozásról van szó. A csatorna szintjében haladó alapra épült rá a torony magjának alapja, amelyet északi és keleti irányban, valószínűleg a torony felmagasításakor, vagy egyáltalában felépítésekor kifelé megerősítettek, aláékeltek. Így magyarázatot nyerhet a románkori faragvány jelenléte is az alapozásban.

3. A tornyok falvastagságának vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy az a kialakult felfogás, amely a tornyoknak a hajófalakra való utólagos ráépítését állítja fel, legfeljebb a keleti toronypárra állhatna, és pedig azért, mert Szőnyi azt állítja, hogy a déli mellék-hajónak a délkeleti toronnyal érintkező falában is találtak befalazott ablakot, ez pedig azt bizonyítaná, hogy ott eredetileg nem állott torony. Az 1882. évi restaurálás építési naplói erre semmi támpontot nem adnak, a Schmidt-féle felvételi terveken jelzett falnyílás későbbi eredetű, sőt Szőnyi sem említi már posthumus munkájában. De ellentmond ennek az a tény is, hogy a tornyok hajófalhoz csatlakozó falainak vastagsága a földszinten (azaz a néphajó, illetve szentély magasságában) mindenütt nagyobb, mint a hajófalaké. Így Szőnyi állítása a toronyfalba eső ablaknyílásról bizonyosan olyan tévedés, amelyet maga sem erősített meg később. Az a körülmény, hogy a toronyfalak vastagsága mindnégy oldalon közel megegyezik — a déli tornyok déli oldalát kivéve, ahol a homlokzati kőkulissza növeli fel a vastagságot — azt mutatja, hogy a tornyok építése alkalmával a hajófalak megfelelő részét elbontották és nagyobb vastagságban újra építették, de egyáltalában nincsen kizárva az sem, hogy egyidejűleg készültek, ami viszont Henszlmann vitatott és teljesen megcáfoltnak hitt gondolatát támasztaná alá. Így tehát a befejezettnek vélt probléma meg egyáltalában nincsen lezárva. A hajó és toronyfalak vastagsági viszonyát illetőleg Henszlmann tévedett.

4. Az a körülmény, hogy az északi torony kriptafalának vastagsága pár cm. híjján megegyezik a krypta falának vastagságával, már azt bizonyítaná, hogy a krypta meglévő falára építették rá a tornyot. Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy a falnak a torony felé eső oldala is faragottkő burkolatú, bár ez a burkolat készülhetett később is, amikor a tornyot lemélyítették és a kriptafalat kiszabadították. Nem valószínű azonban, hogy aránylag nagy terhet hordó falat

utólagos burkolás céljából megvésték volna. Így tehát sokkal valószínűbb az, hogy az északkeleti torony alagsori része és a kriptá északi fala egyidejű. Viszont a délkeleti toronynál a csatlakozó fal vékonyabb, mint a fűtőkamra felé csatlakozó déli kriptafal. Ez azonban nem zárja ki az egyidejűséget.

5. A tornyok második és harmadik emeletén lévő kettős, illetve négyes kapcsolt ablaksor kérdése teljesen tisztázható. Szőnyi vélt ellentéte a kőműzeumban lévő pillér-oszlopköteg fejek és Henszlmann állítása között megszűnik, ha arra gondolunk, hogy a kőműzeum kőanyaga már eredetileg a püspöki magtárban került raktározásra, míg azok az oszlopfejek, amelyek Henszlmann, de a visita tanúsága szerint is az északi udvarban feküdtek és teljesen megegyeztek a Pollák—Gianone által kicserélt kockafejezetekkel, elveszhetnek. Ezek a kockafejezetek voltak azok, amelyek a keleti toronypárban helyezkedtek el és amelyek nyomán Pollák—Gianone sablonizálta középpillér képzéssel az összes tornyok második és harmadik emeletét. Viszont a nyugati toronypár kötegfejezetei valamely oknál fogva a magtárban kerültek raktározásra és így megmenthetők voltak a kőműzeum számára. Koller rajza szerint sehol másutt a homlokzaton nem voltak kötegfejezetek, — déli hajóbejárat tagozatai Schmidt felvételi rajza szerint hasonlítottak a nyugati kapuéhoz, az eltérő tagozatú északi kapu pedig elépítve amúgyis századok óta az épület belsejében helyezkedett el, így tehát az az időjárás-okozta patinázódás, amely Szőnyinek is feltűnt, csak az épület egy, az időjárás viszontagságainak igen kitett helyén keletkezhetett, azaz a tornyokon. Mivel a kockafejezetek és az átmeneti stílusú bimbós formáját mutató kötegfejezetek különböző idejűsége és időbeliségének sorrendje is kétségtelen, bizonyos, hogy a nyugati toronypár felépítménye feltétlenül későbbi, mint a keleti toronyparé. De természetesen csak a felépítményé, amelynek alsó határolása még vitás. Koller rajzának ablakai időbeli meghatározásra nem alkalmasak, csupán az északnyugati torony északi odalán látható csúcsíves ablak későbbi, ez azonban későbbi falnyílásbontás eredménye. A Pollák-féle átépítés, amelynek írásbeli adatai igen hiányosak, így időrendi lefolyása sem ismeretes és felkutatása további feladatot jelent, a tornyokat lényegesen átalakította, ami Koller rajzának már futólagos vizsgálatából is nyilvánvaló. Bizonyos, hogy Pollák idejében a tornyokat a földszinti válaszpárkánytól kezdve újra építették, így tehát minden következtetés, amelyet az ettől felfelé észlelhető szerkezetből olvasható le, téves, vagy legalább is igen kétes értékű. Ezért kell figyelmen kívül hagyni a délnyugati torony első emeletének teherhárító ívét is.

6. A délnyugati toronyba beépített csigalépcső, amelyet Henszlmann a XIV. századból származtatott, megsemmisült. Avval a feltételezéssel, hogy Henszlmann nem tévedett, a lépcső korhatározó szerepe a torony szempontjából indifferensnek tekinthető. Valószínűleg akkor építették bele a toronyfalba, amikor a kápolna épült.

7. A keleti és nyugati toronypár alaprajzi méretei lényegesen eltérnek egymástól. A keleti toronypár alaprajzi mérete: északi torony 7.94/7.72 m, déli torony: 7.97/7.72 m, a nyugati toronyparé: északi to-

rony 8.25/8.30 m, déli torony 8.18/8.50 m. Ma ez a méretkülönbség kívülről nem érzékelhető, mert Schmidt a restaurálás alkalmával az összes toronytesteket újra burkolta és így a méretkülönbségeket kiegyenlítette. Tehát a tornyoknak csupán belső magja eredeti.

8. A keleti toronypár földszinti falai nem fekszenek fel teljes területükben az alagsori falakra, hanem az északnál 18.5 cm, a délinél 14.5 cm szélességben az altemplomi toronyhelyiség boltozatán helyezkednek el.

2. Nyugati főhomlokzat, kapu és énekkarzat.

16. sz. rajz. (217. old.)

A székesegyház szóban lévő részleteiről Henszlmann Imre „Pécsnek középkori régiségei“ c. művében a következőket írja: „... *E homlokzat eredeti állapota fel nem ismerhetőségig el van ferdítve. Eredeti, a falak nagy részén kívül, csak a középső alsó része, t. i. a kapuzat, az e fölötti közép párkánnyal (cordon, Brustgesimse); ezt azután egy egészen új oszlopdekoráció veszi körül...*“ (t. i. a Pollák-féle kökulissza, i. m. 20. o.) Henszlmann ezután részletesen leírja a homlokzat méreteit és megállapítja, hogy a homlokzat alsó és felső része közt „...nem épen kellemes arány eredt..., miről meggyőződhetni, ha Koller „Prolegom.“ V-dik tábláját tekintjük, mely a nyugati homlokzatot, igen tökéletlen rajzban adja, mint ez az utolsó restauráció előtt mutatkozott. E homlokzaton, mint eredeti rész, csaknem kizárólag érdekes a főkapuzat, az a fölött lévő párkánnyal...“ (i. m. 20. o.) Henszlmann ezután leírja a nyugati kapu méreteit és szerkesztési módját, amely szerinte „...épszögű háromszög..., melynek hypothenusáján fejleszték a bélletet. E hypothenusán fekszenek a kisebb fél-oszlopok középpontjai és az épszögű sarkok szögei, részben beleszőkövén az alkotási háromszögbe... a jobban szervezett rész kétségkívül a kapunyíláshoz közelebb áll, ami arra mutat, hogy a constructio azzal kezdődött, s hogy a belsőt inkább pótlásként tervezték. Nem lehet továbbá nem észrevennünk, miként a béllet tagozása sem egészben, sem egyes tagjában nem bír a kellő mélységgel, s miként így a béllet inkább laposnak tűnik ki; e hiányt a két oldalkapuzaton szintén találjuk. De másrészt mesterünk érdemül kell felrónunk, hogy bélletét a szokásnál jobban tudta kifejteni. Rendesen a középkor kapubélleteit egyenszerű épszög hypothenusán rajzolták, miért is mélységükkel egyenlő szélességek, mintegy kurtítva tünteti fel a bélletet; míg itt ellenkezőleg a béllet szélessége mélységéhez úgy áll, mint 2 az 1-hez; ebből következik, hogy a béllet a szokottnál bővebben fejlődik szemünk előtt, nagyobb homlokért szolgáltat...“ (i. m. 21. o.) Henszlmann most leírja a kapu tagozatait, két oszlopfejét és lábazatát, majd anyagát, amely szerinte „...Pécs környékén található szürkés márvány, mely igen finom síkírlatot enged meg, nem igen nagy darabokban törik, amiért is a bélletet négy kőből kellett összerakni; sőt még sokkal többet kellett alkalmazni a kapuívon; mert ékkövei három sorba vannak állítva egymás fölé...“ (i. m. 22. o.) Henszlmann ezután összehasonlítja a homlokzat és kapuzat méreteit és megállapítja, hogy a kapu aránytalanul kisméretű a hatalmas homlokzathoz képest, hibáz-

latja tehát, hogy a kapuhoz képest ilyen magasra emelték a templomot, noha boltozva sem volt eredetileg. Összehasonlítva a kaput a gótikus, hatalmas méretű csúcsíves kapukkal és ebből arra a következtetésre jut, hogy „... a csúcsnak hiánya, hozzávéve az egész főkapuzat kisebb mérvét, tehát szintén a keletkezés régibb kora jeleinek tekinthető...” A középpárkányzat „... az alsó osztályt elválasztja a felsőtől, s az eredeti, felső tagja kajácsos, a következő lemezke, lapos horony és ismét lemezke; kiszökése és egész magassága csekély s azért árnyékának hatása sem különös. Koller V. tábl. e párkányzatot egészen elhagyta...” (i. m. 22. o.) Henszlmann a 24. ábrán a kapu előlnézetét, a 23. ábrán alaprajzi részletét és a 25–26. ábrákon az oszlopfejek rajzát hozza.

Az orgonakarzat pilléreiből Henszlmann így ír: „... A mostani orgona-kar alatt álló pillérpár tökéletesebb a többinél; mert elrendezése egészében a fejlettebb romanismus bélyegét viseli, míg ellenkezőleg a részletek kidolgozása e késő jellemnek nem felel meg. Szerkezete középponti (central), mivel a gerinchordó egy közös középpont körül van elhelyezve, egyenlő távolságban attól. A pillér lába attizáló, mint a többi pilléré, de itt már a sarklevéllel is találkozunk. E pillérnek nemcsak féloszlopai, hanem egyenes vonalú (pilaster) részei is el vannak látva oly kapitellel, mely a későbbi román korra mutat, de egyes kapitelveinek elég egyszerű, sőt durva alakja, és kivált gömbszelvényes oszlopfeje jelenléte ellenkezőleg a kora romanismusba utasít vissza. A pillér egyes tagjainak magassága igen különböző, a legalacsonyabbak alkalmasint eredetileg karzatot hordoztak, mely a hosszahajó egész szélességét foglalta el...” (i. m. 17–18. o.) Henszlmann 14. ábrája a pillér nézetét és alaprajzát mutatja. A pillér felső részén a mellékhajó felé szintén „... három oldalú fülke vésetett s mélyedésbe gyámkő rakatott, erre tették fel közvetlenül az oldalhajó heveder ívét és diagonál gerincét. A gerincezet e helyen is lapos és soktagú, s nem láthatni át, mi okból gyöngítették az érintett fülke kivájásával a pillérek felső részét...” (i. m. 16. o.) A többi pilléreknél ugyanez történt és Henszlmann ennek tulajdonítja a falak boltozatnyomás következtében beálló kihajlását.

A nyugati kapu elbontásáról az 1882–1891. évi restaurálás építési naplója (Baujournal, Pécs-egyházmegyei Múzeumban) a következőket írja: „... 1883. April. Freitag 13. Bei dem Abbruch des westlichen alten Hauptportals zeigen sich an der Rückseite einzelner profilierter Bogenstücke Überrest römischer Sculpturen. An dem einen der Steine ist ein Reiter erkennbar, während der zweite Stein ein Tympanon darstellt, mit einem Gesicht, in der Dritte von dem seitlich ein Blatt ausläuft und das Tympanonfeld seitlich füllt... Samstag 14. Bei dem weiteren Abtragen des westlichen Portals wird eine römische Inschrift mit der Jahreszahl 60 vorgefunden... Montag 16. Sr. Excellenz d. Bischof werden die Abdrucke von den vorgefundenen römischen Inschriften auf die Reise nach Pest mitgegeben...”

Karácsonyi János dr. „Szent István király élete” c. munkájában szintén részletesen foglalkozik a nyugati kapuval. Szerinte „... Régiek a tornyok falai egész a második emeletig, régi a nyugati homlok java-

része és 1882-ig állott a nyugati kapu. E kapu béléte egy-egy magasabb és erősebb sarokoszloppal kezdődött. Az oszlopfejekre faragott levelek azonban még durvák, kezdetlegesek voltak. E sarokoszlopok után 3—3 derékszög, 2—2 oszlopka és egy pájat váltakoztak egész az ajtóig és rájuk boruló, hozzájuk hasonló félköríveket tartottak. A félkörívek és a felső küszöb közt lévő dob (tympanon) üres volt, holott később a román stílus korszakában, ha egyéb nem, az „Isten Báránya” foglalt ott helyet. Tagadhatatlan és minden hozzáértőnek feltűnt, hogy e kapu a templom homlokzatához mérve nagyon kicsiny. De nem volt az ily aránytalan szent István korában, mert akkor még a templom előtt fedett csarnok (porticus) volt s az építő e kapu arányát nem az egész homlok magasságához, csak a csarnok magasságához mérte. A főhajó magasan kiemelkedett a mellékhajó falai fölött...” (i. m. 68. o.)

Szőnyi Ottó „A pécsi püspöki múzeum kőtára” c. könyvében szintén részletesen ismerteti a kaput, felsorolja addigi irodalmát és megemlékezik arról, hogy a kapu elbontása alkalmával római faragványos kövek kerültek napvilágra, azonban sem itt, sem a Magyar Művészet pécsi számában megjelent tanulmányában, sem Útmutatóiban érdemlegesen nem mond, mintahogy Gerecze és Czobor is megelégszik a Henszlmann által felvetett gondolatok variálásával.

Annál érdekesebb közléseket tesz az „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben” c. közleményében. Itt a templom északi oldalán feltárt vízvezető csatorna tárgyalásával kapcsolatosan ezt mondja: „...Valamikor azt hitték, hogy az egész templom vagy a kápolnák leszámításával legalább a szentélye és három hajója egyszerre épült. Már az 1882—1891. évi restaurációkor kitűnt, hogy a szentélyrész eleje, a diadalív a XII. század végén átépítésen ment keresztül. A mostani orgonakarzat elején lévő pillérek és azokat összekötő ívek nagyon hasonlítanak a diadalívpillérekhez és ívhez. Miből azt következtetem, hogy a karzati rész már toldás. Csak azért nem mondtam ezt hangosan, mert a nyugati kapu római sírkövekből faragott bélétei igen primitív formákat tüntetnek fel, tehát a dóm legkorábbi korszakára utalnak. Épígy a diadalív és orgona karzati ív pillérfejezetei is. Most azonban a csatorna ezen a karzati szakaszon való falazatának a többitől eltérése megerősített a föltevésemben. Ami pedig a kapu és pillérfejezetek formáit illeti, könnyen elképzelhetjük, hogy a kaput is meg a pillérfejeket is régi helyükről kiemelték és újra beépítették...” (i. m. 194. o.)

Szőnyi posthumus tanulmányában „A pécsi székesegyház és Magyarországi műemlékei Szt. Mór korában” c. alatt eredményeit a következőkben foglalta össze: „...a pécsi székesegyházban ...közvetlenül a főhajóba nyílik a nyugati kapu, anélkül, hogy narthex volna előtte. Ebben közelebb áll az itáliai előképekhez...” (i. m. 305. o.) A kapuról így ír: „...A nyugati kapuzatot a restaurálás alkalmával szét szedték és egy nem egészen pontos másolattal cserélték ki. Szerencsére az eredeti kövek fennmaradtak és a Dóm-múzeumban tanulmányozhatók... A nyugati kapu bélélete és ívei római sírkövekből készültek — amelyeket a székesegyház területén volt római temetőből

szedtek ki és akárhányszor a sírkövdön lévő domborművű faragványokat el sem távolítva, a kő másik oldalára faragták a kapu román tagozatait. A kőanyag kétféle fehér márvány, az egyiknek törése csilámos és kékes tónusú, a másiknak tömörebb a szemcsézete és sárgás a tónusa. Utóbbi remek sárga-barna patinát kapott a századok folyamán. A kapu béléletéhez tartozó két külső oszloptörzs anyaga szürke gránit, amely bizonyára szintén valamely római építményből származik...“ Szőnyi ezután leírja a római faragványokat, majd így folytatja: „...A nyugati kapuzaton némely részlet festve volt. Egyik darabján ma is jól látható egy mellre szorított balkéz, vörös ruhaujjal. Később a törökök a Koránból vett feliratokkal festették tele, de ezeknek a nyomát sem látjuk már. A nyugati kapu az egyszerűbb román alakúak közé tartozik. Ezt az egyszerűséget Karácsonyi János azzal magyarázza, hogy a pécsi székesegyház nyugati oldala előtt épp úgy csarnok volt, mint a székesfehérvári bazilika előtt. Megjegyzem, hogy az ásatások nem igazollák ezt a feltevést...” (i. m. 329—330. o.) Szőnyi leírja a kapu részeleteit, majd a kapuról szóló tanulmányát így zárja: „...A kapuzat keretezésével együtt egy a nyugati homlokzat falsíkjából némileg kiszökő és kissé a szemöldök párkány felett vállhárító párkánnyal ellátott téglányalakú falba volt belefoglalva. Fölötte egy teherhárító ív látszik a Koller-féle metszeten. Ez az ív két betűvel van jelezve, de magyarázatát nem hozza Kollernak könyve. Minthogy pedig ettől a teherhárító ívtől jobbra egy másik ilyen ív látható, amelyet egy nagy gótikus ablak szakít meg, azt kell következtetnünk, hogy itt talán a déli mellékhajóba nyíló másik kapu volt, aminek azonban gyakorlati lehetőségét nem tudjuk megmagyarázni...” (i. m. 333. o.) A nyugati homlokzat Szőnyi-féle leírását mellőzöm, mert Koller rajzának leírásakor részletesen foglalkozom ugyanis adataival.

Az énekkarzat pillérfejezeteit Szőnyi a „pécsi püspöki múzeum kőtára” c. munkájában írja le, éspedig: „a. 24—27. Féloszlopfejezetek mészkőből... A székesegyházi szentélyi és énekkari diadalívének pilléreihez csatolt féloszlopok keleti, illetve nyugati keresztfőt tartották... 28. Féloszlopfejezet... A székesegyház énekkari diadalívének északi pilléréhez délről odatámasztott féloszlopon volt... 30. Féloszlopfejezet mészkőből... Hogy a székesegyházban hol volt, biztosan nem tudom; hallomásból értesültem, hogy az énekkari pillérek egyik féloszlopon...” (i. m. 48. és kk. o.)

Gerevich Tibor dr. „Magyarország románkori emlékei” c. művében a faragványok korát határozza meg. A Szőnyi-féle felsorolás szerint 28. sz. oszlopfejről ezt mondja: „...hasznos korú (azaz a XI. sz. első feléből származó) pécsi volutás típus (CXVIII. tábla, 1. kép), amely két nagyméretű féloszlopfőben ismeretes. Az egyik ma is eredeti helyén, a székesegyházi énekkarzat ívének déli pilléréhez délről odatámasztott féloszlopon áll, míg párja eredetileg a szentély diadalíve déli pillérének nyugati féloszlop-fejezete. Mind a kettőn a volutás ív, az első esetben rozettákkal, a másodikban akantuszokkal díszített oszlopfej két kifaragott lapját egész hosszában átöleli. Szerkezetük, stilizálásuk, a volutáknak vésett pontsoros díszítése szorosan pannoniai ókori római mintákat követ (sirmiumi oszlopfők a zágrábi múzeumban)...“ (i. m.

137. o.) A nyugati kapu oszlopfejeiről ezt mondja: „... *A pécsi nyugati kapuról származó fejezetekben (XI. sz. 2. fele) élesen faragott sásszerű levelekkel (CXX. tábla 1.), ugyancsak Pécsen... karcsún hajladozó páfrányokkal...*“ (i. m. 139. o.)

Czobor Béla az énekkarzat pillérein talált freskókról az „Egyházművészeti Lap“-ban ezt írja: „... *Még a mult év július hóban (1881.) talált a dóm belsejét felmérő építész egy becses freskót az orgonakarzat északnyugati faloszlopán... bajuszos és szakállas férfiú... A lovag egész öltözte, de különösen a kard és sarkantyú idoma a XIV. századra vall. E kép korának meghatározása igen fontos, mert a dóm belsejének polychromiája nagyobbbrészt e freskóval egyidejű. Nevezetesen a fal, valamint a szabadon álló pilléreken is márványozást utánzó festés dús nyomaira akadtak... Az orgonakarzat másik, délnyugati pilléréen pedig a most ismertetett freskó fölfedeztetésével egy időben egy nagyobbszabású csupasz fejet találtak, mely a karzat sarkából mintegy előkandikálni látszik, szintén márványozott alapon...*“ (i. m. III. 226. o.)

Az énekkarzat tartópillérein 1882-ben talált és Koppay által le-másolt freskórészletekről Szőnyi a „Magyar Művészet“ 1928. 8. sz.-ban a következőket írja: „... *9. Az orgonakarzat fölötti vállín bélletének díszítőszalagja az északi mellékhajó és a középhajó fölött a XIII. századból... A díszítmény motívuma egy hullámvonalakban futó és begömbülő kiágazásokkal bíró inda, melyből háromujjú csipkés levelek nőnek ki. Igen finom a rajza. 10. Az orgonakarzatot tartó pillérek féloszlopainak festett díszítése a XV. századból. A vállkövek vörösré vannak festve, az oszloptörzsek lécekkel négyszögű mezőkre osztva és ezek vöröses és zöldes márványozással kitöltve. 11. Az előbbi egyik oszlop díszítése a székesegyház főhomlokzata felőli oldalon. XV. század. Ezen jól látni a díszítés módját az egyes kváderek márványozása által. 12. Az orgonakarzatot tartó déli pillér homlokán egy négyszögbe festett nagy, szakálltalan, előrenéző férfifej. A festmény korát a lajstrom a XV. századra teszi... 13. Az orgonakarzat északi falpillérének homlokán egy lovagszent életnagyságú képe. A lajstrom szerint ugyancsak a XV. századból...*“ (i. m. 474—486. o.)

Fenti közlések ténymegállapításait egybevetve Koller homlokzati rajzával, valamint Henszlmann és Schmidt felvételi rajzaival és Koppay másolataival, az egyes részletekre vonatkozólag a következőket állapíthatjuk meg.

a) Nyugati homlokzat és kapu.

A nyugati homlokzatnak a másutt tárgyalt nyugati toronypár közötti része Koller rajza szerint a Pollák-féle átalakítás előtt igen zavaros, toldott, foldott benyomást keltett. Koller rajzának bizonyosan célzatos árnyékolási különbségei nyomán, de szerkezetileg is három szakaszra oszthatjuk a fő- és mellékhajók keresztmetszetét magába foglaló homlokzatot. Az első réteg a kaput és csúcsíves ablakokat foglalja magába és a toronypár első emeleti válaszpárkányáig, a második

innen az oromzat alatt észlelhető főpárkányig tart, míg a harmadik szakaszt az oromzati falazás alkotja.

A földszinti szakasz, mint arról a tornyok tárgyalásánál is szó van, alsó kétharmad magasságában az északi toronnyal teljesen összefügg, azaz a vékony falpillér teljesen hiányzik, a rajz sem körülhatárolással, sem árnyékolással nem jelzi, sőt a homlokzat és toronytest síkján a kőosztást is teljesen azonosnak mutatja. A déli toronynál ilyen összefüggés nincsen, itt csupán az északi falpillér északi éle hiányzik, a délit az árnyékolás is határozottan megjelöli. A földszint középrészét a nyugati bejárat foglalja el, amelynek elbontott darabjai az oszlopfejek és egy lábazat kivételével a nyitott kőmúzeumban vannak elhelyezve, míg az említett részletek a Dóm-múzeumban vannak, egy kisebb faragványos töredék pedig római vonatkozásánál fogva a cella trichora kőtárában van elhelyezve. Szőnyi megállapításai a kőanyagra vonatkozólag teljesen helytállanak, csupán az általa említett freskótöredéknek nincsen nyoma. Egy másik kődarabon, amely nem tartozéka a nyugati kapunak, észlelhető festés és ugyanott is volt raktározva, azaz az északkeleti torony alagsorában, ahol a nyugati kapu részletei is, lehetséges tehát, hogy innen származott a tévedés. A patinázódás szépen érzékelhető, viszont a török feliratnak semmi nyoma sincs. Szőnyi azon megállapítása is helyes, hogy a kaput 1882–1891-ben nem másolták le teljes hűséggel, így a vállpárkány torzfejei a másolaton hiányzanak. Ugyancsak hiányzik a Henszlmann rajzán a kapukereten kívül körülfutó, az árnyékolás szerint vályús kerettagozat is. Ezek kőanyaga épúgy eltűnt, mint a félkörű betétkő is.

A kapu keretét Koller rajzán egy vonalkázással határozottan elhatárolt és az árnyékolás erősebb mértéke szerint az alapfalsíkból meglehetősen kiemelkedő faragottkő rizalit veszi körül, amelyet a váll felett erősebb párkány oszt meg, viszont felső lezárása hiányzik. A rizalit szélességében, azzal északon érintkezve, délre pedig kis közzel és a rizalit felső élébe eső középponttal teherhárító ív benyomását keltő boltív helyezkedik el a falban, amely az árnyékolás tanúsága szerint egy síkban fekszik az alapfelülettel, ívközének kifalazása azonban az árnyékolás szerint valamivel mélyebb. Kőosztását is más-kép ábrázolja a rajz, mint az alapfalsíkét, mert rétegei vékonyabbak, álló hézagai sűrűbbek. Részben ebbe a kifalazásba, részben a második szakaszba is belemetsződik a hatalmas gótikus, mérőműves ablak, amely a teherhárító ívet teljesen elmettszi. Maga az ablak ki-befelérészűs, részletképzése Schmidt felvételi rajzaiból pontosan megállapítható, kőmaradványa azonban nem maradt.

A nyugati kaputól délre, körülbelül a déli mellékhajó vonalában egy, az előzőhöz hasonló teherhárító boltívszerű falazott ív osztja meg a falat és a kifalazás ugyanolyan, mint a középsőnél. Ezt a teherhárító ívet a középsőnél keskenyebb, de hasonló kiképzésű csúcsíves ablak vágja át, amelynek térdfala már alacsonyabb. A teherhárító ív itt belemetsződik a déli torony részben csonka északi falpillérébe. A jelző betűk (C—C, D—D) magyarázata hiányzik. A kaputól északra ilyen teherhárító ív nincsen, itt csupán a délivel teljesen egyező méretű és alakú csúcsíves ablak foglal helyet.

A homlokzatot alul lábazat nem szegi be, csupán egy magasabb köréteget jelez a rajz.

Henszlmann rajza eltér Kollerétől. Henszlmannál hiányzik a kapu vállmagasságában végigvonuló vállpárkánya a rizaliton, viszont szerepel a rizalitot lezáró tagozott főpárkány. Henszlmann rajza a timpanon betétkövében még egy külön keretezett, mélyített mezőt is mutat a homlokgerenda felett.

A második réteg, azaz a tornyok első emeleti párkányától felfelé eső rész a fő és mellékhajóknak megfelelően három részre tagozódik. A középső részt két szélén vékony falpillér szegélyezi, amelynek vonalkázása megegyezik az alsó mezőkével, azonban alsó határolásuk az érzékelhető árnyékolásnál fogva azt mutatja, hogy az alattuk lévő fel-síkhöz képest is kiugranak. Kőosztásuk sem felel meg az alsó felületének. A falpillérek közti mező hasonló kőosztás mellett a vonalkázás folytán elkülönül a homlokzat többi részétől és három, kibefelé táguló félköríves ablakot foglal magába, melyek közül a középső magasabban helyezkedik el, be van falazva és alsó részét az idáig felnyúló középső csúcsíves ablak rombolta el. A középrészt felül ívsoros, fogrovtos párkány szegélyezi, amely nem nyúlik ki az oldalhajók fölé. Az oldalhajók második rétegében a homlokzati falsík kőosztásához hasonló falfelület csak a középrész egyharmad magasságáig tart és e mezőben egy-egy drb és a középrészben lévőknél kisebb, de ugyanolyan félköríves ablak helyezkedik el, az északi majdnem a torony mellett, a déli a tengelyhez közelebb. A felső kétharmadrész, a rajz szerint határozottan kihangsúlyozva, a többi homlokzati felülettől teljesen eltérő, sokkal kisebb méretű kövekből készült és réteges falazatot tüntet fel, amely valószínűleg vakolva is volt, mert a rajz a hézagokat összefüggés nélkül tünteti fel, mintha a lemállott vakolat alól látszanának. E falfelületben két kisebb méretű félköríves ablak helyezkedik el. A falrészt a rajz szerint nem zárja le főpárkány. A déli fal átlós vonalkázása a mögötte lévő tetővonalat sejteti.

A harmadik réteg tulajdonképpen a főhajó tetőzetét takaró háromszögű oromfal, amelyet minden párkányzat nélkül állítottak a főpárkányra. Nagyobb, négyszögű nyílás osztja meg a felületét, ezenkívül semmi tagozatot nem mutat. A betük (A-A, B-B) magyarázata hiányzik. Az oromzat vonalkázása megfelel az első réteg falfelületén észlelhető vonalkázásnak.

b) Énekkarzat.

A Szőnyi hagyatékban fekvő Buck József-féle, 1805-ből származó alaprajz és Henszlmann részletrajzai, valamint Schmidt felvételi terveiből kétségtelenül megállapítható, hogy az énekkarzat alátámasztására szolgáló köteges pillér a nyugati falsíkhöz közelebb van, mint a kelet felé következő pillérálláshoz, így tehát a főhajó pillérállásainak egyenletes ritmusa itt megbomlik. Ha e pillérköteget eredeti helyén egy, a többi pillérhez megegyező méretű pillérrel helyettesítenők akként, hogy annak keleti síkja a pillérköteg keleti síkjával esnék össze, a nyugati faltól való távolság akkor sem érné el a többi pillér által megsza-

bott pillérközt. Így tehát nem lehet szó arról, hogy itt egy eredetileg négyszögű pillér növekedett fel köteggé hozzáépítés folytán.

A pillérköteg egyes részeit Henszlmann rajza szerint különböző magasságokban fejezetek szakították meg, amelyek magyarázatát Henszlmann az egykori orgonakarzatban kereste. Henszlmann rajzát vizsgálva először a helyes tájolást kell megtalálnunk. Minden jel arra vall, hogy a 14. ábra baloldali része orgonakarzat pillérét a mellékhajó felől déli irányból nézve ábrázolja, vagyis a kép baloldalán látható különböző fejezetek az orgonakarzathoz csatlakoztak. A pillérköteg lábadata attikai geometrikus saroklevelekkel.

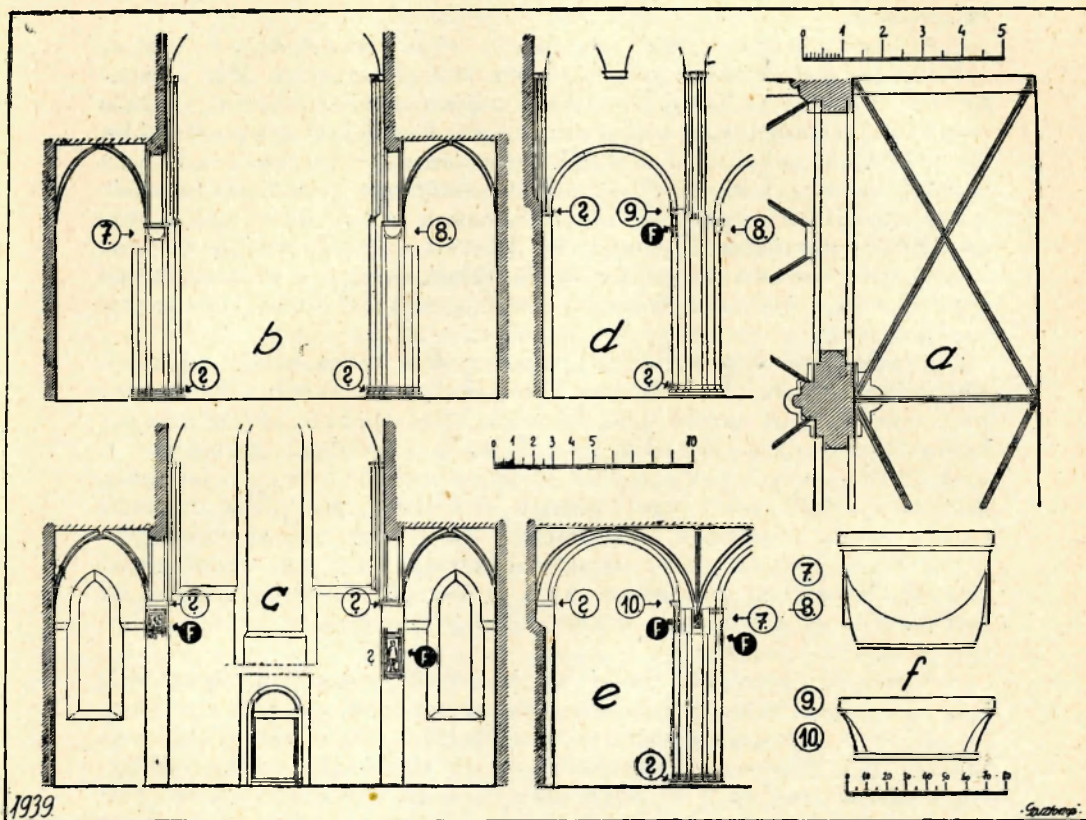
A déli és északi pillérköteg nyugati oldalán felfutó félhengeres oszloptörzseken a Szőnyi által ismertetett sima, torzfelületű kockafejezet egy-egy darabja helyezkedett el. Összesen tehát két darab, a másik kettő tehát a templom más részén foglalt helyet. Ezek tartották a főhajó karzat feletti utolsó ívezetét. Ez az utolsó ív magasabban indult, mint a többi főhajó ívek, amint az Schmidt, de Koppay rajzán is világosan látszik.

Az északi pillérköteg keleti oldalán lévő féloszlop fejezete Koppay, de Schmidt rajza szerint is igen megrongálódott nyúlánk, geometrikus kockafejezet volt és az átalakításnál valószínűleg elveszett. A déli pillér keleti féloszlopának fejezetét nem ismerjük, ha Koppay rajza a déli pillérre vonatkozik, akkor ez is hasonló kockafejezet volt, mert Schmidt rajza az északi oldalt ábrázolja. Ez lehet a Szőnyi-féle 30. sz. fejezet.

Az északi pillér déli oldalán és a déli pillérköteg északi oldalán álló féloszlopot Koppay rajzai szerint nem zárta le oszlopfej, hanem visszametszett felső síkjára egyszerű lábazat közbeiktatásával ült rá a boltozatot alátámasztó oszlopköteg, itt tehát nem volt szükség olyan konzolokra, mint a többi hajópillérnél. Ez pedig annyit jelent, hogy a Szőnyi-féle 28. sz. fejezet nem foglalhatott itt helyet, hanem a templom más részén találták és az énekkarzathoz semmi köze sincs.

A szakálltalan férfifejet ábrázoló 12. sz. freskó szintén nem lehetett a déli pillérkötegen, mert annak keleti oldalán a féloszlop miatt ilyen falfelület nem állt rendelkezésre. Ugyanez a helyzet az álló férfialakos 13. sz. freskókészlettel is az északi pillérkötegen. Koppay másolata ugyanis a kép bal, illetve jobboldalán, tehát a képsíkra merőleges síkon, a pillérköteg déli, illetve északi oldalán ábrázolja a mellékhajók bordaíndítását. Így tehát a freskók mint ahogy Czobor meghatározásából is nyilvánvaló — az énekkarzat délnyugati, illetve északnyugati pilléréről beszél — az énekkarzatot tartó és a nyugati kőfalon kiképzett falpillérek keleti oldalán helyezkedtek el.

Az északi pillérköteg északi és a déli pillérköteg déli oldalán lévő féloszlopok felső részét a bordaíndítás miatt elbontották. Koppay másolata sajnos a megmaradt részt már nem ábrázolja, így nem lehet megállapítani, vajjon volt-e valamilyen befejezés az elbontás helyén. Henszlmann rajza jóval lejjebb, a pillérköteg félmagassága felett mutat a henger és csatlakozó pillérrész egészen átmenő fejezetet, amelynek magyarázatát nem adja. A féloszlop és pillérrész változatlanul folytatódik felfelé tovább is, ha tehát Henszlmann rajza nem téved, itt való-

Énekkarzat részletei Schmidt felvételi rajzai szerint. a) északi mellékhajó és énekkarzati pillérek alaprajza, b) énekkarzati pillérek nézete, c) nyugati homlokfal belső nézete, d) északi főhajófal nézete a főhajóból, e) déli főhajófal nézete a mellékhajóból, F) freskómaradványok helye, 7—8—9—10. f) pillérfejezetek.

színűleg egy, egyelőre meg nem magyarázható szerepű vállpárkány volt csupán.

Az énekkarzat mai diadalíve helyén tehát a restaurálás előtt nem volt diadalív és ilyennek még a nyoma sem jelentkezett. Míg a szentélynél a diadalívet hordó féloszlopok teljes magasságukban megvoltak és a csúcsíves átboltozás bordái minden átmenet nélkül e féloszlopokba metsződtek be jóval a főhajófalak pillérsorának válla felett, addig az énekkarzatnál a féloszlopok a váll magasságában már visszametsződtek. Ha tehát itt is lett volna diadalív, annak felfutó féloszlopát a boltozatbordák tartására ugyanúgy fel lehetett volna használni és nem kellett volna oszlopköteggel kicserélni akkor, amikor a stílári finomságokra sokkal fontosabb helyeken sem figyeltek, (pl. oldalhajók borda-indítása stb.).

A váll alatt még a nyugati féloszlopokon és az azokhoz tartozó pillérrészekben jelez Henszlmann fejezeteket, ezek azonban sem Koppay, sem Schmidt rajzán nem láthatók, Henszlmann szövegrészében határozottan szól róluk, tehát, mivel az orgonakarzat építménye a többi pillérrészleteket vizsgálatai idejében még eltakarta, a fejezetek az északi pillér északnyugati oldalán és talán a déli pillér délkeleti sarkán voltak észlelhetők. Ha szerepük tényleg az egykori orgonakarzattal függött össze, akkor ez annyit jelent, hogy az orgonakarzat eredeti állapotában mindhárom hajó szélességét elfoglalta. Ebben az esetben viszont nyomainak kellett volna jelentkezni az északi, illetve déli mellékhajó falakon is.

A nyugati homlokkal belső szerkezetének vizsgálata ugyancsak igen tanulságos. Schmidt hosszmetszete szerint a falazat nem egyforma vastag teljes belső magasságában. Körülbelül a főhajóívsor vállmagasságában cca $\frac{1}{4}$ résszel levékonyodik és így fut tovább a mennyezetig. Az átmenetet cca 40 %-os rézsű alkotja. A csúcsíves ablakok részben már az így levékonyodó falba metsződnek bele. A hajóválasztó pillérsor vonalában itt is fapillérek állanak, hengeres tagozat nélkül, csupán a váll felett jelentkezik a főhajó oldalán a boltozatartató oszlopköteg.

A XIII. századra datált 9. sz. falfestménytöredék a főhajó északi ívsorának a karzat fölé eső első ívbélleletében foglalt helyet. A XV. századbéli dekoratív festések a pillérkötegek felső váll körüli részén kerültek napvilágra.

Minden további következtetés mellőzésével megállapíthatjuk tehát a következőket:

1. Henszlmannak feltétlenül igaza van abban, hogy a templom nyugati, főhomlokzata és főbejárata között éles ellentmondás van úgy méret, mint dekoratív képzés szempontjából. Bár a székesegyháznak egyidejűleg még két kapuja volt, egy észak és egy dél felé, melyek közül a déli a mai tulajdonképeni főbejáratot adja, az északi pedig a kápolnasor kiépítésével megszűnt, így tehát három irányban lehetett a székesegyházat megközelíteni, de a három kapu közül az északi, szűk várudvarba nyílt és megközelítése még a korai időkben, a várrendszer teljes kiépítése előtt is problematikus volt, a déli ugyancsak körülzárt és szintkülönbséggel is elválasztott térre vezetett, ahol a hódoltság idejében malmok állottak, így tehát a hangsúly feltétlenül a nyugati homlokzaton és kapun volt. Mégis megoldottnak látták a

problémát azzal, hogy egy aránylag kisméretű és jelentéktelen hatású, lapos képzésű kaput építsenek. Ezt a feltétlenül igen különös megoldást Henszlmann észrevette és nem is tudott napirendre térni fellette. Adatai nyomán Karácsonyi János fejlesztette tovább a gondolatot és hazai analógiák alapján előcsarnokot képzelt el, ami magyarázatul is szolgált volna, ha az ásátások azt nem bizonyítanák, hogy a nyugati templomtéren narthexfálnak nyoma sincsen, sőt a cella trichorában feltárt középkori alapfalak sem hozhatók vele kapcsolatba. De kérdéses a kaput körülövező és a homlokzatba teljesen szervesen beleilleszkedő rizalit is, amelynek főpárkányát Koller és Henszlmann rajzainak egybevetéséből következtetve valószínűleg Polák idejében készítették, hogy a befejezetlenséget a kőkulisza e közep-részen is a lehetőségig megszüntessék. A teherhárító ívek szerepe is magyarázatra szorul. Érdekes, hogy Szőnyi az 1922. évi ásátások alkalmával felvetett és az áthelyezésre vonatkozó ötletét nem fejlesztette tovább.

2. Szorosan összefügg a kapuval az énekkarzat kérdése. Már rámutattam arra, hogy a néphajók utolsó pillérállása rövidebb, mint a többi, közbeeső pillérállás, de a tartópillérköteg sem lehetett erősítő toldások eredménye, sőt annak sincs nyoma, hogy itt a szentély diadalívéhez hasonló diadalív lett volna. Problematikus az is, hogy egyáltalában készíthettek-e a templom építése idejében énekkarzatot. Az erre vonatkozó irodalom igen hiányos, de az ismert és hasonló méretű román kori templomok futólagos vizsgálata is egyértelműleg arra vezet, hogy a székesegyház építési idejében, azaz a XI. században semmi esetre sem tervezhettek énekkarzatot, még kevésbé számíthattak arra, hogy liturgiai szempontból valaha is énekkarzat létesítése válik szükségessé, valószínűtlen tehát, hogy ezért a szűkebb oszlopállást már eleve elkészítették volna. Az énekkarzat oszlopállása nem hozható összefüggésbe a tornyokkal sem, azok szélességi mérete kisebb, mint az énekkarzaté, így az esetleges homlokoldali megtámasztás lehetősége sem áll fenn. Itt tehát olyan kérdéskomplexum áll fenn, amelyet megoldani azzal, hogy így, mai formájában tervezték és építették meg, ellentmond annak a tervszerűségnek, amely a középkori templomok minden kis részletének megoldásánál megnyilvánul.

3. A nyugati főhomlokzat falazata feltétlenül több építési periódus munkájának eredménye. Szőnyinek az a megállapítása, hogy a hiányzó falpillérek lefaragása a gót időkben végrehajtott átalakítások eredménye, igen könnyű megoldás, azonban realitása vitás, mert célját, okát nem találjuk. A teherhárító ívek szerepe is tisztázandó, ok nélkül nem készült semmi. Az oldalhajók felfalazása természetesen a boltzatok és teherhárító boltívek készítésének közvetlen következménye. A még síkfödém állapotába visszaképzelt és akkor a padlástérbe nyíló ablakok szerepe azonban még kérdéses, bár valószínű, hogy itt elrajzolásról van szó. Ezek az ablakok tehát alacsonyabb szinten voltak. Erre azonban ma már sem Koller metszetei, sem Schmidt felvételi rajzai nem tudnak feleletet adni.

Az eredmény tehát itt is az, hogy csakis az épület többi részletének bekapcsolásával végrehajtott vizsgálat vezet megoldásra.

3. Szentély és néphajó pillérei, ívei és boltozatai, födémek.

17. sz. rajz. (225. old.)

Henszlmann Imre „Pécsnek középkori régiségei“ c. munkájában a hajópillérekről ezt írja: „... A szentély-holdak valamivel csekélyebb hosszának megfelel pillérek csekélyebb erőssége. E pillérek alakja ép oly egyszerű, mint az altemplomi pilléréké, testökön nincs tagozás és vállkövek szintén csak két tagból áll, abacus-táblából és félhengerből, van azonban attizáló lábok is, s ez már nem olyan meredek, mint az altemplom oszlopaié. A szentélypilléreknek a templom hosszosztálya felé néző oldalához 1335. körül az akkor emelt boltozat gerinceit hordozó töveket csatoltak; e töveket képezi egy szögein elszelt négyszög, melynek közepéből félhenger szökik ki. Nem bizonyos, akkor jött-e már létre a bolt, mert a mostani későbbi, s alkalmasint csak Zsigmond püspök (1473—1505) alatt készült el, mire igen vékony s kevésbé kiszökö késő-idomú gerincei mutatnak, de még e boltozatnak is későbben, nevezetesen a török elűzetése után meg kellett újítani úgy, hogy még a legkésőbb csúcsíves stílus boltozatnak jelenleg csak alsó részét bírjuk... A magas szentély és a hosszhajó közt egy, alakjában a többtől egészen elütő pillér van, a szentély felé ugyan ez is csak egyszerű négyszögből áll, de három nyugati végén ugyanannyi kisebb négyszög, és ebből újra három féloszlop szökik ki, s ezen féloszlopok hordják a még eredeti, a holdakat elosztó hevederíveket. A hosszhajót néző féloszlopokon látjuk az ide másolt kapitelt; aránylag túl magas vállköve áll abacus, horony, kis kajács és nagy karniesből, magát az oszlopfőt szerkeszti legfelsőbb helyen az ionizáló csiga, s ez alatt távolról az akanthushoz hasonló lombozat, amelynek felső végén a román levélcsonló, gerincén pedig szintén a román kristály-dísz látható. A mellékhajó felé fordított oszlopfőn az ide másolt előadást vesszük észre: baltát tartó emberi alakot, alatta meg nem határozható négylábú állatot, következő sasmadár, erre mintegy két madár közt ülő, és azok felé két kezét kinyújtó csupasz emberi alak, végre megint sas. Ezen előadásnak jelképes értelmét nem ismerem. Szemközt ezen csoporttal szökik ki gyámkő gyanánt, az oldalhajó falából egy syrena, vagy tengeri nő... A szentély és hosszhajó közti pillérpár kapitelsei csak a fentebb másoltéhoz hasonló levéldísszel bírnak, s a leírton kívül nem fordul elő a templomban alakos oszlopfő (chapiteau historié). A hosszhajóban következő pillérek gyöngébbek e pillérpárnál, de erősebbek a szentély pilléreinél... Lábuk az attizáló kora román, de már valamivel könnyebb és díszesb alakú, semmint a szentélyben előfordulóé... A hosszhajó pillérnek vállköve, mint a szentélyé, szintén csak két tagból áll, de az alsó itt, nem mint amott, hengertag, hanem horony. A hosszhajó pillérei felett igen egyszerű félkör alak hevederívek emelkednek... Eredetileg ezen hevederek csak fa mennyezetet hordtak, míg Zsigmond püspök (1473—1505) boltozatot nem rakatott azokra: „quasdam testitudines“ nevezi VI. Sándor pápa levele. E boltozást úgy alkották, hogy a pillérek felső részén gerinchordókat alkalmaztak, még pedig a közép-hajóban három féloszlopon, a mellékhajóban egyedül gyámkő alakban. A gerinchordó féloszlopok vagy hengerek (Dienste) emelkednek szörnyeteg fejeken és késő csúcsíves lábon s bírnak igen egyszerű hegyes nádlevélű kapitelekkel...: mely felett a meglehetősen lapos boltozat

kezdődik, gerinczei (l. 15. ábr.) bár keskenyek és igen csekély kiszökésűek, mégis késő eredetűek értelmében, igen sok apró tagokra vannak elosztva, s így minden tekintetben nélkülözi a kellő művészeti hatást. Szemközt a hosszfalakkal a pillérek felső részén három oldalú fülke vésetett, s mélyedéseibe gyámkő rakatott, erre tették fel közvetlenül az oldalhajó heveder ívét és diagonál gerincét. A gerincezet e helyen is lapos és soktagú s nem láthatni át, mi okból gyöngítették az érintett fülke kivájásával a pillérek felső részét..." (i. m. 15—16. o.)

Czobor Béla, aki a székesegyház bontási munkálatainál több alkalommal jelen volt, az „Egyházművészeti Lap”-ban tapasztalatairól így számol be: „... A késő csúcsíves műízlésű boltgerinceken különféle mesterjegyeket (Steinmetzzeichen) találtak, melyekből körülbelül constatálható, hogy a munkálatok végzésénél mintegy kilenc kőfaragó volt elfoglalva. A középkori műépítészet phasisainak technikája jól észlelhető az egyes falazatok eltávolításánál, melyek közül főlemlítjük a következőket. A román korszakból származó négyszögköépitkezés (Quaderbau) oly módon történt, hogy a falak külseje és belseje öt oldalán megfaragott kövekből van szerkesztve s így a kövek hatodik, belül eső fele nyers alakjában (roh) hagyatván, e két burkolatnak mondható fal közötti terét erős cementtel vegyített kötörmelékkal töltötték ki (Füllmauer)... Alkalmunk nyílt ezúttal néhány románkori téglát is megmérni. A nagyobbak hossza 0.62, szélessége 0.18, vastagsága 0.10 m volt; a kisebbek éppily szélesek és vastagok, de rövidebbek, 0.46 m hosszúak. A főhajó árkádvíve fölött alkalmazott téglák egyéb méreteikre is elütnek az előbbiektől. Ezek hossza 0.41, szélessége 0.15, vastagsága pedig 0.05 m. Érdekes, hogy a tiszta csúcsíves styl korában készült boltozat nem tiszta téglából, de téglával egyes tufából, azaz félig, meddig megkövesült diluviális kőlepletből állott, melyben különféle csigák és kagylók találhatók. Elképzelhető, hogy e boltozat lerombolása minő feladat volt. Ugyanezen boltozatban találtak egy IMP bélyeges római téglatöredéket és egy római feliratos kő részletét befalazva, bizonyosságául annak, hogy a régi emlékeket e korban építő anyagul használták fel. A mult századi toldalék falakból és boltozatrészekből a dóm attemplo-mába vezető lejáratok dombormíves kőékitményeinek töredékei oly mennyiségben jöttek napfényre, hogy eddig azok száma — a kevésbbé jelentékeny darabokon kívül — mintegy 170 darabra rúg. E részletek gazdag motívumokat nyújtanak a restauráló építésznek a dóm elpusztult faragványainak pótlásánál..." (i. m. III. évf. 351. old.)

A Székesegyház 1882—1891. évi restaurálása alkalmával felfektetett építési napló (Baujournal, a Székesegyházi Múzeumban) a boltozatok és pillérek bontásának nyers időrendi közlésén kívül csupán egy alkalommal szól leletről: „... 1882. Sept. 8. Nur der Aufmauerung des gothischen Triumphbogens kommen Schöne, romanische ornamentierte Bruckstücke zum Vorschein die nach Spuren einer ehemaliger Polychromung an sich tragen... Mittag. 20. Zu Mittag wird der Abbruch fortgesetzt und die Gurtbogen zwischen dem Netz und Tonnengewölbe zunächst abgetragen, Es werden weitere Fragmente schöner, ornamentierter romanische Architekturtheile aufgefunden, unter diesen ein gut in Relief gehaltenes Engel... Donnerstag 21... An der südl. Mittel-

schiffsmauer wird ein polychromirter romanischer Königsschädel gefunden...

Az építési napló a szentély pilléreiről a következőket mondja: „...Es wird an den durch die Halbsäule verstärkten Pfeilern des Sanctuariums gleichfalls klar die Stelle, wo ehemals die Kapitäle als Kämpfer des Gurtbogens vorhanden waren. Die Steinschicht ist abbosiert an beiden Pfeilern und in gleicher Höhe, die darunterliegenden Schichten sind vollkommen bemalt; da wo die Bemalung weggefallen ist, ist der Stein rauch scharirt für den Putz zusehen. Die höher liegenden Schichten sind glatt bearbeitet, also aus der gotischen Bauperiode, da die Steine nicht für Frescomalerei in ihrer Behandlung bestimmt sind, ganz abgesehen davon, dass kein Stein irgend welche Spuren von Bemalung aufweist. Dieselben sind einfach oben getüncht in weisser Farbe. Eine weitere Begründung dieser Factums ist das Merkmal, dass seitlich von den Halbsäulen auf den zwei schmalen Flächen, die mittlere Lisene gerade in der Höhe in Torus eines primitiv gemalten Würfelcapitāls endigt und unten auf dem Bande, welches in der Breite des Kämpferprofils der Längsbögen um den ganzen Pfeilern gemalt ist, mit einem gemalten Sockel aufsteht... Juli 21. Freitag. Archaeolog Zobor aus Pest entziffert die Anschrift der an der nördl. Seiten Schiffwand in Sanctuarium aufgefunde Freskomalerei. Der kniende Figur ist der Cantor Nicolaus 1302. gestorben... Ebenso erkennt er die Apostel in den auf den viereckigen Pfeilern gemalten Heiligenfiguren.

Az oldalhajók mennyezetéről az építési napló a következőket írja: „...August 27. Sonntag. Oberbaurath S. stellt fast die ehemalige Balkenlage der Decke der Seitenschiffe. Es ergibt sich, daß die Balken nicht auf Consolen, sondern in der Mauer geruht haben. Die consolen dürften erst der gotischen Periode zuzuschreiben sein...“ Schmidt felvételi rajzai úgy a főhajó, mint mellékhajók famennyezetének magasságát feltüntetik, a rekonstrukció is ebben a magasságban történt meg.

Gerecze Péter „A pécsi székesegyház“ című tanulmányában a következőket mondja: „...A boltozatok lebontása mást, mint kilenc kőmívési jegyet, amely mutatja, hogy körülbelül ennyi kőfaragó dolgozott rajta, nem tárt fel... Mint a bontáskor kitűnt, az épület annyira roskatag állapotban volt, hogy a két főfal kivételével az egészet, még a pilléreket is, alapjából újonnan kellett építeni. A néphajó négyszögű kövekből épített erős pillérei, mint a bontáskor kiderült, teljesen hasznavehetetlenekké váltak, mivel a külső kövek a nagy tűzben szétrepedeztek, s a vakolat eltávolításakor kihulltak. Különben is e pillérek későbbi részei voltak a dómnak, mind az altemplom és lejáratai, mind pedig a felső templom pilléreinél; ami kitűnt abból, hogy a néphajó pilléreinnek alsó részeiből a hajdani népoltár maradványai kerültek elő, s így világos, hogy e pilléreket a népoltár elpusztulása, tehát az első nagy tűz után építették. A két főfal erősen megállta helyét. Ezeket csak az 1303 táján épített nehéz csúcsíves boltozat nyomta szét, kivált a középe táján, hol a mellékhajók keresztíve is feszítette...“ (i. m. 32. o.)

Szőnyi Ottó „A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában“ c. tanulmányában Henszlmann közléseihez képest újat nem mond, később a Magyar Művészet 1928. 8. sz.-ban a következőket írja: „...a szentélykorlát már a szentély átgótizálása korában,

a XV. század végén megsemmisült, ami abból következtethető, hogy a restaurálás alkalmával a szentély elején volt csúcsíves diadalívben építőkő gyanánt befalazva igen sok román díszítőfaragványt találtak...” (i. m. 459—460. o.) „... A mennyezet vagy nyílt gerenda székes, vagy vízszintes deszkás volt. Minden bizonyítékot nélkülöző, szabad kombináció az, hogy ... az első templomnak hajóit nem pillérek, hanem oszlopok választották el egymástól a régi bazilikák módjára, amint hogy a székesfehérvári Szent István-építette első templom is ilyen volt és csak később, esetleg a tűzvész után raktak az oszlopok helyébe egyszerű négyszögletes hasábpilléreket, melyek a felettük ívekkel közvetített középhajófalazat terhet könnyebben hordozhatták. Azok a pillérek, amelyek ma a szentélyt a hajóktól elválasztó ponton állnak, és valószínűleg az énekkarzatot hordó pillérek is szintén ilyen négyszögletesek voltak, mint a többiek. A szögletes és félhengeres féloszlop-toldalékok egy későbbi kor építményei, amit belsejüknek szerkezete bizonyított be. Azért kellett e pilléreket megerősíteni, mert közéjük a két középhajófal merevítése végett harántíveket, a mai diadalívek elődjait feszítették ki. Az is feltűnt a szorgos vizsgálódónak, hogy a szentélypillérek vállpárkányai más metszésűek, mint a hajóbelieké. Ez a körülmény, ha sikerül még más adatokra szert tenni, tényné fogja talán emelni ama gyanúmat, hogy az altemplom (kriptá) is bővült idővel és ekkor új pilléreket kellett építeni fölötte a szentélyben...” (i. m. 458—459. o.)

Szőnyi „A pécsi székesegyház és Magyarország műemlékei Szt. Mór korában” c. tanulmányában nagyjából ugyanezeket állapítja meg, de hozzáfűzi, hogy: „... A hajóválasztó pilléreknek egymástól való aránylag nagy távolsága ... itáliai hatásokra mutat...” (i. m. 303. o.)

Szőnyi a „Pécsi püspöki múzeum kőtára” c. könyvében a pillérek fejezeteit a következő sorszámok alatt ismerteti: „... 29. Féloszlopfejezet mészkőből... Eredetileg erősen bemeszelve a szentély diadalívének déli pilléréhez tartozó nyugati féloszlop fejezete volt... 24—27. Féloszlopfejezet mészkőből... A székesegyház szentélyi és énekkari diadalívének pilléreihez csatolt féloszlopok keleti, illetve nyugati keresztívet tartották... (i. m. 48—49. o.) 31. Féloszlopfejezet mészkőből... A fejezet a székesegyház szentélyének diadalívét támasztó déli pilléren dél felé volt a féloszlopon... (i. m. 55. o.) 32. Féloszlopfejezet mészkőből... A székesegyház szentélyi diadalívének északi pilléréhez északról hozzátámasztott féloszlopán volt... (i. m. 56. o.) ... 35. Gyámkő, szemcsés mészkőből... A székesegyház déli mellékhajójának a diadalívhez támaszkodó ívét tartotta a déli falon... (i. m. 57—58. o.) ... 38—43. Pillérlábrészletek a székesegyház hajóbeli pilléreiről... (i. m. 59. o.)

Gerevich Tibor „Magyarország románkori emlékei” c. művében a kövekről korhatározást ad. A XI. századbéli „... pécsi volutás típus... eredetileg a szentély diadalíve déli pillérének nyugati féloszlop fejezete... Szerkezetük, stilizálásuk, a volutáknak vésett pontsoros díszítése szorosan pannoniai ókori római mintákat követ (sirmiumi oszlopfők a zágrábi múzeumban)...” (i. m. 137. o.) „Román oszlopfőinken már a XI. században próbálkoztak emberábrázolással. Első eset rá a pécsi székesegyházi kőtárnak eredetileg a diadalívet tartó déli pillér déli féloszlopán állott nagyméretű... fejezete, melynek középpontjában, az

előlapon az első ember, Ádám áll, derekán hurkolt övvel átkötve, baljában a bűnbeesés almáját emelve magasra, jobbában pedig botot, vagy ágat szorongatva (CXVI. tábla, 1.). ... Az oszlopfő valószínűleg lombard, közelebbről comói kőfaragó munkája ...“ (i. m. 141. o.) „... Az emberi felső és állati alsótesttel bíró alakok közt a kentaur mellett a női felsőtestű s kettős halfarkú szirének ... fordulnak elő legtöbbször ... A legjelentékenyebb darab egy pécsi töredékes párkányrészlet, melyen még egy alak lehetett, amennyiben a szirén jobboldali halfarkát a törött részről egy idegen kéz is fogja (CXVII. tábla, 1.) XI. századi datálása mellett szól legközelebbi külföldi rokondarabja az 1030—1066 közt épült Cerisy-la-Forêt-i apátsági templomban ...“ (i. m. 145. o.)

Az 1882. év előtti állapotot feltűntető Schmidt-féle felvételi rajzok alapján a következőket állapíthatjuk meg:

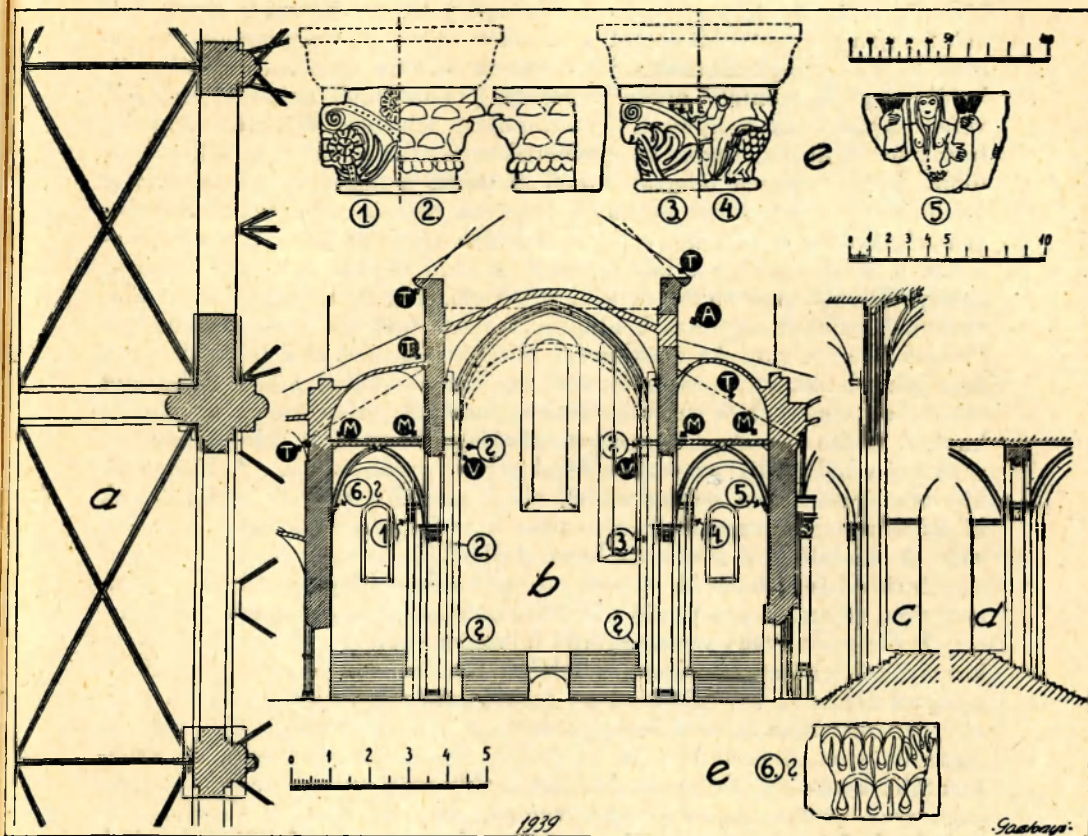
1. A pillérek tengelytávolsága, épúgy, mint a falközi mérete a legkülönbözőbb értékeket mutatják. Keletről nyugatra haladva a tengelytávolságok a következők: Szentély I. 8.59 m, II. 8.58 m, III. 8.84 m, néphajó: IV. 9.16 m, V. 8.87 m, VI. 9.20 m, énekkarzat IX. 7.73 m. A pillérek falköze, azaz a hajóválasztóivek megközelítő átmérője ugyanilyen sorrendben: Szentély I. 7.23 m, II. 7.21 m, III. 5.67 m, néphajó: IV. 7.04 m, V. 7.05 m, VI. 7.06 m, énekkarzat: VII. 6.00 m. A pillérek hossz-mérete is különböző. A szentély osztópilléreinek hossza 1.38 m, a néphajóé 1.82—1.83, m. A diadalív pillérkötege 3.58 m, ebből a keleti pillérszárny 1.71 m hosszú, az énekkarzat kötegpillére 2.45 m hosszú. A diadalív pillérkötegei 2.60 m szélesek, az énekkarzatnál a déli 2.55 m, az északié 2.45 m. A szentély osztópilléreinek szélessége 1.21 m, a néphajóé 1.60 m. A pillérsor záró falpillére a szentélyben 0.67 cm hosszú és 1.11, ill. 1.12 m széles, az énekkarzatnál 0.50 hosszú és 1.15 m széles.

2. A hajóválasztó ívsor sugarainak mérete, valamint az ívek vastagsága és kivitele is különböző. A sugarak mérete keletről nyugatra: szentély: I. 3.625 m, II. 3.605 m, III. 2.835 m, néphajó: IV. 3.52 m, V. 3.525, VI. 3.55 m, énekkarzat VII. 3.00 m. Az ívek vállvonala is különböző. A néphajó vállvonalaához viszonyítva a szentélyívek válla 25 cm-rel, az énekkarzaté 52 cm-rel van magasabban. Az ívsor, tehát a főhajófalak falvastagsága a szentélyben kereken 98 cm, a néphajóban 1.00 m. A boltív a szentélyben négyszögkeresztmetszetű, a néphajóban kettős tagozatú, a belső 65 cm széles tagozathoz kétoldalt 17.5—17.5 cm széles és 28—30 cm mély négyszögű hornyok csatlakoznak.

3. A pillérek és pillérkötegek fejezetei különböznek. A szentély pilléreit egyszerű lemezből és kimaszerű lécből álló, cca 25 cm magas és 12—13 cm kiülésű párkányzat zárja le, a néphajó osztópillérein 30 cm összmagasságú és 10 cm kiülésű párkány van, amely lemezből és szimaszerű tagozatból áll. Ugyanilyen párkány koronázza a diadalív pilléreinek nyugati oszlopfjét és falpillérét, az énekkarzat keleti oldalán azonban már hiányzik. A diadalív pilléreinek keleti pillértoldalékán a szentélypillérek fejezetével egyező párkányzat van. A déli diadalív-pillér déli oldalán a figurális oszlopf fej felett és a falpilléren a néphajóéhoz hasonló párkányzat van, ugyanez ismétlődik az északi pillér északi oldalán is. Az énekkarzat pillérkötegeinek nyugati oldalán a fejezet felett külön párkánytag nincsen.

4. A pillérek lábazatai is különböznek. A szentély osztópilléreinek

17. sz. rajz.

Szentély diadalívének részletei Schmidt felvételi rajza szerint. a) északi oldal-hajó és pillérsor alaprajza, b) diadalív nézete nyugatról, c) főhajó felől, d) mellék-hajó felől. A főhajóablakok helye, M. mennyezet, T. tető, V. diadalív válla. 1, 2, 3, 4, 5, 6. (e) pillérfejezetek és konzolok.

lábazatán 0.55 cm magas talplemezen 38 cm összmagasságú és 14 cm kiülésű, attikái jellegű, két torustagból és köztük félkörű horonyból, valamint talplemezből álló lábazat foglal helyet, a felső torusz és horony közti lemezke ferde metszésű. A néphajó pilléreinek Schmidt egyik felvételi rajza nem jelöl lábazatot, a másikon 60 cm összmagasságú, ugyancsak attikái jellegű lábazatot jelez, ennek méretei azonban nem állapíthatók meg. A szentély diadalívének pillérkötegeinél Schmidt első felvételi rajzai csak a nyugati féloszlopokon jeleznek lábazatot, és pedig talplemezen attikái tagozatot geometrikus saroklevelekkel, a pillérköteg többi részén nincsen lábazat. Ezzel szemben a népoltár helyén feltárt épület és az altemplomi lejáratok felvételi rajzain az egész pillérkötegen végigvonul a lábazat, és pedig a keleti pillértoldáson magas talpazaton a szentélypillérek lábazatához hasonló attikái metszésű lábazat, amelynek nagysága 36 cm és kiülése 15 cm, míg a centrális részen alacsonyabb szinten ugyancsak alaptömb felett 0.40 cm magas és 0.15 m kiülésű lábazat van. Az énekkarzat pillérén Schmidt első felvételi rajza nem jelez lábazatot, a második 0.48 cm magas attikái jellegű lábazatot mutat talplemezzel és saroklevelekkel, amelyek rajza szerint geometrikusnak látszanak. Az énekkarzati zárófallpilléren nem jelöl lábazatot, a szentélyinél pedig az osztópillérekhez hasonlókat mutat. A lábazatok különböző szinteken helyezkednek el. A szentély záró és osztópillérek lábazatmagassága egyezik és a hármas lépcsőzet felmagasítását nem követi. A diadalív pillérkötegei keleti pillértoldalékának lábazata a régi padlószint feletti 0.65, ill. 0.90 m magas padkán helyezkedik el, a nyugati rész, valamint a néphajó pilléreinek lábazata egy magasságban van.

5. Figurális, vagy ornamentális fejezetek csupán a diadalív és énekkarzati pillérköteg féloszlopain találhatók. A diadalív pillérkötegeinek nyugati féloszlopán, valamint az északi köteg északi féloszlopán egy-egy ornamentális fejezet foglal helyet, a déli pillérköteg déli oldalán figurális van. A mellékhajók diadalívei délen figurális, északon ornamentális konzolra fekszenek fel. Az énekkarzati pillérkötegek féloszlopain csak geometrikus fejezetek vannak, és pedig a keleti oldalon egy-egy kockafejezet, a nyugatin egy-egy alacsony torzfelületű kapitél. A többi féloszlopok fejezetei valószínűleg a beboltozás alkalmával megsemmisültek.

6. A szentély diadalívének eredeti tagozódása és helye a restaurálás alkalmával pontosan megállapítható volt, a helyreállítás ennek megfelelően történt. Az énekkarzati pillérkötegeknél ilyen diadalívrendszernek nyoma nem került napvilágra, Schmidt feljegyzései és rajzai nem is utalnak erre.

7. A szentély pillérei, továbbá a diadalívek és az énekkarzat egyes falfelületei, ívezetei festve voltak, a festésben több periódus állapítható meg.

8. A román időszak végére kialakult állapotot a beboltozás változtatta meg, a diadalív elbontása, féloszlopainak meghosszabbítása ekkor történt meg, a lábazatot később, a berendezési tárgyak elhelyezése és a szentélylépcső átalakítása, valamint énekkarzat beépítése alkalmával vették le, csonkították meg.

9. A néphajó padlózata a restaurálást megelőző állapothoz képest az azt megelőző építési periódusban Schmidt szerint 5 cm-re, Gerecze

szerint 16 cm-rel feküdt alacsonyabban. Schmidt a régi padlót a népoltár helyén álló építmény felvételi rajzán a szentély padlója alatt 2.65 m mélységben jelzi, ma a különbség 2.60 m. Ha Schmidt a szentély padlószintjét nem változtatta meg és a néphajó padlószintje sem változott a restaurálást megelőző állapothoz képest, akkor Gerecze állítása téves. Egyéb adat nem áll rendelkezésre. Valószínű, hogy Schmidt a néphajó padlószintjét 10 cm-rel süllyesztette, így megközelítette az eredeti állapotot.

10. Úgy a főhajó, mint a mellék hajók famennyezettel voltak fedve, azonban adat híján nem lehet megállapítani, hogy síkfödém, vagy látható tetőszerkezet alkotta-e a felső lezárást. Az éghajlati viszonyokra való tekintettel sokkal valószínűbb, hogy síkfödém készült.

4. Szentély, apsisok, szentélyablakok, főoltár, keleti homlokzat.

18. sz. rajz. (231. old.)

Henszlmann Imre „Pécsnek középkori régiségei“ c. munkájában a következőket írja: „...Észreveendő..., hogy Pécsen az eredeti épületben sehol a csúcsívek legkisebb nyomát sem látni: igaz ugyan, hogy az altemplomét kivéve a többi ablak csaknem mindnyája új; de fennmaradtak az apsisokon és a középhajón az eredeti ablakok körvonalai s ezek mindenütt csak is a teljes körívet mutatják...“ (i. m. 4. o.). Henszlmann ezután ismerteti a szentély beboltozását és megemlékezik a később sokat vitatott felírásról, amelyet már Koller közölt a Prolegoménában és amely szerint Demeter kőfaragó mester készítette a boltozást, de az évszám vitás. Majd leírja a templom alaprajzát és megállapítja, hogy kereszthajónak, négyzetnek nincsen nyoma, „...de van nyoma a hosszszentélynek annyiban, amennyiben a magas szentélynek mindhárom hajója nevezetesen túlemlelkedik a templom hosszahajóján...“ (i. m. 13—14. o.). „...Az apsidiolok ablakai részben még az eredetiek, de a főapsison nincs többé eredeti ablak, sőt még azok is, melyek a mostaniaknál régebbiek voltak, eltűntek, mint fennmaradt nyomaik után kimondhatni; mert ezek az ó-román korban szokásosaknál sokkal nagyobbak. Jelenleg a szokásos három ablak helyett itt csak kettőt látunk, de ezek kiterjedése valóban óriási...“ (i. m. 18. o.). Henszlmann rézmetszetű képmellékletén a keleti homlokzat rekonstrukciós kísérletét adja és ezzel kapcsolatosan részletesen leírja azokat a részleteket, amelyek szerinte román koriak. Az akkori állapotról vonatkozólag értékesebb megállapításai a következők: „...A déli apsidiol tûrhetôleg épen maradt ránk. Korona párkányzata alatt még kilenc régi gyámkövet látunk, mely fölött emelkedik a félköríves fries... egyike szörnyeteg fej... másika építészeti alakzású. A félköríves frieset megfekszi a fûrészfries s e fölött emelkedik, megfordított állásban az attizáló oszlopláb... Az északi apsidiol felső része teljesen ki van vetkôzve eredeti állapotából, sőt, kivéve a faltestet, itt minden új. Valamivel szerencsésebbek vagyunk a főapsis tekintetében; itt még meglehetôsen épen maradt hét gyámkő... Ezen gyámkövek álláspontja határozza a főapsisi eredeti magasságát... s ezen magasság összhangzásban van a tornyok alsó emeletével is, végre mindketteje által határoztatik az e két épületrész közt fekvô oldalhajók eredeti emelke-

dése...“ Henszlmann ezután megmagyarázza a szentély apsisok későbbi felmagasításának szükségességét és ismerteti a gótikus ablakokat, „...de hogy még ezen ablak létrejötte előtt, e közt és az eredeti ablak közt ablakmódosítás történt; világos az apsis külfalán látható több ablakból és bélletből, melyeket később, midőn a mostani óriási nyílás készült, ismét befalaztak (v. ö. Koller „Proleg“. VI-ik tábláját)...“ (i. m. 19. o.).

Koller József a székesegyház keleti homlokzatát Tab. VI. alatt adja, az Elenchusban nem fűz hozzá megjegyzést.

Czobor Béla az „Egyházművészeti Lap“-ban a restaurálás idején így ír: „...Még érdekesebb freskónyomok és részletek kerültek elő a főapsisban annak kitakarításakor, melyek a dóm történetére nézve biztos támpontokul ígérkeznek. Néhány héttel ezelőtt, július hó 4-én a főapsis északi részén nagyszabású román ablak jött napfényre, melynek szélessége (im Lichte) 1.20 m, meglepő erőteljesen táguló bélletének (Gewände) faltére pedig 0.83 méternyi. Ezen ablakot kötörmelékből és falragaszából álló törmelékkel (Füllmauer) barbár módon befalazták volt, úgy látszik, még azon időben, midőn templomunkat és vele apsisát is csúcsíves stylben átídomították. Erre vall azon körülmény, hogy az apsis északkeleti részén semmi nyomát sem találjuk a csúcsíves ablaknak, holott a középső és délkeleti román ablakot nagy méretű csúcsívesse találjuk átváltoztatva. Ennek köszönhető, hogy e régi román ablak bélletének eredeti festése megrongált állapotban ugyan, de mégis reánk maradt...“ (i. m. III. 227. o.). Czobor ezután részletesen leírja a freskómaradványokat, majd így folytatja: „...A mi a festmény és ablak korát illeti, nem vélünk csalódní, midőn azt a XII. század közepére vagy legföljebb annak végére helyezzük. Ha már érdekes dátum gyanánt kínálkozik ezen egyetlen ablak azon föltevés ellenében, miszerint a pécsi székesegyház Calanus pécsi püspök idejében, a XIII. századba hajlólag épült: annál inkább cáfolja e téves nézetet egy másik román ablak, melyet nem habozunk a restaurációs elö munkálatok által eddig napfényre jött leletek közt a legbecsesebbnek vélemezni. A most ismertetett XII. századbeli ablak mellett jobbra egy régibb, keskenyebb és kisebb szentélyablak határozott nyomaira találunk, melynek béllete kevésbbé volt tölcseridomú, s mint a kibontott részletből kitűnik, szintén kék mezejű medaillonokkal volt ékítve... Hangsúlyoznom kell továbbá azt is, hogy a nagyobb szabású ablak részben a kisebb idomuba lőn belevágva nyilvános bizonyítékául annak, hogy az utóbbi régebbi...“ (i. m. 228. o.). „...A főapsistról szólván, igen érdekes lesz fölemlitenünk, hogy déli oldalán a copfos főoltár mögött a régi piscina egész épségben megtaláltatott. Ez 0.35 méter magas, 0.47 méter széles és 0.50 méter mélységű mélyedés, mely belül egész szélességének megfelelő, 0.50 méter mély, kerek medencével bír, honnan a vizet cső vezet a falban, még pedig nem a templom falán kívül, de belül, az apsis padlózata alá. Azon csekély nedvesség, melyet a csővön át a templomba vezettek, korántsem volt veszedelmes a négyszögműkökből (Quaderbau) készült hatalmas falazatra. Ugyancsak a főapsisban, de annak északi pontján a most említett piscinával egyenlő magasságban egy egészen hasonló fülke találtatott, melynek magassága 0.36,

szélessége 0.43, mélysége pedig 0.44 méter. Azonban a fülke medencével nem bír, tehát valószínűleg a szent olajok és egyéb eszközök (kehely, ampolnák stb.) tartására szolgálhatott. Említést érdemel, hogy az apsis régi sediliáinak kőlépcsői mintegy 0.55 m magasságban le vannak faragva, pedig valaha az apsis falának konstruktív részét képezték...“ (i. m. 229. o.). Czobor leírja a főapsis közepetáján napvilágra jött festett consecrationális keresztet, majd a főapsis conchájának vállvonalánál megtalált freskónyomokat, ahol vaddisznóalakot ábrázoló figurális részlet is előkerült. „...Ugyanezen időtájt (június 18-án) lőn földerítve a diadalív (arcus triumphális), melynek ívtartó féloszlopairól a capiteleket azon korszakban vágták le, midőn csúcsíves stílusban megmagasították a pilléreket, illetve azokat gyámoszlopokkal lássák el. Mindkét oldalon egyenlő magasságban lették meg a levágott capitel nyomát...“ (i. m. 230. o.). Czobor még ismerteti az északi szentélymellékhajó falán talált figurális freskót, amely szerint Miklós éneklőkanonokot ábrázolta. Következő közleményében a mellékapsisok piscináit írja le: „...A mellékapsisokban, az epistola oldalon, mintegy 1.18 m magasságban a padlótól megtalálták a régi piscinát. A déli apsisé 0.57 m magas, 0.44 m széles és 0.46 m mélyen van a falba építve. Az északi szélessége megfelel a most említett délivel, de magassága egy centiméterrel, mélysége pedig négy centiméterrel kisebb. Mindkettőnek kerek medenceszerű mélyedése van, mint a főapsisban talált piscinának, honnét a víz levezettetett az épület belsejébe. Megjegyzendőknek véljük, hogy az északi apsis előtt a falban egy kisebb szabású fülke van a padlótól mintegy két méternyi magasságban, melynek magassága 0.515, szélessége 0.31 és mélysége 0.55 m. Hasonlónak látszik nyoma a déli apsisban is, de jelenleg téglával van beépítve...“ (i. m. 294. o.). Czobor szerint e fülkék szent eszközök tartására szolgáltak. Ezután Czobor leírja azokat a gótikus fülkemaradványokat, amelyek a főapsis jobb oldalán kerültek napvilágra. A hármas fülkében női torsó, Szt. György alak és főpap torsója állt. A szobormű színezve volt. A szentély pillérein talált freskókról Czobor ezt írja: „... A szentélyben szabadon álló négyszögű pillérek hatalmas faltérzeit valaha apostolok képei ékesítették. Legalább két egymásnak átellenben lévő pillérén hasonló alakokra véltünk ismerni...“ (i. m. 292. o.), majd részletesen leírja a talált maradványokat, és arra az eredményre jut, hogy a képeket a gótikus beboltozás alkalmával semmisítették meg.

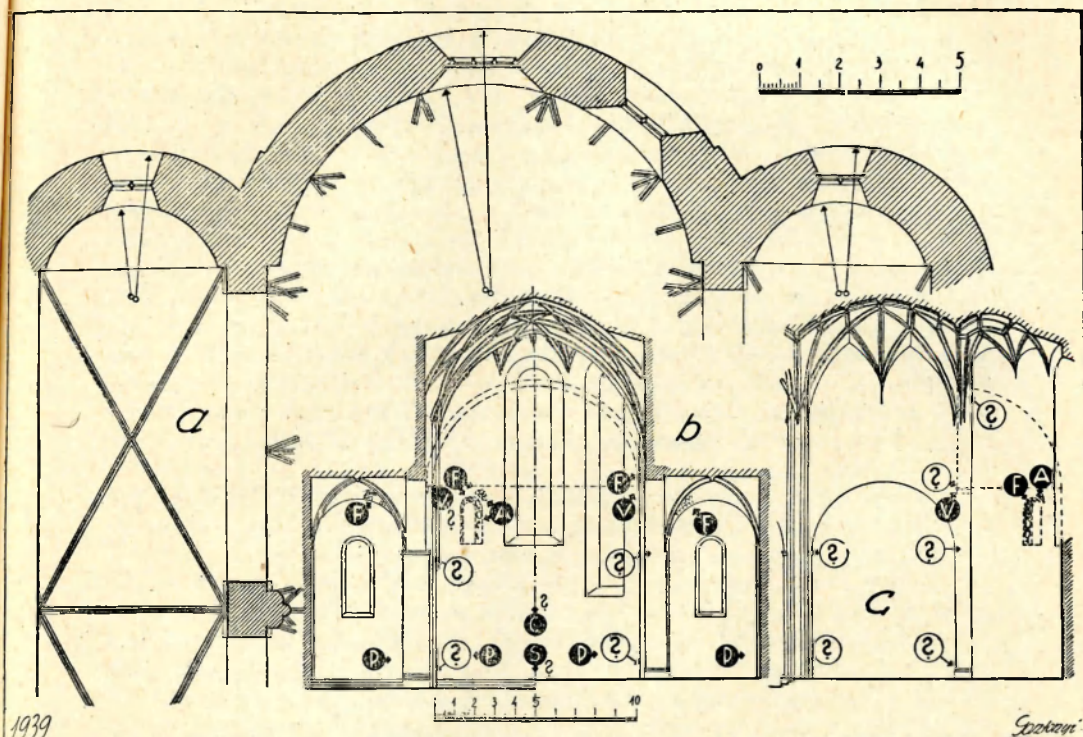
Gerecze Péter közléseiben mindenben Czobor adataira támaszkodik és ujat nem mond.

Az 1882–1891. évi átépítés építési naplója (Baujournal a Székes-egyházi Múzeumban) 1882. júniusában számol be a szentély leleteiről: „... Juli 4. Auffindung beim Hochaltarbuch der Freskomalerei des ehemaligen romanischen Fensters in den linken (nördl.) Seite der Absis. In Medaillonbilder sind Christus in der Mitte, zus. Roch. Petrus g. h. Paulis und mehrere 6 Heilige zu beiden Seiten dargestellt. Über demselben und hineinreichend kommt ein kleineres zum Vorschein mit Spuren von Malereien gleichfalls obmohl rorer und dürfte dieses das älteste Fenster sein, das später aus Mangel an Licht durch das grössere

ersetzt worden sein könnte... Juli 5. Auf der südl. Seite der Absis wird ein aus dem 14. Jahrhundert datierende gotisches circa 4, grosses Relief aufgedeckt mit der Darstellung mutmasslich des hl. Georg wie er den Drachen tödtet und dreier Heiligen (Nischen Figuren) die sämtlich indest stark beschädigt sind. An der Mitte der Apsis kommt ein aus der romanischen Epoche stammende Konsekrationskreuz (in rother Farbe) zum Vorschein... Juli 6. An der Absis werden beim Abtragen zwei Piscinen sichtbar... Juli 20... Bei der Durchsuchung der Wandfläche kommt an der Absis die Lage des ehemaligen Kämpfers resp. des Kämpferprofils zu Tage. Die Steinschicht ist abbossirt zu sehen in der Breite des ehemaligen Kämpfers, der sich auf der Fläche um den vor der Absis liegenden Gurtbogen verkröpft hat. Er wird ferner sichtbar ein Stück Freskomalerei in Form eines Meanders, der in der Fläche des vorliegenden Gurtbogens gelaufen ist ebenso eine zik-zakförmige (romanische) Bemalung auf der ausseren Fläche der eigentlichen Absidiol Gewölbsleitung, und zwar in steigenden Rundbogen als Anfänger. Der untere verticale Mauer Grund tritt vor. Beide Wahrnehmungen — auch die geträffs des Kämpfers der Hauptabsid geben das erfreuliche Resultat von der Richtigkeit der Annahme im Restaurationsprojekt des Oberbaurats Fr. Schmidt... Juli 21. Freitag. An der Absis zur rechten Seite kommt correspondierend mit dem bereits entdeckten das Strich Meander, sowie die Zik-Zakbemalung vom Anfänger nach Wegnahme der Tunche hervor und noch der innere Leibung zu seltsamerweise ein stehendes cca 2' grosses gemaltes Schwein (rötlich auf dunklem Grunde) sodass auch daraus die Auffindung des richtigen Kämpfersprofils als fast begründet hervorgeht...

Szőnyi dr. „A pécsi püspöki múzeum kőtára“ c. munkájában a népoltár helyén eredetileg álló oltársátor kapcsán Gerecze rekonstrukciós kísérletét vizsgálva, még arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a főoltár, a katakomba pillérei után ítélve ott állt, ahol most...“ (i. m. 74. o.), vagyis a mai főoltár helyén, a szentély elején. A Magyar Művészet 1928. 8. sz.-ban megjelent tanulmányában az 1922. évi ásatások eredményeként már helyesbíti álláspontját. Az ásatásról szóló jelentésben ugyanis megállapítja, hogy „...az északi apsis déli felén az ásáskor ismét napfényre került az a kővályú, melyet már 1913-ban is megtaláltunk, mikor itt próbaásást végeztünk. Ez a vályú az apsisfalban volt, kürtőn keresztül vezette le a földbe a pisciná-ba öntött, elhasznált szertartási vizeket és egyéb folyadékokat. A legnyomósabb bizonyítékot szolgáltatja arra nézve, hogy a székesegyház főoltára a középkorban nem a szentély elején állt, hová az 1882—1891. évi restauráció helyezte azt, hanem hátul a szentélyfülkében. Ezzel együtt halomra dőltek Gerecze Péter kombinációi (Arch. Közl. XX. k. 72—130. o.) is a székesegyház középkori népoltár-kápolnájának és a főoltárnak kapcsolatára nézve, nem is szólva ehelyütt a kombinációk egyéb súlyos tévedéseiről...“ (Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben 188. o.) A Magyar Művészet pécsi számában Szőnyi Gerecze rekonstrukciós kísérletével kapcsolatosan így ír: „...Ezt a véleményt 1906-ban megjelent dolgozatomban igyekeztem egyes részleteiben (keresztelőkápolna) megerősíteni, de a rekonstrukció nagy egészét mégis követtem. Azóta rájöttem, hogy a székesegyház középkori fő-

18. sz. rajz.

A szentély részletei Schmidt felvételi rajzai szerint. a) északi mellékhajó és szentélyapsisok alaprajza, b) szentély keleti záródásának belső nézete, c) északi főhajófal nézete a főhajóból. A. románkori ablakok, F. freskómaradványok, P. piscinák, S. sedilia, C. consecrations kereszt helye, V. apsisboltozat vállvonala.

oltára a főapsisban állt, tehát a népoltárral való kapcsolata nem áll meg..." (i. m. 471. o.) A freskómaradványokról ezt írja: „... 1. Festett ablakbéllet a székesegyház középső apsisából; temperafestmény és nem freskó, ami különösen figyelemreméltó. A lajstrom szerint a legrégibb festmény a XII. századból... a díszítmény szerkezete, egyáltalán a motívum hasonlít a pécsi székesegyház XII. századi kőfaragoányainak motívumaihoz, sőt egyikkel-másikkal szóról-szóra egyezik... 2. Festett ablakbéllet a székesegyház középső apsisából... A kis ablak levelekkel volt díszítve, ugyanazon stílusban, mint az 1-nél láttuk. Tehát ez is legalább a XII. századba tartozik. ... 3. Két apostol képe az előbbiről... 4. Miklós pécsi éneklőkanonok votívképe a XIV. század első harmadából. Ez a kiválóan érdekes falfestmény az északi mellékhajóban a XVIII. század közepén épített sekrestye ajtaja fölött volt... 5. A középső apsis diadalívéről való falfestménytöredék a XIII. századból... 6. A déli mellékapsis fölötti homlokfalfestésének töredéke a XIII. századból... 7. A déli mellékapsis ívbélletén volt díszítmény töredéke a XIII. századból... 8. Az északi mellékapsis íhomlokán futó, rombusokat alkotó szalagdíszítmény töredéke a XIII. századból..." (i. m. 473–474. o.)

Szőnyi Ottó a románkori szentélyapsisok összefoglaló képét „A pécsi székesegyház és Magyarország műemlékei Szt. Mór korában” c. tanulmányában adja, lényegében újat nem mond.

Koller Prolegomenájában közölt keleti homlokzati rajz (Tab. VI.) az apsisokat és a hajók keleti végződését a Pollák-féle átalakítás előtti állapotban tünteti fel. A mellékapsisok főpárkányán konzolsort nem jelez, a középapsis felmagasságában Henszlmann leírása szerint, feltünteti az egykori párkányzatot, azonban a konzolok helyett ívsort rajzol. Sem a mellékapsisok, sem a főapsis fallizénáit nem jelzi, mindhárom apsisnak egyforma magasságú lábazatot rajzol és ebbe metsződnék bele az altemplom félköríves ablakai. A szentélyhajók homlokfalán a mellékapsisok mérműves ablakai felett egy-egy felkörös ablakot ábrázol, amelyek már a felmagasított padlástérbe nyílnak. A mellékhajók párkányait a csatlakozó toronyfalak falsíkja előtt jelzi a tényleges helyzetnek megfelelően. Az északi mellékhajó padlasterébe az említett félköríves ablak alatt még egy kisebb négyszögű, lőrésszerű nyílás helyezkedik el. Koller rajzának legértékesebb része a főapsis északi részén jelölt félköríves, befalazott ablak, amelynek felső része egy korábbi, kisebb, szintén befalazott ablaka metsződik bele. A restaurálás alkalmával nagy meglepetést keltő kettős ablakleletet tehát Koller nyolcvan év előtt már pontosan feltűntette.

Schmidt felvételi rajzai Koller megállapításait, a kettős ablak kivételével pontosan fedik, természetesen azzal a különbséggel, hogy az apsisok párkányait a tényleges helyzetnek megfelelően jelzik és az architektonikus tagozatokat pontosan feltűntetik. Az északi oldalhajó kis lőrésszerű ablaka Schmidt szerint románkori és a magasságba eső falazat a románkori épület tetőzetének északi lezárását adta, a többi későbbi felfalazás.

Fentiek egybevetésével és Schmidt alaprajzi felvételeinek vizsgálatával megállapíthatjuk a következőket:

1. A szentélyapsisok alaprajza nem teljes félkör. Az oldalapsisok

laposabbak, a főapsis jobban megközelíti a félkört. A körívek közép-pontja megközelítőleg egy vonalba esik és ez a vonal megegyezik a szentélyválasztó pillérsor záró falpillérének nyugati síkjával.

2. A szentély ablaksora még a román építési periódusban átépítésen esett át, az ablaksor a nyílásbővítésen kívül még tengelyeltolódást is szenvedett.

3. Az apsisok külső lábazata Koller idejében azonos, így tehát építésük egyidejű.

4. A főoltár a falfülkék (piscina stb.) és sedilia tanúsága szerint a főapsisban állott, ugyancsak oltárok helyezkedtek el a mellékapsisokban is.

5. A szentély teljes falfelülete figurális és dekoratív festéssel volt ellátva, a festésben több periódus állapítható meg. A Szőnyi által 1. sorszám alatt leírt tempera festésű ablakbéllet helye ismeretlen. Sem az építési napló, sem Czobor közlései, illetve Schmidt felvételi rajzai ilyen falnyílást nem mutatnak. A kettős szentélyablak festését a 2. és 3. sorszámú Koppay-féle másolatok tüntetik fel, itt tehát nem kerülhetett elő. A többi ablakokat a később bevágott gót ablakok semmisítették meg. A kérdés egyéb adat híján egyelőre nem tisztázható.

6. A sedilia, piscinák elhelyezkedése folytán nyilvánvaló, hogy a szentély azóta megszüntetett, három lépcsőfokkal felmagasított terület-része az eredeti padlószintet tünteti fel. A szentély e tagozódása tehát eredeti, azaz egyidejű az apsisoltárokkal.

7. az apsisok magassága, boltozatuk válla, mérete, a külső homlokzat megoldása, párkányzata, lábazata Schmidt felvételi rajzai alapján pontosan megállapíthatók. A Schmidt-féle rekonstrukció külső és belső kiképzésben az alapállapotot követte, csupán az ablakrendszerben tért át a második periódusra.

5. Déli és északi homlokzat, főfalak, ablakok.

19. sz. rajz. (235. old.)

A székesegyház déli oldala Henszlman „Pécsnek középkori régiségei” c. tanulmánya szerint „... leginkább ki van vetkezve eredeti állapotjából; mert itt csak is a két határ-torony teteje alatti rész mutatja meg eredeti alakzását, a szemhez legközelebb álló alsó kápolna építmény egészen új, s már is századunkban épült fel... Mindezeknél sokkal érdekesebb a főhajó kiemelkedő része, melyen még láthatók a régi korona párkányzat, s a régi ablakok nyomai, sőt ezek közt megvan még a délkeleti torony szomszédjában egy, melynek bélletét is mérhettem;... Mióta a templomot boltozattal ellátták, a középhajó magas ablakai nem nyílnak többé abba, hanem a boltozat fölötti padlásra...” (i. m. 22. és kk. o.) Az északi oldalról Henszlmann így ír: „... Ámbár az északi hajó teteje nem csekély magassággal bír, a főhajó fala mégis annyira tülemelkedik azon, hogy az utóbbin eredeti ablakjainak még több nyoma látható...” (i. m. 20. o.) Henszlmann természetesen csak a Pollák féle átalakítás után előállott homlokzati részleteket írhatja le. Az északi kápolnasorral kapcsolatban még megemlíti, hogy a Fájdalmas Szűz kápolnájánál „... nagyobb kapu vezetett a templom északi hajójába... E főkapu jelenleg csak a kápolna

ajtáját képezi és egészen a templom belsejében áll..." (i. m. 20. o.) A déli főbejáratról Henszlmann csak éppen megemlékezik. A fő és mellék-hajók ablakairól ezt írja: „... A mellék-hajók eredeti ablakának jelenleg még nyomát sem látjuk; de rekonstruálhatjuk azt a középhajó falában fennmaradt ablak-nyomok után elég biztonsággal; mert e két nyílás az ó-román korban egymáshoz hasonló szokott lenni. Mint másutt, Magyarország fennmaradt egyéb román templomaiban is a mellék-hajó ablakai hihetőleg igen magas helyen nyíltak... A főhajó teteje alatti ablakok még ma is több maradványból kiegészíthetők; nevezetesen a délkeleti torony szomszédságában fennmaradtéból... (i. m. 18. o.).

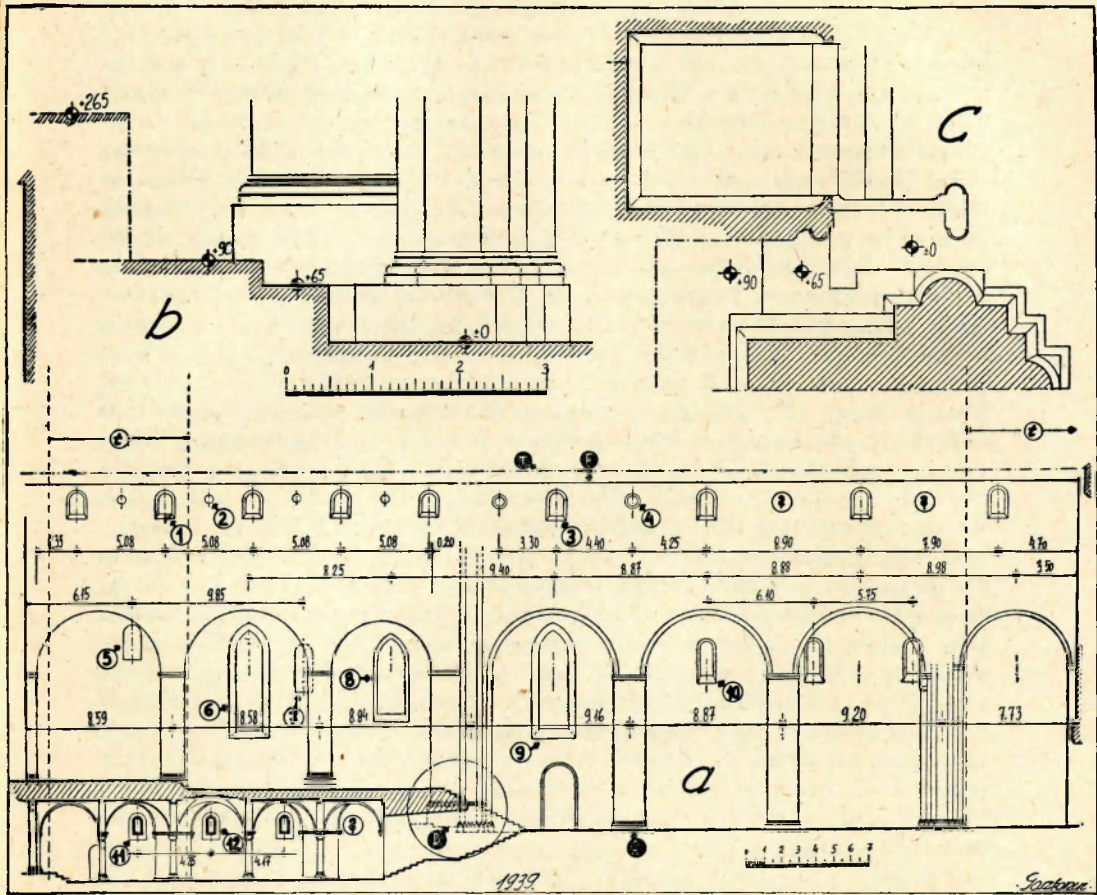
Szönyi Ottó „A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotban” c. tanulmányában Schmidt felvételi rajzaira és Henszlmann közléseire támaszkodik és újat nem mond. A „Szent Mór Könyv”-ben megjelent értekezésében Koller metszetei alapján kísérli meg az eredeti helyzet rekonstruálását.

Koller „Prolegomena”-jában közölt homlokzati rajzok, valamint Buck és Schmidt felvételi rajzai és fentiek egybevetéséből a déli és északi homlokzatok Pollák féle átépítés előtti állapotát a következőképpen rekonstruálhatjuk:

Déli homlokzat:

A főhajó déli falát Koller idejében a Nesselrod püspök idején készített hatalmas tetőzet takarta el, Buck rajza pedig csak a földszinti alaprajzot ábrázolja, így tehát ennek kiképzésére felvilágosítást nem tudnak adni. Pollák a tetőzetet elbontotta és bár a boltozatok miatt a bazilikális rendszer lényegében nem érvényesülhetett, a tetőzet három részre tagozott rendszere módot adott arra, hogy már Henszlmann is megfigyelhesse a főhajó ablakait, Schmidt pedig az elbontás alkalmával pontos felvételi rajzot készített az eredeti állapotról. E felvételi rajz a főhajó déli homlokfalán négy különböző falnyílástípust tüntet fel. A szentély területén az ottani pillérállások tengelyétől kelet felé eltolódó rendszerrel öt félköríves ablak foglal helyet 5.08 m tengelytávolsággal és 0.75 x 1.10 m belmérettel. Az ablaknyílások között 45 cm. átmérőjű kerek rozetták foglalnak helyet, azonban tekintettel arra, hogy ezek a rozetták a külső homlokzat felvételi rajzán is azonos helyen és méretben szerepelnek, valószínűnek látszik, hogy ezek is ablaknyílások, vagy talán szellőző nyílások voltak. A néphajó teljes hosszán négy félköríves ablak helyezkedik el, méretük nagyobb, mint a szentélyben lévő ablakoké, azaz 0.75 x 1.40 m, így 30 cm-rel magasabbak a szentélyben lévőknél. A néphajó énekkarzatig tartó szakaszában lévő három ablak tengelytávolsága keletről nyugat felé 8.65 m. illetve 8.90 m, az énekkarzat területén lévő ablak tengelytávolsága 1.00 m-rel kisebb, azaz 7.90 m. A két középső ablak tengelye közel meg egyezik a hajóválasztó ívek tengelyével, a főbejárat feletti már nyugat felé, az énekkarzat feletti pedig erőteljesen kelet felé tolódott. A főbejáratú ablak két oldalán egy-egy 50 cm. átmérőjű, ki-be rézsűs körablak helyezkedik el, a keleti 3.30 m, a nyugati 4.40 m. tengelytávolsággal. Az ablakrendszerek tehát legalább két egymástól határozottan elkülöníthető építési periódust jelentenek, de az énekkarzat feletti ablak

19. sz. rajz.

Hajóválasztó pillérrendszer és hajóablakok Schmidt felvételi rajzai szerint. a) déli fő és mellékhajófal a főhajóból nézve, b) déli diadalt pillér nézete és c) alaprajza, F. románkori famennyezet vonala, P. románkori padlósík, T. románkori párkánymagasság. 1—12. ablakok.

lényegesen eltérő tengelytávolsága jogot ad arra a megállapításra is, hogy itt későbbi hozzáépítésről és a már meglévő ablaktípus megismétléséről van szó. Így tehát három építési periódus valószínű.

A mellékhajó déli főfalán Koller rajza csak a szentély és főbejárat közti szakaszon jelez ablaknyílásokat, a Corpus Christi helyén a tetőzet takarja a falat, így itt nem ábrázolhatta az akkori helyzetet. Buck rajza a szentély, kriptá és néphajó együttes alaprajzát adja, így tehát tulajdonképpen csak a keleti torony melletti csúcsíves ablakot ábrázolhatta. Koller rajza szerint a keleti torony mellett és a déli főbejárat felett egy-egy nagyobb méretű csúcsíves mérműves ablak helyezkedik el, köztük pedig négy befalazott, félköríves román ablak foglal helyet. Schmidt felvételi rajza e rendszernek részben ellentmond. A szentély középső ívezetének tengelyében egy 1.50 x 5.80 m méretű, a főbejárat felett pedig kissé keletre eltolódó tengellyel, tehát az első főhajóívezet tengelyében 1.70 x 5.50 m. méretű csúcsíves, mérműves ablak foglal helyet. Köztük Schmidt még egy 1.70 x 4.30 m méretű csúcsíves ablakot jelez a Szent Mór kápolna akkori ajtónyílásának tengelyében mérmű nélkül, csupán függélyes bordaosztással, ennek tengelytávolsága a keleti csúcsíves ablaktól 8.25 m, a nyugatitól 9.40 m. Félköríves, azaz románkorinak minősíthető ablaknyílás a szentély területén kettő volt, egy a torony testébe nyílt és a keleti apsisok homlokfalától 6.15 m távolságban helyezkedett el, mérete 1.00 x 2.00, a másik a két keleti csúcsíves ablak között, a szentélypillér tengelyétől kelet felé eltolódva, 9.85 m. tengelytávolságban feküdt az előbbi, toronytestbe nyíló ablaktól. Mérete 1.00 x 2.70 m. A két ablak talpmagassága lényegesen különböző, az egyik cca 7.00 m., a másik 5.70 m magasságban fekszik a szentély padló felett. A hajóban a már említett csúcsíves ablakon kívül Schmidt még három félköríves, románkori ablaknyílást talált, az egyik a keletről számított második hajóválasztó ív tengelyéhez helyezkedik el, a másik kettő szimmetrikusan a harmadik ív tengelyének két oldalán, a tengelytávolság keletről nyugat felé 6.10, ill. 5.75 m. Az ablakok mérete 0.75 x 2.00.

Koller rajza és a Schmidt féle felvétel szerint a szentély oldalhajóinak ablakai közt eltérés mutatkozik. Koller rajzán a középső csúcsíves ablak hiányzik, Schmidt viszont a még hiányzó két románkori ablak nyomát nem találta meg. A Szent Mór kápolna a Pollák féle átépítés idejében készült. Ennek az átépítésnek részletei csodálatos módon a mai napig is ismeretlenek. Néhány elszámolás, költségvetés az, ami e munkálatokról megmaradt, így tehát kezdetének és befejeztének időpontja sem ismeretes. 1805-ben Buck rajza szerint még állott a Koller féle állapot, 1882-ben már a Schmidt féle felvételek szerint kialakult helyzet ismeretes. A Szent Mór kápolna oltárát Vogl Mihály 1818-ban készítette, a kápolna alatti fűtőberendezéssel együtt, a kápolna nevét 1849-ben cserélte fel Scitovszky püspök, eredetileg ugyanis Szent Andrásról volt elnevezve. A déli homlokzat apostolszobrai, Bartalits pécsi szobrászművész alkotásait 1854-ben helyezték el. Tekintettel arra, hogy a három csúcsíves ablak között méretheli és kiviteli különbségek vannak, sőt a középsőből a mérművek is hiányoznak, valószínű, hogy a középső ablakot Koller metszeteinek elkészítése után,

de még a Pollák-féle átépítés és a kápolnatoldás kezdete előtt készítették, mivel állandó panasz volt arra, hogy a templom sötét. Így tehát Koller idejében még tényleg érzékelhetők voltak a szentély oldalhajóinak románkori elfalazott ablakai, amelyekből Schmidt idejére már csak egy maradt, kettő a csúcsíves ablak kibontásakor semmisülhetett meg, a negyedik pedig valószínűleg már a néphajóhoz tartozott.

A toronyok kialakulása szempontjából rendkívül fontos a délkeleti toronyba nyíló félköríves ablak kérdése, amelynek alapján Szőnyi egyízben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a toronyok a régi hajófalakra épültek rá. Eltekintve attól, hogy a hajófalak a torony testeknél megvastagodnak, így tehát egyidejűeknek tekintendők a toronyok építésével, ez az ablaknyílás méretben és magasságban is eltér a többitől. Schmidt felvételi rajzában e nyílást egyszerű körvonalazással jelzi és nem tünteti fel a ki-befelé rézsüs elrendezést. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt a falnyílást később vágták bele a falazatba a torony második emeletéről. Ha figyelembe vesszük, hogy e torony déli oldalán helyezkedett el a Szathmáry-féle renaissance palota, amelynek magasságát, emeleteinek elrendezését sem ismerjük, valószínűnek látszik, hogy ez a nyílás annak létesítésével kapcsolatos és a románkori ablakrendszerrel összefüggésbe nem hozható.

A néphajó oldalhajójában jelentkező három románkori ablak rendszerének kelet felé történő rekonstruálása a főbejárat feletti csúcsíves ablak két oldalán szimmetrikusan elhelyezkedő ablakpárt eredményez. A Koller által jelzett szentélyi negyedik ablak a néphajó utolsó keleti ablakát ábrázolja. Így tehát a szentély oldalhajójában, a toronytól a diadalívig terjedő szakaszon négy, a néphajónak a diadalívtól az énekkarzatig terjedő szakaszán öt, szakaszonként eltérő méretű románkori ablakkal kell számolnunk. Az énekkarzat szakaszán az oldalhajóban ablaknyílás nincsen, ez azt bizonyítja, hogy a toronytest északi fala itt egyidejű a toronnyal.

Igen érdekes eredményre vezet a fő és mellékhajók ablakrendszerének összehasonlítása. Sem a szentélyben, sem a néphajóban nem egyeznek az ablaktengelyek. Csupán a néphajó középső ívezetében jelentkezik közös tengelyvonal és — feltételezve azt, hogy a körablakok a főhajó falán tovább is megismétlődtek, a tengely körül szimmetrikus elrendezésről lehet szó. A szentélyben ilyen szimmetria egyáltalában nem állapítható meg.

Északi homlokzat.

A főhajó északi falát Koller idejében a Nesselrod püspök által készített hatalmas tetőzet, a mellékhajók falát pedig a kápolna és sekrestyesor takarta el. Schmidt felvételi rajzai közt az északi homlokzatra vonatkozólag felvétel nem volt fellelhető. A Baujournal adatot nem közöl. Így tehát csupán az északi kapu jelenléte mutatható ki a mai Jézus Szent Szíve kápolnának bejárata helyén és Henszlmann hivatkozása arra, hogy az északi főhajófalán is láthatók befalazott ablaknyomok. Szőnyi szerint az északi homlokzat „... *Bizonyára az a déli homlokzathoz hasonlított, s rajta a kiemelkedő főhajó északi ablakait s az alacsonyabb északi mellékhajónak kapuját és ablakait mutatta...*” (i. m. 340. o.). Schmidt két felvételi rajza, amelyek 1 : 100.

illetve 1 : 50 léptékben ábrázolják a templom keresztmetszetét, csupán a déli fő és mellékhajó falban jelez ablaknyílásokat, az északi oldalon nem.

Gerecze Péter „A pécsi székesegyház“ c. tanulmányában Henszlmannal és Szőnyivel ellentétben az északi ablakokról így ír: „...A pécsi székesegyházon az a stíllelenség, hogy a templom mellékhajójában két sor kápolna épült, maga után vonta a déli mellékhajó ablakainak berakását. Schmidt, mivel a kápolnákat megtartá, a déli hajó berakott ablakait azzal pótolta, hogy a főhajó északi oldalán is ablakokat nyitott, habár itt eredetileg nem voltak...“ (i. m. 45. o.).

A főhajó, északi és déli főpárkánya ívsoros és fogrovatos tagokból állott, Schmidt a restaurálásnál pontosan megismételte. A mellékhajók főpárkányának néhány töredéke szintén előkerült. A mellékhajók tetőzetének csatlakozási vonala a főhajófalban több helyen megtalált vízvezető párkányból rekonstruálható.

A Schmidt-féle felvételi rajzokból végül megállapítható az is, hogy a déli főbejárat kapukerete pontosan megegyezett a nyugati kapu keretével. Ugyanazok a tagozatok váltakoztak, csupán a külső szabadon álló oszlopból, ennek fejezetéből és párkánytagozatából, valamint sarokleveles lábazatából álló keretrész hiányzott. Az északi kapubejárat kerete jóval egyszerűbb volt. A kőműzeumban lévő néhány íves kőtagozat és keretkő valószínűleg ehhez a kapuhoz tartozott. A déli kapu kőmaradványai hiányzanak.

Mindezek alapján megállapíthatjuk a következőket:

1. Úgy a főhajó, mint a mellékhajó ablakrendszerében három-három építési periódus jelentkezik. A szentély főhajó- és mellékhajóbeli ablaksora közt összefüggés nem állapítható meg, a néphajó énekkarzatig terjedő szakaszán a szimmetrikus elrendezés folytán a fő- és mellékhajó ablakai közt összefüggés látszik, az énekkarzat szakaszát pedig később toldották a néphajó rendszeréhez. Összesen tehát legalább négy periódus állapítható meg, és pedig időbeli sorrend nélkül a) szentély főhajó, b) szentély oldalhajó, c) néphajó, fő- és oldalhajó, d) énekkarzat.

2. A déli bejárat kapukerete egyidejű a nyugati bejárat keretével, vagy legalább is annak pontos utánképzése az oszlopos keret nélkül. Az északi kapukeret teljesen eltérő kivitelű.

3. Az egységes főpárkány a homlokzat teljes kiépülése után készült.

6. Hajóválasztó pillérrendszer.

12. sz. rajz. (193. old.)

A pécsi székesegyház hajóválasztó pillérsorának tengelytávolsága átépítés előtti állapotában kelet-nyugati irányban a következő volt:

a szentélyben: I. 8.59 m, II. 8.59 m, III. 8.84 m, a normális pillértávolság tehát a szentélyben 8.59 m,

a hajóban: IV. 9.16 m, V. 8.87 m, VI. 9.20 f, VII. 7.73 m, a normális pillértávolság tehát a néphajóban 8.87 m.

Henszlmann és Schmidt felvételei szerint az átépítés utáni állapothoz képest csak lényegtelen eltérés tapasztalható, a restaurálás alkalmával tehát a pilléreket megközelítőleg az elbontott pillérek központja

főle állították és csupán a pillérek méreteit és alaprajzát változtatták meg.

E pillértávolságoknak a románkori hazai és külföldi székesegyházak hasonló adataival való összevetése igen érdekes eredményre vezet.

A hazai román, vagy átmeneti stílusú székesegyházak pillértávolságainak maximális értéke 6.50 m körül mozog, ez is a kalocsai I. templom pillérállásánál tapasztalható. A Foerk által feltárt II. kalocsai templom vegyes oszlop-pillérállásának tengelytávolsága már 5.00 m körül van, így a pillérek tengelytávja kereken 10.00 m. a zsámbéki, jáki és somogyvári templomok pillértávolsága 5.00—5.50 m között váltakozik, hasonló a helyzet Székesfehérvárott, Esztergomban és Gyulafehérvárott is.

A külföldi románkori templomok hajóválasztó pillér, illetve oszlopsorának tengelytávolsága szintén csak elenyésző számban haladja meg ezeket az értékeket.

A nyugati kultúrkör templomaiban a pilléres, illetve váltakozó rendszerű oszlopos, pilléres elválasztás uralkodik, az oszlopos bazilika már ritkább. A pilléresek pillértávolságának maximális értéke 5.50—6.00 m közt van, így a würzburgi és speyeri dómban, a regensburgi Obermünsterben, de a templomok túlnyomó részében a pillértávolság alig éri el az 5.00 m-t, így Moosburgban, a kölni St. Caecilienben, a maestrichi S. Servaesben, Schaffhausenben, az augsburgi dómban, Gurkban, a regensburgi Niedermünsterben, Altenstadtban, Steingadenben, a s. zenoi Pfarrkircheban, a reichhenau-mittelzelli S. Mariában, a koblenzi S. Castorban, a kölni S. Caeciliában és a regensburgi S. Emmeranban. De igen sok templomban a tengelytávolság a 4.00 m alatt marad, sőt 3.00 m alá is süllyed. Ebbe a csoportba tartozik a böchsti S. Justinus, a seligenstadti, schiffenbergi, prüfeningi, eschaui, fischbecki, ilmmünsteri, fischbachau templom, valamint a würzburgi S. Jakob, frankfurti Salvatorkirche, az essen-i Münster, az aacheni S. Salvator, a niederzelli S. Peter és Paul, végül az ilbenstadti és michelstadti templomok. Az oszlopos rendszerűek oszloptávolsága általában 4.00—5.00 m között váltakozik, ilyen a limburg a. d. hardti, a hersfeldi, konstanzi, reichenau-i, bonni templom és a kölni Alter Dom. A vegyes rendszerűek közül egy-egy oszlop váltakozik pillérrel, vagy pillérköteggel az ilsenburgi, hecklingeni, huysenburgi és sustereni, valamint a gernrodei, drübecki templomoknál, ahol a tengelytáv az oszlop és pillér 2.60—3.50 m közt váltakozik, így a pillérek távolsága 5.20—7.00 m közt mozog. A két oszlopot maga közé záró pilléres rendszer képviselői a quedlinburgi, goslari, hildesheimi és seckau-i templomok, ahol az oszlopok távolsága 3.50—6.00 m közt váltakozik, így a pillérek maximális távolsága a 18.00 m-t is eléri (Seckau).

A déli kultúrkör templomaiban viszont az oszlopos elválasztás a gyakoribb, a vegyes, illetve pilléres rendszer ritkább. Az oszloposok tengelytávolsága 4.00—5.00 m közt váltakozik, így a comoi S. Jacobo és S. Abondionál, a pisai S. Paolo in Ripanál, a luccai S. Michele, S. Giovanni, és S. Fredianonál, a monreali dőmnál, a toscanellai S. Pietronál, a trani katedrálisnál, de gyakori a 4.00 m-nél kisebb tengelytávolság is, így az agliatei, vertematei, a caserta vecchioni, salernoi,

Pisa melletti Pietre in Grado templomban és a firenzei S. Apostoliban. A vegyes rendszerűek között az oszlopos, pilléres milanoi S. Ambrogio, a veronai S. Zeno, illetve a modenai dóm vezet 7.00—6.50—6.00 m tengelytávolsággal, így a pillérek távolsága 14.00—13.00—12.00 m, a zari S. Donatónál a távolság már 4.00 m, a pisai kathedrálisnál pedig 2.80 m, így a pillértávolság 8.00, ill. 5.60 m. A luccai Sta Maria Fuorcivitas három oszloppal váltakozó pilléres rendszerénél az oszloptáv 5.00 m, így a pillértávolság 20.00 m. A pilléres rendszerűek pillértávolsága 4.00—6.00 m közt váltakozik, ilyen a traui, pellinoi és acerenzai kathedrális, viszont a parenzói dóm pillértávolsága alig éri el a 3.00 m-t.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a pécsi székesegyház 8.58—8.84 m közt váltakozó pillértávolságához hasonló méret a vegyes oszlopos-pilléres rendszerek kivételével sem a nyugati, sem a déli kultúrkörben nem található. Ez pedig annyit jelent, hogy a pécsi székesegyház az egykorú templomok között egészen egyedülálló helyet foglal el. A román építőperiódust megelőző korszak bazilikaépítészete minden részletesebb bizonyítás nélkül is nyilvánvalóvá teszi, hogy analógiára ott sem akadhatunk. Az ókeresztény és ravennai sűrű oszlopállás, a sziriai tág, de legfeljebb három, négy pillérállásból álló rendszer, a franciaországi sűrű, vaskos pillérköteges elrendezések mellett a pécsi tágas, szellős térhatású pillérrendszer keletkezése olyan probléma, amely mellett nem térhetünk napirendre azzal, hogy a lombardiai építőiskola egyik változatáról, vagy éppen kölcsönhatásáról van szó. A milanoi S. Ambrogio alapállapotának pillérállása is csak 7.00 m volt, mert szerkezetileg elképzelhetetlen, hogy a mai rendszer a 14.00 m-es pillérállásnak beiktatott oszlopállással való felsűrítéséből állhasson elő. Ilyen megoldásra egyébként sem a déli, sem a nyugati kultúrkör más vegyes rendszerénél sincsen bizonyíték.

Ezzel szemben a folyamat fordítottja annál inkább elképzelhető. A sűrű oszlopállású, vagy vegyes oszlopos-pilléres rendszer minden második, illetve közbeeső oszlopának eltávolításával előállhat egy olyan szellős, tágas elrendezés, amelynek egyetlen példája a pécsi székesegyház hajóválasztó rendszere. Mint a felsorolt példákból láttuk, a pillér, vagy oszlopsor tengelytávolságának középértéke úgy a déli, mint nyugati kultúrkörnél 3.50—4.50 m-ben állapítható meg, a pécsi pillérállás fél értéke ennek az értéknek éppen megfelel. Nem alaptalan tehát az a feltevés, hogy a pécsi székesegyház alapállapotában, legalább is részben, 4.40—4.50 m tengelytávolságú oszlop, vagy pillérsorral ellátott bazilika volt, amelyből a lombardiai, olasz szellős térhatásra törekvő művész hozta létre tengelytávolság szempontjából egyedülálló mai rendszert. Az altemplom pillérállása közt elhelyezett oszloprendszer még ma is kellő tájékoztatást nyújt egy ilyen lehetőség valószínűségére.

De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a szentély és néphajó pillérállásainak tengelytávolsága közt különbség van. A feltűnően jelentkező cca 30 cm különbség — az énekkarzat eltérő méretétől eltekintve, amelynek más magyarázata van — arra vall, hogy itt két különböző rendszerről van szó, amelynek magyarázata minden valószínűség szerint az alapállapot különböző építési periódusaiban rejlik. A külföldi hasonló példák (a regensburgi Niedermünster, a Pisa melletti Pietro in Grado stb.) mindegyikénél kimutatható, hogy a rend-

szer változása tulajdonképen különböző építési periódusokat jelent.

Összefoglalva tehát az eredményeket megállapíthatjuk a következőket:

1. A pécsi székesegyház hajóválasztó pillérsorának tengelytávolsága az egykorú építészeti alkotások rendszerének nem felel meg, illetve az átlagos méret kétszeresének tekinthető.

2. A szentély és néphajó pillérállásainak tengelytávolsága közt eltérés van és ez az eltérés határozottan jelentkezik.

3. Az énekkarzat pillérállásának tengelytávolsága lényegesen eltér úgy a néphajó, mint a szentély pillérállásainak méretétől.

7. Földalatti folyosó az északi mellékhajó fala mentén.

15. sz. rajz. (206. old.)

Az északi mellékhajó fala mentén végigfutó földalatti folyosóról Henszlmann Imre emlékezik meg első alkalommal „Pécsnek középkori régiségei” c. munkájában és a következőket írja: *„Az északi toronyban ablaka alatt vízedény, ciszterna áll, melyet későbbben oltárrá alakítottak át, az oltárkövet később szintén elszedték, de afölött megmaradt két frescoban füstölt angyal, melyet vízmedence díszítésének alig tekinthetünk, e két festmény azon bencés barát műve lehetne, kit Zsigmond püspök VI. Sándor pápától kért magának küldetni, hogy vele éppen kiigazított templomát festesse ki. Az 1866.-ki augusztus havában pécsi tartózkodásom pár hete után az 1335 táján emelt, a templom északi oldalán fekvő kápolna hajó alatt vízvezetékre akadtak, mely a b. Szűz kápolnájában feliratos kövel volt fedve... Mint azt szakférfitől megtudtam, a vízvezeték nem, mint a felirat mondja, faragott kőből, hanem téglákból van építve, boltozata körívű és tág feszítése fél lábbal nagyobb, semmint a feliratból említették. E vízvezetékben vagy húszölnyi távolságra hatolt egy kőműves legény, de tovább nem mehetett a sok iszap, és romlott levegő miatt. A fölirat abban is téves, hogy a csatorna célját a víz elvezetésére helyezi, míg mi ellenkezőleg e célt a víz odavezetésében találjuk, mert erre mutat a Kripta északi toronyában fennmaradt medence. A csatornát alkalmasint akkor hanyagolták el, amikor a medencét oltárrá alakították át és így vízvezetésre többé szükségük nem volt...”* A tábla feliratának magyar fordítását Szőnyi Ottó dr. adja „A pécsi püspöki múzeum kótára” c. munkájában: *„Az utókor figyelmébe! Itt nyílik a bejárás a 2 láb széles és 5 láb (1.70 m.) magas földalatti vízvezetékhez, mely nagy részében kockakövekből van építve, s melyet őseink gondoskodása emelt, hogy a megrekedő vizek kárt ne tegyenek az épületben. Véletlenül találtatott 1765-ban. Az utódok gondoskodása a kápolnával együtt kijavította. Hogy ennek örök emléke fennmaradjon, ezt a követ 1766-ban idehelyezték...”* (i. m. 11. o.). Szőnyi evvel kapcsolatosan Henszlmann fentidézett közleményére hivatkozva állítólagos római vízvezeték romjairól beszél és megállapítja, hogy Henszlmann adataiból a vízvezeték római eredete megánszem bizonyítható. Közli továbbá, hogy nem sikerült kikutatnia, hova tűnt azóta a felirat, azt sem tudja, mi lett a vízvezeték sorsa a székesegyház átépítése alkalmával, Henszlmann által említett ciszterna, illetve oltár helyén, a torony keleti falában csak a

falfülke látszik, a kápolna padlója alatt pedig, ahol a felírtos kő feküdt, a sekrestyéket fűtő nagy készülék van beépítve (i. m. 10—11. o.).

Szőnyit izgatta a földalatti csatorna ügye és az „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben“ c. közleményében megemlíti azt, hogy megkérdezte Horváth Antal tudós pécsi ügyvédet a pécsi régiségek alapos ismerőjét, tud-e valamit róla. Horváth elmondta neki, hogy gyermekkorában volt is a csatornában, a kápolna padlónyílásán át mászott le és nyugat felé haladva, kijutott a dóm homlokzata előtti térre is, ahol hallotta a püspöki palota udvarába behajtó kocsik dübörgését. Horváth meg is magyarázta Szőnyinek a csatorna szerepét. *„Szerinte a székesegyház hosszában tengelyponalat húzva, kétféle talajt észlelhetünk. A tengelytől északra fekvő, amelybe a csatorna be van ágyazva, palás rétegzésű úgynevezett laporkő, a délre fekvő csupa homok. Már most ... a csatornát végig vezették a székesegyház akkori északi fala mentén, mely most az akkor még nem létező kápolnasor déli fala egyúttal és a front nyugati végén dél felé elgörbítették és belevezették a homokos talajba, vagyis a vizet a homokban elnyelették...”* Szőnyi ekkor megkérdezte Kirsteint, a székesegyház restaurálási munkálatainak vezetőjét, de ez nem tudott a dologról semmit és amikor az 1922. évi ásatások erre módot nyújtottak, feltárta a csatornát. Az északnyugati torony délnyugati sarkánál akadt rá 5 m-nél mélyebben a járda színe alatt. A csatorna ezen a ponton 1.00 m magas és 0.60 m széles volt, *„szépen“* kifalazva. *„A csatorna a torony délnyugati sarkánál meg is törik, hogy aztán csekély távolságban ismét nyugat felé, a dóm nyugati homlokzata előtt elterülő tér alá, a püspöki palota udvara felé, haladjon...”* Itt meg is találták a folytatást. Ezután kelet felé folytatták a kutatást és 34 m-re megállapították, hogy a csatorna magassága már 1.85 m, szélessége pedig 0.65. m. *„... A sekrestye alatti fűtőkamrában lévő épített kazán megszakította a csatornafolyosót, de tőle keletre már megvan és a kazán keleti falától még 3.58 m hosszúságban halad az északkeleti torony nyugati faláig, sőt annak alapfalazatán is keresztülhatol, de itt már 25 cm magas, 15 cm széles résszé szűkülve, a csatorna feneke felett és ilyen alakban vonul tovább, valószínűleg a torony északkeleti sarka irányában az épületen kívül fekvő valamely pontig, amelyet még nem ismerünk...”* Ezt a megszűkülő részt 11 méterig konstatálták. A sekrestye alatti fűtőkamra-helyiség délnyugati sarkában leástak a padló alá és ott is megtalálták a csatornát, sőt leástak a torony padlója alá is, itt azonban a padló alatt 70 cm-re már vizet kaptak... *„amely fél méter magasan állott, de már nem a csatornában, hanem csak úgy szabadon a földben, illetve a laporkő talajban...”* Szőnyi ezután elmondja, hogy megfestették a csatorna vizét, abból a célból, hogy megállapítsák, nincs-e összefüggésben a püspöki palotától délre a Radonay-utcába kitorkoló ismeretlen eredetű vízfolyással, de a kísérlet eredménytelen volt, így tehát Szőnyi Horváthnak ad igazat, hogy a vizet a homokban nyelették el. Leúsztatott gyertyával még megállapították, hogy *„... a csatorna a székesegyház nyugati homlokzatától 9 m-nyire még megvan...”* A csatorna falazatáról Szőnyi ezt állapítja meg: *„... A csatorna déli fala a székesegyház régi északi homlokzatával közös. Ez*

római sírkövekből van építve. Látható ott például egy faragott részlet, melyen koszorú alsó fele és egy M betű van. A csatorna északi fala már külön fal, mely igen rendetlen műű dirib-darab kövekből készült. Kivétel a sekrestye alatti fűtőkamra helyiségen átvonuló csatornaszakasz, melynek oldalfalai római téglából épültek. A lapos szegmentívű boltozata pedig római téglából készült, de nagyon hepe-hupásan, egyik-másik téglabelelóg az ürbe...“ Szőnyi végül arra válaszol, miért létesítették ezt a csatornát a XI. században. „...Ugyanabból a célból, amelyet a mostani (t. i. vízmentesítési) munkálatok tűztek ki, vagyis hogy a székesegyházat vízmentesítsék...“ Szőnyi dicséri a XI. századbeli építők elővigyázatosságát és szakértelmét, majd a csatorna elhelyezkedésének konzekvenciáit vizsgálva, megállapítja: „...minthogy a csatorna az északnyugati torony alapfala alatt vonul el, azt kell feltételeznünk, hogy a tornyot előbb építették rá, vagyis a torony nem egyidős a templom testével. De az északkeleti torony sem lehet egyidős az északnyugatival, mert bár alatta is van csatorna, de már olyan szűk méretben, hogy annak a torony létezése után való kifűrésát bátran föltehetjük. Ennek földalatti, az altemplommal egyező szintjében éppen Henszlmann állítása szerint ciszterna volt, melyet később oltárrá (lehet, hogy Henszlmann kápolnát akart mondani) alakították át s ott a fal igen pontosan volt vésve. Ma is látható a torony keleti falában az oltár fülkéje és lépcsője és északi falában a miseszerebények elhelyezésére (vagy tán szentségházul, esetleg piscinával) szolgált fülke volt...“ Szőnyi végül a csatorna nyugati szakaszának eltérő szerkezetéből arra a feltevésre jut, hogy a nyugati toronypár és ének-karzatrész későbbi toldalék.

Möller Istvánnak a Székesegyházi Múzeum Szőnyi hagyatékában lévő felvételi rajza a csatorna alaprajzát és hat metszetét tünteti fel, a csatornát azonban tulajdonképpen a földszinti alaprajzba rajzolta bele és ezért rajza a tényleges helyzetnek egyáltalában nem felel meg. A csatorna egy rövidebb szakaszát az északi kazánház mélyítése alkalmával elbontották és itt csak kiskeresztmetszetű falazott csatorna biztosítja az összeköttetést, bár erre már szükség nincsen, mert a vízmentesítés folytán a csatorna teljesen száraz és vízelvezető szerepe teljesen megszűnt.

A tényleges helyzet szerint a csatorna déli falfelülete a kriptafalazat északi síkjától cca 60 cm távolságban fekszik és mivel kereken $\frac{1}{2}$ magasságával a krypta padlója felett helyezkedik el, nem valószínű, hogy déli falát az északi hajófal alkotná, mert ebben az esetben az alapfalazat kiszélesedésének a külső oldalon már a kriptapadló felett kellene bekövetkeznie. Ha az alapfalazattal egyidejűleg építették volna, e 60 cm eltolódásra nem lett volna szükség. A boltozat felfekvése egy téglaszélesség is elegendő, mert 60 cm csatornaszélesség mellett ennél nagyobb boltozatvastagságra szükség ilyen fölnyomás mellett nincsen.

A falazatok anyagára vonatkozólag Szőnyi megállapításai mindenben helytállóak, a déli fal szabályosabb kőkötetést mutat, az északi szabálytalan, primitívebb kivitelű. A déli falban másodlagos elhelyezésű faragott kövek és egy feliratos kötőredék található. Feltűnő azon-

ban, hogy a fűtőháztól keletre haladó és északkeleti irányban elhajló falazat anyaga már téglá. Végleges megállapításra természetesen csakis a csatorna egyes falszakaszainak kibontása és vizsgálata esetén van mód.

Ami a csatornának a nyugati és keleti toronyhoz való viszonyát illeti, a tényleges helyzet méreetszerű vizsgálata a keleti toronynál olyan meglepő eredményre vezet, amely a vízmentesítési munkálatoknál elkerülte a kutatók figyelmét. Szőnyi közlése szerint a vízmentesítési munkálatok alkalmával megállapítást nyert, hogy a keleti torony északi és keleti oldalának alapmélysége 2.25 a terepszínt alatt. Viszont a csatorna toronycsatlakozásánál észlelt alapmélység a csatorna padlószíntjéig 3.63 m. Feltételezve, hogy Szőnyi és Möller megállapítása nem téves, ez a körülmény módot ad további következtetésekre a keleti toronypár kialakulását illetőleg. E kérdésre azonban a toronyok vizsgálatánál térek ki részletesebben.

Még rá kell mutatnom arra, hogy a Henszlmann, illetve Szőnyi által ciszternának, illetve oltárfülkének meghatározott falnyílásban ma csupán egy lépcsőfok látszik, az északi fal fülkáját pedig emlékmű takarja el.

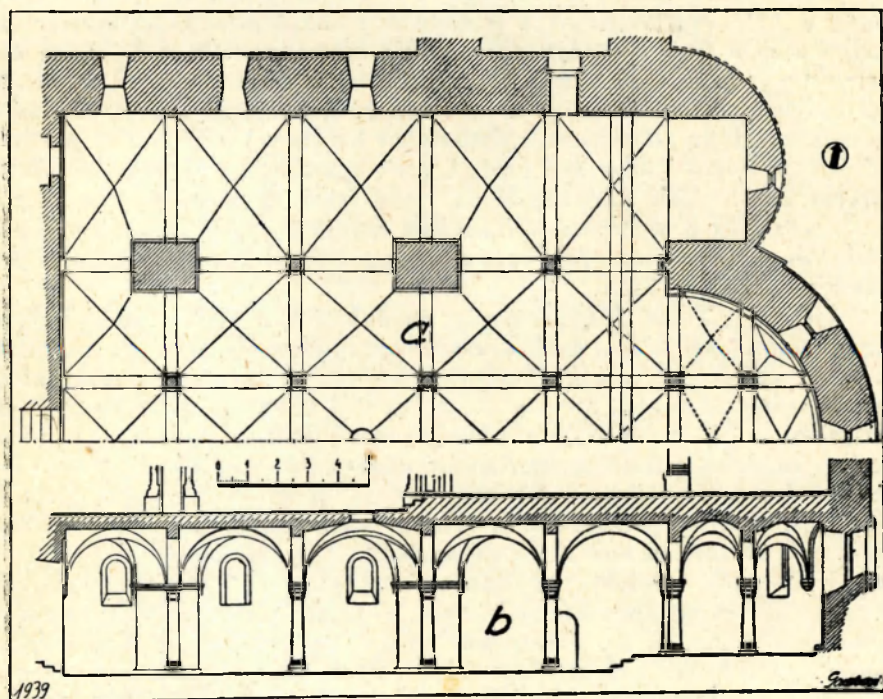
8. Altemplom.

14., 15. és 20. rajz. (202.—206. és 245. old.)

Henszlmann „Pécsnek középkori régiségei“ c. tanulmányában az altemplomról méreteinek, elhelyezkedésének, beosztásának részletes ismertetése után megállapítja, hogy: „... a középkor legnagyobbjai közé számítandó, mégpedig nemcsak hossza és szélessége, hanem magassága tekintetében is...“ (i. m. 9. o.) Az altemplom pilléreiről és oszlopairól, valamint ablakairól a következőket mondja: „... Az altemplom pillérei igen egyszerű alakúak, hosszúkás, lábbal el nem látott négyszöget képeznek, és vállkövök (Kaempfer) nem áll több, mint két tagból, az egyik lemez, az alatta lévő negyed pálca. Ezen egyszerűség a legrégebb román stýlre mutatna, ha mindjárt tőszomszédságában nem tűnnék fel elég dús tagozata ama gyámköveknek, melyek a pillérnek mindnégy oldalán kiszökve, a bolt kezdetét hordják; e gyámköveknek a hosszfalakból kiszökő hasonlóak felelnek meg. ... Az oszlopok alsó átmérője ... úgy áll az oszlopholdak középszámaéhoz ... mint 1 : 11-hez. Ezen arány egészen elűt az analóg antik aránytól ... ezen arányt tehát egyenesen középkorinak tekinthetjük, és még így is meglehetősen merésznek; mert másutt az egykorú templomok holdjai kisebbek szoktak lenni ... Ellenben Pécsen a tágasabb állás valóságos hajókat képez, s nem szűkíti úgy, mint másutt, a kriptá terét. Az oszlopok vállkövének tagozata hasonló a gyámkövekéhez, kapitaelje a félgömb szelvényes, s oly alakú, mely nem annyira ősrégi, semmint nyomott és nehézkes; mivel a szelvény nem fejlődik ki egész félkörre, és mivel a régebb oszlopfők szelvényei egymást érinteni szokták ... Ellenben az attizáló oszlopláb ősréginek tetszik azért, mert magasságának csak mintegy negyed-részével szökik ki, s így fölötte meredek tekintetű s mert alsó palcatagja oly magas, mint a fölötte lévő többi tag együttvéve. Az alsó tag és az alatta való tábla szögei közt átmenetet képező sarklevél itt még hiányzik ... A boltozat áll keresztboltokból, melyek a kisebb oszlop-

osztályokat fedik, s nem bírnak még gerinccel, hanem csak ormokkal, azonban mégis valamivel újabb módra mutat azon körülmény, mely szerint minden keresztbólt hevederívpel van elválasztva a szomszédjától... A krypta ablakai kicsinyek és keskenyek, mindnyája félkörrel van zárva, bélétei kívülről és belülről a falvastagság közepe felé keskenyülnek. A főapsis és apsidiolok ablakainak bélétei dúsabban vannak tagozva... (i. m. 10. és kk. o.) Henszlmann leírja még a csatlakozó toronyhelyiségeket és az altemplomi lejáratok vizsgálatát, az északi lejárát kibontását. Henszlmann a közleményéhez csatolt alaprajzban az altemplom mindkét oldalán három-három falnyílást jelez, de a déli nyílássorban a nyugati szélsőt ajtónyílásnak jelöli, a később tört középső altemplomi lejárathoz pedig ki-befelé rézsűs beépítést jelez, magyarázatát azonban nem adja.

20. sz. rajz.

Altemplom alaprajza és metszete Schmidt felvételi rajza szerint.

Az altemplomról történt rövidebb és lényegét nem érintő megemlékezések után Szőnyi Ottó írt részletesebben a „Szent Mór Könyv”-ben. „...Hogy milyen célra szolgált az altemplom, idevonatkozó kútfők hiányában meg nem állapíthatjuk, legalább is konkrét alakban és csak általánosságokra és a szokásos rendeltetésre vagyunk utalva: ereklyetiszteletre és temetkezésre... A XVIII. században keletkezett vélekedés a templom építését Péter királynak tulajdonító krónikák alapján Péter temetkezőhelyének tartotta... Péter király népszerűtlenségének

tényét szem előtt tartva, el sem képzelhető, hogy Péter sírját díszíteni, jó másfélszázad múlva, akármelyik pécsi püspöknek, vagy káptalannak eszébe jutott volna... Az altemplom a pécsi székesegyház legépebben fennmaradt része. Alaprajzi elrendezésében semmi lényeges változtatás nem történt az idők folyamán... a XVIII. század elején végrehajtott nagy tatarozás... a régi két oldallejáratot befalazással és a feljáró lépcsőzetnek ráépítésével megszüntette. Az altemplom középső apsisába a szentély főapsisába épített hatalmas barokk főoltár alá erősítésül pilléreket épített be. A kriptá északi oldalfalának ablakai a sekrestyének 1747-ben történt megépítése után, viszont a déli oldalfal román ablakai az 1807-ben elkezdett Mór-kápolna építése után nem nyíltak többé a szabadba, hanem a sekrestyék és a kápolna alatti alagsori helyiségekbe, de egyébként épen megmaradtak. A régi padlózat eltűnt. Azonban az altemplom pillérei, oszlopai és boltozatai mind a mai napig épen maradtak..." (i. m. 316. és kk. o.) „A hosszfalakon eredetileg négynégy ablak volt. Mikor a két keleti tornyot vagy a XII. század végén, vagy a XIII. század elején a templomhoz hozzáépítették, a hosszfalak keleti végein lévő két negyedik ablakot megszüntették, a falat, az altemplom és a tornyok között közvetítő ajtónyílással törővén át. A keleti tornyoknak a már részben a föld alá kerülő legalsó szintjét ugyanis bekapcsolták az altemplom istentiszteleti helyiségei közé..." (i. m. 321. o.) Szőnyi végül Koller déli homlokzati rajza alapján igyekszik összeegyeztetni a déli ablaknyílások rendszerét és megállapítja, hogy „...ezen még a metszeten feltüntetett lépték alapján sem lehet eligazodni és a Henszlmann-féle rajz és a mai állapot között harmóniát teremteni..." (i. m. 322.)

Gerevich Tibor „Magyarország románkori emlékei“ c. munkájában az altemplomról a feldebrői altemplommal kapcsolatosan ezt mondja: „...Az építészeti formák kezdetlegesebbek, az alaprajz zavarosabb, a térhatás csekélyebb, mint a XI. századból származó pécsi és tihanyi kriptáké..." (i. m. 11. o.) Majd később megállapítja, hogy: „...A pécsi kriptá mellékapcsizai, fordítottan az esztergomi bazilikával, kívül félkörívűek s belül zárulnak derékszögben..." (i. m. 29. o.) Végül: „...A boltozás a pécsi, pécsváradi és tihanyi altemplomok tanúsága szerint nem volt ismeretlen már a XI. században..." (i. m. 34. o.)

Koller déli homlokzati rajzán az altemplom déli falsíkján keletről nyugat felé sorrendben két félköríves, ki-befelé rézsűs ablakot, egy keletes ajtónyílást és az altemplomi lejárát helyén egy, az előbbiekhöz hasonló félköríves ablaknyílást jelez. Buck 1805-ből származó rajza, amely a szentély alatt vonalkázva az altemplomot is feltünteti, a torny ny mellett csúcsíves ablak alatt, annak tengelyére szimmetrikusan két ablaknyílást ábrázol, a Koller-féle ajtó helyén pedig kijáratí ajtót tüntet fel, amelyhez az altemplom délnyugati sarkában elhelyezkedő félköríves lépcsősoron át lehet feljutni. Az északi oldalon Buck csak két ablaknyílást jelez. Ezek közül a keleti rézsűs, a nyugati párhuzamos oldalfalakkal bir. Buck jelzi végül a két altemplomi lejárát kezdetét is. A délihez ezt a magyarázatot adja: „Ist das sogenannte Petri-Grab“, az északihoz: „Ein anderes Kruften-Loch“. Az altemplom középpontján pedig boltozati nyílást ábrázol („Das Luftloch von Kattakomba.“)

Schmidt több felvételi rajzot készített az altemplomról. A szak-

tervez. Gerevich
ill. m. 11. o.
alt. m. 11. o.

munkákban megjelent alaprajz az eddigiekhez képest lényeges változást nem tartalmaz, csupán a déli kijárat lépcsőzete nem köríves, hanem a déli fallal párhuzamos szárnyfallal elhatárolt szűk lépcsőt mutat. A két hosszfalon csak három-három falnyílás jelentkezik. Az egész templom hosszmetsetét ábrázoló 1 : 50 léptékű rajz az altemplom hosszmetsetét is tartalmazza. Ez a restaurálás előtti állapotot tünteti fel és különös, hogy Henszlmann rajzától és szövegétől eltérőleg a pillérek egyszerű lábazatot is jelez. Itt tehát Henszlmann tévedett, mert nem valószínű, hogy a restaurálás előtt még lábazatot készítettek volna. Az is ki van zárva, hogy a padló süllyesztése kapcsán került volna elő ez a lábazat, mert Henszlmann rajza az oszlopok lábazatát ugyanazokkal a tagozatokkal jelzi, mint Schmidt. A metszetrajz az altemplom északi falsíkját tünteti fel. A három ablak közül a középső talpa vízszintes, a többi rézsűs. A toronytest területén csak félköríves ajtónyílás látszik. A templom dél felé nézett hosszszelvényét feltüntető 1 : 100 léptű másik felvételi rajz viszont lényegesen eltérő adatokat tartalmaz. A torony testének érintkező felületén a többihez hasonló ki-befelé rézsűs ablak jelentkezik, így tehát a három oszlopállásnak megfelelően egy-egy ablak foglal helyet, azonban az ablaksor nyugati végén álló ajtó helyén bejelölés egyáltalában nincsen. A feltüntetett három ablak sem a főhajó, sem a mellékhajó déli ablaksorával nem hozható összefüggésbe. Tengelytávolságuk keletről nyugat felé 4.25 és 4.17 m, némi összefüggés csupán a torony melletti csúcsíves ablak viszonylatában állapítható meg, amelynek tengelye körül a két nyugati ablak szimmetrikusan helyezkedik el.

Az altemplom pillér, oszlop és falrendszerének összehasonlítása a szentély rendszerével meglepő eredményre vezet. Hangsúlyoznom kell, hogy nem a mai méreteket, hanem a Schmidt-féle felvételi rajzok adatait vettem figyelembe, tehát nem voltam tekintettel az átépítés következtében beállott esetleges változtatásokra.

A templom keresztszelvényét vizsgálva megállapíthatjuk a következőket:

A szentélypillérek alapterülete nem fekszik fel teljes területében az altemplomi pillérekre, hanem északi, illetve déli irányban 4.5–4.5 cm-rel eltolódik, azaz a boltozatokra fekszik fel. Ez még lehet falazási hiba és jelentéktelennek minősíthető. A szélső főfalaknál azonban, különösen a tornyok metszetében már sokkal jelentősebb méretben jelentkezik. Itt az eltérés az északi oldalon 18.5 cm, a déli oldalon pedig 14.5 cm. Ez az eltérés, tekintettel arra, hogy a szélső főfalakat a restaurálásnál nem változtatták meg, ma is jelentkezik, azonban a vakolat vastagságával, azaz 2–3 cm-rel lecsökkent méretben. A kápolnasor metszetében az eltérés az északi oldalon kerekén 5 cm., itt azonban a fűtőfolyosók létesítésével esetleg falvésés is történhetett, bár jelentkező lábazati kiugrás miatt ez nem valószínű. A déli oldalon a fűtőkamra és kőműzeum létesítésével kapcsolatosan nagyobb változtatások történtek.

Hosszirányban a szentélypillérek teljes területükben felfeküsznek az altemplomi pillérekre, azonban helyzetük nem centrikus, a nyugati pillér kelet felé eltolódott.

A szentélyapsisok közül csupán a középső, főapsis fekszik fel tel-

jes területével az altemplomi apsisra, az oldalapsisok félkörre részben az altemplomi négyszögű apsiszáródás boltozatán helyezkedik el.

Redkívül érdekes Szőnyi közlése az apsisok alapfalairól az „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben” c. tanulmányában. Itt ugyanis a tornyok alapfalainak vizsgálata kapcsán a következőket írja: „... *A székesegyház apsisainak alapfalazata a falsíkokhoz képest előreszőkik ugyan, de nem mindenütt és így egészen más irányú félkört ír le, mint a főfalak. Nyilvánvalóan azért, mert a három szentélyfülkét eredetileg egy kissé odébb akarták megépíteni, de a munka közben eltértek ettől. Vagy talán a mai apsisfalak nem az eredetiek? Annyit tudunk ezekről az apsisfalakról, hogy ablaknyílásaikat már a román stílus korában módosították, az eredetileg lőrésszerű keskeny ablakokat kitágították...*” Sajnálatos, hogy e megállapítás rajzi, vagy legalább is fotografikus lerögzítése nem történt meg, mert a tényleges helyzet csak egy újabb ásatás esetén állapítható meg. Az apsisok alapfalazatának anyagáról és szerkezetéről Szőnyi ezt mondja a tornyok alapozása kapcsán: „... *E nézetünkben nem ingathat meg a székesegyház három keleti apsisának kiásott alapfalazatán megfigyelt, az északnyugati torony alapzatához hasonló falazási mód: a szabálytalan darabkövekkel kevert mészbetontömb, mely ha nem is mondható öntött falnak, de kváderes falazásnak sem — mert erre a módra egy későbbi korban is visszatérhettek...*” (i. m. 188. o.)

Itt ismételten rá kell mutatnom arra, hogy az altemplom északi falsíkja mentén végigvonuló és állítólag az északi fal felhasználásával épített vízlevezető csatorna, amely kétharmad magasságával az altemplom padlója alatt fekszik, egyharmad magasságával pedig felette, déli falának teljes magasságában szabályosabb, faragott kőszerűen rakott falazatot mutat. Szőnyi közléséből nem világos, hogy az általa talált apsisfalak a szentély padlója alatt, vagy a külső terepszint alatt jelentkeztek, vagyis mint altemplomi falazatok is szerepeltek. Feltételezve, hogy szakszerűen a padló alatti falakat minősítette alapfalnak, megállapítható, hogy vagy a vízlevezető csatorna déli fala nem azonos az altemplom északi falával, mert ebben az esetben a padló alatti részen is az apsiséhoz hasonló öntött falazatnak kellene jelentkezni, vagy pedig az északi altemplomi fal alapja nem egyidejű az apsisfalak alapjával. Ha pedig Szőnyi az öntött falazatot már a terepszint alatt észlelte, ebben az esetben nyilvánvaló az, hogy vagy nem közös a csatorna fala, vagy az altemplom felmenő falazatai nem egyidejűek.

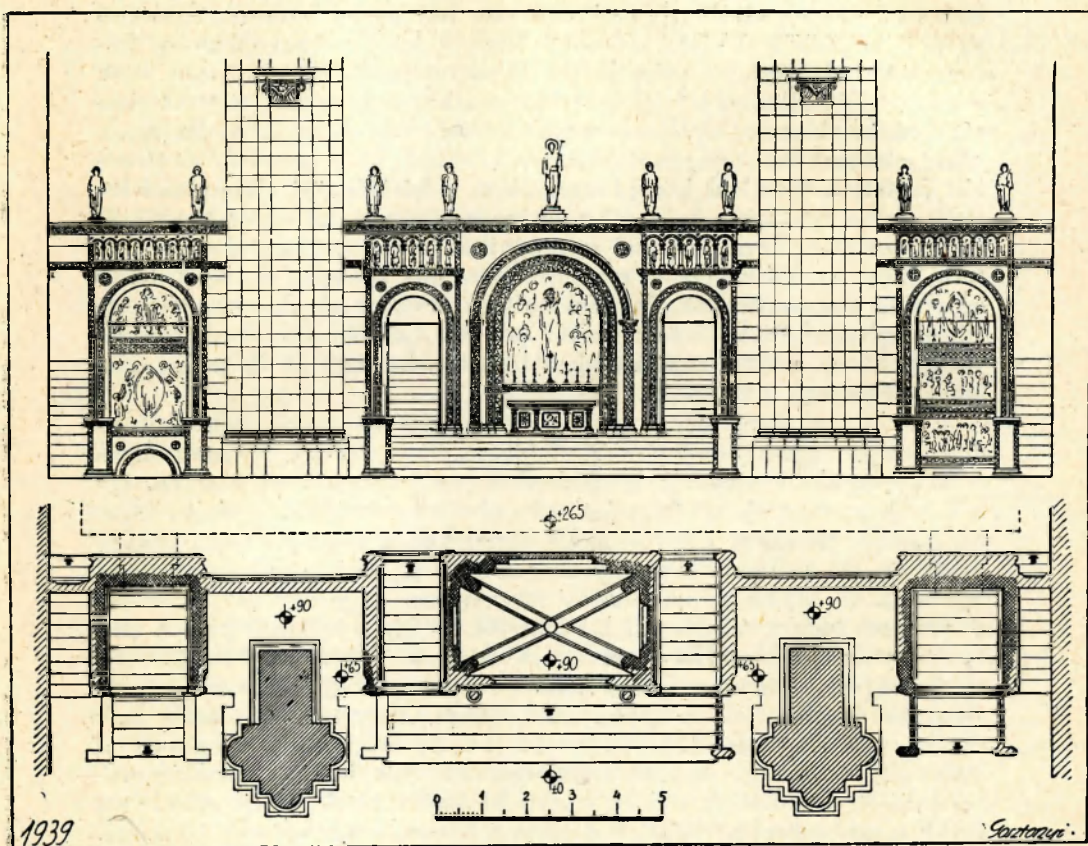
9. Altemplomi lejáratok, ú. n. népoltár, szentélykorlát.

21. sz. rajz. (249. old.)

A Székesegyházi Múzeum anyagának legjelentősebb részét azok a csodálatos faragványok alkotják, amelyek túlnyomó részben a székesegyház 1882—1891. évi átépítése alkalmával kerültek napvilágra és az altemplomi lejáratok, valamint a mai népoltár helyén és magasságában álló boltozott építmény, valamint az ezeket összekötő szentélykorlát disztésére szolgáltak.

A két altemplomi lejárát egyes dombormű részletei már előzőleg is ismeretesek voltak, a már korábban ismert déli lejárát mintájára a XIX. század második felében bontották ki újból az északi lejárát al-

21. sz. rajz.

1939

A XII. században készült szentélykorlát rekonstrukciós kísérlete, a Székes-
egyházi Múzeum kőtárának anyaga és Schmidt felvételi rajzai alapján. Az
alaprész hálósan vonalkázott részein Schmidt fal és faragványrészleteket
tárt fel.

templomhoz csatlakozó és a szentélylépcső építése után még megmaradt fülkéjét és így alkalmat adtak arra a feltevésre, hogy legalább is a déli lejáróban Péter király sírjáról van szó, bár egyes kutatók, Kollerrel az élükön már a XVIII. századtól kezdve kételkedtek ebben és felismerték a lejárát jellegét. Teljes bizonyosságról természetesen csak a restaurálás alkalmával lehetett szó, amikor a templom teljes széles-ségét elfoglaló szentélylépcső elbontásakor az altemplomi lejáratok eddig eltakart szakaszai is napvilágra kerültek. Még nagyobb meglepetést keltett a templom középtengelyében, a később tört altemplomi lejárát felett előkerült boltozatos építmény, amely Schmidt terveit is megváltoztatta. Arról liturgiai szempontból természetesen szó sem lehetett, hogy az építményt a rendelkezésre álló kőanyag alapján teljes egészében rekonstruálják, így Schmidt a tervezett szentélylépcső megváltoztatásával és a főoltár homlokfalához épített népoltár létesítésével igyekezett eleget tenni annak a feladatnak, hogy az építmény emlékét megőrizze.

Tekintettel arra, hogy úgy az altemplomi lejáratok, mint a népoltár helyén álló építmény részletképzése, illetve ennek rekonstruálása a székesegyház eredetének kérdésével szoros kapcsolatban nincsen, így a kérdés e részének vizsgálatára nem óhajtok bővebben kitérni. A faragványok, párkány, keret és szobortöredékek kombinatív összeállítás a lényeg szempontjából indifferens. Az a tény, hogy voltak altemplomi lejáratok és éppen az oldalhajók tengelyében helyezkedtek el, lényegében nem függ a szobrászati kiképzéstől, ép így a népoltár helyén álló építmények problémáját sem oldja meg a dekoratív részleteknek szinte légüres térben való kombinációja, mint ahogy Gerecze rekonstrukciós kísérletének is éppen az a hibája, hogy nem kapcsolta bele szervesen a templom alaprendszerébe, hanem csupán a főoltár helyeztetére volt tekintettel. A szobrászati díszítmények korát a modern műtörténet egyértelműleg a XII. század közepére teszi, ebben az időben pedig a székesegyház végleges alaprajzi formája már kialakult. A XII. századbéli szentélykorlát tehát a templomtér kialakulását már egyáltalában nem befolyásolta, sőt éppen ellenkezőleg, következménye volt a templomtér rendszerének.

Ez az oka annak, hogy a részletképezések irodalmát még egészen kivonatossan sem ismertetem és a nagy vonásaiban megokolt rekonstrukciós kísérleteken kívül csupán arra szorítkozom, hogy a szentélykorlát rendszerének a templom kialakulási folyamatába való beilleszkedésére mutassak rá. A rekonstrukciós kísérlet tehát csakis ilyen alapon bírálható el, részletképzése kizárólag tájékoztató jellegű és korrigálására feltétlenül sor kerül.

A déli altemplomi lejárát addig ismert szakaszát Koller ismertette első alkalommal és már ő rámutatott arra, hogy itt Péter király sírjáról szó sem lehet. Henszlmann Kollernek ad igazat és terjedelmes tanulmányban igyekszik megállapítani a faragványok korát. A restaurálás után Gerecze Péter, Szőnyi Ottó indították meg a kutatómunkát és különösen az altemplomi domborművek értékelése, összefüggése, kapcsolata voltak azok a szempontok, amelyek a tudományos vizsgálatok és megállapítások homlokterében állottak. A szentélykorlát és a

népoltár helyén álló építmény, valamint az altemplomi lejáratok egy-
séges kompozícióját azonban mindeddig csak futólag érintette a mű-
történeti kutatás. A korhatározást illetőleg Gerevich Tibor mondta ki
a döntő szót.

E tanulmány szempontjából elsősorban a leletkörülmények fontos-
sak, így tehát ezeket a lehetőség szerint részletesen óhajtom ismertetni.

Az 1882—1891. évi építési napló (Baujournal a Székesegyházi Mú-
zeumban) csak igen szűkszavúan ír a leletekről: „1883 Jänner 24.
Mittwoch. An dem nörd. Kryptaeingang kamen alte Treppenstufen an
der Wand nach dem Sanctuarium hinaufführend zum vorschein. Die
Steinmetze werden zum Putzen der alten mit Mörtel belegten Archi-
tekturstücke des Fundes verwendet... Montag 12. Aufnahme der Funde
... Dienstag. Drgl.... Februar 16. Freitag. Auffindung des Speise-
altares unter der früheren Treppe des Mittelschiffe... Sonntag 18.
Beendigung d. Aufnahme d. n. Kr. Eingangs. Montag 19. Aufnahme des
südlichen Kryptaeingangs... Dienstag 20. Beendigung der Aufnahmen
des südl. Kryptaeingangs. Aufnahme des Kapellenfundes...”

Czobor Béla, aki a restaurálás munkálatainál több alkalommal
jelen volt, sem az altemplomi lejáratok, sem a népoltár helyén álló
építmény leletkörülményeiről nem ír.

Gerecze Péter az Archeologiai Közlemények 1895—97. XIX—XX.
évf.-ban megjelent, „A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi
szobrászati maradványa” c. közleményében, valószínűleg mint szem-
tanu, az építményről a következőket írja: „... A hosszúkás négyszögű
terület belső falát a kiemelkedő felső fala alkotja, melyet díszes pár-
kánykő metsz át vízszintes irányban. A jobb és baloldali falnak csak
alsó felében állott a bontás idején még néhány kő a helyén, s így nem
tudni, hogy az egész sátrat jobb és balfelől (éjszak és délről) átölelő
hajdani lépcső, kívülről milyen magasságban földte el, és hogy vajjon
az el nem földött részen volt-e ablaknyílás, vagy csak előlről jutott
a sátorba világosság? A maradványokból inkább hiszem, hogy nem
volt. A keleti síma falat, melyen ama vízszintes párkány áll ki, jobb-
ról és balról egy-egy lapos pillér határolja, melynek a háttértől csak
csekély mértékben előtörő lapját egy-egy oroszlán vagy párducz és ezek
szájából felfutó, lapos, hármas indaszalag és pálmalevelek díszítik. E
két párduczos pillér mellett egy-egy pillér szőrik elő, melynek
lapja félig homorú, s egész magasságban palmettás, lapos medaillonok
fedik. A négyszögű tér négy szögletében az átlók irányában egy-egy
félhenger oszlopos pillér állott, de ezekből csak egy maradt a helyén
a basison 54 cm magasságban, egy másik pedig helyéből kimozdítva
a kövek közt. A sátor keskeny oldalait az előbb említett, félig homorú,
palmettás pillérek ismételése alkotta, s ebből is csak az éjszaki oldalon
maradt a helyén két darab egymás fölött és néhány töredék szét-
szórva. Ezeken kívül még csak a két nyugati fő pillér lábak maradtak
ránk, s ezek is töredékesen és helyökből kihányva, úgy hogy a sátor
mélységét pontosan nem lehet tudni, sőt azt sem, vajjon a két fő, fél-
henger oszlopos pilléren kívül állott-e még kisebb is, mint egy kaput
alkotó több tag is? A kiegészítés ez irányban tehát csak némely tö-
redék sugaraiból származó következtetés eredménye.... E díszes kő-

mennyezetnek több más, szintén igen töredékes maradványa, később a néphajóbeli rozzant pillérek alapfalaiból, mint fölhasznált építő kő került elő. Sőt a hajdani aranyozott kőszátor pikkelyes födelének egy kis része pótlékkő gyanánt az altemplom déli bejáratának Sámson fa kitépését ábrázoló domború kőképe mögé dugva rejtőzött... (i. m. 75. o.) ... a reliefek tehát a kőmennyezet pusztulása után készültek. A pikkelyek lenyomata az említett relief hátára ragadt habarcsban még ma is látható; így az egykori aranyozás maradványa is a pikkelyeken... a nagy lépcsőzet kibontásakor és a főhajó pilléreinek fundamentomaiban még több olyan töredék jött elő, a melyek disztiméneik és más okoknál fogva egykorúaknak tarthatók a kőmennyezettel és ahhoz, vagy valamely más, tulajdonképeni ciboriumhoz és annak környékéhez tartoztak... A keleti falon a vízszintes párkány fölött és alatt festés nyomai láthatók, s itt alighanem freskók disztítették a sima falat; reliefeket azonban itt nem találunk... mivel e falat sima négyszögű kövek alkották, s így az is ki van zárva, hogy innen valaha az alsó templomba ablaknyílás szolgált volna.... (i. m. 82. o.)

Szőnyi Ottó „A pécsi püspöki múzeum kőtára“ c. könyvében csupán arra szorítkozik, hogy a rendelkezésre álló fényképfelvétel alapján a kőmúzeum kőanyagát beazonosítsa, egyéb leletkörülményről nem tud.

A leletről csupán két fényképfelvétel ismeretes. Az egyik nyugati irányból, azaz a székesegyház főtengelyéből nézve, cca 5 m. távolságból mutatja be in situ a maradványokat. A kép megjelent Gerecze Péter f. i. tanulmányában (73. o.) és Szőnyi f. i. könyvében (66. o.), egy-egy másolata a Székesegyházi Múzeumban, a Városi Múzeumban és a Műemlékek Országos Bizottságának fényképgyűjteményében található. A másik délnyugatról nézve ábrázolja az építmény északi farsarkát, ezt Gerecze Péter „A pécsi székesegyház“ c. könyvében közölte (57. oldal.).

A Székesegyházi Múzeumban lévő Schmidt féle felvételi rajzok közül két rajz ábrázolja a leletkörülményeket. Az egyik magában foglalja az építmény, valamint a diadalív pillérek és a déli altemplomi lejárati felvételeit is, így e rajzból az összefüggések megállapíthatók, a másik csupán az építmény és az északi altemplomi lejárati alaprajzát tünteti fel összefüggés nélkül. Az első rajz alaprajzot, előlnézetet és metszetet ad és így további vizsgálatra alkalmas.

Az északi és déli altemplomi lejárati leletkörülményeiről Gerecze csak röviden ír az Archeologiai Értesítő 1895. XV. évf.-ban megjelent ismertetésében. (36. és kk. o., 129. és kk. o. 333. és kk. o.) Szőnyi Ottó f. i. könyvében ismerteti a lejárati történetét. Mindkét lejárati két-két fényképfelvétel készült, mindegyik gyakran szerepel a szakirodalomban.

A Schmidt féle felvételi rajzok közül csak az előbb említett második rajz tartalmazza az északi altemplomi lejárati alaprajzát, metszet és nézetek nélkül. A délről két rajz ismeretes, az egyik az előbb említett első rajz, amely a déli hajófalhoz, diadalív pillérhez és népolitári építményhez, valamint a szentélyhez és az altemplomhoz való viszo-

nyát is feltünteti. Egy másik felvételi rajz két különböző szintű alaprajzát és metszetét adja.

E ceruzarajzok részletes vizsgálata szerint a rajzon rajzeszközökkel rajzolt alapfelvételen kívül későbbi szabadkézi berajzolások is láthatók, így tehát ma már nem lehet megállapítani, vajjon e szabadkézi berajzolások egy része már rekonstrukciós kísérletet jelent-e, avagy egy alaposabb vizsgálat eredményeinek későbbi bejegyzését. Ismerve Schmidt műtörténeti képzettségét és részlettudását, feltételezhetjük, hogy ha a szabadkézzel berajzolt részletek egy része rekonstrukciós kísérlet is, ezt Schmidt a ténylegesen látott és érzékelt helyzet alapos mérlegelése után rajzolta bele az okmányként szereplő felvételi rajzba, így tehát, amennyiben így utólag e kézi bejegyzések valószínűnek látszanak, azokat a tényleges felvételekkel egyenértékűnek tarthatjuk. Schmidtet az eredeti helyzet rekonstruálásában csupán liturgiai követelmények akadályozták meg, azonban amennyire lehetett, az eredeti állapotot igyekezett rekonstruálni, így a mellékhajók fala mellett felvezetett lépcsőkről éppen az építési napló és a felvételi rajzok alapján lehet megállapítani azt, hogy történelmi alapjuk van, bár mai szemmel nézve erőszakoltnak látszanak.

Az attemplomi lejáratok rendeltetése vitán felül áll. A népoltár helyén álló építmény rendeltetését illetőleg már a feltárás idejében heves vita indult meg. Schmidt Frigyes 1883. évi február 21-én kelt jelentése szerint arra az álláspontra helyezkedett, hogy csakis népoltárról lehet szó, amely valószínűleg a cibóriumos főoltár alatt helyezkedett el, de mivel a rendelkezésre álló tér a mai követelményeknek megfelelő megoldásra nem felelt meg, nem tett javaslatot a teljes rekonstruálásra. Gerece mérlegelve a rekonstruálható méreteket, kizártnak tartotta, hogy a kápolna oltár céljaira alkalmas lett volna és ezért confessióra, vagy keresztelőkápolnára gondolt. Rekonstrukciós kísérletében még abból a feltevésből indult ki, hogy az építmény felett állott a főoltár, így magasságát ez a körülmény határozza meg. Szőnyi Ottó a század elején még ugyanilyen alapon vitázott Gereczével. Az 1922. évi ásatások után azonban, amikor nyilvánvaló lett, hogy a főoltár eredetileg a szentély főapsisában helyezkedett el, így az alapépítmények főoltár-tartó szerepéről szó sem lehet, rájött arra, hogy itt a két atemplomi lejárattal együtt olyan egységes kompozícióról van szó, amely az akkori idők szellemének megfelelően a szentély és hajó energikus szétválasztására szolgált. A szentélykorlát gondolatát tehát ő pendítette meg, azonban rekonstruálására már nem volt ideje.

Schmidt felvételi rajzaiból a szentélykorlátra és építményeire vonatkozólag a következő tények olvashatók le:

1. A népoltár helyén álló építmény a néphajó egykori padlószintje felett 90 cm magasságban állott, azaz kereken 175 cm.-rel alacsonyabban a szentély padlójánál. Hátsó, belső falsíkja az attemplom belső falsíkjától cca 60 cm. távolságban feküdt, attól tehát éppen egy falvastagság választotta el, ugyancsak 60 cm. különbség volt a hátsó fal mellvédpárkánya és a szentély padlószintje között is. Így abban az esetben, ha a freskómaradványoktól eltekintve az építmény hátsó fala a szentély felé nyitott lett volna, ez a nyílás a mellvédpárkány

felett 60 cm. magasságra kezdődhetett és itt külön védőrácsra is szükség volt, hogy megakadályozza az esetleges balesetet. Ha pedig e két szintet lépcsőzet kötötte volna össze, erre az altemplom boltozata felett csak igen kis hely állott rendelkezésre. Szó lehet még rézsűrőről is, bár mindkét lehetőség architektonikus szempontból megokolatlan és értelmetlen és ellentétben áll a maradványokban is észlelhető nagyszerű építési kompozícióval.

2. Az építmény két oldalán lépcsőzetnek nyoma nem került napvilágra, csupán az északi oldalon egy félhengeres és ehhez kapcsolódó hornyos tagozat alapvonala a néphajó egykori padlószintje felett valószínűleg 65 cm. magasságban. Ugyanilyen tagozat jelentkezik a déli altemplomi lejárati északi szárnyfalának északnyugati sarkán. A félhenger lábazat ez utóbbi helyen a padlószint feletti 65 cm. magasságban álló padkán helyezkedik el.

3. A diadalív pilléreinek lábazata két különböző szinten helyezkedik el. A nyugati központos rész lábazata a néphajó padlóján áll és alapépítményének felső síkja a 65 cm. magasságban lévő padka szintjével egyezik. Az attikai lábazat, amelyről e rajzokon a saroklevél következetesen hiányzik, ebben a magasságban helyezkedik el. A keleti pillértoldalék alapépítménye már magasabb és a 65, ill. 90 cm. magasságban lévő padkákon áll, szintén attikai lábazata kereken 155 cm. magasságban kezdődik, de még mindig 110 cm.-rel alacsonyabban, mint a szentély padlószintje. A pillér keleti falsíkja és az altemplom nyugati belső falsíkja közti távolság kereken 260 cm. Itt tehát szó lehet kiegyenlítő lépcsőzetről, amely az altemplom boltozatának érintése nélkül köti össze a felső padkát a szentéllyel. Figyelembe veendő azonban az, hogy a déli pillér déli lábazati síkja és az altemplomi lejárati északi szárnyfalának külső síkja közt a maximális távolság kereken 80 cm., sőt nyugat felé, a pillér kiszélesedésével erősen lecsökken. Itt Schmidt felvételi rajzán kézzel berajzolt lépcsők vannak ábrázolva. Az északi altemplomi lejárati megfelelő helyén a helyzet teljesen hasonló.

4. Schmidt rajza és a naplóbejegyzés szerint az északi altemplomi lejárati északi szárnyfala és a mellékhajó falsíkja közti 82 cm. közben a maihoz hasonlóan lépcsőzet haladt fel a szentélybe. Valószínű, hogy a déli oldalon is megismétlődött, bár ezt Schmidt rajza nem ábrázolja.

Komplikálja a Schmidt féle felvételek leolvasását az, hogy alaprajzban jelölt falsíkokat a metszetben, vagy nézetben sokszor nem ábrázolja, így tehát a tényleges helyzet csak megközelítéssel rekonstruálható. Mindezek ellenére Schmidt felvételi rajzai már kijelölik azt az utat, amelyen a szentélykorlát felépítési váza rekonstruálható. Összekötő lépcsőzet a szentély és néphajó közt az alárendelt jelentőségű oldalhajóbeli szűk lépcsőkön kívül csakis a középépítmény két oldalán képzelhető el. Lehetséges, hogy ez kiterjedt az altemplomi lejáratok és a középépítmény közti teljes szélességre, azaz a pillérek mögött is átvonult, ekkor azonban a pillérek körüli és mögötti lépcsőzet, különösen az altemplomi lejáratok mellett alig volt használható. Főként azonban érthetetlen volna a Schmidt rajza szerint az északi pillér és középépítmény közt jelzett félhengeres dekoratív részlet, amely a

lépcsőzetet éppen a használható résznél tagolná el. Kézenfekvő tehát, hogy e dekoratív részlet a szentély lépcsők elhatárolását jelenti és formai kiképzése arra mutat, hogy az altemplomi lejáratokhoz hasonló felépítményről van itt szó, amely a szentélykorlát egyéb részeivel összhangban a középipítmény két oldalán jelöli ki a zárt és valószínűleg szintén fedett lépcsőfeljárók helyét.

Itt ismételtén rá kell mutatnom arra, hogy Koller déli homlokzati rajza az altemplomi ablakok ábrázolásánál a keletről nyugat felé haladó két ablak és az 1804-ben még alaprajzilag is ábrázolt ajtó után még egy ablaknyílást jelöl, amely éppen a déli altemplomi lejárát terébe nyílik. Tekintettel arra, hogy Koller rajzainak pontossága eddig is beigazolódtott, kérdéses, hogy éppen itt tévedett volna-e. Mert ha nem tévedett, akkor ez annyit jelent, hogy volt a templom e részének egy olyan állapota, amikor az altemplom részére itt még ablaknyílásra volt szükség. Ez pedig annyit jelent, hogy az altemplomi lejárátok dekoratív diszítése előtt vagy ebbe a lejárátba, vagy az ennek helyén lévő térbe ablak nyílt. Sem az építési napló, sem a felvételi rajzok, sem a szemtanúk nem utalnak arra, hogy a domborművek kicserélése alkalmával itt ablak nyomaira akadtak volna. Így tehát felmerül az a kérdés, vajon az altemplomi lejárátok nem egy átalakítás eredményei-e. Ebben az esetben az eredeti altemplomi lejárátokat másutt kell keresnünk.

A szentélykorláttal kapcsolatos eredményeket a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A szentély és hajó közt a középtengelyben a néphajó egykori padlója felett 90 cm magasságban boltozott építmény állott, amelynek hátsó fala tömör volt és nem kommunikált a szentély terével.

2. Ennek két oldalán lépcsőzetek vezettek fel a szentélybe.

3. Az altemplomi lejárátoknak a hajófalak felé eső oldalán ugyan csak lépcsők vezettek fel a szentélybe.

4. A diadalív pillérek két oldalán, az altemplomi lejárátok és a valószínű középszentélylépcsők közti területen a padlószint két padkát alkotott, a pillérek keleti toldalékának lábazata már ezekre a padkákra feküdt fel.

5. Az északi altemplomi lejárát északi szárnyfalának vastagságát az ott talált lépcsőzet határozza meg, ugyanez jelentkezik a déli lejárát északi szárnyfalánál, tehát ilyen falvastagság a középszentélylépcsők-nél is elképzelhető és valószínű.

6. A pillérek mögötti területnek a szentéllyel való kommunikálása valószínűtlen, mert a pillérek két oldalán 60—60 cm-re leszűkülő lépcsőzet itt teljesen használhatatlan lett volna.

7. Ha a népoltár helyén álló fedett, boltozott építmény homlokzatát ívezet zárta le, ugyanilyen megoldású lehetett az altemplomi lejárátok és szentélylépcsők homlokoldala is, ezek tetőzetét azonban csak fafödém alkothatta, mert a vékony falak boltozatnyomást nem hordhattak. Viszont architektónikus szempontból elképzelhetetlen, hogy a szentélylépcsők és altemplomi lejárátok folyosójának szárnyfalai befejezés, átívelés nélkül állottak volna. Az altemplomi lejárátok mai, befejezetlen formája kellő bizonyíték erre.

8. A Sámson kép mögött talált pikkelyes tetődarab nem lehetett

a közel egyidőben készült szentélykorlát alkatrésze, hacsak már az elrombolás után nem került oda, amikor a vakolatnyom a Sámsonkép visszaragasztása alkalmával került annak vakolatára. Ez azonban nem valószínű. A barbár elrombolás ilyen kegyeletes visszahelyezést nem igazol.

9. Az attemplom Koller által jelölt keleti ablaka éppen a déli attemplomi lejárathoz nyílik. A XII. század közepén készült korlátfal építését megelőzőleg az attemplomi lejáratok nem a mai helyen állottak.

10. A diadalív pilléreken a saroklevél hiányzik. A szentélykorlát lábazatain mindenütt geometrikus saroklevél van.

Irodalom: Attemplomi lejáratok: Koller Prolegomena Tab. III. Fig. 2. és Elenchus. — Koller: Historia Episcopatus Qu. E. Tom. I. p. 127—128. o. — Henszlmann: Pécsnek középkori régiségei II. k. — Ipolyi Arnold: Magyar műtörténeti tanulmányai 82. és kk. o. U. i. Eitelberger nyilatkozata 88. o. — Czobor Béla: Akadémiai székfoglaló. — Gerecze: Pécsi székesegyház 67. és kk. o. — Gerecze: Arch. ért. 1895. XV. k. 36. és kk. o., 129. és kk. o., 333. és kk. o. — Szőnyi: A pécsi püspöki múzeum kőtára 96. és kk. o. — Szőnyi: Magyar Művészet 1928. 8. sz. 508. és kk. o. U. i. 459. o. — Karácsonyi János: Szent István 66. és kk. o. — Péter András: A magyar művészet története 18. és kk. o. — Hekler Antal: A magyar művészet története 18. és kk. o. — Szőnyi Ottó: Régi magyar templomok tárgymutató szerint. — Gerevich Tibor: Magyarország román kori emlékei tárgymutató szerint.

Néptár helyén álló építmény: Schmidt jelentése 1883. máj. 25. püspöki levéltárban. — Gerecze: Pécsi székesegyház 56. o. — Gerecze: Arch. közlemények 1895—97. XX. k. 72. és kk. o. — Szőnyi: A pécsi püspöki kőmúzeum 66. és kk. o. — Szőnyi: Magyar Művészet 1928. 8. sz. 535. és kk. o. U. i. 459. o. — Szőnyi: Régi magyar templomok tárgymutató szerint. — Gerevich Tibor: Magyarország román kori emlékei. 160. és kk. o.

10. Déli és északi kápolnasor, Szathmáry-féle palota, egyéb toldaléképületek.

12. sz. rajz. (193. old.)

A Székesegyházi Múzeumban lévő Buck József-féle és 1805-ből származó alaprajz, amely a Pollák-féle átalakítást megelőző állapotot tünteti fel és Koller homlokzatai rajzainak mindenben megfelel, így azokkal együtt a székesegyház akkori elrendezése a Schmidt-féle felvételi tervek méretdatáival egybevetve, pontosan rekonstruálható, a székesegyház mellékhajóival kapcsolatosan az alábbi kápolnarendszert tünteti fel:

A déli oldalon a délnyugati toronytól keletre a déli bejáratig a Corpus Christi kápolna helyezkedett el, amelynek beosztása nagyjából megfelelt a mai állapotnak. Négy ablakon át nyerte világosságát, nyugati felében orgonakarzat volt és erre, valamint a toronyba gótikus csigalépcső vezetett fel az északnyugati sarokban. Keleti végén, egy lépcsőfokkal magasabb szinten állott az oltár, ettől jobbra Klimó püspök síremléke helyezkedett el, a hosszfalak középrészén pedig egy egy korábbi időkből származó síremlék foglal helyet (*Grabsteine des christlichen Alterthums...*). Szőnyi szerint a kápolna padlószintje két lépcsővel volt alacsonyabb a néphajó szintjénél. E kápolna volt a dél-

nyugati torony alsó szintjét alkotó sekrestyével együtt a plébániai kápolna. Főoltárának középrészét a Szathmáry-féle vörösmárvány pastoforium alkotta. A kápolnát boltívek közé feszített csehsüvegboltozatok sora fedte. A kápolna helyén eredetileg még a gót időkben épült csúcsíves stílusú kápolna állott. Koller déli homlokzatot ábrázoló rajzán az épület lábazatán még látszanak a homlokzati pillérek töredékei. A kápolna eredeti állapota nem rekonstruálható, valószínű azonban, hogy szélességi és hosszmérete közel megegyezett a maiával. A kápolna délnyugati részéhez kis épület csatlakozott, ezt Koller és Hermannng rajza még feltünteti, Buck rajzán azonban már nincs nyoma.

A mai Szent Mór kápolna helyén 1805-ben még nem volt beépítés. A kápolna a Pollák-féle átépítés alkalmával épült. Pontos építési ideje ismeretlen. Gerecze Péter „A pécsi székesegyház” c. tanulmányában ugyan azt írja, hogy: „... a délkeleti torony tövében is volt egy csúcsíves kis kápolna, melynek erős alapfalai a mostani Mór-kápolna alá helyezett új fűtőkészülék építésénél rendkívül sok és nehéz munkát adtak. E helyiség padlója alatt tele volt a földréteg falmaradványokkal és embercsontokkal, sőt egész csontváz is több jött elő, a mi mutatja, hogy a hajdani kápolna alá temetkeztek...” (i. m. 28. o.), erre azonban minden egyéb adat hiányzik. Lehetséges, hogy itt az ókeresztény temetőterülettel kapcsolatos építmény falaira akadtak és a csontok a sírmezőhöz tartoztak, bár tekintettel az altemplom magasságában lévő földtömegre, valószínűbb, hogy középkori eredetű falmaradványokról és temetkezésekről van szó. A leletkörülmények teljesen ismeretlenek.

A déli bejárat előtt kis barokk előcsarnok állott.

Az északi oldalon az északnyugati toronytól keletre a Corpus Christi kápolna hosszának megfelelő méretben a Szent Imre kápolna helyezkedett el. Középen diadalív választotta két részre, négy ablaka felett és ennek megfelelően a déli oldalon is egy-egy fiók szakította meg dongaboltozatát. Négyyszögű ablakait a homlokzaton Koller rajza szerint egyszerű keret vette körül. Gótikus beépítésnek semmi nyoma sincs, hacsak az ablakok ki-befelé rézsűs megoldása nem enged erre következtetni, bár a rézsűk hajlásszöge kisebb, mint a mellette fekvő, gótikus kápolnáé. Ma a Mária kápolna foglalja el a helyét.

Az északi oldal középrészét a bejárat csarnoknak megfelelően a mai Jézus szent Szíve kápolna helyén kisebb kápolna foglalta el, hossza a mainál kisebb volt. A benne álló oltárról Fájdalmas Szűz kápolnájának nevezték. Dongaboltozatát két csúcsíves, mérműves ablaka felett és ennek megfelelően a déli oldalon is egy-egy fiók osztotta meg. Buck rajza szerint az északi falsarkokban még láthatók a bordás mennyezet bordaíndításai, így tehát boltozata a néphajó boltozatához hasonlított. Nyugati falán régi síremlékek voltak elhelyezve.

A kápolna és az északkeleti torony közét a sekrestye töltötte ki. Szintje megegyezett a szentély padlószintjével. Buck rajza szerint a mai két helyiséget akkor még boltív választotta el, és mennyezetét két csehsüveg alkotta.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a Corpus Christi és a Fájdalmas Szűz kápolnájának beépítése indította meg a toronyközők

beépítését. Mivel a gótikus formaképzés részletei teljesen ismeretlenek, így sorrendet megállapítani nem lehet. Mégis valószínű, hogy először a Fájdalmas Szűz kápolnája épült meg, tekintettel arra, hogy itt rendelkezésre állott az amúgy sem használható északi bejárat, amelynek román profilja még a Schmidt-féle felvételi rajzokon is felismerhető. Itt tehát faláttörés nélkül lehetséges volt a hozzáépítés. Viszont a Corpus Christi kápolna elsőbbsége mellett szól az, hogy közelebb volt a püspöki palotához, így házi kápolnaként jobban megfelelt. A Szent Imre kápolna és a sekrestyék építése következő, jóval későbbi periódust jelent, míg a Szent Mór kápolna és a bejárat csarnok egészen új keletű.

Koller rajza az északkeleti torony északi falfelületén tetőcsatlakozás vonalát tünteti fel, ennek formája arra enged következtetni, hogy az épület a torony keleti falsíkjánál körülbelül a torony fél vastagságával tovább terjedt kelet felé. Sem Haüy terve, sem Hermann rajza itt épületet, vagy épületromokat nem jelez, csupán Haüy rajzán érzékelhető egy észak felé vonuló falazat, de a torony keleti síkjában. Viszont Szőnyi 1922. évi ásatások eredményéről szóló közleményében közölt fényképfelvétele szerint, amely az északkeleti torony alapfalait tünteti fel, a keleti toronysaroktól az északi falsík vonalában alapfal vonul kelet felé. Ezt a falat az 1938. évi kábelfektetési munkák alkalmával 3.50 m távolságban már nem találtuk meg. A székesegyháztól északra cca 6.00 m távolságban tereplépcső következik, amelynek magassága meghaladja a szentély padlószintjét. Lehetséges tehát, hogy itt egy kápolnatoldalék helyezkedett el északi irányban úgy, hogy padlószintje megegyezett a torony első emeleti padlószintjével, vagy annál néhány lépcsőfokkal magasabb volt és ennek keleti apsisát jelzi Haüy említett falazatának kis félkörű kiépítése. A belső vár falrendszere Haüy rajza szerint épen azon a részen igen zavaros, az I. és II. erődív elválasztása itt megszűnik. Bizonyos tehát, hogy itt egy toldalékpépület jelentette az összeköttetést, amely már a török hódoltság végén megsemmisült és Haüy idejére már csak néhány falmaradványa maradt meg. Hermann térképezése idején pedig a kertrendezés ezt is megsemmisítette. A belső vár északkeleti sarkán valószínűleg szintén volt bejárat, így a váron kívül lakó kanonokok e toldalékpépületen át is megközelíthették a székesegyházat, de az is lehetséges, hogy itt volt az a könyvtár, amelyre Cselebi is hivatkozik: A kérdés még tisztázandó. Épület jelenlétét bizonyítja az a csúcsíves falnyílás is, amely a sekrestye ablakaihoz viszonyítva nagy méretű és a torony első emeletére vezet. Gótikus keretezése arra mutat, hogy már a gót időkben készült. Felette a torony nyugati falpillére mellett a padlástér magasságában jelentkező kisebb falnyílás és lépcsőszerű alsó keretezése szerint a torony második emeletéről lehetett az épület padlástérét megközelíteni. A toldalékpépület tehát feltétlenül már a gót időkben készült. Alatta valószínűleg átjáró volt, amelyen át a székesegyház mögötti keskeny udvar és a nyugati kapuépítményen át a nyugati tér, azaz a vár legbelső övezete is megközelíthető volt.

A székesegyház délkeleti tornya előtt Haüy és Hermann rajza, de az 1913. évi ásatások eredménye szerint is a renaissance időkben

épült ú. n. Szathmáry-palota állott. Koller rajza itt tetőcsatlakozást nem jelez, az összekötő falnyílások is kérdésesek. Az épület két ablakkerete a Székesegyházi Múzeum kőtárában van elhelyezve. Az épület méretét Haüy és Hermann rajza eltérően ábrázolja, beosztása, rendeltetése ismeretlen. Eddigi feltevések szerint földszintjén könyvtár, emeletén kápolna helyezkedett el, de az is lehetséges, hogy a teológiai főiskola helyiségeit foglalta magában. Evlia Cselebi közlései erre engednek következtetni. Sajnos, az 1913. évi feltárásról felvétel nem történt. Az 1938. év nyarán a keleti gázlámpaoszlop tövében talált vasos falmaradvány bizonyosan ehhez az épülethez tartozott. Az épület romjait 1780-ban bontották el és ekkor akadtak az első festett sírkamrára.

Szőnyi a Religio LXXII. 1913. 31. sz. „A pécsi őskeresztény temető” c. cikkében a Szathmáry-palota leleteiről ezt írja: „...*E nagyszerű renaissance faragoányokkal ékes házból most egy nagy faltömb a cubiculum előfülkéjének délkeleti sarka felett és egy két méter vastag hatalmas fala került elő, mely a folyosótól nyugatra úgy 30 m hosszú-ságban húzódik...*”

A székesegyház délnyugati tornyát Haüy és Hermann terve szerint kéttraktusos épület kötötte össze a püspöki palotával. A déli traktus, amely a torony egész déli homlokzatán végigvezetett, valószínűleg összekötő folyosó volt, a torony Koller által jelzett befalazott ajtónyílása tehát ide vezetett, a másik, szélesebb traktus rendeltetése ismeretlen.

Románkori beépítésnek a tornyok közében, illetve a templom testén kívül nincsen nyoma.

11. Templomfalak (?) a székesegyháztól délre.

22. sz. rajz. (261. old.)

Henszlmann Imre a székesegyház előtt talált templomfalakról „Pécsnek középkori régiségei” c. tanulmányában a következőket írja: „...*Vannak Pécselt szemtanúk, kik a székes-egyház előtti tér kiegyengetése alkalmával egy régibb templom alapzatát látták napfényre jönni. Ezen alapzat a püspöki laktól egész a mostani déli kapuzatig terjedne, s így félakkorá, mint a jelenlegi; ásatás közben oszlopok nyomaira is akadtak, mi a sz. István és Péter korában dívó ó-keresztény építészeti módnak szintén megfelelné, itt kellene tehát Péter sírját keresnünk, s ez volna azon régibb egyház, melyet az 1064-ki tűzvész elpusztított...*” (i. m. 3. o.). Henszlmann e közlését később többen átvesszik és használják fel felfogásuk alátámasztására.

Szőnyi és Möller 1922-ben, a székesegyház vízmentesítési munkálataival kapcsolatosan épen Henszlmann fenti közlése alapján a kutatásokat erre a területre is kiterjesztették és ennek eredményéről Szőnyi az „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben” c. tanulmányában így ír: „...*három, keletnyugati irányban, egy sorban álló, betonszerű. 1.70—1.80 m élhosszal bíró, kockatömb alakú oszlop-alapfalazatot találtunk. A középsőn még áll egy 1.10 m átmérőjű hengeroszloptörzsnek 30 cm magas töredéke. Az egyik tömb vakolása sárga homokos, amíg a másik kettőé fehér. E miatt nem mondhatjuk meg,*

hogy egykorú építkezés termékei-e. Valószínű, hogy itt valami átépítés történt az idők folyamán. Sajnos, a bazilika nyugat felé a püspöki palota alá nyúlik, tehát arra felé már nem kutathatunk. Ellenben kelet felé kerestük a szentély záródását, de árkunk nem jutott el odáig vagy talán már nincs is meg. A bazilika szélességét nem ismerjük, mert a másik, párhuzamos oszlopsort még nem kereshettük meg. Különbösen is kétes, hogy egyáltalán van-e még belőle valami. Az ásási árok keresztülvágta a bazilikát szélességében, de e kérdésben semmiféle tájékoztató adatot nem nyújtott. Az oszloptalapszatók körül és rajtuk, az említett oszloptörzset is körülölelve, négyzetes alakú, 21x21x4 cm méretű téglalapokból rakott padlózat terült el, melyet kezdetben a bazilika padlójának néztünk. Ez a véleményünk azonban megdőlt, mikor észregettük, hogy a padlózat egészen a püspöki palota faláig terjed és ott szépen hozzá van idomítva, illeszköve a falhoz. Miből következik, hogy a padlózat a térnek kikövezeése lehetett. Természetesen ez az észlelet azt a gondolatot is felvetette, hogy az oszlopsor sem volt egy bazilika hajóválasztó oszlopsora, hanem talán valami későbbi korbéli emlékmű vagy vallási jellegű szobormű tartozéka. Mindenesetre érdemes volna ezt a környéket teljesen felásni, már azért is, mert az árokban sok falvonalra akadunk, melyeknek sem rendeltetését, sem hovatartozását, sem összefüggését nem ismerjük..." (i. m. 182—183. o.).

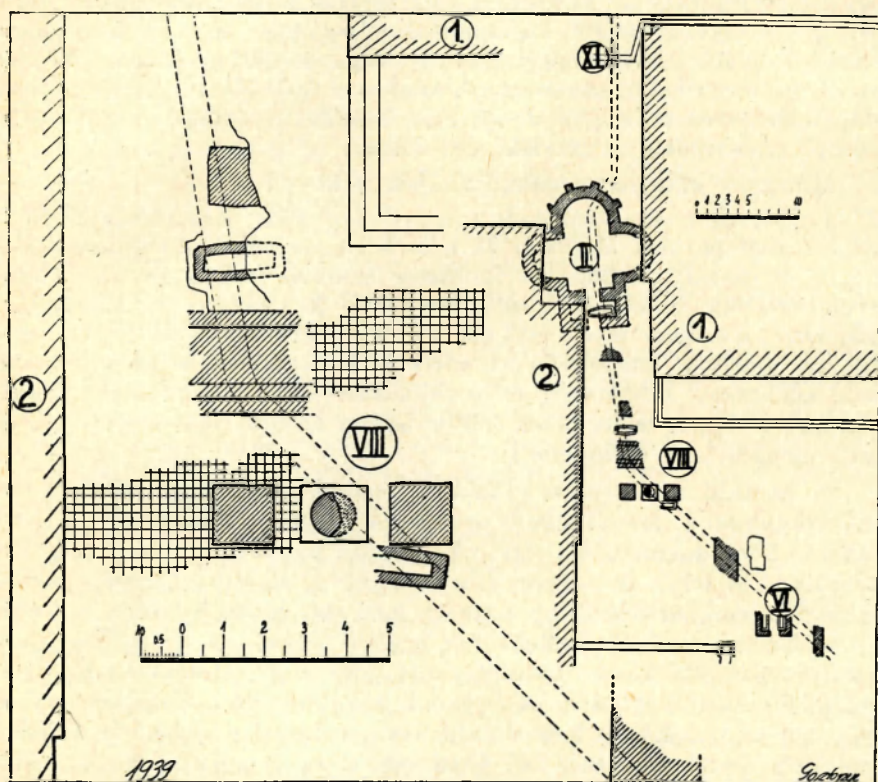
Haüy mérnöknek a XVII. század végéről származó felvételi terve a székesegyház délnyugati tornya és a püspöki palota közt kéttraktusos összeépítést jelez, és pedig egy szélesebb épületrészt, amely a toronytest szélességében tölti ki az épületközt egészen a püspöki palota udvari folyosójáig, továbbá ettől délre egy folyosószerű keskenyebb traktust, amely a torony déli homlokzatának teljes szélességében vonul végig és a palota keleti homlokzatáig tart. Ettől délre Haüy még egy kisebb toldaléképületet jelez, ennek pontos helye azonban alig állapítható meg. Hermannng pozsonyi káptalani mérnök a Székesegyházi Múzeumban őrzött rajzán a püspöki palota toldaléképületét már nem ábrázolja, az összekötő falrészeknek pedig romjait jelzi, valószínű tehát, hogy Haüy halványabb rajzmodora is már romállapotban lévő falakat jelez.

A püspöki palota keleti homlokzatának épen a vízmentesítési munkák alkalmával feltárt oszlopsor vonalába eső részén csupán a földszinti falazatra kiterjedő rizalit van, amely a palota homlokzatának többi részével kapcsolatba nem hozható, alapvonala eltér a falsík egyéb részeinek vonalától és a választópárkány felett már a tényleges falsíkban, törés nélkül vonuló emeleti falsíkhöz képest erőteljesen előáll. Olyan falrészről van tehát szó, amely a palota épülettömbjének egységes kompozíciójától eltér, nyilvánvaló tehát, hogy a palota e szárnyának építése alkalmával itt egy olyan falrészt, falcsontot találtak, amely méreténél, állapotánál fogva takarékosági okokból az építménybe beilleszthető volt. Haüy léptéke szerint e rizalit az általa jelölt két épülettoldalék közé esik, azokkal közvetlen kapcsolatba alig hozható. Ha még figyelembe vesszük azt, hogy a püspöki palota e szárnya eredeti állapotában, esetleg földszintes lehetett, az akkor is feltűnően jelentkező rizalitról alig hihető, hogy itt olyan eredeti kom-

pozicionális megoldásról lett volna szó, amely a palota keleti frontját a csekély mértékben elhajló templomhomlokzat síkjával óhajtotta volna e felső szakaszon összhangzásba hozni.

A Székesegyházi Múzeum Szőnyi hagyatékában fekvő Möller-féle felvételi rajz 1 : 50 léptékben szemlélteti az ásatások eredményét, azonban egyes részleteiben Szőnyi közléseitől eltér. Így, valószínűleg a szemléltetés kedvéért a burkolatot nem folytatja az oszlopcsomk köré,

22. sz. rajz.

A székesegyház délnyugati tornya előtt 1922-ben feltárt falmaradványok Möller felvételi rajza szerint. A rajz jobboldalán helyszínrajz, baloldali az állítólagos bazilika részletei. 1. székesegyház, 2. püspöki palota, II. cella trichora, VI. sírkamra, VIII. állítólagos bazilikamaradványok, XI. vízvezető csatorna.

hanem az alapzatnál abbahagyja, ugyancsak nem vezeti át a másik két alapon sem, (ezek mérete egyébként a középsőtől eltér), viszont az oszlopsortól északra jelzett faltömb és burkolat kapcsolatára semmi tájékoztatót nem nyújt. Nem ad felvilágosítást arra, vajjon a burkolat a falazaton rajta fekszik-e, vagy a fal hiányzik alatta, stb., bár ez a

faltömb korhatározása szempontjából feltétlenül szükséges volna. A frankkori sírtól északra a rajz a nyugati pillér vonalában egy közel négyyszögű falcsonkot jelez, amely méreteinél fogva az oszlopalaphoz hasonlít, bár Szőnyi említést egyáltalában nem tesz róla. Az alapzatok tengelytávolsága Möller terve szerint 2.25 m. Az utóbb említett falcsonkot szintén oszloptalapzatnak tekintve, az így kiadódó hajószélesség 8.25 m lenne. Az oszlopalapzatoknak a püspöki palota rizalitjának sarkától való távolsága cca 5.40 m. Az oszlopcsonk központjának a püspöki palota falsíkjától való távolsága 6.50 m. A faltömbök, oszlopcsonk és téglaburkolat mélységére sem Szőnyi leírása, sem Möller rajza nem nyújt felvilágosítást. Valószínű azonban, hogy ez a cella trichora padlószíntjével közel megegyezhetett, vagy annál legfeljebb 50–80 cm-el volt mélyebb, mert ellenkező esetben a mélyülő vízvezetőcsatorna alapödre révén az alapok fenékrésze is előkerült volna, erről pedig Szőnyi valószínűleg megemlékezett volna.

Mindezek alapján megállapíthatjuk a következőket:

1. Henszlmann alaposágát ismerve, kizártnak kell tartanunk azt, hogy a szemtanúkat alaposan ki nem kérdezte volna a tapasztaltakról és ha ennek eredményét feltételes módon írta is le, az oszlopnymokra való hivatkozása és hozzá fűzött következtetései azt mutatják, hogy a szóban lévő területen tényleg olyan falazatok jöttek napvilágra, amelyek templomra engedtek következtetni. De kétségtelenné teszi közlésének hitelességét az a körülmény, hogy az 1922. évi ásatás alkalmával éppen e területen került három alapfaltömb napvilágra és ezek egyikén egy oszlopcsonk.

2. Az 1922. évi ásatások alkalmával napvilágra került téglaburkolat az oszlopcsonkot körülfogja és a püspöki palota falsíkjában szabályszerűen hozzádolgozva ér véget. A püspöki palota e részének homlokzati rizalitja tehát egy olyan falazatot jelent, amely a burkolat révén az oszlopcsonkkal összefügg, azzal a burkolat révén legalább is közös használatú. Szőnyi azon vélekedése, hogy e burkolat a tér egykori burkolására szolgált volna, megdőlt azon, hogy régi falcsonkoknak ilyen műemlékjellegű megóvása, oszlopcsonk körül dolgozása térképész esetén még ma sem szokásos, még inkább elképzelhetetlen abban az időben, amikor a térnek e része a vár gazdasági udvarát alkotta, hisz malmok és egyéb gazdasági épületek állottak itt a tér terraszeit alkotó várfalrészek közt. Ép emiatt valószínűtlen az is, hogy itt valamilyen vallási jellegű szobormű tartozékairól lehetne szó. Szőnyi nem is céloz arra, hogy az 1922. évi ásatás alkalmával e területrészen korábbi ásatások nyomai kerültek volna elő, noha Henszlmann ilyen ásatásokról beszél. Henszlmann szemtanúi tehát a tér egyéb részén, de mindenesetre a székesegyház déli bejárata előtt és attól nyugatra a püspöki palotáig terjedő vonalon találtak oszlopokat, márpedig ilyen méretű vallásos emlékmű egy templom alárendelt oldalán, gazdasági épületek közt alig képzelhető el.

3. Az 1922. évben feltárt egyéb alapfalak egy része a Haüy által jelzett toldalék, illetve összekötő épülettel hozhatók kapcsolatba.

12. A székesegyház környékének talajviszonyai.

Szabó Pál Zoltán A Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítőjében (1930. XI. k. 67. és kk. o.) megjelent „Pécs talaja és kultúrája” c. tanulmányában Pécs területének geológiai viszonyairól azt írja, hogy a város altalaja szétomló, kötetlen szerkezetű pontusi pannoniai homok, de gyakoriak a talaj meszes vizei által összecementeződött homokkőlapok is. A homok tetején helyenkint lösztakaró van, másutt a hegyekről lemosott éles kavics és agyagréteg sokhelyt több méter vastagságban. Forrás nincsen, de kutak mélyíthetők. A város alatti síkság eredetileg mocsár volt, melyet a hegyi iszap egyengetett el. A várostól északnyugatra és nyugatra elterülő szőlőterület altalaját werfeni palás rétegek alkotják, ezek határa jelzi egyszersmind a szőlőkultúra határát is. A Misina gerince mészkő, a Jakabhegy zöme vörös homokkő.

Vadász Elemér „A Mecsekhegység” c. munkájában megjelent földtani térkép szerint a belváros északi peremén a pannoniai homok és a werfeni pala közt keskeny gránit és ezt követő fedőmarga (alsó liász tengeri összlet) helyezkedik el.

A székesegyházat körülövező terület összefüggő talajvizsgálatára az 1926—28. évek alkalmával végrehajtott csatornázás kitűnő alkalmat nyújtott. Ennek eredményei Gratzl Ferenc városi főmérnök szíves közlése alapján a következők.

A székesegyháztól északra cca 75 m távolságban haladó Petrezselyem-utca átlagosan 2.50—3.00 m mély csatornaárka a Klimó-utcától és Nyil-utcáig terjedő szakaszon kék palás anyagot, ettől keletre a Mecsek-utcáig vörös palás agyagot, majd innen a Kaposvári-utcáig vöröses hordalékot metszett át. A csatornaárok fenékszintjének átlagos tengerszint feletti magassága 174—182 m volt. A székesegyháztól nyugatra cca 190 m távolságban vezető Árpád-utca márgás, homokos agyagot, a Klimó-utca pedig hordalékot metszett át hasonló árokmélység mellett 158—163 m t. sz. f. fenékszinttel. A székesegyháztól délkeletre a várplébánia átjárójától kiinduló és kelet felé haladó Káptalan-utca kezdőszakaszában „szeméttöltést”, innen a Szepesy-utcáig homokot, az Incédy Dénes-utcáig hordalékot mutatott, az árok fenékszintje 160—166 m a tsz. felett. A székesegyház cca 100 m távolságban haladó Kardos Kálmán-utca árka teljes hosszában kavicsos hordalékon haladt át 152—154 m. tsz. f. fenékmélységgel. Ennek nyugati folytatását alkotó Radonay-utca árkában viszont sárga homokot észleltek 154—159 m tsz. f. fenékmélységgel. A Scitovszky-tér keleti oldalán 145—152 m tsz. f. fenékmélység mellett hordalékos föld, nyugati oldalán pedig pannoniai sárga homok jelentkezett. A Klimó-utca ezzel párhuzamos középső szakaszának árka ugyancsak sárga homokot metszett át.

E megfigyeléseket kiegészítik azok a tapasztalatok, amelyeket a székesegyház környékén végrehajtott egyéb földmunkák eredményeztek. A székesegyháztól nyugatra elterülő tér északi határán 1938-ban épített nyitott kőműzeum alapozásakor a tér északi peremén a pannoniai sárga homok már a terepszint alatt 1.00—1.50 m mélységben észlelhető volt, azaz a tsz. felett 165 m magasságban. A vízelvezetés céljából a tér középrészén is átvezetett, az észak-nyugati sarokból

kiinduló és az északkeleti sarokba érkező íves 1.50—1.80 m mély csatornaárok már az északi falsíktól 2.50 m távolságban elhagyta a homokot és kavicsos, agyagos hordalékban haladt tovább, a homokréteg tehát itt erősen lejtőssodik dél felé. A székesegyház mögött és keletre ugyancsak 1938-ban végrehajtott kábelárokásás, majd ennek meghosszabbítása a püspöki palota udvarában, azaz nyugat felé az árok csekély mélysége miatt (0.70—0.80 m) csak feltöltési rétegeket metszett át.

Az 1938. év tavaszán feltárt hétkaréjos ökeresztény épület földmunkálatai során a Káptalan-utca keleti végpontján a pannoniai sárga homok cca 160 m tsz. f. magasságban jelentkezett, ettől a ponttól délre, az építmény déli oldalán, tehát cca 17 m távolságban a homokréteg felső síkja már 158 m tsz. f. magasságra süllyedt, azonban valószínű, hogy itt későbbi földmunkák bolygatták meg. A várplébánia pincéjében az ott feltárt bejárati fal mentén a homok ugyanilyen magasságban volt észlelhető. A középkori várakor itt vonult végig, a homok feletti rétegek tehát többszörös feltöltés és feltöltődés rétegeit mutattak gazdag, vegyes középkori leletanyaggal.

A Klimó-utcai falbeomlás alkalmával a Klimó-utca és Scitovszky-tér közti dombhát belső szerkezete is láthatóvá lett, teljes keresztmetszetében pannoniai sárga homokot mutatott. A Scitovszky-tér nyugati házsorának mélypincéiben ugyanez tapasztalható.

Horváth Antal Szőnyi Ottó közlése szerint azt állította, hogy a pannoniai homok és pala érintkezése a székesegyház mögötti átjáróban észlelhető, ezért vált szükségessé az északi fal mentén vonuló csatorna építése, hogy az érintkezési vonalon jelentkező vizeket elfogja. Sajnos, az 1922. évi feltárásokkal kapcsolatos publikáció a talajrétegekről nem ad felvilágosítást, bár a leásások a terepszint alatti 3.50—4.00 m-t, azaz a 162 m tsz. f. magasságot is elérték.

Még itt kell megemlítenem, hogy Szőnyi Ottó 1914-ben a püspöki palota keleti kaputornya alapjainak feltárása alkalmával megállapította, hogy itt a talaj a terepszint alatt 7.00 m mélységig meg volt bolygatva és a toronyalapok alatt, 5.00 m-nél mélyebben a falaktól független falrendszer jelentkezett. Ez a mélység (155 m a tsz. felett) megfelel a második festett sírkamra mélységének.

Fentiek igazolják azt a feltevést, hogy a székesegyház környékén levezető csapadékvízirányok egyike a Klimó- és Tábor-utcák vonalán, a másik az Incédy Dénes-, Káptalan-utcák és a Scitovszky-tér átlós irányán vezetett át, ez utóbbiba kapcsolódott bele egy mellékág a Székesegyház középvezetékében, ez azonban a székesegyház és belső vár kialakulásával jelentőségét elveszítette. A hordalék alatt a pannoniai homok mindenütt előbukkan.

A székesegyház északi falsíkjától délre észlelt pannoniai homok felső szintje tehát a székesegyházról nyugatra eső tér északnyugati sarkától a Káptalan-utca nyugati végpontjáig, azaz kereken 150 m hosszan északnyugat-délkelet irányban 165 m tsz. f. magasságától 160 m tsz. f. magasságig süllyed, a különbség tehát kereken 5.00 m. Tekintettel arra, hogy a székesegyház altemplomának padlószintje a tsz. f. kereken 163.35 m magasságban, a cella trichoráé 164.06 m, az altemplomtól délre eső festett sírkamra rekonstruált földszinti padlószintje

pedig cca 163 m magasságban van, avval a feltételezéssel, hogy a panoniai homok felső szintje felett a római kori állapotban legalább 1,00 m magas humusz réteg volt, mint természetes feltöltődés, már a cella trichora és festett sírkamra jelenléte is azt mutatja, hogy ezek létesítésekor e területrészen jelentős földmunkát kellett létesíteni, hogy az építmények a földszinti padlóvonaluk által meghatározott talajszintre kerüljenek. A Petrezselyem- és Kardos Kálmán-utca szintje által meghatározott és annál eredetileg természetesen mélyebben fekvő dombhajlásba a székesegyház környékén tereplépcsőt kellett készíteni, hogy a cella trichora, a festett sírkamra ott elhelyezkedhessenek. A székesegyháztól délre kiásott bazilikanyomok és a székesegyház altemplom által meghatározott esetleges épület ugyancsak e felső tereplépcsőn helyezkedett el. Ezzel szemben a most feltárt festett sírkamra és a nyugati obeliszk mellett 1922-ben talált sírkamra aránylag nagy mélysége azt látszik bizonyítani, hogy ezt a tereplépcsőt dél felé egy újabb lépcső követte, amelyen aztán a hétkaréjos épület felépítménye is elhelyezkedett. Hangsúlyoznom kell, hogy mindkét tereplépcső jelenlétét már a cella trichora és festett sírkamra felépítménye, illetve az új festett sírkamra jelenléte is szükségessé teszi, az altemplom helyén, valamint a székesegyháztól délre észlelt nyomokból feltételezett bazilika, végül a hétkaréjos épület feltételezett földfeletti építménye viszont e tereplépcsők készítését megokolják, érthetővé teszik.

E következtetések természetesen egyelőre csupán a fent közölt csonka adatokon és megfigyeléseken alapulnak, teljes beigazolásukhoz tervszerű vizsgálat szükséges, annál is inkább, mert a belső vár területén és környékén a középkortól kezdve folyamatosan végrehajtott erődítési munkálatok a terepszint eredeti állapotát lényegesen megváltoztatták. Így a belső vár északi erődövért alkotó kettős várfalrendszer földtömege a Petrezselyem-utcát délről szegélyező várárok földanyagából került ki, ugyanez a helyzet a nyugati oldalon is. A keleti oldalon a csatlakozó kanonoki kertek mai állapotukban is többszörös tereplépcsőt mutatnak és feltételezhető, hogy a belső vár székesegyháztól délre eső része is ilyen felmagasított tereplépcsőket mutatott. Haüy terve ezt világosan mutatja. Ez utóbbi állapot azonban valószínűleg csak középkori földmozgósítások eredménye. A tér mai képzése a XVIII. sz. végéről, XIX. sz. elejéről származik. A római időkben tehát tulajdonképpen terepsüllyesztés, a középkorban pedig terepmagasítás történt. A római korban a lépcsők mélyítéséből kitermelt földanyagot a tereplépcsők szélesítésére, a középkorban a várárkok hatalmas földtömegét pedig részben ez erődív felmagasítására, részben a székesegyház előtti tér tereplépcsőinek képzésére használták fel. A középkori épületek alapozása azonban minduntalan római rétegeket bolygatott meg, ez az oka annak, hogy olyan helyekről is római kori festett vakolatmaradványok, lelettöredékek kerülnek elő, ahol római épületnyomok nincsenek. Viszont a mai tereprendezés a várárkok

visszatöltésekor használhatott fel ilyen másodlagos, vagy esetleg harmadlagos földanyagot, így tehát fokozott óvatosság kívánatos.

A római kori helyzet tisztázása tehát elsősorban a középkori állapot lehetőség szerinti megállapítását teszi szükségessé. A fix pontok úgy a római időket, mint a középkori állapotot illetőleg adottak, ezek kitöltése azonban további munka feladata.

VI.

A PÉCSI SZENT PÉTER SZÉKESEGYHÁZ EREDETÉRE VONATKOZÓ VELEMÉNYEK.

1. Káptalani folyamodvány. 1776.

Szentkirályi István szerint „a pécsi káptalan (*capitulum Quinque Ecclesiense*, Pécs 1776. szept. 4-iki kelettel) VI. Pius pápához a pécsi székesegyház aggregatiojára (a római szent Péter templom kiváltságai-ban való részesedésre...) vonatkozólag folyamodványt intézett. A pécsi székesegyház, melynek folyamodó kanonokok a szolgálai, írta a káptalan, a magyar egyházak közül tiszteletreméltó előjogokkal annyira kitűnik, hogy ezen előjogok gyarapítását vakmerőség nélkül vélik a Szentszéktől kérelmezhetni. Magának a főtemplomnak kora és régisége is tiszteletreméltó. Épületének első falazata a IX. század derekáról származtatható, mely időben a „*de conversione baioarium et carentanorum*” című munka egykori szervezője már említi; ezen korig Magyarországon egyetlen-egy székesegyház eredetét sem lehet felvinni. A IX. század végén, vagy a X.-nek elején az akkor még pogány magyarok ezen templomot pusztították, rongálták, de szent István király újra szervezte, tataroztatta és székesegyházzá jelölte, miről a király 1009. évben a pécsi egyházmegye határainak rendezésére adott oklevélben említést is tesz. Ez a másik kiválósága a pécsi székesegyháznak, hogy a szent és nagy alapító gondoskodásának köszöni a főtemplom a maga újjászületését...” (Pécs-Baranyavármegyei Múzeum Egyesület Értesítője. VII. 1914. A pécsi székesegyház aggregációjához. c. közlemény. 115. o.)

2. Szalágyi István. 1780.

Szalágyi István, mint azt már Sopianae lokalizálására vonatkozó véleményéből láttuk, a székesegyház falaiban római castrumot látott és ezzel a felfogásával jóformán egy évszázad képzeletvilágát látta el táplálékkal.

3. Szeder ? 1832.

A Guzmics Izidor által szerkesztett „Vallási és Egyházi Tár” c. folyóirat 1832. évf. II. füzetében Szőnyi szerint Farkas József adatai alapján egy Szeder nevű író a pécsi székesegyház kapcsán a következőket írja: „...A Pécsi Püspökségnek minden kétségen kívül sz. István királyunk volt alapítója: de nem egyszersmind, legalább

egészen, az odapaló Székes Templomé is...” Az alapító okmány értelmezése szerint már 1009-ben állott „...ez a sz. Péter tiszteletére szentelt Székes Templom: minthogy első Királyunk minden Püspökségnek a Templom nevét adá... Nem állhat tehát meg egészen ama Kéza Simon tanúsága után elterjedt véleménye több Történetírónak, hogy Péter magyar király építette a Pécsi Székes Templomot. Ki is teheti fel, hogy annyi viszontagságok közt s oly kevés idő alatt ő illy roppant alkotmányt felállíthatott volna. Inkább sz. Istvánnak tulajdoníthatnák tehát ezen dicsőséget, ha az épület hosszas négyszögű formája, és a négy torony arra nem mutatna, hogy mind ez már a rómaiak alatt védhely (castrum volt), mellyet első királyunk, hozzáadván azon kornak szelleme szerint a Catacumbát, templomra változtatott által, de amellyen utóbb építenie Péternek is alkalmá lehetett. És valóban a tornyoknak négyszögű, éppen nem csúcsra ügyeksző, sőt csonka voltak, felső szegélyeik, és ablakjaiknak ívhajlású boltjaik a XI-dik századnál sokkal előbbiek. Azonkívül az, hogy az említett tornyok az épület szegletein állanak, a mi azonban a templomépítés ideájával sohasem egyesült, valamint még az is, hogy a falak eleve mind egyenes menetelűk lévén, félkerekdedségűt kellett a Sanctuarium végett a templom keleti részéhez toldani, mindannyi meggyőző okok azon állításra: hogy Pécsét a sz. Péter temploma első királyunk előtt a római tábori épületekhez, a millyeneknek hason példáit a IV. és V. századból Perlinger tábláján láthatni, nem pedig szentes alkotmányához tartozott... (i. m. 180. és kk. o.) Szeder saját közlése szerint adataiban Koller munkáira és Bódai Ferenc 1820-ban a Tudományos Gyűjtemény XII. kötetében megjelent közleményére támaszkodik. (L. m. Szőnyi: „A Pécsi püspöki múzeum kőtára“ 11. és kk. o.) (i. m. 191. o.)

4. Aigl Pál. 1838.

Aigl mindenben Szalágyi adatain támaszkodik és újat nem mond.

5. Haas Mihály. 1845.

Haas Mihály „Baranya Emlékirat“-ában a székesegyház eredetéről a következőket írja: „...A székesegyház hazánk legjelesb templomainak egyike akár régiségét vagy nagyságát, akár művészeti alkotmányait tekintjük. Még legújabb történetírónk is azt állítja, Kéza Simon véleménye és nem bizonyítása után, hogy Péter király építette volna azt, jóllehet Koller már rég kétségen kívül helyezettte, miszerint Péter nem építhette rövid és zavarteljes kormánylata alatt. Az épület hosszas négyszögű alakja és a négy torony arra mutat, hogy templomunk már a rómaiak alatt erősítővény (castellum) volt, melly későbbben a catacombának hozzáadtával templommá változtatott át. És valóban a tornyoknak négyszögű, éppen nem csúcsra ügyeksző, sőt csonka voltak, felső szegélyeik és ablakjaiknak ívhajlású boltjaik a XI. századnál sokkal előbbiek. Azonkívül, hogy az említett tornyok az épület szegletin állanak, mire az egész keresztény világ templomai közt példa nincsen, valamint még az is, hogy a falak eleve mind egyenes menetelűek lévén, félkerekdedségűt kellett a sanc-

tuarium végett a templom keleti részéhez toldani, mindannyi meggyőző okok azon állítására: hogy templomunk már sz. István előtt a római tábori épületekhez, a millyeneknek hasonpéldáit a IV. V. századból Peutinger tábláján és Pancirolusnál láthatni, tartozott!... Hogy a sanctuarium későbbben építettett hozzá, arról minden építész meggyőződhetik, ha azt futólagosan hasonlítja össze a templom egyes részeivel. Alig lehet tehát állításunk kétséges, miszerint úgynevezett „arx quadriturrita, vagy Quadriburgum“ volt hajdan templomunk...” (i. m. 300—301. o.)

6. Henszlmann Imre. 1869.

Henszlmann Imre „Pécsnek középkori régiségei“ c. tanulmányában a következőket írja: „...Már Pécsnek legrégibb székesegyháza Péter apostolnak volt szentelve, mit Koller Sz. István oklevelének szavaiból következtet. Mindamellett nem hihetjük Kollerrel együtt, hogy a fennlévő templom csak valamely részlete is Sz. Istvánnak köszöni eredetét, vagy hogy az egyházat e király kezdte volna építeni, és utóda Péter végezte be légyen, mit Koller hisz, midőn Guercse János e szavában „absoluit“ a Péter alatti befejezésre akar ráismerni. Nem hihetjük pedig ezt azért, mert az első templom 1064-ben tűz által veszett el, mit maga Koller is megjegyez. Hogy pedig ezen enyészet tökéletes volt, arról mindenkinek meg kell lenni győződve, kinek van fogalma az akkor időben Magyarországon díó építészeti módról, mely egyedül muló, s kevésbé tartós anyagot alkalmazott, s csakis szükségleti vagyis enyészeti építészet, mellyel e korszakban más tartományokban is találkozunk. Ezekhez hozzájárul Hartvik püspök tanusága is, mely szerint Sz. István nem építette maga a székes-egyházakat, hanem azokat csak felszerelte bensőleg...” (i. m. 2. és kk. o.) Henszlmann ezután indokolásul felhossa a székesegyház előtt téregyengetés alkalmával talált bazilika alapfalakat, amelyet az 1064-ben elpusztult templom tartozékainak tekint. Egyetlen Szent István idejéből fennmaradt emléknek a tihanyi altemplomot hiszi, ez azonban szerinte a pécsi székesegyházzal semmi kapcsolatba nem hozható. Henszlmann a székesfehérvári ásatások eredményeként megállapítja, hogy „az emlékszerű építkezések a fehérvári nyomán nálunk csak III. Béla idejében indulnak meg...” „Ezek, valamint annak folytán is, hogy a fehérvári és pécsi templomok közt oly feltűnő hasonlatosság létezett, végre ama meggyőződés, miszerint a III. Béla fehérvári temploma által ott valódi emlékszerű építészeti lendület legközelebb a székesegyházak újra építésére hatott: legnagyobb valószínűséggel kimondhatjuk, miszerint a pécsi templomnak alapköve a XII. század legfeljebb utolsó előtti, vagy utolsó évtizedében tétezt le. A pécsi püspökök sorában, mint építkezőre, Calanusra gondolunk ráismerhetni...“, aki dalmát származása mellett sokat járt délen, főként Olaszországban és így tapasztalatait a templom építésénél érvényesítette. Henszlmann szerint utóda, Bertalan végezte a templom szobrászati díszítését. Henszlmann ezután Koller adataira támaszkodva ismerteti a templom további építéstörténetét, beoltozását, amelynek évszámát 1335-nek olvassa, valamint a renaissance és későbbi korok építkezéseit.

A székesegyház szobrászati díszítéseit, illetve az akkor ismert altemplomi lejárati részlet domborműveit művének II. részében tárgyalja részletesen és igyekszik kimutatni azoknak Bertalan püspök korával való összefüggését. Mivel megállapításai a művészettörténet mai álláspontja szerint már túlhaladottnak tekinthetők, részletes ismertetését mellőzhetjük. Henszlmann eredményeit tanulmánya első részében, a következőkben foglalja össze: „...Úgy hiszem felderítettem e pécsi székesegyháznak eddig egészen ismeretlen s a XII-ik század végére eső keletkezési korát, felismertem építtetőjét Calanusban, az egyetlen pécsi érsekben, s építőjét, hihetőleg egy, a dijoni sz. Benigne című kolostorból származó benczés barátban. Midőn a gyakorlati hagyomány folytonosságát, kivált a rokon arányozásában kerestem, s itt minden láncszemet vizsgálván haladtam, Mailandnak sz. Lőrincz templomától a dijoni sz. Benigne czimühöz innen a velencei sz. Márkféléhez továbbá a gurki székesegyházhoz: a gurkiban reá ismertem a pécsinek egyik fő előpéldányára, s itt kimutattam, hogy a díszítés tekintetben egészben oéve alacsonyabb fokon áll ugyan a pécsi székes-egyház felső része előpéldányánál, hanem azt még e részben is felülmulja altemplomával, s hogy szerkezeti és elrendezési tekintetben Pécssett mindenestre világos előhaladás mutatkozik...” (i. m. 97. o.)

7. Rupp Jakab. 1870.

Rupp Jakab „Magyarország helyrajzi története” c. művében a pécsi alapítólevéllel kapcsolatosan ezt írja: „...Ezen alapítóányi okmány nyomán bizvást Sz. István királynak tulajdonítható a Mecsek tövébeni párban létező, közönségesen Péter királynak tulajdoníttatni szokott Sz. Péter egyház építtetése és alapíttatása. Ezt azonban éppen nem lehet a most is létező székesegyházról érteni, és pedig nemcsak azon korának kezdetleges, szegényes, s kevésbbé tartós építési módja miatt; de azért sem, mivel a Sz. István építtette egyház, Salamon király ünnepeyes megkoronáztatása közben, 1064-ben Thuróczi krónikája és Bonfin tizedei szerint, valamennyi közelében volt épületekkel együtt hirtelen lángba borulván egészen leégett...” (i. m. 354—355. o.) Rupp ezután Henszlmann nyomán leírja a székesegyház előtt talált templom nyomokat és a székesegyház építését illetőleg mindenben Henszlmann álláspontjára helyezkedik.

8. Czobor Béla. 1882.

Czobor Béla az „Egyházművészeti Lap” 1882. III. évf.-ában megjelent „A pécsi székesegyház restaurációja” c. tanulmányában a székesegyház alapításáról a következőket mondja: „...Kétségtelen tény, hogy a pécsi püspökség első apostoli királyunknak, Szent Istvánnak köszöni létét, de nem úgy a székesegyház, melynek alapítását (fundatio) meg kell különböztetnünk annak építésétől (constructio). Szent István királyunk minden esetre kellő alapítóánnyal ellátta az általa felállított püspökségeket s köztük a pécsit is: de a székesegyház építésének megkezdése nem neki, de utódjának, Péter királyunknak (1038—1041) tulajdonítandó, ki a középkor szokása szerint, az általa épített templomot

választá nyughelyéül, sőt ez őt meg is illette. Így temették elődét, Szent Istvánt Székesfehérváron, utódait, I. Andrást Tihanyban, Szent Lászlót Nagypáradon, Bélát Dömösön stb., mint az illető székes és kolostori egyházak fundatorait. Ez a főok, melynél fogva kellőleg megbízható írott okmányok hiányában a pécsi székesegyház építőjeül Péter királyunkat gyanítjuk, s így a dómot a XI. század közepén tervezettnek véljük, illetőleg építése kezdetét az ő uralkodási éveire tenni valószínűnek tartjuk. Nem érthetünk tehát egyet azon nézettel, mely e székesegyház építőjeül Calanus pécsi püspököt (1187—1219) véli, még pedig azon egyszerű okból, mert hazai egyháztörténetünkben nincs arra példa, miszerint a középkorban királyaink másnak, volt bár az egyházmegyéjének főpapja, engedte volna a dicsőséget, székesegyházat építhetni...“ (I. m. 161—162. o.) Czobor ezután leírja az akkori állapotot, addig ismert történeti adatait, beboltozását, amelynek évszámát Kollerrel egyetértően 1303-nak olvassa, erre vonatkozó felfogását egyébként később részletebben is kifejti (i. m. 289—191. o. „Legújabb pécsi leletek“ c. cikkében.)

9. Kövér Béla. 1891.

Kövér Béla az „Archeologiai Értesítő“ 1891. XI. évf.-ban megjelent „Pécsi székesegyház“ c. cikkében a következőket mondja: „...Indokolt a feltevés, hogy a szt. Péter templomát a Mecsekhegyen, vagy annak töbében más két templom előzte meg. Majdnem legtöbben, kik a cubiculumról értekeztek, utaltak arra, hogy annak közelében római korbéli bolthajlása fölé nyúló falak felső építményt, kápolnát teteleznek föl, és hogy ez a kápolna őskeresztény bazilika kiegészítő részének képzelhető. Mennyiben helyes ez a feltevés, akkor fog eldőlni, mikor valamely áldozatkész egyházi főúr a cubiculum környékét le fogja hordatni, hogy kiderüljön, nem-e ott állott a sopianaei keresztény székesegyház? Mert az első templomnak a IV. és V. században léteznie kellett és csak a hely kérdéses. Biztosabb a második templom létezése. Föltevésünk szerint ez az avarfrank korban a Mecsek tetején föltételezhető római négytornyú erőd romjaira épült. Már Koller hitte és Aibl (Aigl?) is mondta újabban. Henszlmann mint eredeti föltevést állította, hogy néhány XI. századi magyar templom alaprajza az antik világ erődeinek mintájából származtatható. Több okunk van hinni, hogy e föltevés elfogadható, de azzal a lényeges módosítással, hogy a XI. századi építészek néhány századdal idősebb, romjaiban még fönnálló négytornyú bazilikát állítottak helyre, vagy idomítottak ki. Így Pécsen is a Péter-féle templomot megelőzte az avar-frank korban egy négytornyú templom, mely a belőle fönnmaradt részletek után ítélve, talán a VII—IX. századokban keletkezhetett. Tehát a középkori „Quinque Ecclesiae“, vagy „Pécs“ csakugyan ebből a korból származhatik. Az avar-frank kor Dalmáciától a Dunáig terjedő vidékén több helyütt hagyott építészeti maradványokat. Pécsre nézve, az építendő püspöki múzeumban fogjuk e maradványokat együtt birni. Mihelyt tehát ezt az „opera del demot“-t hozzáértő szakember rendezni fogja, meg lesz adva az alkalom arra, hogy a szerencsés véletlen által a II. pécsi templomból fönnmaradt díszítőmennyes részletek a mostani föltevést műtörténeti ténnyé változtassák. A harmadik templomot a Mecseken Péter király

építtette. Gondos építészeti vizsgálat a föld alatt és mindenütt a román templom falainak szoros összefüggését a négy toronnyal és az anyag egyformaságát itt és ott kimutatta, nincs tehát okunk abban kételkedni, hogy Péter temploma kezdettől fogva négytornyúnak volt tervezve. De nem bizonyos, hogy a templom e széles alapon már Péter alatt épült föl teljesen..." (i. m. 289. és kk. o.)

10. Gerecze Péter. 1893.

Gerecze Péter „A pécsi székesegyház“ c. művében a következőket írja a székesegyházról: „...Helyén igen régi időben, talán még a rómaiak korában egy vagy több templom állott s körülötte terült el a belső vár, melyet külön fal és árok erősített volt meg. Ezen kívül pedig a város és ennek erődje terültek el. Ebben az úgynevezhető fellegrárbán, tehát aránylag kis területen lehetett az az öt templom, melytől a hely kereszténykori nevét nyerte. A monumentális nagy egyházat hajdan több kisebb, néha szorosan egymás mellé épített templomocska pótolta, minőt ma is találhatunk Bolognában, ahol nem kevesebb, mint hét, rendetlenül egymás mellé épített, összefüggő keresztény imaház áll. Ilyen templom lehetett az az öt, vagy talán több egyház is, mely a pécsi várban állott s amelyek a földalatti sírkamra s valamely másikkal, talán kettő-háromnak helyére épített dóm kivételével, mind elpusztultak..." (i. m. 25. o.) Gerecze ezután részletesen ismerteti Henszlmann és Czobor eredményeit és ezek, valamint az ismeretes okiratok egybevetéséből megállapítja, hogy: „...Csak annyi bizonyos tehát, hogy sem Szt. István nem építtette, sem Péter be nem fejezte. István csak a püspökséget alapította s 1009-ben megerősítette annak határait. Az István által épített és alapított egyházak névsora ismeretes, de az utóbbiak közt egyetlenegy püspöki templom sincs. A veszprémit neje, Gizella építtette. Az okmányok és Gellért legendájából pedig világos, hogy István csak alapította az egyházakat, s azért látta el a püspököket nagy vagyonnal, hogy a székesegyházakat maguk építhessék fel; ezért rendeli törvényében, hogy tíz falu építsen egy templomot, melyet a király egyházi szerek-, a püspök pedig könyvekkel fog ellátni. A király csak ott épített templomokat, hol monastorokat alapít, de püspökséget nem. Így építtette a fejedelmi, óbudai praepostsági és káptalani, továbbá a pécsváradi, s zalavári, s bakonybéli apátsági templomokat..." (i. m. 27. o.) Gerecze szerint tehát „...a kérdés végleges és pontos eldöntése valamely felfedezendő okiratra vár..." (i. m. 26. o.) Hasonló értelemben ír Gerecze Péter az 1896-ban Várady szerkesztésében megjelent „Baranya multja és jelenje“ c. monografiában is. (I. k. 456. és kk. old.)

11. Ágh Timót. 1894.

Ágh Timót „Emléklapok“ c. tanulmányában így ír: „...A székesegyház eredete ma is vitás kérdés. A legújabb restaurációt megelőző bontás alkalmával annyi megbizonyosodott, hogy az épület már a XI. században, sőt az altemplom talán már Péter király idejében elkészült, aki a hagyomány szerint ide temetkezett. De viszont az is valószínűnek látszik, hogy e helyen kissé délre, s részben a püspöki palota

helyén álló ősi templom az 1064-ki nagy tűz által végkép megsemmisült, s a mai épület a XII. száz évben jött létre..." (I. m. 209. o.)

12. Karácsonyi János. 1904.

Karácsonyi János „Szent István király élete“ c. munkájában a pécsi székesegyházról így ír: „... Körülbelül ez időben — t. i. 1010 körül — készült a pécsi székesegyház és az 1009-iki pécsi alapítólevél oly szóval él (constructus est), amely állandó egyházat szokott jelenteni. Az, hogy a pécsi székesegyházat Péter király építette volna, mese. Ezt a későbbi krónikások csak abból következtették (elég hibásan), hogy a pécsi székesegyház Szent Péter tiszteletére épült. Most azonban tudjuk, hogy Péter király az óbudai Szent Péter egyházat kezdette építeni s így Péccsel való összeköttetése teljesen megszakad. A pécsi székesegyház építésében Szent Istvánnak nem volt olyan egyenes része, mint az esztergomiéban, vagy még inkább a székesfehérváriéban. Szent Gellért életirataiból tudjuk, hogy a csanádi székesegyházat tulajdonképen a püspök építette, de a király is hozzájárult. A pécsi székesegyház építője is elsősorban annak püspöke, Bonipert volt, Szent István csak segíté őt..." (i. m. 65—66. o.)

13. Foerk Ernő. 1926.

Foerk Ernő a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei 1926. III. évf. 9—12. számában megjelent „Árpádkori templomaink típusai“ c. tanulmányában az általa még Szent István előtti időkbe helyezett csanádi és gyulafehérvári ókeresztény baptisztériumok és a sziszeki ókeresztény püspöki templom kapcsán a következőket írja: „... Nehezebb a megállapítás a Szent István alatt alapított vagy épített püspöki székesegyházakra nézve. Bizonyos, hogy a székesfehérvári, az esztergomi, a kalocsai és a pécsi templomokat még Szent István életében fejezték be, előbbi háromról a Henszlmann végezte ásatások, utóbbiról pedig a Schmidt Frigyes építőművész végezte restauráció napfényre hozta az ókeresztény elrendezésű, sík mennyezetű bazilika alapsémáját, mind a három tehát az 1000-ik év körül dívó korai román-olasz művészet jellegzetes formáit mutatta és így egyidejű a külföldi építőművészet akkori átlagával... Püspöki templomaink közül legrégebb a pécsi székesegyház. Első alakjában valószínűleg már a vezérek korában létesült, de erről az első templomról nincs elfogadható képünk. A mostani templom valószínűleg az 1000. év körül épült, mégpedig föltehető, hogy mindjárt négytornyos formájában, mint azt az ugyanabban az időben (996—1042.) épült augsburgi, bambergi, regensburgi, eichstätti, tehát mind a bajor körzethez tartozó templom is mutatja. Ezek közül a pécsi típust legjobban megközelíti az augsburgi dóm, mely mai formájában is, bár megcsonkítva, őrzi az eredeti elrendezést — a bazilikális hármashoz csatlakozó négy saroktornyot — bár a nyugati két tornyot lebontották, a keleti, még álló toronypárhoz csatlakozó hármashoz pedig egy későbbi gót karzárásnak kellett helyet adni. Így a szent-istvánkori építészet ezen egyszerűségében olyannyira festői és monumentális templom típusának mai egyedüli képviselője a mi pécsi székesegyházunk. Henszlmann abbéli véleménye, hogy a gurki és sekkaui dóm

szolgált mintául a pécsi székesegyház építkezésénél, nem állhat meg, mivel a sekkaui dómot száz évvel később (1142), a gurkit pedig százötven évvel később (1194) fejezték be.“ (i. m. 114—115. o.) Foerk ezután arra hivatkozik, hogy egyrészt Pécs már három évszázaddal a salzburgi egyházközség alapítása előtt keresztény élet központja volt, másrészt Ausztriával és Németországgal egyetemben Magyarország is Felső-Olaszországból kapta építészeti formáit, valószínűnek tartja tehát, azt, hogy „... az ősrégi keresztény Pécs négytornyos székesegyházával nemcsak Ausztriát, hanem Németországot is megelőzte...” (i. m. 116. o.)

Foerk a szentistváncori magyar emlékek, és így a pécsi székesegyház külföldi kapcsolatait kutatva az adriamenti ókeresztény és korai román emlékek tanulmányozását tartja szükségesnek, „... mely emlékek — már Dalmácia földrajzi fekvése következtében is — elsősorban hivatvák világosságát vetni első emlékszerű építkezéseink eredetére és megmagyarázni sok olyan időbeli és formai analógiát, mely eddig a német omnipotencia hangoztatása mellett még Henszlmann is téves következtetésekre vezette...” (i. m. 114. o.) Ismerteti a magyarság szerepét Dalmácia történetében, (Kálmán 1102, III. Béla 1180) és a váltakozó velencei, magyar és bizánci birtoklást, majd megállapítja, hogy „... közel két századon át változóan olasz és bizánci befolyások működtek ezen a vidéken, ahonnt Magyarországot a honalapítás első századaiban kapta a szellemi táplálékát... Így a tipikus magyar karzárás, a három apsis egy homloksíkon való elrendezése Dalmácia közvetítésével került át hozzánk Olaszországból, ahol a IX. században S. Ambrogio Milánóban, S. Giovanne in Valle és S. Pietro in Grade Pisa mellett, a X. században Agliate és a modenai dóm, a XI-ben és XII-ben a már boltozott páviai S. Theodoro és Pietro in Ciel d'Oro, mint a cremonai katedrális mutatják ezt a jellegzetes típust. A dalmát bazilikák pedig nemcsak alaprajzban, hanem a részletképzésben is azonosak a szentistváncori első székesegyházainkkal (l. Ossero, Grado, Zara)...“ (i. m. 114. o.) Természetesen a tornyok nélkül. Foerk főleg e kölcsönhatás felismerése alapján tagadja Henszlmann által a szentistváncori első templomokra általában alkalmazott Mertens-féle szükségépítkezési tételt és megállapítja, hogy „... nincs tehát okunk feltenni azt, hogy Szent István első püspökségei hozzáértő kezek hiányában hosszú évtizedekig az ideiglenes faalkotmányokra utalva, szilárd templomokban szűkölködtek, ellenkezőleg, amint ezt a székesfehérvári példa mutatja, sokkal valószínűbb, hogy a király bőkezűsége mellett az egyes püspökök vetélkedtek szebbnél-szebb templomok emelésében...” (i. m. 113. o.) Foerk határozottan visszautasítja Henszlmann azon véleményét, hogy „... a korai és későbbi stílus kifejezett formáit válogatás nélkül egymás mellett és egyidőben használták...” és tiltakozik az ellen is, hogy „... a román építéset Magyarországon rövid egy félszadi fejlődésre tekinthet vissza, mert az összes formákat készen hozták be és válogatás nélkül egymás mellett használták...” (I. m. 113—114. o.).

14. Divald Kornél. 1927.

Divald Kornél „Magyarország Művészeti Emlékei“ c. munkájában a pécsi székesegyházról ezt mondja: „... A pécsi székesegyház pilléres bazilika s külsejének tagoltsága restaurálása előtt is a XI—XII. század-

beli lombardiai templomokra emlékeztetett. Pillérfejezetei s általában a szentől távolabb eső ékítményeinek formái nyersek. Annál finomabban s ... bizánci hatásra vallanak a templom belsejének díszítő részletei: a mélyített alapon egykor mozaikkal kitöltött kőablakra vésett s a lapos domborművű alakok, valamint az oltársátornak, vagy keresztelőkápolnának készült későbbi, de szintén még a XI. századbéli faragványokkal pazarul díszített kőmennyezet ... Bár nincs kizárva, hogy min-táik részben bizánci elefántcsont-domborművek voltak, mint például az Adám és Éva történetét ábrázoló képeké, de már az új művészet csírái jelentkeznek a kriptalejáratok híres domborművein a XII. század elejéről, amelyek, felfogásukat és előadásuk módját tekintve, Wiligel-mus mester modenai domborműveivel tartanak rokonságot ...” (I. m. 29—30. o.)

15. Péter András. 1930.

Péter Anrás „A magyar művészet története” c. tanulmányában a pécsi székesegyházról így ír: „... A pécsi dóm, amely a korai magyar építészetnek legnagyobb szabású emléke, eredetileg a XI. század első felében, Szent István, vagy Péter uralkodása alatt épült és a sokszoros átépítés és restaurálás ellenére is a kornak aránylag legépebb temploma. ... A ma négy toronnyal rendelkező pécsi székesegyház keleti torony-párja valószínűleg csak az első jelentősebb átalakításkor, a XII. század második felében épült ... A helyreállítási munkánál felszínre került töredékek azt látszanak bizonyítani, hogy a Szent István-kori első templom átépítése ... valószínűleg erre az időre esik ...” Péter András ezután megállapítja, hogy az első magyar székesegyházak építői szinte kivétel nélkül idegenek lehettek, éspedig vagy lombardiai mesterek, vagy észak-olasz hatás alatt dolgozó németek, de a többi magyar székesegyház néhány antikizáló oszlopfője „... és a pécsi dómnak néhány szalagfonatos töredéke, amelyek kimutathatóan az első, XI. századi katedrálisból származnak, lombard kőfaragók közreműködését bizonyítják ...” (I. m. 18. és kk. o.).

16. Hekler Antal. 1934.

Hekler Antal „A magyar művészet története” c. munkájában a székesegyházról ezt írja: „... Az eredeti alaprajzi elrendezést ... az újjáépítésnél is megőrizték. A székesegyház háromhajós, pilléres, lapos mennyezetű, négytornyos bazilika. A négy torony azonban nem egyidőben épült. A keleti toronypárt valószínűleg csak a XII. század második felében történt átépítés alkalmával forrasztották a templomtesthez ... A nagyszámban fennmaradt architektonikus töredékek díszítő motívumai és stílusa alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy Szent István építkezéseinél főként észak-italiai, lombard mestereket foglalkoztatott ... Azok a lombard kapcsolatok, melyek Szent István korának építkezéseit meghatározták, az egész XII. század folyamán és XIII. század első felében tovább fennállottak ... A változás ... csak annyi, hogy a lombard művészet immár nem az egyedüli irányító erő, hanem mellette a francia és német befolyás is jelentős szerepet játszik ... Szobrászat terén

... a pécsi székesegyházból előkerült, XIII. század elejéről való domborművének szolgáltatók a legbeszedesebb és legszebb példákat... A pécsi reliefek képtípusai s a részletformák kezelése révén szoros kapcsolatban állanak a modenai Vilmos mester, illetve Benedetto Antelami vezérletével magasra lendült lombard szobrászattal...“ (I. m. 18. és kk. o.).

17. Szőnyi Ottó. 1936.

Szőnyi Ottó a „Szent Mór Emlékkönyv“-ben megjelent „A Pécsi Székesegyház és Magyarország műemlékei Szent Mór korában“ c. tanulmányában foglalja össze eredményeit. A székesegyház castrum-eredetének sikeres megcáfolása után ismeretes történeti adatokra támaszkodva, vitatkozik Henszlmannel és Czoborral, majd végeredményben arra az álláspontra helyezkedik, hogy a modern történetírás eredményeit kell magáévá tennie, mégis azzal a módosítással, hogy Péter a Bonipertus püspök által megkezdett székesegyház építését nem kezdte, hanem csak befejezte, hogy ott temessék el, de ez utóbbi nem következett be. „... Nem tudom ugyanis elképzelni — írja —, hogy Bonipertus 1009-től 1038-ig, tehát 29 esztendeig semmit sem tett volna székesegyházának megépítése körül...“ (I. m. 299. o.). Szőnyi részletesen mérlegeli az 1064. évi tűzvész következményeit és megállapítja, hogy Szent Mór püspök tulajdonképpen a székesegyház második megalapítója, mert a tűzvész által elpusztított székesegyházat újjáépítette. Szőnyi e meggyőződését arra alapítja, hogy Szent Mór 1070-ig ült a püspöki székben és így a tűzvész utáni helyreállítási, újjáépítési munkákban részt kellett vennie, így tehát „... a székesegyháznak az utolsó restaurálásig fennállottak a XI. században Szent Mór püspök által újjáépített részei, melyek közül néhányat, így a mellékhajók főfalait és a nyugati tornyok alsó részét, ma is megtaláljuk...“ (i. m. 299. o.). A templom alapítását Szőnyi így konstruálja meg: „... Mikor Bonipertus, az első pécsi püspök székesegyházának helyet keresett, bizonyára megakadt a tekintete... a római temetőnek keresztény emlékein és minthogy ott valamely keresztény szentnek, talán vértanúnak sírkápolnája is található volt, mi sem természetesebb, minthogy erre a szent helyre építette székesegyházát. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a római temető nem lapályos helyen, hanem dombon feküdt, és így a bencés szerzetes Bonipertusnak a rendi szokások, amelyek a templomokat magaslatokra szereték építeni — követésre alkalmat adott. A temető a sírkőanyagával az építéshez segítséget is nyújtott. A templom nyugati kapuja pl. római sírkövekből épült...“ (i. m. 301. o.). A templom eredeti alaprajzát Szőnyi az ásatások eredményei alapján a következőképpen rekonstruálja: „... a pécsi székesegyház háromhajós, pilléres bazilika volt, a hajókat keleti végükön félköríves apsisok zárták le, a nyugati végén az északi mellékhajó északi fala mellett és a déli hajó déli fala mellett 1—1 torony helyezkedett el oly módon, hogy a tornyok nyugati oldala egy síkban volt a három hajó nyugati homlokzatával. A szentély alatt, amely a templom hosszának majdnem felét foglalja el, atemplom helyezkedett el, melynek lejáratai az északi és déli mellékhajókból nyíltak... a tornyoknak a hajókba való be nem építése, hanem a mellékhajók falához való csatolása... egyedülálló jelenség a magyar Árpád-kori templom

építészetben..." (i. m. 302. és kk. old.) Szőnyi a pécsi székesegyház analógiáit a gurki mellett Bajorországban találja meg. "... Bajorországban van egy templomcsoport, amely a pécsinek alaprajzi elrendezésével bir, így az 1170. körül épült *straubingi St. Péter* és az 1170-ben épült *steingadeni templom*. Megállapították, hogy ez a típus a XII. századi bajor templomépités jellegzetes képoiselője, mely építésnek a Dél, főleg Lombardia volt az előképe. A regensburgi Niedermünsternek talán a XII. század közepén épített háromhajós, pilléres bazilikája csak egy apissal bir ugyan, de annyiban hasonlít a pécsi székesegyház alaprajzához, hogy a diadalív által a hosszháztól elválasztott szentélye van, amelynek ugyanúgy elkülönített oldalszentélyek felelnek meg..." (i. m. 304. o.) Szőnyinek is feltűnt a pécsi székesegyház hajóválasztó pillérei-nek nagy távolsága, amely szerinte szintén itáliai hatásokra mutat, "... ebben az említett bajor templomok nem követik az olasz példát, a pilléreket sűrűen sorakoztatják egymás mellé..." (i. m. 305. o.) Megállapítja végül Szőnyi azt is, hogy a nyugati főbejárat Bajorországban szokásos előcsarnoka is hiányzik, tehát ebben is közelebb áll az itáliai előképekhez. Szőnyi egyébként egész munkássága során mindenkor a legaprólékosabb gondossággal foglalkozott a székesegyház történetével. Az 1906-ban megjelent „A pécsi püspöki múzeum kőtára” c. könyvében Henszlmann, Czobor, Karácsonyi, Szeder és Gerecze állításait boncolgatja és igyekszik eredményre jutni (i. m. 9. és kk. o.), az 1916-ban kiadott „A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában” c. pályanyertes tanulmányában a Pollák-féle állapotot vizsgálja és sok adatot nyújt a Koller-féle állapot rekonstruálásához, a „Magyar Művészet” 1929. évi 8. sz.-ban már az 1913. és 1922. évi ásatások eredményeinek figyelembevételével rögzíti le álláspontját (i. m. 455. és kk. o.), végül pécsi Útmutatókban és számtalan kisebb lexikális közlésében ismertette a pécsi székesegyház történetét.

18. Gerevich Tibor. 1938.

Gerevich Tibor „Magyarország románkori emlékei” c. hatalmas munkájában a pécsi székesegyházról ezt írja: "... Téves a budai krónikából és Turócziból táplálkozó az a hagyomány, hogy a Szent Péter apostol tiszteletére szentelt pécsi székesegyházat Péter alapította, ha esetleg el is hisszük ugyane források azon állítását, hogy ott temették el, bár ennek emlékszerű nyoma nincs. A pécsi püspökséget ugyanis 1009 augusztus 23-án Győrben kelt oklevelével, a pápa beleegyezésével és kötetének, Azo püspöknek, főuraknak és alacsonyabbrendűeknek jelenlétében Szent István alapította, s első püspökévé a tudós francia bencés Bonipertust nevezte ki. Lehetetlen, hogy a püspökségnek, Szent István uralkodása legtevékenyebb első évtizedében, különleges és ünnepi formák közt történt megalapítása s egy kiváló püspök egyidejű kinevezése után a székesegyház alapítása és építése Péter zavaros korára várt volna. Egyetlen ma is álló románkori székesegyházunkat, ókeresztény hívek tetemétől megszentelt földön, keresztény sírkamrákkal és kápolnákkal is bíró római temetőre építették. Az oszlopbélletes, félköríves nyugati kapu építésénél a római temető márvány sírköveit is felhasználták. A székesegyház kőtárában fennmaradt néhány fejezete már

a XI. század második felére vall. Az itáliai típusú bazilika három hajóját hat pillérpár választja el egymástól, annyi, mint a közel egykorú esztergomi székesegyháznál és eggyel kevesebb, mint a székesfehérvári bazilikánál. A pécsi székesegyház az esztergomitól és fehérváritól főként abban tér el, hogy ma is szinte eredeti alakjában meglévő, tágas, háromhajós altemploma van... eredetelig csak két toronnyal bírt. 1064-ben, Salamon király jelenlétében tűz ütött ki rajta, ha tűzás is a lengyel krónikának az az állítása, hogy maga a templom leégett volna... A tűz folytán nagyobb helyreállítási munkálatokat kell feltételeznünk. Ezeknél művészetiileg sokkal jelentékenyebb volt a XII. század végén a burgund származású Bertalan püspök idején a templom belsejének díszítése... Olyan szobrászati és festészeti díszítéssel gazdagodott, amely a kor legjobb európai színvonalán állott. A falakat freskókkal borították... Sok elpusztult a dekoratív és figurális szobrászati maradványokból is, de töredékekben még mindig rendkívül gazdag tárházuk maradt fenn a dóm kőtárában. A szentély elejére emelt baldachinos kápolnában népoltárt állítottak. A XIV. században a mellékhajók boltozást nyertek és három gótikus kápolnát építettek hozzájuk. 1500 táján a főhajót is beboltozták, Demetrius kőfaragó vezetésével. Ugyanakkor Jakab bencés szerzetes újabb falképekkel díszítette..." (I. m. 59. és kk. o.).

Gerevich Tibor az akkori építészeti és szobrászati hatásokról így ír: „... Az emlékek vizsgálata kétségtelenné teszi, hogy első románkori templomaink alaprajzilag, szerkezetileg és a faragott díszítésben itáliai példákból indultak ki, közelebbről a római bazilikákból s ezek ravennai, lombardiai, isztriai és dalmát fejleményeiből. A dalmát szálak mind sűrűbbé szövédket, amit érthetővé tesznek az egyre szorosabb politikai és állami kapcsolatok... Első székesegyházaink alaprajza, még a méretek tekintetében is közel áll a dalmát és isztriai bazilikákhoz (Zara, Grado, Parenzo, Ossero)... Olasz példák és mesterek indították el román építésetünket, de az olasz, különösen a lombard hatás, fejlődésének egész menetét végig kíséri s nem tűnik el akkor sem, amikor a XI., majd a XII. század végén és a következőnek első felében erős francia, elsősorban délfraancia, provençei, burgund, sőt északfrancia, normand áramlatok érik... A német művészet az olaszhoz és franciához képest másodrendű szerepet játszott, maga is azok hatása alatt állott, akárcsak a magyar... Első bazilikáink alaprajza a klasszikus őskortól, a római és kisázsiai ókeresztény bazilikákból indul ki s ezek későbbi leszármazottjai közül különösen a ravennai S. Apollinare in Classehoz, a milánói S. Ambrogiohoz, a paviai San Michelehez, a modenai székesegyházhoz, a firenzei San Miniathoz, az isztriai parenzoi dómhoz és a dalmát templomokhoz állanak közel. Az isztriai nagy keresztény centrumok, különösen Aquileja, a nagyjelentőségű patriarchatus székhelye már az ókereszténykori magyarországi építészetre irányítólag hatottak. Befolyással lehettek az itt talált pannoniai ókeresztény, frank és szláv bazilikák is, amelyek maradványait felhasználhatták. Bazilikáink elrendezése egyszerű, világos és áttekinthető... A térbenyomás tágas és egységes, s a korai román építészetünkre jellemző széles pillértávolságok folytán levegős... Két típussal találkozunk, egyes és hármas apsiszáródással. A háromhajós bazilikáink legelterjedtebb XI. századi alaptípusát a pécsi székesegyház adja. Jellemző az egyvonalból kiinduló három félkörívű apszis, melyek

közül a főhajónak megfelelő középső szélesebb és mélyebb ... (i. m. 26. és kk. old.) „Miként román építészetünk, úgy szobrászatunk is elsősorban és már az első időben olasz hatás alatt fejlődött. Első kőfaragóink mint első építészeink olaszok voltak ... Mint imaginarius mennyiséget számításba kell venni a magyarok előtti pannoniai frank és szláv kereszténység művészi kultúrájának hatását, noha ezt, lényeges és biztosan található emlékek híján konkrét kimutatni nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy akár az aquilejai pátriárka, akár a salzburgi érsek, vagy a passauai püspök főhatósága alá tartozó templomok faragott díszítése Itália felé igazodott. A pannoniai római formaörökség is éreztette hatását már a XI. században ... A bizánci befolyás csekély volt ... s kimutathatóan itáliai, déolasz, ravennai és isztriai, sőt némileg dél-francia, toulouse-i szűrőn át ... érkezett hozzánk ... Monumentális román kőplasztikánkban, a figurálisban és ornamentálisban egyaránt több olasz forrásvidékre mutathatunk rá, Felső-Olaszországból áradt a legbővebben. Nem volt kielégítő, ha eddig általában csak lombard hatásról beszéltek, mert határozottan meg kell különböztetni a szorosabban vett s különösen a Como vidékéről ... továbbá Milánóból, Pápiából, Veronából, Cremonából stb. beszivárgott hatásokat az emíliaiaktól (Modena, Parma, Piacenza, Fidenza, Ferrara). Az előbbi vidékekről már korábban oándoroltak hazánkba kőfaragók és motívumok s hatásuk inkább a díszítő elemekre és a szimbolikus jelentésű állati alakokra, részben az oszlopfejeket formáira (kubikus oszlopfő) vonatkozott. Erősebb lombard hullám a XI. század elején, a XII. század közepén és a XIII. század elején csapott át hozzánk. Az emiliai befolyás viszont figurális és jelenetes plasztikánk alakításában, az emberi alak ábrázolásában jutott szerephez, megfelelően sajátos jellegének s fő ideje a XII. század közepére (Pécs) és a következőnek második negyedére (Ják) esik. Az olasz s jelesül az italo-bizantin és a lombard formák egyik közvetítője korábban Isztria, később inkább Dalmácia volt ... Igen jelentékeny ... a francia plasztika hatása, amely a román szobrászatban, kivált a XI. század végétől kezdve egész Európában vezetés szerepet vitt ... A francia román plasztika több fontos gócpontjának befolyását tudjuk kimutatni. Először a toulouse-i s általában a délnyugat-francia languedoci iskoláét a XI. század vége óta, különösen Budán, majd Pécsen és Erdélyben ... Az olasz és francia plasztika tanítása nyomán alakult ki a magyar román szobrászat egyéni stílje, amely egyiknek sem vált lélektelen másolójává ... Az olasztól vette át a tömeges plasztikai érzéket, a kőtömb megérzését s követelményeinek érvényesítését, a franciától a nagyobb műgondot és sok esetben (Pécs) a finomabb hajlékonyságot ... Emberábrázolásában inkább a méltóságot, az erkölcsi nagyságot és szilárd erőt ... kereste. E mélyen rejlő lelki hajlamaiból fogalmazta meg legjobb műveiben (Pécs, Gyulafehérvár, Ják) szépségtípusait, vetítette kőre az Arpádházi magyar lelket ...” (I. m. 131. és kk. o.).

19. Nagy Lajos. 1938.

Nagy Lajos a Szent István Könyv I. kötetében megjelent „Pan-nonia Sacra” c. hatalmas, összefoglaló tanulmányában a pécsi székes-egyház körül elterülő ókeresztény temetővel kapcsolatosan a követke-

zöket írja: „...A székesegyháztól délre kelet-nyugati irányban falnyomok és oszloplábazat került elő, melyeket Henszlmann már 1872-ben egy ókeresztény bazilikának tartott. Az új ásatások részben már megdöntötték ezt a feltevést, s valószínűvé tették, hogy itt a püspöki palota előtti térképzéssel van dolgunk. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy e nagy keresztény temetői bazilika a mai székesegyház alatt van, s ennek maradványaira épült a XI. században az árpádkori templom...” (i. m. 34—35. o.)

20. Összefoglalás.

A pécsi Szent Péter székesegyház eredetére vonatkozó vélemények lényegében négy csoportra oszthatók.

Az első csoport, amelynek képviselői Szalágyi István, Szeder, Aigl Pál és Haas Mihály, a székesegyház különleges alapformáját római castrumra vezeti vissza és feltételezi, hogy a székesegyház falainak egy része, beleértve a különleges elhelyezkedésű tornyok alapjait is, római eredetű és profán célokra szolgáló építmény átalakításából, átépítéséből keletkezett. Ez a felfogás ma már csak kulturhistóriai értékű, a Schmidt-féle restaurálás és az 1922. évi ásatások eredményei még a valószínűségét is megdöntötték.

A második csoportnak tulajdonképpen egy képviselője van, Henszlmann Imre, aki szerint a pécsi székesegyház alapköveit a XII. század végén tették le, addig csupán ideiglenes jellegű, szerinte „enyészeti” építményről lehetett szó, így kizártnak tartja, hogy a ma fennálló templom bármely részlete is Szent Istvánnak köszönhetné eredetét. Rupp Jakab teljesen Henszlmann álláspontjára helyezkedik.

A harmadik csoport a templom eredetét még a Szent István előtti időkre vezeti vissza. Ezt a felfogást tükrözi vissza az 1776. évi káptalani folyamodvány, amely a kérelem alátámasztására arra hívatkozik, hogy a székesegyházat a IX. század derekán épített frankkori templomból Szent István építtette át és tette püspöki székesegyházzá. Kövér Béla az egykori római castrum falainak felhasználásával kialakított frankkori négytornyú templomban látja a székesegyház elődjét, amelyből aztán átépítés folytán alakult ki a mai székesegyház. Összehasonlíthatatlanul nagyobb felkészültséggel és alaposítással foglalkozik a kérdéssel Foerk Ernő és arra az álláspontra helyezkedik, hogy a pécsi székesegyház első alakjában már a vezérek alatt épült, mostani négytornyos formája pedig egykorú analógiák alapján az ezredforduló körüli időkből származik, így nemcsak Ausztria, de Németország hasonló jellegű építményeit is megelőzte. Nagy Lajos szerint a székesegyház egy nagyobb ókeresztény temetői bazilika romjaira épült.

A negyedik legjelentékenyebb csoport a székesegyház részletképezéseinek vizsgálata és a történelmi adatok egybevetése alapján a székesegyház alapítását a XI. századba helyezi. Gerecze Péter Henszlmann és Cobor adatai alapján azt vallja, hogy a székesegyházat nem Szent István alapította és nem Péter fejezte be, a kérdés eldöntését valamely még felfedezendő okirattól várja, de feltételezi, hogy a templom ókeresztény sírkamrákra épült, Czobor Béla a székesegyház építését

Péternek tulajdonítja. Ágh Timót szerint Péter király idejére csak az altemplom készült el. Karácsonyi János szerint a székesegyházat Bonipert építette, Szent István az építésben közvetlenül nem vett részt. Divald Kornél a székesegyház faragványait a XI.—XII. századokból származtatja, Péter András szerint a templom vagy Szent István alatt épült, Hekler Antal szerint szintén a XI. századból származik. Szőnyi Ottó posthumus munkájában Hóman Bálint megállapításaira hivatkozva, arra az álláspontra helyezkedik, hogy a székesegyházat Bonipert kezdte építeni és Péter király fejezte be. Gerevich Tibor hasonló álláspontot foglal el, mert kizártnak tartja, hogy a székesegyház alapítása és építése Péter király zavaros korszakára várt volna. A vélemények zöme a székesegyház kialakulását az őkeresztény temetőterület jelenlétének tulajdonítja, közvetlen építményi kapcsolatot azonban nem talál.

NÉVMUTATÓ A II. RÉSZHEZ.

Római kor.

Kútfők:	Ammianus Marcellinus	72
	Itinerarium Antonini	126
Névmutató:	Ágh	129
	Aigl	83, 127
	Alföldi	68, 71, 73, 75
	Asztalos	91
	Békefi	91
	Brüsztle	91, 129
	Corographus cel. Hung.	116
	Csalog.	86, 136
	Cséfay	83, 107—108
	Czobor	94
	Dunántúl	92, 103
	Eitelberger	94
	Ejnar Dyggve	94, 96
	Gerecze	83, 88, 90, 94, 131, 150
	Glaser	139
	Graf	134, 138, 139
	Haas	83, 84, 87, 88, 116, 125, 127, 136, 148, 150
	Haüy	151
	Henszlmann	94
	Horváth Antal	83, 86, 106
	Horváth Tibor	98
	Juhász	83, 89, 129
	Koller	83, 87, 93, 94, 106, 126, 150
	Kött	87
	Marosi	83
	Möller	97, 108
	Nagy	103
	Petz	147
	Pleidell	133, 149
	Posta	86, 89, 116, 130, 146, 147
	Rupp	128
	Strzygovszky	94, 96
	Szalágyi	83, 126
	Szónyi	83, 86, 91—93, 87, 107—110, 113, 116, 118 125, 132, 133, 147
	Tompa	67
	Várady	106, 107
	Zeiller	94

Részletezett irodalom:

Cella trichora	97
Festett sírkamra	96—97
Fogadalmi oltárkövek	119—121
Hétkaréjos épület	104
Sírkamrák	115—119
Sírkövek	120—123
Sírleletek	105—115
Vegyes leletek	123—125

Frank kor.

Kútfők:

Arnulf oklevele	75
De conversione	75
II. Ottó oklevele	75

Magyar középkor és újkor.

Kútfők:

Bécsi képes krónika	78—79
Budai krónika	78
Gallus krónika	77
János gercsei főesperes krónikája	78
Kézai krónikája	78
Pécsi püspökség alapítólevele	77

Névmutató:

Achmed Zaim	185
Aigl	176
Balanyi	77
Bárdos	177
Békefi	167, 178
Bél	156
Brodarics	156
Buonvisi	156, 168
Cséfay	186
Dzselalzade Musztafa	156
Eszterházy	156
Evlia Cselebi	155—158, 160—163, 167, 178
Földváry	75
Fölsinger	154
Gerecze	180
Haüy	155—158, 160, 163, 176, 185, 186
Haas	175, 176, 180
Hermannng	154, 176
Henszlmann	180
Hóman	76, 77, 155, 187
Horváth Antal	180
Horváth Tibor	181
Istvánffy	156

Kátib Mohamed Zaim	156
Kéry	156
Kincstári defterek	161
Koller	159, 171, 180
Németh	162, 171
Oláh	165
Pecsevi Ibrahim	156
Rupp	173, 175, 186
Sennyey	156
Szalágyi	172, 180
Szentkirályi	172, 180
Szinán Csausz	156
Szőnyi	153—155, 172—180, 189
Városképek	152

Részletezett irodalom:

Pécs köz- és magánépületei a XI—XVI. században.	173—178
Péter király pécsi kapcsolatai	78

Szent Péter székesegyház részletei.

Névmutató:

Ágh	172, 281
Aigl	191, 268
Bartalits	236
Baujournal	210, 221, 229, 251
Brüsztle	191
Buck	199, 215, 246, 256
Czobor	211, 213, 221, 228, 251, 270, 280
Demeter	227
Divald	198, 274, 280
Evlia Cselebi	196, 258, 259
Foerk	198, 273, 280
Gerecze	193, 222, 227, 238, 250—252, 272, 280
Gerevich	198, 212, 223, 246 277—281
Gianone	192, 196, 208
Gratzl	263
Haas	191, 268
Haüy	258—260
Hekler	275, 280
Henszlmann	191—196, 207—209, 214—220, 227, 233 238, 241, 244, 247, 259, 268, 280
Hermannng	258, 259
Horváth Antal	246
Káptalani folyamodvány	267
Karácsonyi János	194, 210, 219, 273
Koppay	213, 216, 233

Koller	191, 195, 196, 199—205, 214, 227—228, 232, 234 235, 246, 255—258
Kövér	271, 280
Möller	196, 200, 203, 207, 243, 259, 261
Nagy	279, 280
Nesselrode	237
Schmidt	199—201, 205, 209, 214, 224, 226, 232, 235, 238 246, 252—256
Scitovszky	236
Szabó Pál Zoltán	263
Szalágyi	191, 267, 280
Szathmáry	237, 259
Szeder	267, 280
Szentkirályi	265
Szőnyi	195—198, 203—208, 211—213, 219, 222, 223 250, 232, 254, 237, 241—245, 248—252, 258—259, 276, 281
Vadász	263

Részletezett irodalom:

Altemplomi lejáratok	256
Népolvár	256

Tartalomjegyzék és tárgymutató.

Előszó	3
--------------	---

I. RÉSZ.

A pécsi Szent Péter székesegyház eredete.

Bevezetés.	7
Eddigi kutatások.	7
Kutatás újabb irányai.	8
Schuenemann és Pleidell.	9
Kútforrások összefoglalása.	9
Pécskörnyék őstelepei.	10
Sopianae kialakulása, polgárváros, útvonalak, temető.	10
Pécs a török hódoltság alatt.	13
Sopianae és a középkori Pécs viszonya.	16
Sopianae castruma és a székesegyház.	18
Pécs a népvándorlás alatt.	19
Belső vár és székesegyház kapcsolata és szükségletei.	20
Sopianae és a húnok.	21
Sopianae és az avarok.	22
Ókeresztény kultuszterület és a népvándorlás pusztításai.	23
Quinque Basilicae-Ecclesiae és a frankkori kereszténység kapcsolata Sopianaeval és a középkori Péccsel.	24
Ókeresztény és frankkori bazilika fogalma.	24
Quinque Basilicae-Ecclesiae néveredezettető kapcsolata az ókeresztény kultuszterület épületeivel.	24
Frankkori város helye.	26
Honfoglalás és a harmadik, Szentistvánj kereszténység kialakulása és kapcsolata a római és frank kereszténységgel.	27
A székesegyház kapcsolata az ókeresztény temető épületeivel.	29
A székesegyház részletkutatásainak eredményei.	31
Földalatti csatorna.	31
Toronyalapozások.	31
Altemplom és szentély viszonya.	31
Tornyok részletei.	32
Nyugati homlokzat és részletei.	32
Nyugati oldal befalazott boltővei.	32
Énekkarzat kérdése.	33
Hajóválasztó pillérsor.	33

Diadalív és pillérkötegek.	33
Szentélyapsisok és alapozásuk.	33
Ablakrendszerek összefüggése.	34
Bejáratok kapuk kérdése.	34
Homlokzatképzések.	34
Földalatti csatorna és a templomfalak összefüggése.	34
Altemplom és részletei.	35
Összefoglaló kérdőpontok.	36
A székesegyház eddig elfogadott alapállapota.	38
Ennek összehasonlítása az egykorú templomokkal.	39
A székesegyház individuális jellege.	41
További vizsgálat és redukció.	43
Altemplom és felsőtemplom architektúrája.	44
Hajóválasztó pillérsor.	45
Nyugati toronypár, előcsarnok, énekkarzat kialakulása.	46
Keleti toronypár kialakulása.	50
Szentély kialakulása.	51
Néphajó kialakulása.	52
Altemplom kialakulása.	55
Római kori bazilika az altemplom helyén.	55
Frankkori bazilikatoldás a néphajó helyén.	58
Székesegyház kialakulása ezek alapján.	59
Válaszok a kérdőpontokra.	61
Történeti adatok egyeztetése.	62
Befejezés.	63

II. rész.

Részletkutatások és eredmények.

I. Pécs kialakulásának történeti kerete.	67
őskor	67
ókor, rómaiak	68
húnok	73
középkor	73
avarok	74
frankok, szlávok	75
honfoglalás	76
pécsi püspökség alapítása	77
újkor	81
II. Sopianae-Pécs a rómaiak idejében.	83
1. Bevezetés.	83
Eddigi kutatások, forrásmunkák.	83
2. Leletkimutatás.	84
a) Római utak maradványai.	84
1—2. Útnyomok a Makár-utcában és Széchenyi-téren.	84
3—4. A Madarász gözmalom és Korona vendéglő előtt.	86
5—6. Útnyomok a Rákóczi-úton.	86
7. Útnyomok a Szigeti-országút külső szakaszán.	87
b) Falmaradványok.	87

1. Római boltív a városfalban a kórház közelében.	87
2. Falak a város alatti réten.	88
3. Római híd alapjai.	89
4. Pince a Scitovszky-téren.	89
5. Alapfalak az evangélikus templom helyén.	89
6. Épületmaradványok az Eötvös-utcában.	89
7. Alapfalak a postapalota helyén.	90
8. Alapfalak a Rákóczi-úton.	91
9. Alapfalak a Deák-utcában.	91
10. Fal- és padlómaradványok a Rákóczi-úton.	92
11. Falmaradványok a Sikorszky-féle telken.	92
12. Szórványos téglaleletek.	93
c) Ókeresztény építmények maradványai.	93
1. Festett sírkamra a székesegyháztól délre.	93
2. Cella trichora.	97
3. Hétkaréjos földalatti épület.	97
4. Festett sírkamra a várplébánia pincéjében.	104
d) Sírleletek.	104
e) Boltozott sírkamrák.	115
1. Festett sírkamra a gimnázium helyén.	116
2. Sírkamra a székesegyháztól délre.	116
3. Sírkamra a Scitovszky-téren.	116
4. Sírkamra a festett sírkamrától délre.	116
5. Sírkamra a festett sírkamrától nyugatra.	117
6. Sírkamra a festett sírkamrától keletre.	117
7. Sírkamra az obeliszk mellett.	117
8. Sírkamra nyomai a székesegyház előtt.	118
9. Festett sírkamra a Széchenyi-téren.	118
10. Sírkamra ugyanott.	118
11. Sírkamra a Káptalan-utcában.	118
12. Kettős boltozott sírkamra a Vörösmarty-utcában.	119
f) Fogadalmi oltárkövek.	119
g) Sírkövek.	120
h) Egyéb egyes római kori leletek.	124
1. Férfialak torzója.	124
2. Figurális domborműtöredék.	124
3. Szobortöredék.	124
4. Mozaikpadló a Littke-telken.	124
5. Mozaikpadló a Káptalan-u. 6. sz. házban.	124
6. Mérőföldjelzőkő.	124
7. Sírláda az Aranyhegyen.	124
8. Sírláda a Káptalan-u. 6. sz. ház előtt.	125
9. Sírláda az Inczedy Dénes-utcában.	125
3. Sopianael érintő római főútonalak.	125
Itinerarium Antonini adatai.	125
Helynevek rögzítése.	125
4. Sopianae elhelyezkedésére vonatkozólag eddig kialakult vélemények.	
1. Szalágyi István.	126
2. Koller József.	127
3. Aigl Pál.	127
4. Haas Mihály.	128

5. Rupp Jakab.	128
6. Brüstle József	129
7. Ágh Timót.	129
8. Juhász László.	129
9. Posta Béla.	130
10. Gerecze Péter.	132
11—12. Szőnyi Ottó.	132
13. Pleidell Ambrus.	133
14. Graf András.	134
15. Összefoglalás.	134
5. <i>Sopianae</i> valószínű elhelyezkedése.	135
a) <i>Úthálózat</i>	135
Útnyomok bírálata.	135
Csapadékvízlevezető irányok és útvonalak kapcsolata.	136
Ferenciek-utcája és Király-utca szerepe.	138
Valószínű római úthálózat.	139
Az Itinerarium útjaival való kapcsolat.	139
A római és középkori úthálózat viszonya.	139
A római főútvonalak és <i>Sopianae</i> polgárvárosának kapcsolata.	140
Becsatlakozások kérdése.	141
b) <i>Polgárváros</i>	141
Leletek bírálata.	142
Szigeti külváros szerepe.	142
Budai külváros szerepe.	143
Belváros keleti része.	143
Belváros nyugati fele, mint a római polgárváros és temető helye.	143
A római polgárváros valószínű nagysága és városképe.	144
c) <i>Temető</i>	145
Leletek bírálata.	145
Temető helye és kiterjedése.	145
Temető és úthálózat összefüggése.	146
Temető kialakulása.	146
d) <i>Katonai táborhely</i>	146
Katonai megerősítés szükségessége.	147
Katonai táborhely helye.	147
Pleidell felfogása és bírálata.	149
Polgárváros és táborhely viszonya.	149
Ferenciek telke, mint a tábor helye.	150
Falazott boltív a középkori városfalban.	150
Polgárváros fala.	151
III. Pécs a török hódoltság korában.	153
1 <i>Bevezetés. Forrásmunkák</i>	153
Háüy felvételi rajzai.	153
Városképek.	154
Evlia Cselebi.	155
Magyar történetírók.	155
Török történetírók.	156
2. <i>Külső vár, mai belváros</i>	156
Külső vár helye és kapui.	156

Városfalak, bástyatornyok, várakok.	158
Városkép, utcák, lakóházak.	161
Törökkori épületek, templomok.	162
Fürdők, iskolák, kutak, fogadók.	163
Beépítés rendszere és viszonylata a mai állapothoz képest. ...	163
3. <i>Belső vár, a székesegyház környéke.</i>	164
A belső vár védelmi rendszere.	164
Épületei.	167
A belső vár és székesegyház viszonya.	167
Egyetem kérdése.	168
Várfalak kiképzése.	168
Vízvezeték.	168
4. <i>Külvárosok.</i>	168
Budai és szigeti külváros és épületei.	168
5. <i>Temetők.</i>	169
IV. Pécs város képe Szent Istvántól a török hódoltságig.	171
1. <i>Bevezetés.</i>	171
Történeti fejlődés és városkép kapcsolata.	171
Forrásmunkák, kutatómunka irányai.	172
Módszer.	173
2. <i>Pécs köz- és magánépületei a XI–XVI. században.</i>	
1. Sz. Bertalan templom a belvárosi templom mögött.	173
2. Ferenciek temploma és kolostora.	174
3. Benedekrendiek apátsági temploma és zárdája.	174
4. Domonkosok kolostora.	174
5. Karmeliták temploma és kolostora.	175
6. Agostonrendiek zárdája.	175
7. Domonkosrendi apácák kolostora.	176
8. Szent Erzsébetről elnevezett szegénykórház.	176
9. Mindenszentek temploma.	176
10. Várbeli társaskáptalan temploma.	176
11. Püspöki palota.	176
12. Káptalan-utca 2. sz. ház.	177
13. Szathmáry püspök tettei palotája.	178
14. Pécsi egyetem.	178
3. <i>Középkori városmag, külső vár.</i>	178
A belváros középkorban be nem épített területeinek vizsgálata.	178
Szerzetesrendek területeinek kérdése.	181
Várfalak kialakulásának kérdése.	182
Ferenciek-utcája és Király-utca kialakulása.	183
Kardoss Kálmán-utca és Mária-utca, mint a középkori főút- vonal.	184
Szent Bertalan templom szerepe.	184
A belváros északkeleti negyede, mint ősi városmag.	185
Középkori városkép.	187
4. <i>Belső vár.</i>	188
Kialakulási folyamata.	189
5. <i>Külvárosok.</i>	189
6. <i>Temetők.</i>	190

V. A pécsi Szent Péter székesegyház részletei.	191
1. <i>Tornyok.</i>	191
Szalágyi, Koller, Aigl, Brüstle és Haas közlései.	191
Henszlmann megállapításai.	191
Gerecze Péter megállapításai.	194
Karácsonyi János megállapításai.	194
Szőnyi Ottó vizsgálatai.	196
Péter András, Divald Kornél és Hekler Antal.	198
Gerevich Tibor megállapításai.	198
Foerk Ernő véleménye.	198
Tornyokra vonatkozó részletkérdések összefoglalása.	200
a) Északnyugati torony.	200
b) Délnyugati torony.	201
c) Északkeleti torony.	203
d) Délkeleti torony.	204
Eredmények.	205
1. Időbeliség, alapfalak szerkezete.	205
2. Földalatti csatorna szerepe.	206
3. Falvastagságok összefüggése.	207
4. Ugyanaz a kriptaszinten.	208
5. Toronyablakok kérdése.	208
6. Délnyugati torony csigalépcsője.	208
7. Alaprajzi méretek eltérése.	208
8. Alagsori és földszinti falak összefüggése.	209
2. <i>Nyugati főhomlokzat, kapu és énekkarzat.</i>	209
Henszlmann megállapításai.	209
Karácsonyi a nyugati kapuról.	210
Szőnyi közlései.	211
Gerevich megállapításai.	212
Czobor és Szőnyi a falfestményekről.	213
Vonatkozó megállapítások összefoglalása.	213
a) Nyugati kapu.	213
b) Énekkarzat.	215
Eredmények.	218
1. Homlokzat és előcsarnok kérdése.	218
2. Énekkarzat.	219
3. Homlokzat építési szakaszai.	219
3. <i>Szentély és néphajó pillérei, ívei és boltozatai, födémek.</i>	220
Henszlmann megállapításai.	220
Czobor közlései.	221
Baujournal közlései.	221
Gerecze megállapításai.	222
Szőnyi megállapításai.	222
Gerevich megállapításai.	223
Eredmények.	224
1. Pillérek méretei és távolsága.	224
2. Ívsor méretei.	224
3. Pillérfejezetek.	224
4. Pillérlábazatok.	224
5. Pillérfejezetek elrendezése.	226

6. Diadalív.	226
7. Falfestés.	226
8. Boltozatok.	226
9. Padlósintek.	226
10. Famennyezet.	227
4. <i>Szentély, apsisok, szentélyablakok, főoltár, keleti homlokzat.</i>	227
Henszlmann megállapításai.	227
Czobor közlései.	228
Baujournal közlései.	229
Szőnyi megállapításai.	230
Koller és Schmidt rajzai.	232
Eredmények.	232
1. Szentélyapsisok alaprajza.	232
2. Ablakok.	233
3. Főoltár, piscinák, sedilia.	233
4. Apsisok külső lábazata.	233
5. Falfestések.	233
6. Padlószint.	233
7. Keleti homlokzat.	233
5. <i>Déli és északi homlokzat, főfalak, ablakok.</i>	233
Henszlmann közlései.	233
Déli homlokzat részletei, ablakai.	235
Északi homlokzat részletei, ablakai.	237
Gerecze közlései.	238
Eredmények.	238
1. Ablakrendszerek.	238
2. Bejárati kapuk.	238
3. Főpárkány.	238
6. <i>Hajóválasztó pillérrendszer.</i>	238
Összehasonlítás a hazai és külföldi rendszerekkel.	239
Kialakulásának lehetőségei.	240
Eredmények.	241
1. Tengelytávolság.	241
2. Szentély és néphajó pillérei.	241
3. Énekkarzat pillérei.	241
7. <i>Földalatti folyosó az északi mellékhajó mentén.</i>	241
Henszlmann közlései.	241
Szőnyi közlései.	241
Möller felvételi rajza.	243
Eredmények.	243
8. <i>Attemplom.</i>	244
Henszlmann közlései.	244
Szőnyi megállapításai.	245
Gerevich megállapításai.	246
Buck és Koller rajzának vizsgálata.	246
Schmidt felvételei.	246
Attemplom részletei.	247
Szentély és templom pilléreinek viszonya.	247
Apsisok alapozása, eltérő alapvonal.	248

Földalatti csatorna szerepe.	248
9. <i>Attemplomi lejáratok, ú. n. népoltár, szentélykorlát.</i>	248
Koller adatai.	250
Baujournal közlései.	251
Gerecze a feltárás körülményeiről.	251
Schmidt felvételei.	252
Ténymegállapítások.	253
1. Népoltár elhelyezkedése.	253
2. Szentélylépcsők.	254
3. Diadalívpillérek szerepe.	254
4. Oldalhajók lépcsői.	254
Attemplom déli szélső ablaka Koller rajzán.	255
Eredmények.	255
1. Népoltár.	255
2. Szentélylépcsők.	255
3. Oldalhajók lépcsői.	255
4. Diadalívek beilleszkedése a szentélykorlátba.	255
5. Északi attemplomi lejárati falvastagsága.	255
6. Szentélykorlát szárnyfala a pillérek mögött.	255
7. Népoltár homlokzatképzése.	255
8. Sámson-kép mögötti pikkelyes darab szerepe.	255
9. Attemplomi déli ablak.	256
10. Diadalívpillér lábazati saroklevele.	256
Irodalom.	256
10. <i>Déli és északi kápolnasor, Szathmáry-féle, egyéb toldaléképületek.</i>	256
Corpus Christi kápolna.	256
Szent Mór kápolna.	257
Déli bejárati csarnok.	257
Szent Imre kápolna.	257
Jézus szent Szíve kápolna.	257
Sekrestyék.	257
Kápolnasor kialakulása.	258
Épület az északkeleti torony mögött.	258
Szathmáry-féle palota a délkeleti toronynál.	258
Összeköttetés a püspöki palotával.	259
11. <i>Templomfalak a székesegyháztól délre.</i>	259
Henszlmann, Szőnyi és Möller adatai.	259
Haüy rajzának vizsgálata.	260
Püspöki palota falrizalitja.	260
Möller felvételi rajza.	262
Eredmények.	262
1. Henszlmann igazolása.	262
2. Téglaburkolat és falrizalit.	262
3. Egyéb falleletek.	262
12. <i>Székesegyház környékének talajviszonyai.</i>	263
Szabó Pál Zoltán és Vadász Elemér adatai.	263
Gratzl Ferenc adatai.	263
Ásatások, vizsgálatok eredményei.	263
Horváth Antal és Szőnyi Ottó közlései.	264
Római-kori és középkori terepszintek rekonstruálása.	265

VI. A pécsi Szent Péter székesegyház eredetére vonatkozó vélemények.	267
1. Káptalani folyamodvány.	267
2. Szalágyi István.	267
3. Szeder?	267
4. Aigl Pál.	268
5. Haas Mihály.	268
6. Henszlmann Imre.	269
7. Rupp Jakab.	270
8. Czobor Béla.	270
9. Kövér Béla.	271
10. Gerecze Péter.	272
11. Ágh Timót.	272
12. Karácsonyi János.	273
13. Foerk Ernő.	273
14. Divald Kornél.	274
15. Péter András.	275
16. Hekler Antal.	275
17. Szőnyi Ottó.	276
18. Gerevich Tibor.	277
19. Nagy Lajos.	279
20. Összefoglalás.	280
<i>Névmutató a II. részhez.</i>	283

Képek jegyzéke.

- I. kép: 1. Nyugati homlokzat, 2. Déli homlokzat. (Koller rajza.)
 II. kép: 3. Keleti homlokzat, 4. Északi homlokzat. (Koller rajza.)
 III. kép: 5. Székesegyház alaprajza 1805. előtt. (Buck József rajza.)
 IV. kép: 6. Székesegyház alaprajza 1882. előtt. (Schmidt Frigyes rajza.)

1. sz. rajz. Ókeresztény kultuszterület a székesegyház környékén.	17
2. sz. rajz. A pécsi Szent Péter székesegyház kialakulása I.	56
3. sz. rajz. A pécsi Szent Péter székesegyház kialakulása II.	57
4. sz. rajz. Pécskörnyéki települések.	69
5. sz. rajz. Pécs-Sopianae a római korban.	85
6. sz. rajz. Ókeresztény temetői építmények.	95
7. sz. rajz. Hétkaréjos épület.	98
8. sz. rajz. Pécs-Quinque Basilicae-Sopianae kialakulása és a fő közlekedési útvonalak.	157
9. sz. rajz. Pécs a XVII. században.	157
10. sz. rajz. Pécs belső vára (püspökvár) a török hódoltság alatt.	165
11. sz. rajz. Pécs városképének feltételezett kialakulási folyamata Szent Istvántól a török hódoltságig.	179
12. sz. rajz. A székesegyház alaprajza a Pollák-féle átépítés után.	193
13. sz. rajz. A tornyok alaprajzi állapota a Schmidt-féle átépítés előtt. ...	199
14. sz. rajz. Keleti toronypár és altemplom helyzete.	202
15. sz. rajz. Északkeleti és északnyugati torony alapozása és a földalatti folyosó.	206

16. sz. rajz. Enekkarzat részletei.	217
17. sz. rajz. Szentély diadalívének részletei.	225
18. sz. rajz. Szentély részletei.	231
19. sz. rajz. Hajóválasztó pillérrendszer és ablakok.	235
20. sz. rajz. Altemplom.	245
21. sz. rajz. Szentélykorlát rekonstrukciós kísérlete.	249
22. sz. rajz. Falmaradványok a székesegyháztól délre.	261

211488